

१०८६३३

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयभागः ॥

16338

। अमिदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यः ।

। अमन्मन्वाचार्यः ।

अ०— एकास्मिन्नाश्रितेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते ॥ कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् ॥
 भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि ॥ स्वैः स्वधर्मैरभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः ॥ अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः ॥ न केनचिद्-
 भिन्नोऽतो भगवान्स्वगुणैर्भिन्ना ॥ इति ।

सु०— नरत्वादिसामान्यस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेऽनुमानान्तरमाह ॥ एकस्मिन्निति । एकास्मिन्नरे नष्टे तदाश्रितं नरत्वं
 तावन्नष्टम् । तथाऽपि स नरत्वलक्षणो धर्मोऽन्यत्र नरान्तरे दृश्यत एव यतोऽतोऽपि नरत्वादिकमित्युक्तेन सम्बन्धः । यद्वा
 विनष्टं विनाशः सह विनष्टेन वर्तते इति सविनष्टं तस्मिन्विनाशवतीति यावत् । अथवाऽऽश्रयेण सह विनष्टं सविनष्टं तस्मिन्निति
 योजना । अयमत्र प्रयोगः । नष्टानष्टवर्ति नरत्वं भेदवद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्छायातपवत् । न चासिद्धो हेतुः । नष्टाश्रयस्य
 नरत्वस्य नष्टत्वात् । अन्यस्य तु दृश्यमानत्वेनाविनष्टत्वात् । यद्वेदं नरत्वं विनष्टान्नरत्वाद्भिद्येतेऽविनष्टत्वाद्धटवत् । यदि वा
 तन्नरत्वमविनष्टान्नरत्वाद्भिद्येते विनष्टत्वाद्धटवदिति । भवेदेतद्यदि विनष्टनराश्रितमपि नरत्वं विनष्टेयम् । न चैतदस्ति तस्य
 नित्यत्वादित्यत आह ॥ कुत इति । भस्मत्वमाप्तस्य नरस्येति शेषः । पुनराश्रयनाशोचरकालमिष्यतेऽस्तित्वेनेति शेषः ।
 नष्टस्येति वक्तव्ये भस्मत्वमाप्तस्येति वचनमवस्थान्तरापात्तिरेव विनाशो न तु तार्किकादीनामिव सर्वथा नास्तित्वमिति सूच-
 यितुम् । आश्रयनाशोत्तरकालं सामान्यसत्त्वं विमतं विनाशवद्विनाशवदाश्रयसमवेतत्वादद्रूपादिवदित्यादिप्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकं
 चेत्त्यर्थः । नष्टनराश्रितस्यापि नरत्वस्य पुनः स (त्वं न) त्वं न निष्प्रमाणकम् । प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नष्टानष्टनराश्रितं नरत्वं
 तावदेकं । तच्चविनष्टे नरे पुनरुपलभ्यते । अत एवानुमानमपि बाधितविषयमित्यत आह ॥ एकत्वं इति । स्यादेतद्यद्येतयो-
 रेकत्वे मानं स्यात् । न च तदस्तीत्यर्थः । न च प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणम् । तस्य स्वरूपतः प्रमाणत्वेन च सन्दिग्धत्वात् । चशब्दे-

॥ हरिः ॐ ॥

अ०— एकस्मिन्सविनष्टेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते ॥ कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् ॥ भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि ॥ सैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः ॥ अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः ॥ न केनचिद-भिन्नोऽतो भगवान्स्वगुणौर्ध्वना ॥ इति ।

सु०— नरत्वादिसामान्यस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेऽनुमानान्तरमाह ॥ एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नरे नष्टे तदाश्रितं नरत्वं तावन्नष्टम् । तथाऽपि स नरत्वलक्षणो धर्मोऽन्यत्र नरान्तरे दृश्यत एव यतोऽतोऽपि नरत्वादिकमित्युक्तेन सम्बन्धः । यद्वा विनष्टं विनाशः सह विनष्टेन वर्तत इति सविनष्टं तस्मिन्विनाशवतीति यावत् । अथवाऽऽश्रयेण सह विनष्टं सविनष्टं तस्मिन्निति योजना । अयमत्र प्रयोगः । नष्टानष्टवर्ति नरत्वं भेदवद्विरुद्धधर्मोऽश्रयत्वाच्छायातपवत् । न चासिद्धो हेतुः । नष्टाश्रयस्य नरत्वस्य नष्टत्वात् । अन्यस्य तु दृश्यमानत्वेनाविनष्टत्वात् । यद्वेदं नरत्वं विनष्टान्नरत्वाद्भिद्येतेऽविनष्टत्वाद्भवत् । यदि वा तन्नरत्वमविनष्टान्नरत्वाद्भिद्येते विनष्टत्वाद्भवदिति । भवेदेतद्यदि विनष्टनराश्रितमपि नरत्वं विनश्येत् । न चैतदस्ति तस्य नित्यत्वादित्यत आह ॥ कुत इति । भस्मत्वमाप्तस्य नरस्येति शेषः । पुनराश्रयनाशोत्तरकालमिष्यतेऽस्तित्वेनेति शेषः । नष्टस्येति वक्तव्ये भस्मत्वमाप्तस्येति वचनमवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशो न तु तार्किकादीनामिव सर्वथा नास्तित्वमिति सूचयितुम् । आश्रयनाशोत्तरकालं सामान्यसत्त्वं विमतं विनाशवद्विनाशवदाश्रयसमवेतत्वाद्वाप्यदिवादिप्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकं चेत्यर्थः । नष्टनराश्रितस्यापि नरत्वस्य पुनः स (त्वं न) त्वं न निष्प्रमाणकम् । प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नष्टानष्टनराश्रितं नरत्वं तावदेकं । तच्चविनष्टे नरे पुनरुपलभ्यते । अत एवानुमानमपि बाधितविषयमित्यत आह ॥ एकत्वं इति । स्यादेतद्यद्येताथो-रेकत्वे मानं स्यात् । न च तदस्तीत्यर्थः । न च प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणम् । तस्य स्वरूपतः प्रमाणत्वेन च सन्दिग्धत्वात् । चशब्दे-

नान्योन्याश्रयत्वं समुच्चिनोति । एकत्वे हि पुनः (सत्य) सत्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चैकत्वसिद्धिरिति । एवं सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदे प्रत्यक्षानुमानान्युक्त्वा श्रुतिमप्याह ॥ श्रुतिरपीति । आह । सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदमिति शेषः । भिन्नाः परस्परतो भेदवन्तः । अन्योन्यं भिन्ना धर्मा येषां ते भिन्नधर्माः । भिन्नधर्मा इत्यनेनाश्रयतोऽपि भेदोऽभिहित इति शङ्का-निरासार्थमुक्तं स्वैरिति । स्वरूपैरपि यथा भगवान्मत्स्यादिभिः । स्वैः स्वैर्धर्मभिन्नाश्चैत्यस्यापवादोऽनिवृत्तेति । अनिवृत्तेऽप्याश्रये विनाशो येषां ते तथोक्ताः । यथाऽऽमघटश्चामतादयः । उभयरूपका भिन्नाभिन्नाः । न केनचिदिति श्रुतिः स्वप्रकृतमुपसंहरति । अत्र सर्वत्र इत्यादिवचनादुक्तविवरणान्चादरः प्रतीयते ॥ ७३ ॥

टि०—एकस्मिन्नित्युत्तरग्रन्थस्येतादृशमिति पूर्वग्रन्थेनैकवाक्यत्वासम्भवादानर्थक्यमित्याशङ्क्य तथाऽपि नरत्वादिकमिति व्यवहितग्रन्थेन प्रतिज्ञातेऽर्थे हेत्वन्तरसमर्पकत्वेन तदेकवाक्यतया तत्सङ्गतत्वात्त्वानर्थक्यमिति भावेन तत्सङ्गततया योजयति ॥ नरत्वादिसामान्यस्येति ॥ तदाश्रितमिति । आश्रयनाशे तदाश्रितनाशस्य रूपादो दृष्टत्वादिति भावः । स इति नरत्वसामान्यस्य न परामर्शो घटते लिङ्गव्यत्ययदोषादित्यतस्तत्परामृष्टव्यमाह ॥ नरत्वलक्षणो धर्म इति । हेतुवज्ञापनाय यत इत्यस्य दृश्यत इत्यनेनान्वयमह ॥ हृदयत एव यत इति । अस्यानुमानान्तरताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपिशब्दस्यात्रापि सम्बन्धमाह ॥ अतोऽपीति । अत्र पक्षे नरत्वस्य विनाशित्वोक्तैर्मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तदाश्रितं नरत्वमपि नष्टमेवेत्याध्याहारः स इति पुष्टिङ्गं च क्लिष्टं भवतीत्यपरितोषात्सविनष्टेऽपीति पदैक्यमङ्गीकृत्य योजयति ॥ यद्वेति । नन्वस्मिन्पक्षे नरत्वस्य विनष्टत्वेन सह वर्तमानत्वलोभेऽपि विनष्टत्वाभावाद्विनष्टत्वेहेतोर्भूलेऽनुक्तिप्रसङ्ग इत्यतो विनष्टशब्दस्य भावसाधनत्वेन विनाशपरत्वात् तदनुक्तिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह ॥ विनष्टं विनाश इति । अस्मिन्नपि पक्षे नरत्वस्य विनाशिताया मूलारूढत्वप्राप्तावपि तदुपपादकस्याश्रयनाशस्य तदलाभात् हेत्वसिद्धिपरिहारसूचकत्वमप्यस्य ग्रन्थस्य सम्भवतीत्यतस्तस्यापि लभाय सविनष्टशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ अथवेति । एकस्मि-

न्ताविनष्टेऽपि यथाश्रुतग्रन्थस्यैवानुमानप्रकारताभ्रमनिरासायाह ॥ **अयमत्रेति** । मूलग्रन्थस्यावयोजनानुसारेण प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **नष्टा-
 नष्टेति** । पदैक्ययोजनानुसारेणापि तमाह ॥ **यद्वेति** । अनष्टनष्टुत्तिरत्रमित्यर्थः ॥ **तन्नरत्वमिति** । नष्टनरवर्तिनरत्वमित्यर्थः । ननु तन्न-
 रत्वस्य नष्टत्वेन तद्धर्मिकभेदस्यापि तस्य धर्मिस्वरूपतया नाशावश्यम्भावाच्च तद्धर्मिकभेदस्य वर्तमानत्वं साधयितुं शक्यत इति चेन्न । तन्नरत्वस्य
 तन्नराभिन्नस्य कार्याकारेण नाशेऽपि कारणकारणावस्थानात्तद्धर्मिकभेदस्यापि तथैवावस्थानमित्याभिप्रेत्येतत्साधनप्रवृत्तेः । अत एवोत्तरत्र नष्टानामपि
 वस्तुनां भेदो नैव विनश्यत्स्येकदेशिमतानुसारणैवमेव नष्टधर्मिकभेदस्यावस्थानोपपादनमित्यवधेयम् । ननु कुतो भस्मत्वमाप्तस्येयुत्तरग्रन्थे आश्रय-
 नाशोत्तरकाले सामान्यसत्त्वं निराक्रियते तदनर्थकमित्याशङ्क्य विनाशस्यासिद्धिपरिहारार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदसिद्धिपरिहारकतया तद्वोजयितुं
 विनाशित्वासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **भवेदिति** ॥ **न चैवमित्यादि** । ततश्च नष्टत्वादनष्टत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वस्य विनष्टत्वस्य च हेतोर-
 सिद्धिः । अविनष्टत्वहेतोश्च साध्याप्राप्तिसिद्धिरिति भावः । मूले कुत इत्यस्य साधकप्रमाणभावाद्वाधकप्रमाणसद्भावाच्च सत्त्वेनेत्याक्षेपर्यतामभिप्रेत्य
 तत्तात्पर्यमाह ॥ **आश्रयनाशेति** । तथाऽपि नरत्वस्यैकत्वनिराकरणमनर्थकमित्याशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तस्याश्रयनाशोत्तरकाले सत्त्वस्याप्रामाणिक-
 त्वप्रमाणबाधितत्वयोरुपपादनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्वोजयितुं तदसिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नष्टेति** ॥ **अनुमानमपीति** ।
 विनाशवदाश्रयसमवेतत्वादित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **बाधितविषयमिति** । ततश्च नष्टनराश्रितस्यापि नरत्वस्य पुनः सत्त्वं न प्रमाणबाधितमपीति
 भावः । तदेवेदं नरत्वमिति प्रत्याभिज्ञानमेव तत्र प्रमाणमिति कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । तत्कुत इत्यतः स्वरूपतः
 प्रमाणत्वेन च निश्चितमेव च साधनबाधनक्षमम् । न चेदं तथा । स्वरूपेण प्रमाणत्वेन चास्य निश्चितत्वात्कथमनेन सत्त्वसिद्धिर्भवेदित्याह ॥ **तस्य
 स्वरूपत इति** । तदेवेदं नरत्वमिति प्रत्याभिज्ञास्वरूपस्यैवाभावाद्दर्शनाभ्यासविजृम्भितस्य तस्य सत्त्वेऽपि तत्प्रामाण्यस्यासम्भवेरित्यर्थः । नन्वाश्रयना-
 शोत्तरकालमुपलभ्यमानतया पुनः सत्त्वसिद्धेस्तत्र एवैकत्वसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **चशब्देनेति** । अन्योन्याश्रयमेव स्पष्टयति ॥ **एकत्वे हीति** ।
 श्रुतिरपीत्युत्तरग्रन्थस्याव्यवहितप्रकृतसामान्यमात्रविषयकताभ्रमनिरासाय प्रतिपाद्यमाह ॥ **एवमिति** । आदिपदेन संयोगदीनां परिग्रहः । भिन्नाः

स्वगतमेदवन्त इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ भिन्ना इति । अन्योन्याश्रयतश्च भिन्ना धर्मा येषां ते तथोक्ता इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय भिन्नधर्मा इत्येतद्वाचष्टे ॥ अन्योन्यमिति । ननु प्रतीत एवार्थोऽस्तु किं सङ्कोचेनेत्यत आह ॥ भिन्नधर्मा इत्यनेनेति ॥ स्वप्रकृतमिति । श्रुतौ प्रकृतमित्यर्थः ॥ सर्वश इत्यादिवचनादिति । आदिपदेनाविला इति वचनपरिग्रहः । आविला इत्युक्त्वैव वा सर्वश इत्युक्त्वैव वा विवक्षितार्थसिद्धावपि यदुभयमुपादीयते तेनादरो वाऽङ्गम्यत इत्यर्थः ॥ उक्तविवरणान्त्वेति । स्वैः स्वैर्धर्मैर्भिन्नाश्चेल्यनेन भिन्नधर्मोश्चेल्यस्या- निवृत्तिविनाशाश्च धर्मा उभयरूपका इत्यनेन स्वैः स्वैर्धर्मैर्भिन्नाश्चेल्यस्य विवर्णालित्यर्थः । तत्र च स्वैः स्वैर्धर्मैर्भिन्नाश्चेल्यस्य भिन्नधर्मा इत्यनेना- श्रयतोऽपि धर्माणां भेदोऽभिहित इति शङ्कानिरासकतयाऽनिवृत्तेत्यादेस्तु स्वैः स्वैर्धर्मैर्भिन्नाश्चेल्युक्तार्थापवादकथनरूपतया तद्विवरणत्वं बोध्यम् । शङ्कानिरासकत्वादिना विवर्णस्यानेकप्रकारत्वं चाणुभाष्यस्याद्वैतलोकत्रयस्य भाष्यस्याद्वैतलोकविवरणरूपत्वं वदद्विष्टाकारैरेवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ९॥

सु० — ननु घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्निमिधातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागा विभागेभ्यस्संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाणुष्ववशिसंयोगादौष्ण्यापेक्षा- च्छयामादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादशिसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्पाकजा जायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्मागुसंयोगा- दुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्वृण्णकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपा- द्युत्पत्तिर्भवति । तत्कथमामघटश्यामत्वादीनामयावद्द्रव्यभावित्वमुच्यते । मैत्रम् । अत्र प्रमाणाभावात् । नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम् । कर्मसु विभागाः । तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिः । तत्र कार्यद्रव्यविनाशः । तत्र च पूर्वरूपादिपरावृत्तिः । तथा रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणम् । सा तदवयवपरम्परायाम् । सा ज्यणुर्ग्रे । तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे । स च तत्क्रियायाम् । साऽदृष्टवदात्मसंयोग इति चेन्न । परमाणुष्विव कार्यद्रव्येषु पूर्वरूपादिनिवृत्तेर्पूर्वरूपाद्युत्पत्तेरुत्पत्तेः ।

पार्थिवायविरूपादयः स्वाश्रयविनाशादेव विनश्यन्ति । अवयविरूपादित्वात् । दग्धपटरूपादिवत् । कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यन्ते तत एव तद्वदेवेति चेन्न । क्वचित्सत्तयाश्रयेऽपि रूपा(दीनां चि)दिविनाशेऽभिसंयोगजत्वे च विरोधाभावात् । अन्यथा कार्यद्रव्यं संयोगविनाशादेव विनश्यति । कार्यद्रव्यत्वात् । द्यणुकवदित्यादिकमपि स्यात् । नन्वाभिसंयोगः सर्वानवयवेष्वस्ति न वा । न चेत्तत्र रूपादिविनाशोत्पादासम्भवः । तथा चावयवावयविनोर्विलक्षणरूपादिमत्त्वं स्यात् । आद्येऽन्यवयवानां सर्वत्र प्रवेशेनावयविनाशास्यावर्जनीयत्वमिति चेन्न । अवयविद्रव्याणां सच्छिद्रत्वेन प्रवेशोपपत्तेः । संस्थानापगमाभावेनावयविविनाशायोगात् । तथाविधस्यैवोदाहृतत्वादित्यलम् ॥९॥

टि०— अनिवृत्तविनाशा इति पाकजोत्पत्तिस्थले भाष्यकारीयं द्रव्याविनाशाभिधानं न केवलं पाकजनानामयवद्रव्यभावित्वप्रतिपादनेन तद्भेदोभेदोपपादनार्थे किन्नाम कार्यद्रव्यविध्वंसवन्तः परमाणव एव पच्यन्त इति पल्लुपाकवाद्युक्तपाकप्रक्रियानिरासार्थं चेत्यभिप्रेत्य तां निरसितुं पल्लुपाकवादाश्रयणेनोक्तानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्वेति । आदिपदेन सर्वपार्थिवोपादानम् । यद्यथामिति न घटावयवित्वो विशेषणं तस्य सर्वस्यामत्वेन वैयर्थ्यात् । नापि परमाणोः सर्वस्य तस्य पक्वत्वेन विरोधात् । तथाऽप्यापाकनिक्षिप्ताप्रिसाध्यपाकापेक्षया पृथिवीमूलकारणपरमाणोरैवैतद्विशेषणमिति ध्येयम् । अग्निना सम्बद्धस्य संयुक्तस्यापाकनिक्षिप्तस्येति यावत् । तदारम्भकेषु घटाद्यारम्भकेषु परम्पर्येति शेषः । परमाणुषु कर्मोत्पत्त्याद्यन्ते । अत्र तदारम्भकैर्विहितं कार्यनाशादिप्रक्रियासिद्ध्यर्थमुक्तम् । कारणनाशस्य कार्यनाशहेतुत्वादिति बोध्यम् । अभिधाताज्ञोदनादित्यस्य परमाणुव्यत्ययेनैव सम्बन्धः । न तु घटादेरभ्यभिधाताज्ञोदनादिति । तथा सति घटादिनिष्ठाभिधातनोदनयोर्घटादावेव कर्मजनकतया परमाणुषु कर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । कः पुनरभिधातनोदनयोर्विशेष इति चेत् । येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं च भवति । स संयोगविशेषोऽभिधातः । यथा पाषाणादौः पादादिसंयोगः । वेगपेक्षेण पादसंयोगेन पाषाणादौ कर्मोत्पत्तौ तेन तत्र शब्दविभागयोरुपपत्तेः । येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्भवति । यः संयोगः शब्दकारणनिमित्तं च न भवति स संयोगविशेषो

नोदनम् । यथा पङ्के पादसंगो नोदनम् । पङ्के पादसंगेन कर्मणा तत्र शब्दविभागयोरजननात् । यदि तत्रापि शब्दविभागयोरुपतिस्तर्ह्यभि-
धात एव स इत्यादि विभावनीयम् । एतदेव शाङ्करेण काणादसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयान्हिके नोदनादिभिधातारस्युक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां
कर्मणि सूत्रव्याख्यानावसरे स्पष्टम् । प्रशस्तपादभाष्ये तु यः संयोगविशेषो विभागापेक्षः परस्परं विभागेतरेकस्य कर्मणः कारणं सोऽभिधातो यस्तु
गुरुबद्धववेगप्रयत्नात्मस्तान्व्यस्तान्वाऽपेक्षमाणः परस्परमविभागहेतुरेकस्य कर्मणः कारणं नोदनमित्यनयोर्विशेष इत्युक्तम् । स्वजनक्रियासमा-
नाविकरणक्रियाजनकः संयोग एवाभिधातः स्वजनक्रियाव्याधिकरणक्रियाजनकसंयोगस्तु नोदनमित्यनयोर्भेद इति केचित् । स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोगोऽ-
भिधातः । वेगरहितस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगस्तु नोदनमिति बहवः । तदुभयं जातिरेवेति प्राञ्चः । तेभ्यः कर्मभ्यो विभागा विभागोभ्यः संयोगविनाशो
द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः कार्यद्रव्यं ब्रणुकलक्षणं तस्यैव साक्षात्परमाणुजन्यत्वात् । यद्यपि ब्रणुकानां बहुत्वाद्वहुषु बहुवचनमिति कार्यद्रव्याणीति बहु-
वचनमेव प्रयोक्तुमुचितं तथाऽपि जात्यभिप्रायमेतदेकवचनमित्यवधेयम् । उपलक्षणं चैतत् । ब्रणुकनाशे सति समवार्थिकारणनाशास्त्यणुकनाश
इत्यादिक्रमेण घटान्तं द्रव्यं नश्यतीत्यपि द्रष्टव्यं । ब्रणुकाद्यन्यावयवविपर्यन्तं कार्यनाशानन्तरं परमाणुष्वग्निसंयोगादूपादिचतुष्टयं नश्यतीत्याह ॥
तस्मिन्निति । सौरतेजोवच्चक्षुरादितेजसां न पाचकत्वमिति मन्वानो विशिनष्टि ॥ **औष्ण्यपेक्षादिति** । पृथिव्याः श्यामं रूपमनादीति मते
निराकुर्वज्जन्मनो भावमाह ॥ **पुनरिति** । अन्यथाऽनादेर्भावस्य नित्यत्वाच्छ्यामादीनां विनाशादुपचितप्रसक्तेरिति भावः । परमाणुषु रूपाद्युपाद-
विनाशौ नैकपावकसम्पर्कारणकौ रूपाद्युपादविनाशात् । श्यामाद्युपादविनाशवदित्याह ॥ **अन्यस्मादिति** । ननु चैक एवाग्निं संयोगः पूर्व-
रूपादेर्नाशकोऽयस्य रूपादेरुपादकश्च भविष्यतीति किमित्युपादकनाशकार्याग्निसंयोगोरन्यत्वाश्रयाणाम् । न चैकस्योपादकत्वनाशकत्वे विरुद्धे
कथं स्यातामिति वाच्यम् । एकदोत्पादनाश्वव्यक्तिभेदे तयोरविरोधात् । तदर्थक एव शब्दः पूर्वशब्दं नाशयत्युत्तरं चोत्पादयत्यन्यथा तदपि न स्यात् ।
कालभेदाद्वा तयोरविरोधात् । ययोगान्वयशब्द एकदाऽस्यशब्दं नाशयत्यन्यदा तमेवोत्पादयति च । अन्यथोपात्त्यशब्दस्याप्यन्यशब्दोत्पादकानामात्रा-
पातात् । तत्कथमेतदिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि पाकजेषु व्यक्त्यभेदेन कालभेदेन वा नैकस्योपादकत्वनाशकत्वे सम्भवतः । कार्यविनाशविशिष्टं

कालमपेक्ष्यैव हि रूपादिविनाशो भवति सति कार्ये कार्यविष्टम्भस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात् । न चात्र नियामकामावः । अवयवरूपोदिसमानकालस्वव्या-
 प्यन्वादवयविरूपादेः सति च कार्यद्रव्ये परमाणुरूपदिनाशोऽवयवरूपव्यवयविरूपोदिसद्भावेऽवयवविष्टम्भस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात् । तथा
 रूपादिविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्यैव रूपाद्युत्पादो भवति । एकदैकस्मिन्नाश्रये नानारूपाननुभवेन सति रूपादौ रूपान्तरानुपपत्तेः । न चैतावन्तं काल-
 मेकोऽप्रसंगोऽनुवर्तितुमीष्टे तेजसोऽविलम्बानामनशीलत्वादित्याशयः । पाकजा रूपसगन्धस्पर्शः । स्यादेतत् । यदेवमापरमाण्वन्तो विनाशः स्वत-
 न्नाश्च परमाणवः पच्यन्ते । तदा कुलालादिव्यापारमन्तरेण घटादीनां पुनरावृत्तौ लोकव्यवहारोच्छेदो व्यर्थश्च तेषां प्राच्यः प्रयास इत्यत आह
 ॥ **तदनन्तरमिति** । रूपाद्युत्पत्तेरनन्तरं भोगिनामुदकाद्याहरणद्वारेण तत्साध्यसुखदुःखाद्यनुभवभोगिनामदृष्टापेक्षाद्धर्मोपेक्षादात्माणुसंयोगादित्य-
 त्त्रात्मग्रहणं स्पष्टार्थं भोगिनामित्यनेनैवात्मोपादानात् ॥ **अणुस्त्विति** । परमाणुभित्तिः । कर्मणामुत्पत्तौ सत्यां तेषां परमाणूनां परस्परमन्योन्यं
 संयोगादिति जाल्याभिप्रायमेकवचनम् । षण्णुकमादि यस्य क्रमस्य तेन कार्यद्रव्यं घटादिलक्षणमुत्पद्यते तत्र कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । परमा-
 णुरूपार्थेऽर्थणुकेषु रूपादिकं षण्णुकरूपार्थेऽर्थणुकेषु रूपादिकमित्यनेनक्रमेणेत्यर्थः । प्रमाणाभावेनोक्तप्राक्रियाया एवासिद्धत्वाच्च तदाश्रयेणोक्ताक्षेपः
 संभवतीत्याशयेनाह ॥ **मैवमिति** । कार्यस्यैव कारणे प्रामाण्यात्कथमुक्तप्राक्रियाया अप्रामाणिकत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नोदनाद्युत्पत्तावि-**
त्यादिना । कर्मसु विभागा इत्यादौ प्रमाणमित्यनुवर्तनीयम् । विभागशब्दश्च विभागजन्यविभागपर एव । तस्यैव कर्मकार्यतया स्वकारणे कर्मणि
 प्रमाणत्वसम्भवात् । न तु विभागसामान्यपरः । तस्यातत्कार्यतयाऽतत्कारणकर्मणि प्रामाण्यानुपपत्तेरित्यवेधेयम् । नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणं
 कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्तत्रकार्यद्रव्यविनाश इति युक्तमेतेषां कार्यकारणभावधाराणास्कारणं विना च कार्यानुत्पत्तेः कार्यद्रव्यं
 विनश्यतीत्यत्र तु किं प्रमाणम् । न हि सति द्रव्ये रूपादीनां विनाशोत्पत्तौ नोपपद्यते । परमाणुभित्तिः कार्यद्रव्येऽपि तयोरोविरोधादित्याशयेनाह
 ॥ **परमाणुस्त्विति** । अपूर्वरूपोदिसत्पत्तेरित्यतः परं चेति शेषः । स्वाश्रयविनाशादेव नश्यन्तीत्यत्र साध्ये नष्टघटरूपेणार्थान्तरतपरिहारयैवेत्युक्तम् ।
 परमाणुगतरूपादिभिरनैकान्तिकतापरिहारायावयवविग्रहणम् । कार्यगतसत्तादिव्यावृत्त्यै रूपादीत्युक्तम् । कारणगुणेभ्य एवेत्यत्र स्वकारणेभ्य एवंत्यर्थः

॥ तत एवेति । अवयविरूपादित्वादेवेत्यर्थः ॥ तद्वदेवेति । द्रव्यपटरूपादिवदेवेत्यर्थः । यथा द्रव्यनाश क्वचित्समवायिकारणनाशो हेतुः क्वचिच्चासमवायिकारणनाशो हेतुः । न तु सर्वत्र द्रव्यनाशो समवायिकारणनाश एव हेतुरिति वाऽऽसमवायिकारणनाश एव हेतुरिति वा कथा न नियमोऽभिमतस्तथाऽवयविरूपादिनाशेऽपि क्वचिदाश्रयनाशः क्वचिच्चाश्रितसंयोगो हेतुर्भविष्यतीत्यप्रयोजकमाद्यमनुमानमित्याशयवानाह ॥ क्वचिदिति । क्वचिदवयवविनि रूपाबाश्रये सत्यथाश्रितसंयोगाद्गुणादीनां विनाशो विरोधाभावादित्यर्थः । द्वितीयानुमानेऽप्यप्रयोजकतामाह ॥ अश्रितसंयोगजत्वे चेति । क्वचित्साविवाद्ययविरूपादीनामश्रितसंयोगजत्वेऽपि विरोधाभावादित्यर्थः । पार्थिववयविरूपादीनां स्वाश्रयनाशादेव विनाशोऽभ्युपगमे तत्कारणगुणेभ्य एवेत्यादाङ्गकारे चातिप्रसङ्गमाह ॥ अन्यथेति । तथा च समवायिकारणनाशस्य कार्यद्रव्यनाशहेतुत्वं तदभिप्रेतं भज्येतेति भावः । आदिपदेन पार्थिवपरमाणुरूपशब्दसुखादय आश्रयनाशविनाश्याः कार्यत्वे सति विशेषगुणत्वाद्वटरूपवदित्याभासान्तरपरिग्रहः । एतेनैवायं पार्थिवोऽवयवो द्रव्यनाशजन्यध्वंसप्रतियोगिरूपादिमान् अवयवरूपजन्यरूपवान्वा परमाणुभिन्नरूपित्वाज्जलावयवविवदित्यत्र वा । आमश्यामघटरूपनाश आश्रयनाशजन्योऽश्रितसंयोगजन्यो वा घटरूपनाशत्वात्स्फुटितघटरूपनाशवदित्यत्र वैतत्तापर्ययमिति वर्धमानोक्तं निरस्ताम् । अन्यथेत्युक्ताभासस्याप्यात्राप्यानिस्तारात् । क्वचित्सत्यथाश्रये पार्थिवरूपादेराश्रितसंयोगेन विनाशोऽश्रितसंयोगजत्वे च विरोधाभावादित्यप्रयोजकतयाऽनुमानद्वयं दूषितम् । तत्र बाधकर्तृकमाशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ सर्वावयवेष्वस्ति न वेति । अन्तर्बहिः साधारण्येन कार्यद्रव्यसम्बन्धिसर्वावयवेष्वस्ति किं वा बहिष्ठावयवेष्वेवेत्यर्थः ॥ तत्रेति । दृढतरावयवान्तरावरुद्धमध्यभाग इत्यर्थः । पूर्वरूपादिनिवृत्त्यपूर्वरूपपाद्युपचित्तोराश्रितसंयोगात्साधावात्कारणाभावे च कार्यसम्भवादिति भावः । अस्तु तत्र रूपादिविनाशोत्पादासम्भवः किं तावताऽप्यनिश्चयमित आह ॥ तथा चेति । चित्क्षणेति । श्यामा अवयवाद्ययवो च रक्त इत्येवं चित्क्षणेत्यर्थः । न चेदं युक्तम् । अवयवावयवविनोरेकजातीयरूपवत्तानियमादिति भावः ॥ आद्य इति ॥ सर्वेनेति । अन्तर्बहिः साधारण्येन सर्वावयवेष्वित्यर्थः । तेन विना तत्र रूपादिनाशोत्पादासम्भवादिति भावः ॥ अवयवविनाशस्येति । मूर्तानां समानदेशताविरोधादवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजःसंयोगस्यैवासम्भवात्कथञ्चित्सम्भवे वाऽऽपरमाणुतेजःसम्बन्धात्तेजसश्च

स्पर्शवत्तया च नोदनाभिघातयोरन्यतरस्य संयोगस्यावश्यम्भावाद्व्यारम्भकावयवक्रियोत्पादादिक्रमेण द्रव्यनाशस्यावर्जनीयत्वादिति भावः । अग्निसंयोगः
 सर्वावयववृत्तिरिति पक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तां दृढतरावयवान्तरावरुद्धमध्ये तेजःसंयोगस्यासम्भावनां तावत्परिहरति ॥ **अवयवविद्रव्याणामिति ॥**
सच्छिद्रत्वेनेति । अन्यथा कुम्भादावन्तर्निहितानां तैलवृतादीनां स्पन्दनश्रवणाद्यनुपपत्तेरिति भावः । तथा च स्फाटिकादेः सच्छिद्रतया तन्मध्ये
 इन्द्रियवद्घटादेः कार्यद्रव्यस्यापि सच्छिद्रतया तन्मध्येऽप्यग्निसंयोगोपपत्तेर्न मध्यभागे पाकानुपपत्तिरित्याशयः । तर्हि स्पर्शवद्देगवत्तेजस आपरमाणु-
 सम्बन्धाज्जोदनादिक्रमेण द्रव्यविनाशावश्यम्भावात्सत्येवाश्रयेऽग्निसंयोगेन रूपादिनिवृत्त्याद्यभ्युपगममङ्ग इत्यत आह ॥ **संस्थानापगमाभावेनेति ।**
 संस्थानापगम एव हि कार्यद्रव्यनाशहेतुर्न ध्वन्यः । तथा हि । न तावत्स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिघातमात्रादवयवविनाशो वक्तुं शक्यः । तथा सति प्रबल-
 पवनभिमुखविनिहितघटादेरपि नाशापत्तेः । अथ तादृशतेजस एवायं स्वभावः । यत्पूर्वव्यूहविनाशेन व्यूहान्तरोत्पादनम् । यथाऽऽहोदयनः । ईदृशो
 हि तेजसो हि वेगान्तिशयः स्पर्शान्तिशयो वेलादील्यभिमतम् । तदसत् । तथा सति मुसलाभिहते घटादावविनाशापातात् । तेजस इत्येतदप्यनैका-
 न्तिकम् । न हि चाक्षुषं चान्द्रं वा तेजो घटादि प्रपाचयतीति परोऽनुमन्यते । तस्माद्यत्र प्रबलं संस्थानापगमलक्षणं विनाशप्रत्यायकमस्ति तत्रैव
 विनाशो नान्यत्रेत्येव तत्त्वमिति कथमत्र संस्थानापगमाभावे विनाशः स्यादित्याशयः । अस्त्येवं यत्राग्निसंयोगेऽपि संस्थानापगमाभावः । यत्र तु संस्था-
 नापगमोऽपि तेन जातस्तत्र द्रव्यनाशावश्यम्भावात्कथं तद्वद्व्यामतादेरयावद्द्रव्यमाविवृत्तमित्यत आह ॥ **तथाविधस्यैवेति ।** यत्राग्निसंयोगेऽपि
 संस्थानापगमो घटादौ तादृशघटादिश्यामतादेरेवानिवृत्तविनाशा इत्यत्रोदाहरणतयोक्तत्वाद्यत्राग्निसंयोगेन संस्थानापगमाद्द्रव्यनाशोऽपि तादृशघटादि-
 श्यामतादेर्यावद्द्रव्यमाविवृत्तेऽपि नास्माकं काचित्क्षतिरित्याशयः । यद्वा ननु भवतु यत्सच्छिद्रं घटादि तत्र मध्येऽप्यग्निसंयोगात्पाको यत्तु सच्छिद्रं न
 भवति पाषाणादि तत्राग्निसंयोगात्पाकं मध्ये पाकः स्यादित्यत आह ॥ **तथाविधस्यैवेति ।** सच्छिद्रघटादिश्यामतादेरेवानिवृत्तविनाशा इत्य-
 त्रोदाहरणतयोक्तत्वाभिच्छिद्रपाषाणादिश्यामतादेस्तत्त्वेनानुदाहृतत्वात्तत्राग्निसंयोगेन मध्ये पाकासम्भवेऽपि न क्षतिरिति भावः । किञ्च यदि कार्यद्रव्य-
 विनाशः स्यात्तर्हि स एवायं घट इति प्रत्याभिज्ञाविरोधः । तथाऽऽमपक्वावस्थयोरैक्यावगमात् । कथं वा सर्वास्ववस्थास्वापाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव

दर्शनम् । घटादेरुपरि निहितानां शरावोदञ्चनानीनां तथैव दर्शनम् । अग्निसंयोगेन घटादिस्फुटने हि तेषां पातावश्यम्भावात् । मुद्रादिप्रहारे तथा दर्शनात्कथं वा यावन्त एव पाके निहितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते । परमाणुभिर्द्व्यणुक्रादिप्रक्रमेण न्यूनानामाधिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्कथं वा यत्परिमाणा घटादय आपाके निहितास्तत्परिमाणा एव घटादयः परिपक्वा दृश्यन्ते । रेखोपरैलादिचिन्हविलोपो वा कथं न भवेदित्यादिदूषणजातमभिप्रेत्याह ॥ **अलमिति** । यत्त्वत्रोदयनादिभिरुक्तं सूक्ष्मेण घटादौ त्रिचतुस्त्रसरेण्यपगमे सति द्रव्यारम्भकसंयोगानशेन द्रव्यनाशावश्यम्भावेन सर्वासा-
मनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् । न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति शक्यते वक्तुमिति । अत्रैकदेशिनः परिहारमाहुः । कातिपथावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवनाशित्वा कार्यावस्थानसम्भवात्तत्रापि घटादीनां न नाशोऽन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति । तदसत् । तावदवयववावस्थानयोग्यस्य घटादेः स्वल्पेष्ववयवेषु वृत्तेरनुपपन्नात्वात् । अविनष्ट एव घटादौ संवृतपटवत्परिमाणासङ्कोचादेतदुपपत्स्यत इति चेन्न । काठिणतरावयवनां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भदीनां सङ्कोचविकासयोरत्यन्तायोगात् । अस्तु तर्हि तत्र घटादिनाशकाभिमतेन परिमाणस्यैव नाश इति चेन्न । परिमाणस्याश्रयनाशैकतावयवात् । घटादिप्रत्यभिज्ञानवत्सूचीकरणस्थले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन तन्मते तन्नाशस्याप्यनुपपत्तेरिति । वयं तु ब्रूमः । तत्र कार्यद्रव्यनाशकस्य त्रिचतुस्त्रसरेण्यपगमस्य प्रत्यक्षतया न्यूनाधिकभावस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात्कार्यभेदस्यित्या प्रत्यभिज्ञादेः सादृश्यविषयतयाऽन्यथासिद्धिरेव । न चैकत्र प्रत्यभिज्ञाया अन्यथासिद्धौ प्रकृतेऽपि तथाभावः शङ्कनीयः । वाघावाधाम्यामेव व्यवस्योपपत्तेः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न प्रतिबन्धवकाश इति ॥ ९७ ॥

अ०— व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते ॥ सर्वेषु युगपच्छब्दः सदृशेषु प्रवर्तते ॥ तथाऽपि प्राप्तितत्त्वेकवचनाच्च विशेषतः ॥ अभिप्रायगतित्वा स्याच्छक्तिः सादृश्यगा यतः ॥ तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥

सु०— एवं सामान्यस्यानेकवृत्तित्वं प्रमाणैरपाकृतम् । तदयुक्तम् । तत्स्थानेकवृत्तित्वाभावे वा धकसद्भावात् । तथा हि । सर्वेषु गोपिण्डेषु यद्यनुगतमेकं गोत्वसामान्यं न स्यात् । तदा तत्र गोशब्दसङ्गतिग्रहणलक्षणा व्युत्पत्तिर्न स्यात् । वृद्धव्यवहारोपदेशादिना हि व्युत्पत्तिर्भवति । न च प्रतिपिण्डं व्यवहारादिकमस्ति । तेषामानन्त्येन व्युत्पत्तावेव पुरुषायुपपत्त्यवसानप्रस-

ज्ञात् । अतो यत्रोपदेशादिकं तत्रैव व्युत्पत्तिर्व्यवहारश्चेति स्यात् । अथ विनैवेकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि गोपिण्डान्तरे
 गोशब्द(सङ्गतिं गृ)सङ्केतं गृहीयात् । तदाऽश्चपिण्डेऽपि किन्न गृहीयात् । अविशेषात् । अनुगतगोत्वे तु गोशब्दवृत्तिनिमित्त-
 योपदेशादिनाऽवगते नायं दोषः प्रादुष्यात् । तस्मादनेकेष्वेकशब्दसङ्गतिग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुगतमेकमभ्युपगन्तव्यमेव । ननु
 कथं तर्हि सामान्यरहितेषु पृथिव्यादिषु भूतमूर्तादिशब्दसङ्गतिग्रहणम् । उच्यते । तत्रापि बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वेयत्ताव-
 च्छिन्नपरिमाणत्वाद्युपाधिविबन्धनैव व्युत्पत्तिः । उपाधीनां व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगतसामान्याश्रयत्वेन दोषाभावात् । किञ्चानुगत-
 तन्तुत्वपटत्वादिसामान्याभावे कार्यकारणभावावधारणं न स्यात् । ततश्च कार्यार्थिनः कारणे प्रवृत्तिर्न स्यात् । कार्यकारणभावे
 ह्यन्वयव्यतिरेकौ वोपदेशो वा प्रमाणम् । न च व्यावृत्तेषु वस्तुष्वन्वयव्यतिरेकग्रहणमुपपद्यते । नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वात् ।
 उपदेशश्चानन्तेषु न सम्भवत्येवेत्युक्तम् । अपि च व्याप्तिज्ञानमप्यनुगतसामान्याभावेऽनुपपन्नं स्यात् । व्यावृत्तवस्तूनामन्वयव्य-
 तिरेकावगमानुपपत्तेः । सामान्यापवादन्यायश्चानुगतसामान्याभावे न भवेत् । द्वयोः प्रमाणयोरैकस्वरूपविषयत्वे (ह्य) तन्यतर-
 स्याप्रामाण्यमेव स्यात् । भिन्नविषयत्वेनापवादाविषयोऽस्ति । अस्ति च तावदौरथमित्यनुगताकारप्रत्ययः । न चासौ व्यावृत्तेषु
 सम्भवति । आन्तत्वप्रसङ्गात् । न चैतत्सर्वमन्यापोहनिबन्धनम् । तस्यापि प्रतिपिण्डं व्यावृत्तत्वात् । अनुगतत्वे वा किमपराद्धं
 सामान्येन । तथा च विधिरूपः प्रत्ययोऽपि समाहितः स्यात् । एवञ्चाङ्गीकार्ये गोत्वादेरनुगमे नित्यत्वमप्यनिवार्यमित्यत
 आह ॥ व्युत्पत्तिरपीति । अपिपदं कार्यकारणभावावधारणादिसमुच्चयार्थम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । गम्यतेऽभ्युपगम्यतेऽ-
 वगम्यत इति वा । अस्ति तावत्सादृश्यं नाम पदार्थान्तरम् । गोसदृशो गवय इत्याद्यध्यक्षसिद्धत्वात् । तेनैव चोपपद्यते व्युत्प-
 न्यादिकम् । तस्मान्न तदर्थं गोत्वादेरनुगतत्वं कल्पनीयं । सादृश्येन तावच्छब्दव्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वेऽपि ।

बहवो हि शब्दसङ्गतिग्रहणोपायाः । तत्र यदोपदेशतो व्युत्पद्यते । तदाऽयं गौरित्युपदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकतयोपयुज्यते । कथम् । सादृश्योपधानेन सर्वेषु गोपिण्डेषु युगपदेककालमयमित्यादिशब्दः प्रवर्तते । अयं गौरित्यस्यायमेतत्सदृशाः सर्वेऽपि गोशब्दवाच्या इत्यर्थो वक्त्राऽभिप्रेयते । श्रोत्रा चावधार्यत इति यावत् । द्वयोरपि सार्वत्रिकव्युत्पत्तिकामत्वेन वाक्यस्यैकपि-
ण्डविषय (क) त्वकल्पनानुपपत्तेरिति भावः । यद्ययं गौरित्यादिवाक्यं नैकपिण्डमात्रविषयम् । किन्त्वयं चैतत्सदृशाश्च सर्वे गो-
शब्दवाच्या इति व्याप्तिपरं तदा सङ्गतिग्रहणोत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दात्सर्वगोप्रतिपत्तिः स्यात् । अभीष्टगोप्रतिपत्तिस्तु
जायते सा कथमिति तदस्थस्य चोद्यं परिहरति ॥ तथाऽपीति । यद्यप्युपदेशो नैकपिण्डविशेषगोचरस्तथाऽपि गामानयेत्युक्तेऽ-
भीष्टगोपिण्डावगतिः स्यादेव । कथम् । प्राप्तिरितो योग्यत्वात् । अतीतानागतानामत्यन्तविप्रकृष्टदेशस्थानां गवामानयनयोग्य-
ताभावमालोच्य तत्परित्याग इत्यर्थः । तर्हि सन्निहितसर्वगोप्रतिपत्तिः कुतो न भवतीति चेन्न । गामित्येकवचनात् । तथाऽपि
यस्य कस्याचिदेकस्य गोपिण्डस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । नामीष्टस्यैवेति चेन्न । शबलां बहुलां कालाक्षीमित्यादिविशेषणात् । एतदुक्तं
भवति । गोशब्दाद्भवत्येव सर्वगोप्रतिपत्तिः । किन्तु लिङ्गप्रकरणादिवलात्पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्तिरिति । अस्वयं गौरित्यादि-
वाक्यं व्याप्तिपरम् । ततः किमित्यत आह ॥ शक्तितरिति । यतो वाचकत्वशक्तिः शब्दस्य सादृश्यग सादृश्यसम्बन्धिनी सादृ-
श्यस्य व्यापिकेति यावत् । अस्माद्वाक्यादवधारितेति शेषः । अतस्तां शक्तिं तच्चद्विषयतया सादृश्यं स्फुटं ज्ञापयति । कथ-
मित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ तादृश इति । चो यस्मादित्यर्थः । अयं परिदृश्यमानो यस्माच्चादृश उपदेशकाले सन्निहितेन
पिण्डेन सदृशस्तस्मात्तच्छब्दः स शब्दो यस्य वाचकोऽसौ तथोक्तः । इतिशब्दः प्रकारवाची । अयमत्र समुदायार्थः । व्युत्पन्न्यर्थ
तावन्नानुगतं किमप्यङ्गीकरणीयम् । सादृश्येनैव तदुपपत्तेः । न च वाच्यं सादृश्यमप्यनुगतं चैत्तिकं सामान्येनापराद्धम् ।

व्यावृत्तत्वे कथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गमिति । न हि सादृश्यं शब्दशक्तिविषयतया प्रवृत्तिनिमित्ततया वाऽभ्युपगम्यते । किन्नाम लिङ्ग-
 तया । यथा हि गन्धवत्त्वं न पृथिवीशब्दवाच्यम् । नापि तत्प्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु पृथिवीत्ववत्या व्यक्तेः पृथिवीशब्दवाच्यत्वे
 लिङ्गमेव । तथा ते ते व्यावृत्ताकारा एव तैस्तैर्व्यावृत्तैर्द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिर्निमित्तैस्तत्तच्छब्दवाच्याः । सादृश्यं तु व्यावृत्त-
 मपि तदवबोधे लिङ्गतयोपयुज्यते । तथा हि । यदाऽयं गौरित्युपदेशपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदा तद्वाक्यं व्याप्तिग्राहकम् । अयं
 चैतत्सदृशाश्च सर्वे गोशब्दवाच्या इत्येवम्परत्वात् । व्यवहारादिपूर्विकायां तु व्युत्पत्तौ भूयोव्यवहारादिदर्शनेन सादृश्यव्याप्य-
 ताऽवगमो भवति । ततश्चैतद्वाक्यादिनाऽवगतव्याप्तिरनुमिमीते । अयं गोशब्दवाच्यो भवितुमर्हति । तत्सदृशत्वाद्यस्तत्सदृशस्स
 गोशब्दवाच्यस्तथा चायं तत्सदृशस्तस्माद्रोशब्दवाच्य इति । नन्वत्र को दृष्टान्तः । उपदेशकाले सन्निहितो गोपिण्ड इति चेन्न ।
 तस्य तत्सदृशत्वाभावात् । मैवम् । दृष्टान्तनिग्रमस्य निरस्तत्वात् । न च सास्नादिमन्त्रमेव लिङ्गमस्तु किं सादृश्येनेति
 वाच्यम् । तस्य गोत्ववत्प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वात् । सादृशस्य तु व्यावृत्तत्वेऽपि प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनानुगतफलसाधकत्वानुभवात् ।
 सास्नादिमन्त्रस्यापि सादृश्योपहितस्य लिङ्गत्वमभ्युपगच्छामः । न च वाच्यं गोसादृश्यमश्वेऽप्यस्तीति तत्रापि गोशब्दवाच्य-
 तानुमानप्रसङ्ग इति । जातिनिमित्तत्वेऽप्येवं प्रसङ्गस्य समानत्वात् । जातिविशेषो निमित्ततयाऽङ्गीक्रियते योऽव्यभिचारीति
 चेत् । तर्हि सादृश्यविशेष एव लिङ्गं यो लक्षणभूत इति वदामः । एतेन कार्यकारणभावावधारणादिकमपि समाहितं वेदितव्यम् ।
 सादृश्येनैव तदुपपत्तेः । अन्यत्रिशेषे हि न किञ्चिदनुगतमस्ति । नाप्यनुगताश्रय उपाधिः । तद्भावे द्रव्यगुणकर्मवदत्यन्तव्या-
 वर्तकत्वस्वरूपहानिप्रसङ्गात् । तथाऽप्यस्ति तत्र विशेषशब्दव्युत्पत्तिरत्यन्तव्यावृत्तिचतुर्द्धिं प्रति कारणत्वावधारणमित्यादि ।
 तत्र परेणापि लक्षणरूपं सादृश्यमेवादरणीयमिति ॥ ७ ॥

टि०— ननु व्युत्पत्तिर्प्राथुत्तरमाप्यमनर्थकम् । न चैतत्सादृश्येन सङ्गतिप्रहणादिसम्भवप्रतिपादनार्थमिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतसङ्गतत्वादित्यतः सामान्यस्यानुगतत्वसाधकतया तदभावे बाधकत्वेन परामितया व्युत्पत्त्यादन्यथाऽनुपपत्तेः सादृश्येनान्यथोपचित्रणनिर्णयेन प्रागुक्ततदनुगतत्वोपपादकतया तत्सङ्गतत्वाच्च तद्वर्णनार्थक्यमित्यभिप्रेत्य वृत्तानुवादपूर्वकं पूर्वसङ्गतिं दर्शयन्तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरप्रश्नं सङ्गमयति ॥ एवमित्यादिना ॥ अपाङ्कतमिति । नरत्वादिकमप्येवमित्यादिनेति शेषः । तदेवोपपादयति ॥ तथा हीत्यादिना । मूलव्युत्पत्तिपदस्य पदवाक्यसाधारण्येन व्युत्पत्तिमात्रपरतायाः क्रियापदं कारकपदं विना नान्वयबोधकमिति सामान्यज्ञानरूपवाक्यव्युत्पत्तावनुगतसामान्यस्यानुपयोगेनासम्भवात्पदव्युत्पत्तिमात्रपरत्वमेवेत्याभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ गोशब्दसङ्गतिग्रहणलक्षणा व्युत्पत्तिरिति । नन्वनुगतसामान्याभावेऽप्यस्तु पदव्युत्पत्तिरित्यप्रयोजकोऽयं तर्क इत्यतोऽनुगतसामान्यस्य पदव्युत्पत्तौ प्रयोजकतामुपदर्शयितुं सम्प्रतिपन्नान्यदव्युत्पत्तिर्हेतुतावदाह ॥ वृद्धव्यवहारेति । चैत्र जलमाहरेति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य जलहरणविषया प्रवृत्तिर्बुद्धव्यवहारः । अयं गौरित्यातवाक्यमुपदेशः । आदिपदेन व्याकरणोपमानकोशावाक्यशेषविवरणप्रसिद्धपदसमाभिव्याहाराणां परिग्रहः । ततश्चानुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तावनुगतसामान्यमुपदेशः । ननु स्वातन्त्र्येण व्यवहारोपदेशोऽव्युत्पत्तिहेतुत्वसम्भवाच्चानुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तावनुगततया व्युत्पत्तिहेतुत्वाच्च तस्य व्युत्पत्तावनुगतप्रयोजकत्वमित्याशयः । ननु स्वातन्त्र्येण व्यवहारोपदेशोऽव्युत्पत्तिहेतुत्वसम्भवाच्चानुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तावनुगततया व्युत्पत्तिहेतुत्वकल्पनमुचितमित्यतः किमेवं वदतः प्रतिपिण्डमुपदेशादिकं व्युत्पत्तिहेतुतयाऽभिमतं किं वा व्यक्तिविशेषनिष्ठमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायासम्भवेनावं प्रत्याचष्टे ॥ न चेति । असम्भवे हेतुमाह ॥ तेषामिति । द्वितीयेऽपि व्यक्तिविशेषनिष्ठमुपदेशादिकं किं तत्रैव व्युत्पत्तिहेतुरित्याभिमतं किं वा सार्वत्रिकव्युत्पत्तिहेतुरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ अत इति । ततश्च गोशब्दादपूर्वार्थधीर्न स्यादिति भावः । द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति ॥ अथ विनैकेनेति । शक्यतावच्छेदकरूपप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्त्यभावात्तर्कामोऽयमित्याशङ्क्य यदविशिष्टस्य यस्य यद्वचति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्वचतोऽप्यविशेषलक्षणव्याप्तिसिद्धावानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अविशेषादिति । नन्वयं प्रसङ्गस्त्वप्येवमपि समान इत्यतोऽनुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तभावाभावाभ्यां विशेषाच्चातिप्रसङ्ग

इत्यभिप्रेत्योक्तं प्राग्विनैवैकेन निमित्तेनेति । तदेव विभावयन्नभिप्रेतमुपदेशादेः प्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारा सार्वत्रिकव्युत्पत्तिहेतुत्वमव्याह ॥ **अनुगतं** । ननु भूतत्वमूर्तत्वज्ञेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगतसामान्यरहितेष्वपि पृथिव्यादिषु त्वन्मते एकस्य भूतादिशब्दस्य व्युत्पत्तिवदनुगतसामान्येन विना व्युत्पत्त्यनुपपत्तेरभावान्न तयाऽनुगतसामान्यसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **नन्विना** । मूर्तदीत्यादिपदेन ज्ञेयाभिधेयादिपरिग्रहः । न च भूतत्वान्यथ्यनुगतानीति वाच्यम् । तथा सति वक्ष्यमाणरीत्या नित्यत्वस्याप्यनिवार्यतया जातित्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । भूतत्वमूर्तत्वयोजातित्वस्य सङ्करप्रस्तत्वात् । न ज्ञेयत्वादेश्च सामान्यादावपि वृत्तेरित्याशयात् । भवेदेवं व्युत्पत्तेरन्यथापपत्तिः । यद्यनुगनसामान्येन विना भूतादिशब्दव्युत्पत्तिरभिमतता स्यात् । न चैतदस्तीत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः किमत्र व्युत्पत्तिनिदानं सामान्यमेव नास्तीत्यभिमतं किंवाऽङ्गीकृत्य सामान्यं तस्यानुगतत्वं नास्तीति विकल्पद्वयं हृदि निधायार्थं दूषयति ॥ **तत्रापीति** । भूतशब्दव्युत्पत्तिर्बाह्यैकोन्द्रियप्राह्यगुणाश्रयत्वोपाधिनिबन्धना मूर्तशब्दव्युत्पत्तिरित्युक्तावच्छिन्नपरिमाणत्वोपाधिनिबन्धनेति योज्यम् । परिमाणत्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानविषयत्वादिपरिग्रहः । ननु बाह्यैकोन्द्रियप्राह्यगुणाश्रयत्वं परमाणुष्वव्याप्तमिति चेत् । उच्यते । द्रव्यप्राहकयावदिन्द्रियाप्राह्यबहिरिन्द्रियप्राह्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्रुणवत्त्वं तत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । अस्यार्थः । द्रव्यप्राहकाणि यावन्तीन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि तदप्राह्या बहिरिन्द्रियप्राह्या च या गुणत्वन्यूनवृत्तिजाती रूपत्वादित्स्तद्रुणवत्त्वमिति । अस्ति चैतत्परमाणुष्वपीति नाव्याप्तिः । अत्र द्रव्यप्राहकयावदिन्द्रियाप्राह्यत्वविशेषणानुपादाने सङ्ख्यामादायात्मादावतिव्याप्तिः । बहिरिन्द्रियप्राह्या या गुणत्वन्यूनवृत्तिः सङ्ख्यात्वजातिस्तद्वत्त्वाः सङ्ख्याया आत्मदौ सत्त्वात् । उपादाने त्वस्य नातिव्याप्तिः । सङ्ख्यात्वस्य यावद्द्रव्यप्राह्यैकोन्द्रियप्राह्यात् । न त्वत्राप्राह्यान्तं गुणविशेषणम् । तथात्वे तादृशत्रसेणुसंयोगवृत्तिसंयोगत्वादिति निबन्धनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । द्रव्यप्राह्यैकत्वपि तदर्थमेव । अन्यथा सङ्ख्यात्वस्यापि यावदिन्द्रियाप्राह्यत्वयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । द्रव्यप्राह्यैकोन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि तदप्राह्यात् न रूपत्वादिष्वित्यव्याप्तिरित्यत उक्तं यावदिति । तथा च विशिष्टाभावस्य प्रत्येकं ग्राह्यत्वेऽपि सत्त्वात्नाव्याप्तिः । द्रव्यप्राहकयावदप्राह्यत्वमात्रोक्तौ संयोगत्वस्यापि प्राप्तिः । तस्य द्रव्यप्राहकसन्निकर्षविशेषाप्राह्यत्वात् । एवञ्च द्रव्यप्राहकयावदप्राह्या बहिरिन्द्रियप्राह्या च या गुणत्वन्यूनवृत्तिः संयोगत्वजातिस्तद्वत्तः संयोगस्यात्मन्यपि सत्त्वादात्मन्यतिव्या-

सिरित्त उक्तमिन्द्रियेति । संयोगत्वं जातिश्च न द्रव्यप्राहक्यवदिन्द्रियाप्राहोति नातिव्याप्तिः । इन्द्रियप्राह्यत्वविशेषणानुपादानेऽप्यात्मन्यतिव्याप्तिः । अनुमानादिमात्रप्राह्यभावद्रव्यप्राहकेन्द्रियप्राह्यवर्मावादि जातिमतो धर्मोदारात्मन्यपि सत्त्वात् । उपादाने तु तस्य नातिव्याप्तिः । धर्मत्वादोरिन्द्रियप्राह्यत्वाभावाद्विद्विषेषणानुपादानेऽपि तथा । मनोमात्रप्राह्यतया द्रव्यप्राहक्यवदिन्द्रियाप्राह्यज्ञानत्वसुखत्वादजातिमतो ज्ञानादेस्तत्र सत्त्वात् । उपादाने तु न दोषः । ज्ञानत्वादेर्बहिरिन्द्रियाप्राह्यत्वात् । बहिरिन्द्रियप्राह्यत्वं चात्र बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमभिमतम् । अन्यथा ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानत्वस्याप्युपनीतमानविषयतया बहिरिन्द्रियप्राह्यत्वेन तद्व्यज्ञानादिमस्यात्मन्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । प्रमामनोनिष्ठसामान्यगुणसाधारणचक्षुर्मात्रप्राहोत्कर्षपर्युक्तप्रातिमत्परिमाणवन्मनोव्यावृत्तये गुणत्वव्याप्येति जातिविशेषणम् । गुणत्वव्याप्यत्वं चात्र गुणत्वन्यूनवृत्तिजन्यनवृत्तिवं विवक्षितम् । उत्कर्षत्वादिरूपजातिस्तु गुणत्वन्यूनपरिमाणत्वन्यूनवृत्तिरेवेति तद्व्युदासः । गुणवृत्तिपदं स्वरूपकथनम् । जातिपदं चाशुविनाशिविशेषगुणत्वशून्यान्यत्वमादाय ज्ञानादिसङ्ग्रहादात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय तस्य शब्दज्ञानादिमात्रवृत्तिवैतनोक्तरूपत्वात् । अग्रिमगुणपदं स्वरूपकथनमेवेति सर्वमनवधम् । उपलक्षणं चैतत् । बाह्येन्द्रियप्राह्यविशेषगुणवत्त्वं चेत्सपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्येतदपि यथाश्रुतं परमाणुव्यव्याप्तमेव तथाऽपि महत्त्वाश्रयेन्द्रियप्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वमित्यत्र तात्पर्यान् दोषः । अत्रात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ग्राह्यान्तं गुणविशेषणं न तु पूर्ववज्जातिविशेषणम् । संस्कारत्वमादाय भावनासाधारण्यतादत्मन्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । महत्त्वाश्रयग्राह्यत्वमिच्छादावप्यस्ति । आत्मप्राह्यत्वात् । तद्वृत्तिगुणत्वजातिरिच्छात्वादिका । तद्वदिच्छादिगुणवत्ताया आत्मन्यपि सत्त्वात् । तत्रातिव्याप्तिवारणायैन्द्रियेति विशेषणम् । संयोगत्वजातिमादायात्मन्यतिव्याप्तिवारणायोक्तं विशेषेति । सत्तामादायात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वशून्यान्यत्वमादाय ज्ञानादिसाधारण्यादात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । अग्रिमगुणपदं स्वरूपकथनमेवैत्यनवधम् ॥ इयत्तेति । इयत्ता परिच्छेदस्तेनावच्छिन्नं परिच्छिन्नमिति यावत् । एवम्भूतं यपरिमाणं तद्योगित्वमित्यर्थः । आकाशादिव्यावृत्तये इयत्तावच्छिन्नेत्युक्तम् । यद्यपि मूर्तत्वं जातिरेव नोपाधिः । न च भूतत्वेन सङ्करः । सति जातित्वसाधके भूतत्वस्यैवोपाधिवात् । अवश्यं चैतदवश्यम् । अन्यथा शरीरत्वेन सङ्कर्यत् । पृथिवीत्वमपि जातिर्न स्यात् ।

गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वं जातिर्न तु शरीरत्वम् । जातिव्यवस्थापकानां कार्यतावच्छेदकत्वादीनामभावादिति चेत् । तुल्यं
 मूर्तत्वेऽपि जातिव्यवस्थापकस्य क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य मूर्तत्वे सत्त्वाद्भूतत्वे च तदभावात् । अत एवोक्तं कर्ममूर्तद्रव्यसमवेतेति । तस्या-
 न्मूर्तत्वं जातिरेवेति । जातिनिबन्धनैव मूर्तशब्दव्युत्पत्तिरिति नव्यमतम् । तथाऽपि जरन्नैयायिकादिमतमाश्रित्येदमुपाधिनिबन्धनत्वकथनमित्यवधेयम् ।
॥ उपाधिनिबन्धनेति । उक्तविधभूतत्वाद्यौपाधिकधर्मनिबन्धनेत्यर्थः । न वयं भूतादिशब्दव्युत्पत्तिनिदानं सामान्यमेव नास्तीति ब्रूमः किन्त्वङ्गी-
 कृत्य सामान्यं तस्यानुगतत्वमात्रं निराकुर्म इति द्वितीयं प्रत्याचष्टे ॥ **उपाधीनामिति ।** भूतत्वादौपाधिकधर्मणामित्यर्थः ॥ **अनुगतसामा-**
न्याश्रयत्वेनेति । अनुगतसामान्यघटितत्वेनेत्यर्थः । औपाधिकधर्मणामुपाध्यातिरेकपक्षे व्यावृत्ततया तेषामनुगतत्वेन व्युत्पत्तिनिदानत्वसम्भवेऽप्यु-
 पाध्यनतिरेकवादे तेषां गुणत्वपरिमाणत्वज्ञानत्वाभिधात्वादिजातिमात्ररूपत्वप्राप्त्या तेषां परम्परासम्बन्धेन घटादावप्यनुगतत्वसम्भवाद्युक्तं व्युत्पत्ति-
 निदानत्वमिति भावः । एवं मूलेऽन्यथासिद्धत्वेन कण्ठोक्तव्युत्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिमभिधायानुपपत्तिपदेन सङ्गृहीतकार्यकारणभाववधारणाद्यनुपपत्तिमपि
 तत्साधकतया विवक्षुः कार्यकारणभावावधारणानुपपत्तिं तावदाह ॥ **किञ्चेति ।** अनुगतेत्यतः पूर्वं कारणत्वकार्यत्वावच्छेदकेति पूर्णायम् । इष्टा-
 पर्या तर्कस्याभासतां निरस्यति ॥ **ततश्चेति ।** नन्वनुगतत्वमात्रमवेऽप्यस्तु कार्यकारणभावावधारणमित्यप्रयोजकोऽयं तर्क इत्यतोऽनुगत-
 सामान्यस्य कार्यकारणभावावधारणे प्रयोजकतामुपदर्शयितुं सम्प्रतिपन्नं तत्प्रमाणं तावदाह ॥ **कार्येति ।** तर्हि ताभ्यामेव कार्यकारणभावा-
 वधारणोपपत्तेर्नानुगतसामान्यस्य तत्रोपयोगसिद्धिरित्यप्रयोजकत्वतादवस्थमित्यतो नान्वयव्यतिरेकयोरज्ञातयोस्तदवधारकत्वमिति प्रसङ्गात् । किन्तु ज्ञात-
 योरेव तज्ज्ञानं चानुगतसामान्यं विना न सम्भवतीत्यस्येवानुगतसामान्यस्यान्वयव्यतिरेकप्रहणोपपादकतया तत्रोपयोग इत्यभिप्रेत्यानुगतसामान्यभावेऽ-
 न्वयव्यतिरेकप्रहणासम्भवमुपपादयति ॥ **न च कथावृत्तेष्विति ।** अनुगतकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मशून्येष्वित्यर्थः । कुतोऽनुगतसामा-
 न्याभावेऽन्वयव्यतिरेकप्रहणानुपपत्तिर्येन तदुपपादकतयाऽनुगतसामान्यस्य प्रयोजकता स्यादित्यतोऽनुगतसामान्यस्यान्वयव्यतिरेकनियमतदानियम-
 रूपव्यभिचारग्रहहेतुत्वादित्यभिप्रेत्य तदभावे तयोर्दुर्ग्रहत्वमाह ॥ **नियमव्यभिचारयोरेति ।** व्यवस्थपेक्षया नियतत्वस्य दण्डादाविव

रासमेऽपि सत्त्वाद्दण्डस्यान्वयव्यतिरेकावेत्र रासभस्य च न ताविति नियमानियमौ ज्ञातुं शक्याविति जाल्यपेक्षयैव तौ ग्राह्यौ । ततश्च जातिसद्भावपक्षे दण्डजातीयस्य घटजातीयपेक्षया नियम एव रासभजातीयस्य च घटजातीयपेक्षयाऽनियम एवेत्येवं नियमानियमयोर्ज्ञातुं शक्यत्वेऽप्यनुगतसामान्याभाववादिमते रासभादाविव दण्डादावपि जाल्यभावेन तदपेक्षया नियमस्याप्यसम्भवेन दण्डदेर्नियम एव रासभादेश्चानियम इति न नियमव्यभिचारौ ज्ञातुं शक्यावित्यर्थः । ननु तथाऽप्युपदेशेन कार्यकारणभाववाधधारणं विनैवानुगतसामान्यं भविष्यतीत्यप्रयोजकत्वमेवेत्यत उपदेशस्यानुगतकारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकधर्मावधारणद्वारा कार्यकारणभाववाधधारणहेतुत्वेन स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वाभावादस्यैवाप्याप्यनुगतसामान्यापेक्षयाभिप्रेत्य स्वातन्त्र्येणोपदेशस्य कार्यकारणभाववाधधारणहेतुतां निराचिकीर्षुः किं प्रतिपिण्डमुपदेशः कार्यकारणभाववाधधारणहेतुरित्याभिमतं किंवा व्यक्तिविशेषनिष्ठस्तद्धेतुरिति विग्रह्यद्वयम् । द्वितीयेऽपि व्यक्तिविशेषनिष्ठ उपदेशः किं तत्रैव कार्यकारणभाववाधधारकः किं वा सार्वत्रिकतद्धेतुः । नाद्यः । तथा सत्यनुपदिष्टे कारणस्थानवधारणेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गान् । न द्वितीयः । विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाभावेऽपि व्यक्त्यन्तरे कारणत्वावधारणे रासभादेरपि तदवधारणप्रसङ्गेन व्यक्तिविशेषनिष्ठस्योपदेशस्यानुगतसामान्यावधारकतया सार्वत्रिकव्युत्पत्तिहेतुत्वस्यावस्थाश्रवणीयत्वादनुगतसामान्यसिद्धिरिति नाप्रयोजकत्वं तस्येति द्वितीयपक्षदूषणं चाभिप्रेत्याद्यपक्षदूषणमुक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ उपदेशश्चेति । तथा सति कार्यकारणभाववाधधारण एव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसक्तोरित्यर्थः ॥ अनुगतेति । व्याप्यव्यापकतावच्छेदकधूमत्ववन्दिह्याधनुगतसामान्येत्यर्थः । नन्वनुगतसामान्यस्य व्याप्तिग्रहणे नोपयोगं परम्यम इत्यप्रयोजकोऽयं तर्क इत्याशङ्क्यान्यव्यतिरेकाभ्यां बोपदेशेन वा व्याप्तिज्ञातव्या । अन्यव्यव्यतिरेकयोश्च गृहीतयोरेव तद्धेतुत्वम् । तदग्रहणं चोक्तरीत्याऽनुगतसामान्यसापेक्षमेवेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहणोपपादकतयाऽस्स्यैवानुगतसामान्यस्य तत्रोपयोग इत्याभिप्रेत्यानुगतसामान्याभावेऽन्वयव्यतिरेकग्रहणानुपपत्तिमाह ॥ व्यावृत्तेति । धूमत्ववन्दिह्याधनुगतधर्मशून्यानामित्यर्थः । उक्तरीत्या नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानवादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । उपदेशेन व्याप्तिग्रहपक्षेऽपि पूर्ववदुपदेशस्य स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वानुपपत्त्या धूमत्वादिसामान्यधर्मावधारकतयैव तद्धेतुत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वादस्यैवानुगतसामान्यापेक्षयापि द्रष्टव्यत् ॥ सामान्यापवादेति । सामान्यस्योत्सर्गं प्रति विषयत्वाद्वा सामान्यग्रहणेनोत्सर्गो लक्ष्यते ।

ततश्चोत्सर्गपवादोऽर्थः । सामान्याभावेन तद्विषयकोत्सर्गसम्भवात् । उत्सर्गपवादस्यान्यनुपपत्तेः । तथाऽप्यनुगतसामान्यसिद्धिरिति भावः । भवेदेतदेवं यद्युत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । अपवादविषयमात्रविषयत्वस्य तद्विन्नविषयत्वस्य वा सम्भवेन तस्यानावश्यकत्वादित्यतस्तदुभयं निराकरोति ॥ **द्वयोः प्रमाणयोरित्यादिना** । न हि स्यादित्युत्सर्गस्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यपवादस्य चाग्नीषोमीयपशुहिंसारूपैकस्वरूपविषयत्वे विधिनिषेधयोरन्यतरस्याप्रामाण्यं स्यात् । न चैनदुक्तम् । उभयोरपि प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ **भिन्नविषयत्व इति** । अग्नीषोमीयमित्यपवादप्रमाणस्य यागीयहिंसाविषयत्वं न हि स्यादित्युत्सर्गस्य तदितरहिंसाविषयकत्वमिति भिन्नविषयत्व इत्यर्थः ॥ **नापवादोति** । हिंसात्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण प्रवृत्तोत्सर्गप्रमाणविषयत्वप्रसक्तिर्भावेन ह्यपवादप्रमाणविषयतया प्रसिद्धः । न चासौ भिन्नविषयत्वे सम्भवतीत्यतोऽपवादविषयसिद्धयर्थमुत्सर्गस्यानुगतसामान्यविषयत्वमवश्यं वाच्यमित्यनुगतसामान्यसिद्धिरिति भावः । एकाकारप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्याऽप्यनुगतसामान्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुगतकारप्रत्यये विप्रतिपद्यमानं प्रति तत्सद्भावमुपपादयति ॥ **अस्ति चेति** । प्रमितस्यापह्नवायोगादिति भावः । अस्त्वनुगतकारप्रत्ययस्तथाऽपि कथं तदनुपपत्तिरित्यतोऽनुगतसामान्यविषयत्वात्तस्योक्तसामान्यसद्भाव एवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्यानुगतसामान्याभावे तदसम्भवमाह ॥ **न चासावेति** । नन्वनुगतसामान्याभावेऽपि तद्विषयकोऽयं प्रत्ययोऽस्तु को दोष इत्याशङ्क्य तथा सति भ्रान्तित्वप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । बाधकाभावेन तदसम्भवादित्याशयवानाह ॥ **भ्रान्तत्वचेति** । भ्रान्तिर्भ्रान्तमिति नपुंसके भावे क्त इति भावे क्तप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं तत्प्रसङ्गात् भ्रान्तित्वप्रसङ्गादिति यावत् । ननु सर्वेष्वेव गोपिण्डेष्वगोभ्योऽद्यादिभ्यो व्यावृत्तिरस्ति । सैव गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदवधारकतयैव चोपदेशादेर्व्युत्पत्तिहेतुत्वं भविष्यतीति न विधिरूपं गोवृत्तिसामान्यं विना व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरिति न तयोरुक्तसामान्यासिद्धिः । एवमन्यव्यावृत्तिरेव नियमव्यभिचारश्रहसम्पादकतयाऽन्वयव्यतिरेकग्रहोपपादिका भविष्यतीति नानुगतसामान्यं विना कार्यकारणभावस्य व्याप्तेर्वाऽवधारणानुपपत्तिरिति न ताभ्यामप्यभिमतसामान्यसिद्धिः । अहिंसाव्यावृत्तिरूपधर्मपुरस्कारेणैव प्रवृत्तोत्सर्गप्रमाणविषयत्वप्रसक्तिमत्त्वेनापवादविषयत्वोपपत्तेर्नोत्सर्गपवादस्यान्यनुपपत्तिरिति न तथाऽपि तत्सिद्धिः । अनुगतमतिरप्यतद्वावृत्त्यैवोपपद्यते । भवति हि गौरित्यमिति प्रतीतिरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः । जातिवादिनाऽपि गोत्वा-

विबिशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वस्यैवाभ्युपगमात् । न हि तन्मते वैशिष्ट्यमततत्त्वावृत्तेरन्यदस्ति । तथा च नानुगताकारप्रत्ययेनापि सिद्धिरित्यपोहयादिना
बौद्धस्य मतमाशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । भवेदेवमपोहाश्रयणेन व्युत्पत्त्यादेरन्यथोपपत्तिवर्जनम् । यद्यपोहस्य सर्वानुगतता स्यात् । न च
साऽस्तीत्याह ॥ तस्यापीति । प्रतिपिण्डं भिन्नस्य तस्य न सार्वत्रिकशुभस्य षडङ्गत्वमिति भावः । नन्वनुगतत्वाङ्गीकारात्तस्य नेयमनुपपत्तिरित्यत-
स्तथा सति नरत्वादिभिन्नश्रितत्वसाधकवर्मत्वादेरैवैत्रानैकान्यप्रसङ्गादिति दोषे सत्त्वेन दोषान्तरमाह ॥ अनुगततत्त्वं वेति । सामान्यस्यानुगतत्व-
पक्षे प्रसक्तस्थानेकाश्रितस्य सामान्यस्याश्रयेणान्यन्ताभेदादाश्रयणामपि परस्परमभेदप्रसङ्गरूपस्यापोहस्यानुगतत्ववैकान्श्रितस्यापोहस्याश्रयेणा-
न्यन्ताभेदादाश्रयणामपि परस्परमभेदप्रसङ्ग इत्येवं समानतया सामान्यपरित्यागेनापोहवादाश्रयणे विशेषहेत्वभावादित्यर्थः । तर्हि तत एवापोहपरि-
त्यागेन सामान्यपरिग्रहोऽपि तत्र किं निबन्धन इत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ विधीनि । एकाकारस्य विधिरूपेण यः प्रत्ययः सोऽपीत्यर्थः ।
प्रत्ययेनानुगताकारस्य विधिरूपत्वसिद्धेरपोहस्य निषेधरूपतया तदयोगादनुगताकारप्रत्ययविषयतया नासावङ्गीकर्तुं शक्य इति विधिरूपं गोव-
त्तिगोत्वमेव तथाऽभ्युपगम्यत इति भावः ॥ नित्यत्वमनिवार्यमिति । व्यक्तौ नष्टायामपि जातेरनुभूयमानत्वादित्यत्र तदयोगावित्याव-
सिद्धिरिति भावः । मूठेऽपिपदानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यकारणभावावधारणादिसमुच्चयार्थत्वात् तदिति भावेन तदर्थतयाऽपिशब्दं व्याचष्टे ॥ अपि-
प्रदमिति । आदिपदेन व्याप्तिज्ञानादिपरिग्रहः । मूठे हिशब्दस्य तदाशङ्क्यैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वमूचनार्थत्वात् तदिति भावेन हिशब्दं
तदर्थतया व्यचष्टे ॥ हिशब्द इति । उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एवेति मतमाश्रित्य गम्यत इत्येतद्वाच्ये ॥ गम्यतेऽ-
भ्युपगम्यत इति । अभ्युपगममात्रस्य वस्तुव्यवस्थापकत्वाभावात् तेन व्युत्पत्त्यादेरन्यथोपपत्तिसिद्धिरिति तदर्थकैवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य
तदुक्तान्यथैवोपपत्तिसिद्धयर्थं गम्यत इत्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ अवगम्यत इति वेति । ननु प्रमाणाभावात्सादृश्यमेव नास्ति । सत्त्वेऽपि
वा सिद्धति तदनुपपत्तिरेव । तथा हि । न तावत्सामान्यान्वेव भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नप्रधानसामान्यवर्तिसादृश्यमुच्यत इत्युक्तरीत्या
गोवात्रयोगुत्वावयवकर्मणस्तसामान्यान्वेव सादृश्यमिति वक्तुं शक्यम् । अनुगतसामान्यानभ्युपगमात् । नापि तद्विज्ञेय इति तद्वतभूयोधर्मवत्त्वं धर्म-

मात्रस्य प्रतिस्विकताङ्गीकारेण गोगवययोः परस्परगतधर्मवत्त्वाभावेन सादृश्याभावप्रसङ्गात् । तद्वत्तथर्मशब्देन तद्वत्तथर्मसदृशधर्माभिधाने च स्पुटमा-
 त्माश्रयत्वम् । तत्कथं सादृश्येन व्युत्पत्त्यादेरन्यथोपपत्तिवर्जनमित्यतः प्रमाणोपन्यासेन तत्सद्भावं तावदाह ॥ अस्ति तावदिति । सामान्यभिन्नं
 परमते सामान्यादिवदखण्डमेव सादृश्यमित्यङ्गीकाराच्च सिद्धान्ते तद्व्युत्पत्तिरपीत्याशयेनोक्तं पदार्थान्तरमिति । ननु सर्वेभ्यस्तुल्यवाक्यमनर्थकम् । न
 चोपदेशस्य व्याप्तिप्राहकतामुपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्य प्रकृतानुपयोगादित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिरपि हीति पूर्ववाक्यप्रतिज्ञातस्य सादृश्येन
 व्युत्पत्तिभवनप्रकारस्योपदर्शनाय तदुपक्रमरूपत्वात्तस्य न तदिति भावेन तदुपक्रमरूपतया तद्योजयति ॥ सादृश्येनेति । उपक्रमे उपदेशस्य
 व्याप्तिप्राहकत्वोक्त्या प्रसक्तां भाष्ये तन्मात्रस्य सङ्घतिप्रज्ञोपायत्वमिति तदुपायानेकत्वकथनेन तावत्परिहरति ॥ बहवो हीति । शक्तिग्रहं
 व्याकरणोपमानकोशासत्राक्यैर्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवेनेवदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इत्यादिप्रसिद्धिवातनार्यो हिशब्दः । तर्ह्युपदेशस्य
 व्याप्तिप्राहकत्वोक्तिर्भाष्यकाराया अनुपपन्ना स्यादित्येता मन्वेदं यदि सोपदेशमात्रस्य सङ्घतिप्रज्ञोपायत्वाभिप्राया स्यात् । न चैवम् । उपायाने-
 कत्वस्य प्रमितत्वेन तदयोगात्किन्वन्यामिप्रायैवेत्येतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुक्तेरभिप्रायमाह ॥ तन्निति । बहूपायेषु व्यक्तिविशेषस्य गोशब्दवा-
 च्यत्वपरतया प्रतिमासादुपदेशस्य व्याप्तिप्राहकत्वं न सम्भवतीति भाष्यकारीयं तद्वर्णनमनुपपन्नमित्याशयेन पृच्छति ॥ कथमिति । उपदेशवाक्यस्य-
 स्याद्यामित्यादेर्व्यक्तिविशेषनिष्ठत्वाभावात्तद्प्राहकत्वोपपत्तिरिति भावेनार्यं गौरित्युपदेशवाक्यस्य व्याप्तिप्राहकत्वोपपदकतया भाष्यं योजयति ॥ साह-
 द्योपपत्तयेनेति । तेन निमित्तेनेत्यर्थः । तथा चायमिति शब्दस्य सन्निहिते गवि मुख्यैव वृत्तिः । असन्निहितगोव्यक्तितु सादृश्येन निमित्तेन
 प्रवृत्तत्वादौणी । युगपद्वृत्तिद्वयविशेषश्च न दूषणमित्युक्तं भवति । तयाऽव्युपदेशस्य कथं व्याप्तिप्राहकत्वसिद्धिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ अयं गौरि-
 त्येतस्येति । ननु मायमित्यादेर्गोण्याऽसन्निहितपिण्डपरत्वं सम्भवति । तन्निमित्तमूनाया अन्वयानुपपत्तेरभावेन गोण्याश्रयणस्यानुचितत्वादित्येतोऽ-
 न्वयानुपपत्तेरेव न तत्र निमित्तम् । तथा संति यथीः प्रवेशयेत्तदौ तदभावेन लक्षणाभावप्रसङ्गात् । किन्तु क्वचित्तात्पर्यानुपपत्तिरपि । तथा
 चेहान्वयानुपपत्तेरभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तेः सद्भावाद्युक्तमनुसृत्यस्याश्रयणमित्यभिप्रेत्य तात्पर्यानुपपत्तिमुपपादयति ॥ द्वयोरेति । वक्तृश्रोत्रोरि-

लर्थः ॥ **सार्वत्रिकेति** । श्रोतुमेव सार्वत्रिकव्युत्पत्तिर्भवति कामनावत्त्वेनेत्यर्थः । ननु
तथाऽपीत्युत्तरसाध्यमनर्थकम् । न च गामानयेत्यादिवाक्यस्याभीष्टावगमकत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चोक्त-
रीत्या गोशब्दस्य सकलगोपिण्डेषु सङ्गतिप्रहणान्युपगमे तदुत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दासर्वगोव्यक्त्युपस्थित्या सर्वत्र कार्यप्रतीतिप्रसङ्गेन
पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्त्यनुपपत्तिश्चापरिहारार्थत्वात्तद्व्युत्पादनमर्थवदिति वाच्यम् । तथा सति पूर्ववादिमतेऽपि सङ्गतिहणकाले गोत्वसामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वगोव्यक्तनिमित्तमुपस्थित्या सर्वोपसंहारेणैव सङ्गतिप्रहणात्तदुत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दासर्वगोव्यक्तानामुपस्थित्या सर्वत्र
कार्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन पिण्डविशेषे तदनुपपत्तिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वेन तस्योभयसमाधेयतया तेनोक्तविधयाऽतिप्रसङ्गशङ्कायाः कर्तुमशक्यत्वेन तत्परि-
हारार्थत्वायोगादित्यतः प्रतिवादिनस्तथा शङ्काया असम्भवेऽपि तटस्थस्य तच्छङ्कायाः सम्भवेन तत्परिहारार्थतया न तदानर्थक्यमिति भावेन तटस्थ-
शङ्कानिवर्तकतया तदोजयितुं तासुत्यापयति ॥ **यदीति** । ननु च गामानयेत्यादौ गोशब्दात्सर्वगोप्रतीतिरिष्टेति न तदापादनं युक्तमित्यतस्तथा
सति सर्वत्र कार्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन व्यक्तिविशेष एव तदनुपपत्तिप्रसक्तिरिति भावेन पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्त्यनुपपत्तिमाह ॥ **अभीष्टेति** ।
अभीष्टगोपिण्डावगतिरित्यादौ सर्वत्रायमेवार्थः । ननु नानेन भाष्येणोक्तशङ्कापरिहारः । प्रसिद्धस्योक्तावगतिकारणस्यात्रानुपन्यासादित्यतो यद्यप्युप-
देशो नैकपिण्डगोचरो यद्यपि च सङ्गतिप्रहणोत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दात्सर्वगोप्रतिपत्तिरेव भवति तथाऽप्यभीष्टावगतिः पिण्डविशेषे कार्यप्रति-
पत्तिरुच्यत एवेति मूलयोजनाभिप्रेत्योक्तशङ्कापरिहारं भाष्याल्लभ्यत इति दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **गोशब्दादिति** । तथा च तदा-
पादनमिष्टापादनत्वाच्चयुक्तमिति भावः । तर्हि सर्वत्र कार्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन व्यक्तिविशेष एव तदनुपपत्तिः स्यादित्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ **किन्त्विति** ।
मूले प्राप्तिरित्याद्यनेकविशेषणसूचितहेतुबलत्तदनुपपत्तिरिति समाधत्ते ॥ **ल्लिङ्गेति** । अभीष्टावगतिरित्यस्य विवरणं पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्तिरिति ।
आनयनप्रतिपत्तिरित्यर्थः । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वोपान्वयः । मूले स्फुटपदानर्थक्यमाशङ्क्य सङ्गतिग्राहकत्वपक्षेऽनुपपत्तिर्लेशो नास्तीति
सूचनार्थत्वात् तदिति भावेन तत्रानुपपत्त्यभावमुपपादयन्नेवाकाङ्क्षाक्रमेण व्युत्पादित्यन्तस्य ग्रन्थस्याभिप्रायमाह ॥ **अयमत्रोति** ॥

किमपीति । सामान्यमपोहश्चेत्येवं किमपीत्यर्थः । तत्कुत इत्यतो भवेदेवं सामान्यादेरनुगतस्याङ्गीकर्तव्यत्वं यदि तेन विना व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः स्यान्न च साऽस्तीत्याशयेनान्यथैव तदुपपत्तिमाह ॥ **सादृश्येनैवेति ।** ननु सादृश्यस्य न व्युत्पत्त्यङ्गत्वं वक्तुं शक्यते । तद्धि गवादिव्यक्तिवत्सादृश्यस्य शब्दशक्तिविषयतया वा वाच्यं गोत्वादिवप्रवृत्तिनिमित्ततया वा तृतीयप्रकाराभावात् । तदुभयं च सादृश्यस्यानुगतत्वपक्षे यद्यपि सम्भवति । तत्र सादृश्यस्यैकत्वप्राप्त्या तत्र शक्तिग्रहे प्रवृत्तिनिमित्तताग्रहे वा पुरुषाद्युपपत्त्यवसानप्रसङ्गात् । तथाऽप्यनुगतत्वं न तस्य त्वया वक्तुं शक्यम् । तथा सति धर्माणामनुगतत्वपक्षे बाधकस्य तदाश्रयाभेदप्रसङ्गस्य सामान्यानुगतत्व इव सादृश्यानुगतत्वेऽप्यविशिष्टत्वेन सामान्यसादृश्ययोरुभयोरप्यनुगतत्वस्यैव वाऽऽनुगतत्वस्यैव वाऽङ्गीकर्तव्यत्वेन तथाऽऽनङ्गीकृतस्य सामान्यमननुगतं सादृश्यं त्वनुगतमित्यर्धजरतीयाश्रयणायोगात् । अतो व्यावृत्तत्वमेव तस्य त्वया वाच्यम् । न च तत्पक्षे व्युत्पत्त्यङ्गत्वं तस्योक्तविधया सम्भवति । तत्पक्षे सादृश्यानामनुगतत्वप्रसक्त्या तत्र शक्तिग्रहे प्रवृत्तिनिमित्ताग्रहे वा तत्रैव पुरुषाद्युपपत्त्यवसानप्रसङ्गात्तत्कथं तेन व्युत्पत्तेरन्यथैवोपपत्तिवर्गनिमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति ।** कुतो नेत्यतः सादृश्यस्योक्तप्रकाराद्वयेन व्युत्पत्त्यङ्गत्वपक्षेऽनुगतत्वानुगतत्वविकल्पतद्दोषप्रसक्तावपि तथा व्युत्पत्त्यङ्गत्वानन्युपगमान्न तत्प्रसङ्ग इत्याह ॥ **न हीति ।** तर्हि प्रकारान्तराभावात्सादृश्येनैव तदुपपत्तिरिति रिक्तं वच इत्याशङ्कते ॥ **किन्नामेति ।** अस्ति लिङ्गतया व्युत्पत्त्यङ्गत्वं नाम तृतीयप्रकार इति परिहरति ॥ **लिङ्गतयेति ।** उक्तरूपतृतीयप्रकारे विप्रतिपद्यमानं प्रत्यनुक्तरूपदृष्टान्तोपदर्शनव्याजेन विपक्षे बाधकमाह ॥ **तथा हीति ॥ न पृथिवीशब्दवाच्यमिति ।** तच्छब्दात्तदप्रतिभासादिति भावः ॥ **नापीति ।** गन्धत्वस्य पृथिवीशब्दशक्त्यतया सह समनियतत्वेऽपि गोत्ववत्तया ज्ञात एव गोशब्दशक्तिग्रहवद्गन्धवत्तया ज्ञात एव पृथिवीशब्दशक्तैरग्रहाज्ञ प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तस्येति भावः ॥ **व्यावृत्ताकारा इति ।** व्यक्तिविशेषा इत्यर्थः ॥ **द्रव्यगुणकर्मत्वादि ।** दण्ड्यादिशब्दे द्रव्यं शुक्लादिशब्दे गुणः पाचकादिशब्दे कर्म गवादिशब्दे सामान्यं डित्यादिशब्दे त्वादिशब्दोक्त आकारविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तमिति विवेको द्रष्टव्यः । सहयोगे चयं तृतीया । ततश्च व्यक्तीनामिव प्रवृत्तिनिमित्तानामपि तच्छब्दवाच्यत्वमेवात्राभिमतम् । न च गोत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे शक्यतावच्छेदकत्वेन पृथिवीशब्दे गन्धवत्त्वस्यैवाशक्त्यत्वं स्यात् । ततश्च गोशब्दजन्यधर्माविषयत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।

अवच्छेदकं हि द्विविधम् । एकं सत्तया यथा पृथिवीत्वजातिनिमित्तके पृथिवीशब्दे गन्धवत्त्वम् । तस्य पृथिवीशब्दशक्यतया सह समनियतत्वेऽपि गन्ध-
वत्तया ज्ञात एव पृथिवीशब्दशक्तेरप्रहात् । अपरं ज्ञाततया यथा गोत्वजातिनिमित्तके गोशब्दे गोत्वम् । गोत्ववत्तया ज्ञात एव गोशब्दशक्तिप्रहात् ।
तत्राद्यं न प्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु द्वितीयमेव । तच्च शक्यमेव । यो ह्येतच्छब्दनिष्ठशक्तेरयं विषय इति ज्ञाने शक्तिं प्रति विषयतया भासते स एव हि
शक्यः शक्तिं प्रति विषयतया भातं विशेष्यरूपायां व्यक्ताविव विशेषणभूते गोत्वेऽप्यस्येव । तथा च कथं शक्यत्वव्याप्येन प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्या-
शक्यत्वापादनम् । युक्तं च घटादिनिष्ठसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकस्यायुद्धतरूपस्य तज्जनकत्वबद्धोऽयमिति ज्ञानं प्रति घटनिष्ठविषयतावच्छेदक-
स्यापि घटत्वस्य । तद्विवृत्यबन्ध शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वं शक्यत्वाविशेषेऽपीदं प्रवृत्तिनिमित्तमिदं नेति व्यवस्था तु विशेषणत्वविशेष्यत्वाभ्यामेव
युक्ता । व्यक्तय एव वाच्या इति पद्धतिप्रत्यये तु विशेष्यतेत्येति शेषपूर्णान्न तद्विशेष इत्यवधेयम् । यद्वा हेतावियं तृतीया । तेन व्यक्तीनामेव वाच्यत्वं न
निमित्तानामिति सिद्धयति । तथा च पद्धतिप्रत्ययेऽपि यथाश्रुत एव सङ्गच्छते । अत्र च पक्षे पूर्वोक्तज्ञाने शक्तिं प्रति विषयतया भासमानत्वे सति
यद्विशेष्यं तदेव शक्यमभिमतम् । तथा च गोत्वमव्ययशक्यमेव शक्यतावच्छेदकम् । शब्दात्तद्धीस्तु शक्यत्ववच्छेदक्यतावच्छेदकत्वस्यापि शाब्दधीविष-
यत्वे तन्मन्त्रावधुक्ता । अत एव च परमते पारिभाषिकाकाशादिपदशक्यस्यापि शब्दाश्रयत्वस्य धीरिति द्रष्टव्यम् । अत्र च द्रव्यगुणकर्मसामान्या-
दिभिरिति वदता द्रव्यादीनां निमित्तानामननुगमेऽपि यथा दण्ड्यादिशब्दव्युत्पत्तिस्तथा गोत्वादिसामान्यस्याननुगमेऽपि गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिरित्यस्तु ।
न च तत्रापि दण्ड्यादिकमनुगतमिति वाच्यम् । तथाऽपि निमितीभूतदण्डादेरनुगतत्वाच्छाभात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पाण्डित्येन भवतीति
सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ तदवबोध-इति । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टव्यक्तिविशेषाणां तत्तच्छब्दवाच्यतावबोध इत्यर्थः । नन्वस्येवं यत्रोपदे-
शतो व्युत्पद्यते तत्रोपदेशस्योक्तत्वात्स्या व्यसिप्राहकात्वेन सादृश्यस्य व्यास्यवधारणात्तेन तच्छब्दवाच्यत्वानुमितिः । यत्र तु व्यवहारादिना व्युत्पद्यते तत्र
सादृश्यस्य व्यास्यत्वानवधारणात्कथं तेन तदनुमितिः । न ह्युपदेशत एव व्युत्पद्यते न व्यवहारादिनेति तत्रापि मनोगतं भविष्यति । नापि युक्तमेत-
दित्यतस्तत्पक्षे सादृश्यस्य व्यास्यत्वावधारणे उपायमाह ॥ व्यवहारादीनि ॥ तस्येति । पुरोवर्तिगोपिण्डस्य स्वप्रतियोगिकसादृश्यभावादित्यर्थः

॥ दृष्टान्तनियमस्येति । दृष्टान्त एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेति नियमस्येत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति । असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः । न हि सर्वत्र दृष्टांत एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेत्यस्ति नियमः । आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनेपेक्षणादित्यादिना युक्तिपाद इति शेषः । तथा च यदोपदेशपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदा व्याप्तेरागमगम्यत्वात् । यदा च व्यवहारादिपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदोभयोर्व्यवहारादिदर्शनाद्यवगतव्यतिरेकव्याप्त्या सादृश्यस्य शक्तिव्याप्यत्वानुमानेन तस्यानुमानिकत्वान्न दृष्टान्तापेक्षेति भावः । ननु तथाऽप्यनुगतसामान्याभावे प्रत्यासत्त्यभावेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात्सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहानुपपत्तौ कथमनुमानेन वाच्यताग्रह इति चेन्न । सामान्याकारेण सर्वव्यक्त्युपस्थितेः साक्षिरूपत्वेन प्राणभृन्मात्रासिद्धत्वात् । यद्वक्ष्यति । अतः सर्वपदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचरा इति किं सास्नादिमत्त्वमात्रं लिङ्गमस्त्वित्यलमप्राय उत सदृशसास्नादिमत्त्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ तस्येति । एकस्य सास्नादिमत्त्वस्य सन्निहितासन्निहितसकलपिण्डसम्बन्धाभावाच्च तन्मात्रस्य लिङ्गत्वमित्यर्थः । तर्हि तद्वदेव सादृश्यस्यापि प्रतिव्यवितव्यावृत्तत्वादलिङ्गत्वं स्यादित्यतो व्यावृत्तस्यापि सादृश्यस्यास्येव सन्निहितासन्निहितसर्वसम्बन्धित्वम् । यथा हि त्रिविक्रम एकेन पदेनोर्ध्वलोकमन्येनाधारं लोकं स्पृशति तथा सादृश्यं प्रतियोगितारूपसम्बन्धेनातीतादिकं धर्मित्वरूपसम्बन्धेन पुरोवर्तिनमपि स्पृशत्येव । न च वैरूप्यमुभयानुगतस्य निरूपकत्वस्यैकरूपत्वात् । ततश्च सर्वसम्बन्धित्वाद्युच्यते तस्य सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गत्वमित्याशयवानाह ॥ सादृश्यस्य तु व्यावृत्तत्वेऽपीति । अत्र सादृश्यस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वस्यापि सम्भवात्सर्वसम्बन्धितया शक्तिग्राहकत्वोपपत्तेरिति वक्तव्ये यदनुगतफलसाधकत्वानुभवादिति सामान्येन वचनं तदनुगतजालभावे सर्वव्यक्त्युपस्थितिरेव न स्यात् । कथञ्चित्तत्सम्भवेऽपि क्रीडीकारस्यैकस्य गोत्वादेरभावेन सर्वगवादिव्यक्त्युपसंहारेण शक्तिग्रहो न स्यात् । तथा विनैवेकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि यदि गोपिण्डान्तरे शक्तिं गृहीयात् । तदाऽद्यपिण्डेऽपि तां गृहीयादित्यतिप्रसङ्गश्चेत्युपदेशादिना शक्तिग्रहे प्रसक्तदोषत्रयस्यापि परिहारार्थमिति ज्ञेयम् । तथा हि । न तावत्सर्वव्यक्त्यनुपस्थितिप्रसङ्गदोषः । परमते सामान्यप्रत्यासत्तिभूतेन शक्यत्वावच्छेदैकैकेनैव मन्मतेऽप्युपदेशव्यवहारभूयोदर्शनादिना शक्तिग्रहकाले उपस्थितगवादिव्यक्तिविशेषधर्मिकेणतीतानागतसकलगवादिव्यक्तिप्रतियोगिकैकेन सादृश्येनतीतानागतसकलशक्यव्यक्तीनामुपस्थितिसम्भवात् ।

इयांस्तु भेदः । त्वन्मते जातिरतीतायाश्रिता मन्मते तु सादृश्यं ध्वंसादिव्यतिथिगतिवेन तत्सम्बद्धमिति । युक्तं च तदनाश्रितत्वेऽपि संस्कारवधत्वा-
सत्तत्त्वेन तदुपस्थापकत्वम् । प्रत्युत त्वन्मत एवातीतादेरसत्त्वाज्जालाश्रयत्वमयुक्तमिति । नापि द्वितीयो दोषः । त्वन्मते एकजात्येव मन्मतेऽप्युक्त-
रीत्या सर्वव्यक्तिसम्बन्धिनैकेन सादृश्येन क्रीडीकृतसु व्यक्त्यिपु शक्तिग्रहसम्भवात् । इयांस्तु भेदः । त्वन्मते गोत्वं ज्ञातं सप्रत्ययासत्तिर्मन्मते तु सादृ-
श्यमज्ञातमेव प्रत्यासत्तिः । एवं त्वन्मते गोत्वं शक्तिग्रहे विशेषकत्वाच्छाब्दज्ञाने विषयस्य प्रविशति मन्मते तु सादृश्यं प्रत्यासत्तिमात्रत्वात् तत्र
प्रविशतीति गोशब्दाद्गोसदृशवर्धनं भवति । यद्वा तदेव ममापि पुरोवृत्तिगोवृत्तिव ज्ञातमेव प्रत्यासत्तिः किन्तु तदेकमिति । स्वायशिष्टव्यक्त्यु-
पस्थापकं मम तु नानेति स्वविशिष्टसादृश्यप्रतियोगि गोत्वान्तरविशिष्टोपस्थापकत्वमिति । विस्तरस्तु तर्कताण्डये द्रष्टव्यः । नापि तृतीयो दोषः ।
सादृश्ययोक्तरीत्या सन्निहितासन्निहितसकलसम्बन्धत्वेन तद्भावाभावाभ्यां विशेषत्वेन तदनवकाशात् । एवञ्चात्र टीकायामनुगतं फलं सर्व-
व्यक्त्युपस्थितिः सर्वत्र शक्तिग्रहेऽतिप्रसङ्गपरिहारश्चेति त्रितयमपि विवक्षितमिदमवधेयम् । सदृशसात्तादिमत्त्वं लिङ्गमस्त्विति द्वितीयपक्षाङ्गीकारेण
समाधत्ते ॥ सात्तादीति ॥ सादृश्येति । सादृश्यविशिष्टस्येत्यर्थः । सन्निहितगोपिण्डवृत्तिसात्तादिमत्त्वं लिङ्गं भवत्येवेत्यर्थः ॥ अनुमान-
प्रसङ्ग इतीति । अन्यथा तत्रैव व्यभिचरितं गोसादृश्यं गव्यपि तच्छब्दवाच्यत्वात्तुमापकं न स्यादिति भावः । अव्यभिचारितसादृश्यविशेषस्यैव
लिङ्गत्वाच्च व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य विशेषस्य निमित्तां परमुखेनैव वाचयितुं प्रतिबन्दी तावद्ब्रूवति ॥ जातिनिमित्तत्वेऽपीति । गगतद्वयत्वा-
दिजातेर्गव्यकृत्स्नान्तर इवाश्वादिव्यक्तावपि सत्त्वेन तस्यापि गोशब्दवाच्यताप्रसङ्गादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । उपमितौ गोसदृशपञ्चतरस्य गवय-
शब्दवाच्यताधीः प्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ जातिविशेष इति । अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणम् । एवं तर्ह्यत्रात्यश्वादिव्यावृत्तमन्तरङ्गं साक्षा-
दिमत्त्वगोत्वादिप्रयुक्तं सादृश्यमेव तत्र लिङ्गमिति नाश्वदौ गोशब्दवाच्यतानुमानप्रसङ्गो न वा तत्रैव व्यभिचारप्रसङ्ग इत्याह ॥ तर्हीति ।
लक्षणभूतोऽप्यप्यादिशून्यः । शक्तिग्रहे उक्तं प्रकारं कार्यकारणभावावधारणादावप्यतिदिशति ॥ एतेनेति । तथा च न तदन्यथाऽ-
नुपपत्त्याऽन्यनुगतसामान्यसिद्धिरिति भावः । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ सादृश्येनैवेति । उपदेशादिना सन्निहितदण्डघटप्रतियोगिक-

सादृश्यस्य कार्यकारणभावव्याप्तस्त्वमवधार्यते । ततश्चैतद्वाक्यात्सावगतव्याप्तिरसन्निहितेऽपि पिण्डे उपदेशसन्निहितपिण्डसादृश्येन लिङ्गेन कार्य-
कारणभावमनुमीयत इति सादृश्येनैव कार्यकारणभावावधारणम् । आदिपदेन व्याप्त्यवधारणादिपरिग्रहः । तत्राप्युपदेशादिना सन्निहितधूममादि-
पिण्डसादृश्यस्य वन्हादिव्याप्यताव्याप्तिरवधार्यते । ततश्चोपदेशादिनाऽवगतव्याप्तिरसन्निहितधूममादिपिण्डसन्निहितधूमादिप्रतियोगिकसादृश्येन वन्हा-
दिव्याप्यताऽनुमीयत इति सादृश्येनैव व्याप्त्यवधारणम् । एवं सन्निहितासन्निहितसम्बन्धसादृश्यपुरस्कारेण प्रवृत्तस्योत्सर्गप्रमाणस्यापवादाविषयेऽपि
प्रवृत्तिसम्भवाच्च सामान्यापवादानुपपत्तिरपीत्याशयः । मूले सादृश्येनैवैत्यवधारणार्थक्यमाशङ्क्य क्वचिद्व्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वेन सादृश्यस्यैव परेण
समाश्रयणीयत्वात्तस्यैव सर्वत्र व्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वकल्पने कल्पनालाघवम् । इतरथा क्वचित्सादृश्यं व्युत्पत्त्याद्यङ्गमन्यत्र सामान्यमिति कल्पनागौरवमित्ये-
तदर्थसूचकत्वान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन भवेदेवं यदि क्वचिदपि व्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वेन सादृश्यं परेण समाश्रयणीयं स्यात् । तदेव तु कुत इत्यतस्तदु-
पपादयति ॥ **अन्यविशेषे हीति ॥ किञ्चिदिति ।** सामान्यमपोहश्चेत्यत्र किञ्चिदित्यर्थः ॥ **अनुगताश्रय इति ।** अनुगतजातिघटित
इत्यर्थः । उभायाभावे हेतुमाह ॥ **तद्भाव इति ।** अन्यविशेषेषु जातिरूपस्यौपाधिकस्य वोक्तरूपस्य धर्मस्य स्वीकारे तादृशद्रव्यगुणकर्मवत्तेषाम-
नुगतत्वप्रसङ्गेन व्यावृत्तैकत्वभावात्मकस्वरूपहानिः स्यात् । न हि साक्षात्सम्बन्धेन धर्मेणानुगमे व्यावृत्तैकत्वभावहानिः । न तु परम्परसम्बन्धेना-
नुगमम इति सम्भवतीति भावः ॥ **लक्षणरूपमिति ।** अव्यभिचारितमित्यर्थः । न च न लक्षणारूपसादृश्यमपि तत्र परेणाङ्गीकर्तुं शक्यम् ।
तदङ्गीकारेऽध्यस्त्यन्तव्यावर्तकत्वस्वरूपहानिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । सादृश्यस्य परेणानुवृत्तिहेतुताया अनङ्गीकारादित्याशयात् ॥ ७१ ॥

अ०— जातितश्चेत्कथं तासु तत्र चेदनवस्थितिः ॥ तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तिवाभावदूषितम् ॥ यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेष्वनव-
स्थितिः ॥ कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ एकव्युत्पत्तिपर्यन्तमनवस्थादिदूषितम् ॥ कल्पनागौरवात्तेन युक्ता नानुगकल्पना ॥

सु०— एवमनुगतसामान्यानभ्युपगमेनैव व्युत्पत्त्यादिकं समर्थितम् । यस्तु मन्यतेऽनुगतसामान्येनैव व्युत्पत्त्यादिकं
नान्यथेति तस्य बाधकमाह ॥ जातितश्चेदिति । यद्यनुगतजातिनिमित्तैव सर्वत्र व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावावधारणादिकं च

स्यात् । तदा तासु जातिषु कथं जात्यादिशब्दव्युत्पत्तिरनुगतबुद्धिकारणत्वावधारणं गोत्वं नित्यं जातित्वादित्यादिव्याप्ति-
ज्ञानमित्यादिकं स्यात् । जातिषु जात्यभावेन तत्र व्युत्पत्त्यादिकं न स्यादित्यर्थः । यदि वैयात्यात्कथिदूय्यात् । अस्ति जाति-
व्यपि जातित्वं नाम जातिस्तद्वशाच्च सर्वमुपपद्यते इति तं प्रत्याह ॥ तत्र चेदिति । यदि तत्र जातिव्यपि जातित्वं नाम जाति-
रङ्गीक्रियते तदाऽनवस्थितिः स्यात् । तथा हि । गोत्वादिजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं या जातित्वं नाम जातिः सा न ताव-
त्स्वरूपे वर्तते । स्ववृत्तेरग्राभाणिकत्वात् । अतः स्वव्यतिरिक्तास्वेव जातिषु वर्तते इति वाच्यम् । तथा च स्वव्यतिरिक्तजातिषु
जातिशब्दप्रवृत्तावियं निमित्तं स्यान्न तु स्वरूपेऽपि । अतस्तस्यां तद्व्यतिरिक्तासु जातिष्वेकस्य जातिशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं
जात्यन्तरमङ्गीकरणायम् । तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थेति । ननु गोत्वादिजातिषु जातित्वप्रयुक्तो जातिशब्दः । जातित्वे तूपदेशा-
धीनो भवतु । तस्या एकत्वादिति । मैवम् । न ह्यस्माभिः सादृश्यमिव भवता जातिः (जाति) शब्दवृत्तौ ज्ञापकतयो-
पेयते । येन क्वचिदुपदेशो निवेद्यते । किन्तु निमित्ततया । तत्रोपदेशोपन्यासस्य क्वोपयोगः । स्थानान्तरेऽपि बाधकमाह
॥ तथैवेति । यथा जातिविज्ञानं जातिस्वाभावेन दूषितं तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तीनां व्यक्तिशब्दवाच्यत्वविज्ञानं
तन्निमित्तव्यक्तित्वजात्यभावेन दूषितम् । द्रव्यगुणकर्मणि खलु व्यक्त्य उच्यन्ते । न च तत्र व्यक्तित्वं नाम सामा-
न्यमस्ति । सत्तया परापरभावाभावात् । तस्माच्च व्यक्तिशब्दवाच्यत्वज्ञानं न स्यात् । मा भूद्व्यतिरिक्तं व्यक्तित्वं
सत्तैव व्यक्तिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीति चेन्न । सामान्यस्य पर्यायप्रवृत्तौ निमित्तत्वात् । सन्नक्तिशब्दयोः पर्यायत्वात् ।
अन्यथा संयोगादिशब्दानामपि द्रव्यादिशब्दपर्यायत्वं स्यात् । ननु शब्दमात्रस्य जातिनिमित्तत्वात्सत्तया परापरभावशून्य-
मपि द्रव्यगुणकर्मसु व्यक्तित्वमस्त्येवेत्यतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ यद्वाति । तर्हि तस्य व्यक्तित्वस्यापि विशेषेषु व्यक्तिषु

प्रवेशः स्यात् । तथा चानवस्थितिरिति योजना । तथा हि । यः शब्दोऽनेकवाचकः स सर्वो जातिनिमित्तक इति स्वीकृत्य द्रव्यगुण-
 कर्मसु व्यक्तित्वं नाम जातिर्यद्यङ्गीक्रियते । तर्हि तस्यामन्यासु च जातिषु जातिशब्दप्रवृत्तये जातित्वं नाम जातिरङ्गीकर्तव्या स्यात् ।
 ओमिति चेत् । तर्हि सा व्यक्तित्वजातिरपि जातित्वजातिं प्रति व्यक्तिः स्यात् । न च सा स्वरूपं वर्तते । ततो द्रव्यादित्रये तस्यां च व्य-
 क्तिशब्दप्रवृत्त्यर्थमपरं व्यक्तित्वमङ्गीकरणियम् । तत्र पुनर्जातिशब्दप्रवृत्तये जातित्वमभ्युपगन्तव्यमिति साऽपि तदाश्रयतया व्यक्तिः
 स्यात् । तस्यां पुनर्व्यक्तित्वान्तरमित्येवमनवस्थेति । स्थलान्तरे बाधकमाह ॥ कथमिति । अत्र स्वरूपमित्यध्याहृतव्यम् । ततश्चाय-
 मर्थः । यद्यनुगतसामान्यनिबन्धनैव सर्वत्र व्युत्पत्तिस्तदा सकलपदार्थस्वरूपं स्वरूपशब्दवाच्यतया कथं ज्ञायते । अनुगतस्य स्वरू-
 पत्वसामान्यस्याभावात् । स्वरूपेषु स्वरूपशब्दव्युत्पत्तिर्न स्यादिति । ननु च सर्वस्वरूपेष्वनुगतं स्वरूपत्वमङ्गीक्रियते मयाऽतो
 नोक्तदोष इत्यत उक्तं स्वरूपत्वमपि यद्यनुगतमङ्गीक्रियते तदाऽनवस्थादिदूषणं भवतीति । तथा हि । सर्वेषु स्वरूपेषु यत्स्वरूप-
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपत्वं नाम सामान्यमभ्युपगम्यते । तदपि तावत्स्वरूपमेव । न च तत्र स्वयमेव वर्तते । आत्माश्रयत्व-
 स्यालौकिकत्वात् । अतस्तस्मिन्नन्येषु च स्वरूपेषु स्वरूपशब्दप्रवृत्तयेऽन्यत्स्वरूपत्वं नाम सामान्यमङ्गीकार्यम् । तदपि स्वरूप-
 मेवेत्यनवस्था । आदिपदेनान्यविशेषस्वरूपेषु स्वरूपत्वसामान्याङ्गीकार्येऽत्यन्तव्यावृत्तिर्हीतुत्वं न स्यात् । समवायाभावस्वरूपे
 च सम्यन्धाभाव इति ज्ञातव्यम् । अनवस्थाद्यनिष्ठप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं सूचयति ॥ एकव्युत्पत्तिपर्यन्तमिति । एकं
 केवलमनुगतसामान्यहीनमिति यावत् । तस्मिन्व्युत्पत्तिरेकव्युत्पत्तिस्तत्पर्यन्तं तावदिदं दूषणमुपप्लवत एव । यावदनुगतसामा-
 न्यनिबन्धनैव सर्वत्र व्युत्पत्तिरिति पक्षं परित्यज्य सामान्यहीनेऽपि व्युत्पत्तिमङ्गीकुर्यादित्यर्थः । अनवस्थादिपरिहारा-
 यानुगतसामान्येन विनाऽपि व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीयेति भावः । नान्विदं सकलमप्यसङ्गतम् । तथाहि । यदुक्तं जातित्वेत्कथं

तास्विति तत्तावदसत् । जातिषु जात्यन्तराभावेऽपि नित्यत्वे सत्यनेकानुगतत्वेनोपाधिना जातिशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । अस्तु वा जातिषु जातित्वं नाम जातिः । न चानवस्था । जातित्वे जातिशब्दस्य स्वरूपनिबन्धनत्वोपपत्तेः । तथैव व्यक्तिविज्ञानमित्येतदप्यसत् । व्यक्तित्वाभावेऽपि जातिव्यञ्जकत्वोपाधिना द्रव्यादिषु व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्युपपत्तेः । व्यक्तित्वजाल्यङ्गीकारेऽपि नानवस्था । व्यक्तिस्त्वे व्यक्तिशब्दस्य स्वरूपनिमित्तत्वसम्भवात् । यदपि कथमित्यादि तदयुक्तम् । प्रमाणगम्यत्वोपाधिर्नैव स्वरूपशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । स्वरूपत्वाभ्युपगमेऽपि नानवस्था । तत्र स्वरूपशब्दस्य स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात् । अन्यविशेषेषूपधाधिनिबन्धन एवेति न रूपहानिः । समवायादौ स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यतो न काश्चिदोष इत्याशङ्कां परिहरन्ननुगतसामान्यदूषणमुपसंहरति ॥ कल्पनेति । सर्वत्र व्यावृत्तमेव वाच्यं शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं च । व्युत्पत्तिस्तु सादृश्यनिबन्धनेत्येकरूपकल्पनेन सर्वसामञ्जस्ये क्वचिदनुगतं सामान्यं निमित्तं क्वचिदुपाधिः क्वचित्स्वरूपमेवेत्यनेककल्पने कल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः । तेन बाधकसद्भावेन साधकाभावेन च । नन्वनुगतत्वाभावे कथं गोत्वादिकं सामान्यं । अननुगतत्वेऽपि गुणकर्मवदवान्तरभेदस्य कल्पनीयत्वादिति ॥ ९३ ॥

टि० — जातिर इत्याद्युत्तरग्रन्थस्य सादृश्यस्य व्युत्पाद्यङ्गत्वोपादकपूर्वग्रन्थशेषत्वभ्रमनिरासाय वृत्तातुवादपूर्वकं प्रयोजनमाह । एवमिति ॥ **स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वादिति** । देशकालादेः स्ववृत्तिस्तु प्रमाणबलदाश्रियते । न च जातिवस्य स्वस्मिन्वृत्तौ प्रमाणमस्तीत्यतो न स्ववृत्तिवं तस्येति भावः ॥ **तत्राप्येवमिति** । जातिवजतौ तद्व्यतिरिक्तासु गोत्वादितिषु च जातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यज्जाल्यन्तरमङ्गीक्रियते तन्न तावत्स्वरूपेऽपि वर्तते । स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वादित्यतः स्वव्यतिरिक्तास्वेव जातिषु तद्वर्तते इति वाच्यम् । तथा च स्वव्यतिरिक्तजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तादिदं निमित्तं स्यात् । न तु स्वरूप इत्यतस्तस्मिन्स्वातिरिक्तासु जातिषु चैकजातिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं जाल्यन्तरमेवमङ्गीकारणीयमित्येव-

मर्थः ॥ जानित्वप्रयुक्त इति । गोत्वादिजातीनामनन्तत्वेन तत्र जातिशब्दव्युत्पत्तेरुपदेशाधीनतायास्तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्गबाधितत्वेना-
 सम्भवादिति भावः ॥ तस्या इति । तथा च न तत्र जातिशब्दव्युत्पत्तेरुपदेशाधीनतायां तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्ग इति भावः
 ॥ क्वचिदिति । जातिरूपज्ञापकभाववत्यां जातिवजातावित्यर्थः ॥ निमित्ततयेति । शक्तिस्थित्यवच्छेदकतयेत्यर्थः । ज्ञापकानुगमस्या-
 दोषत्वादिति भावः ॥ उपयोग इति । प्रवृत्तिनिमित्तानुगमस्य दोषत्वादिति भावः ॥ जातिविज्ञानमिति । जातीनां गोत्वादीनां विज्ञानं
 जातिशब्दवाच्यत्वज्ञानं जातिविज्ञानमित्यर्थः । जातिस्वाभावेन तन्निमित्तजातिवजात्यभावित्यर्थः ॥ सत्तयेति । द्रव्यगुणकर्मसु विद्यमाना सत्ता
 भिन्ना सर्वाऽपि जातिः सत्ताव्याप्यैव वर्तमाना व्यक्तित्वरूपजातिरपि सत्ताव्याप्यैव वाऽन्येति सत्ताव्यापिका व्यक्तित्वं व्याप्यमित्येवं
 सत्तया व्याप्यव्यापकभावो व्यक्तित्वस्य वाच्यः । न चासौ युज्यते । सत्ताव्यक्तित्वयोर्द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तितया सत्ताव्याप्यत्वनियामकस्य तदपेक्षया
 न्यूनवृत्तित्वस्य व्यक्तित्वे व्यक्तित्वव्यापकतानियामकस्य तदपेक्षयाऽधिकवृत्तित्वस्य च सत्तायामभावादित्यर्थः । द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिव्यक्तित्वस्य
 तन्मात्रसत्तापेक्षया न्यूनवृत्तित्वाभावेन सत्ताव्याप्यत्वस्य तदपेक्षयाऽधिकवृत्तित्वाभावेन तद्व्यापकत्वस्य चासम्भवात्समनियतजात्यन्तरस्य च तुल्य-
 त्वरूपबाधकशाल्येण द्रव्यादावनभ्युपगमान्न व्यक्तित्वं जातिरित्यर्थ इत्याहुः ॥ सामान्यस्य पर्यायप्रवृत्ताविति । षट्शब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
 षटत्वस्यैव तत्पर्यायकरीरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततादर्शनादिति भावः । भवतु तर्हि तद्वदेव सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसत्ताया एव तत्पर्यायभूतव्यक्ति-
 शब्दप्रवृत्तावपि निमित्तत्वमित्यतो भवेदेवं यदि षट्करीरादिशब्दसद्व्यक्तिशब्दयोरपि पर्यायत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याह ॥ सद्ध्यक्तिशब्दयो-
 रिति । सहप्रयोगदर्शनाच्च तयोः पर्यायत्वमिति भावः ॥ अन्यथेति । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन सद्ध्यक्तिशब्दयोः पर्यायत्वाभ्युपगम इत्यर्थः
 ॥ संयोगादीति । द्रव्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य द्रव्यत्वस्यैव संयोगिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसम्भवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तकताया वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।
 द्रव्यगुणकर्मसु व्यक्तित्वसामान्यनिराकरणावसरे विशेषेष्वनवस्थितिप्रतिपादनासङ्गतिमाशङ्क्यपेक्षितं पूरयन्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ तर्हीत्या-
 दिना । ननु कथं व्यक्तित्वस्य व्यक्तित्वेषु प्रवेशः कथं च तन्मात्रेणानवस्थित्यस्तदुभयमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हेति ॥ अङ्गीकर्त-

व्येति । अनेकवाचकस्य सर्वस्यापि शब्दस्य जातिनिमित्तकत्वाङ्गीकाराज्जातिशब्दस्य चानेकवाचकत्वादिति भावः ॥ न च सेति । स्ववृत्तप्रामा-
णिकत्वादिति भावः ॥ तत्रेति । अपरास्मिन्व्यक्तित्व इत्यर्थः ॥ सांस्पर्शेति । व्यक्तित्वान्तररूपा जातिरपीत्यर्थः ॥ तदाश्रयनेति । जाति-
त्वजात्याश्रयतयेत्यर्थः ॥ तस्यामिति । व्यक्तित्वजातिरूपव्यक्तावित्यर्थः ॥ व्यक्तित्वान्तरमिति । अन्यथा व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्तेश्च
प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ अत्र स्वरूपमित्यध्याहर्तव्यमिति । उपलक्षणं चैतत् । स्वरूपशब्दवाच्यतयेत्यध्याहर्तव्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ।
दूषितं भवतीत्यत्र दूषितमिति भावे क्तः । भवतीत्यध्याहृतोक्तिः । तथा च दूषणं भवतीत्यर्थः । अत एवोत्तरत्र दूषणमित्येवानुवाद इति द्रष्टव्यम्
॥ अत्यन्तव्यावृत्तिधीहेतुत्वं न स्यादिति । अनुगतस्वरूपत्वसामान्याश्रयत्वात्तेषां द्रव्यगुणकर्मवदनुगतकल्पव्येनानुवृत्तिबुद्धिहेतुत्वस्यापि
सद्भावादिति भावः । ततश्च स्वरूपहानिरिति हृदयम् । समवायाभावस्वरूपे चैतत्परं स्वरूपत्वसामान्याङ्गीकार इत्यनुवर्तते ॥ उपाधिनि-
बन्धन एवेति । न चोपाधेरप्यनुगतसामान्यवदितत्वेन तदाश्रयत्वे विशेषणानुगतसामान्याश्रयत्वमवर्जनीयमित्यनुगतत्वप्राप्तेः कथं न स्वरूप-
हानिरिति वाच्यम् । तावता परम्परासम्बन्धेनानुगतधर्माश्रयत्वंप्राप्तावपि साक्षात्सम्बन्धेन तदनाश्रयत्वेनानुगतत्वप्राप्तेः साक्षात्सम्बन्धेन तदाश्रयताया
एवानुगतत्वप्रयोजकत्वादित्याशयात् । गोत्वादेरनुगतत्वे सामान्यशब्दवाच्यत्वानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्वेति । समानानां भावः सामान्यमिति
योगिकसामान्यशब्दवाच्यतायास्तदनुगततायामेवोपपत्तेरित्याशयः । सत्यम् । समानानां भावः सामान्यशब्दो योगिक इति किन्तु सादृश्य
एव तथा न तु सर्वत्र । अन्यथा रूपादिविशेषापेक्षया गुणे उल्लेखपणादिविशेषापेक्षया कर्मणि च सामान्यशब्दप्रयोगाभावप्रसङ्गात् । त्वन्मते गोत्वादे-
रिव गुणकर्मणोरप्यनुगतत्वाभावात्किन्त्वान्तरभेदमिदमसर्वोत्तमके वस्तुनि रूढश्च । ततश्च रूढ्या सामान्यशब्दवाच्यत्वाद्गोत्वादेर्न तेनानुगतत्वसिद्धिर-
त्याशयेन समाधत्ते ॥ गुणकर्मवदिति । यथा हि रूपादिसर्वविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि गुणोऽवान्तरभेदवत्त्वमात्रेण रूपादिविशेषापेक्षया सामान्य-
मिति व्यवहारो यथा बोद्धेपणादिसर्वविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि कर्मण्युल्लेखपणाद्यपेक्षयोक्तैव निमित्तेन सामान्यमिति व्यवहारः । तथा सर्वतत्त्वत्व-
रूपविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि गोत्वेऽवान्तरभेदवत्स्वरूपनिमित्तमात्रकल्पनया युज्यत एव सामान्यमिति व्यवहारः । न च गुणकर्मणोरप्यनुगतसामान्या-

श्रयत्वात्सामान्यव्यवहारविषयत्वमिति वाक्यम् । तथाऽपि गुणकर्मणोरननुगतत्वापरिहारात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पाण्डित्येन भवतीत्याशयः । केचित्तन्ननुगतत्वस्य गुणकर्ममात्रवृत्तितानि यमाद्गोस्त्रादेरप्यननुगततायां गुणकर्मणोरप्यन्यतरत्वप्रसक्त्या तद्विन्नसामान्यरूपपदार्थान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च तस्याननुगतत्वमिति शङ्कार्थः । एवं सति गुणकर्मणोरप्यननुगतत्वं न स्यात् । तत्राप्यननुगतत्वस्य गुणमात्रवृत्तित्वनियमाश्रयणेनोत्क्षेपणादेरननुगततायां गुणत्वप्रसक्त्या तद्विन्नकर्मरूपपदार्थान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गस्य कर्ममात्रवृत्तित्वनियमाश्रयणेन च रूपदेरननुगततायां कर्मत्वप्रसक्त्या तद्विन्नगुणरूपपदार्थान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गस्य च तद्वाधकस्य तुल्यत्वात् । यदि चाननुगतत्वस्य गुणमात्रवृत्तित्वे कर्ममात्रवृत्तित्वे च प्रमाणाभावेन तन्नियमासिद्धयोभयवृत्तित्वदुत्क्षेपणादेर्वा रूपदेर्वोऽननुगततायामप्यत्रान्तरभेदसद्भावेन गुणत्वकर्मत्वयोरप्रसङ्गान्नोक्तरीत्या पदार्थान्तरत्वानुपपत्तिरिति मन्यसे हन्त तर्ह्यननुगतत्वस्य प्रमाणाभावेन गुणकर्ममात्रवृत्तित्वनियमस्याप्यसिद्ध्या गोत्वादेरननुगतत्वेऽप्यवान्तरभेदसद्भावेन गुणकर्मन्यतरत्वाप्रसङ्गाच्च गुणकर्मभिन्नपदार्थत्वानुपपत्तिरिति युज्यते तस्याननुगतत्वमिति परिहारार्थं इत्यप्याहुः ॥ ९३ ॥

अ०— औपाधिकविशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु किं ततः ॥ अन्यत्तदेव चेदग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यते ॥ अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवेत्तत्किमुदाधनम् ॥ भूधरस्याग्निर्संयोगो यदि षष्ठ्यर्थ एव कः ॥

सु०— एवं समवायं स्वरूपतो निराकृत्येदानीं यत्समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च तत्त्वं भावेनेति सूत्रेणोक्तम् । तत्त्वं समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च भावेन सत्तया व्याख्यातमिति । तदपि निराचिकीर्षुरादौ तावदेकत्वं निराकर्तुं पीठमारचयति ॥ औपाधिकेति । औपाधिकः पाचकयाजकादिविशिष्टो नीलाग्निमदादिः । आद्यग्रहणादुपलक्षितग्रहणम् । अपिशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । तद्वस्तुपाध्यादित्रयम् । किंशब्दस्योभयतः सम्बन्धः । तत उपाध्यादित्रयात् । वस्त्वित्येतदौपाधिकविशिष्टाद्यमित्यनेनापि सम्बध्यते । अयमर्थः । समवायस्य सर्वत्रैकत्वं वदतेदं तावद्विविच्यताम् । एक एव पुरुषः पचनयजनादिभिरुपा-

धिभिरवच्छेदकैर्धर्मैः पाचको याजकश्चेत्याद्यभिधीयते स पाचकयाजकादिरौपाधिकोऽर्थः किं पचनाद्युपाधिरुपतत्सम्बन्धेभ्योऽ-
नन्य उतान्य इति । तथा समानाधिकरणं व्यावर्तकं विशेषणम् । यथोत्पलस्य नीलं रूपं पर्वतस्य चाग्निः । व्यधिकरणं तु
व्यावर्तकमुपलक्षणम् । यथा नीलरूपगतं नीलत्वमुत्पलस्य । अन्ये तु कार्यप्रवेशाप्रवेशाभ्यां विशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाचक्षते ।
यथा लम्बकर्णं आनीयतां चित्रगुरानीयतामिति । अपरे तु शब्दसामानाधिकरणवैयधिकरणभ्याम् । यथा दण्डी देवदत्तो
जटाभिस्तापस इति । केचित्पुनर्व्यवच्छिन्नसमये सत्त्वासत्त्वाभ्याम् । तत्र विशिष्टं नीलमाग्निमान्वा । विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धे-
भ्योऽनन्यदन्यद्वा । उपलक्षितं चोपलक्षणोपलक्ष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदन्यद्वेति । तत्रान्यत्वपक्षस्तावदनुभवाभ्युपगमोपपत्तिवि-
रुद्धत्वादसम्भावित एव । न हि पाचकादिः पचनादित्रयातिरिक्तोऽनुभूयते । न च योग्यस्याननुभवे सत्त्वं सिद्धयति । नाप्य-
ग्निमदादिः पर्वताद्यतिरिक्तोऽनुभूयते । अतिरिक्तत्वे चोपाधिकविशिष्टादेर्द्रव्यान्तर्भावासम्भवात् । षट्पदार्थारिरेकग्रसङ्गेना-
भ्युपगमविरोधः स्यात् । यदि चोपाधिकविशिष्टाद्यमतिरिक्तं स्यात्तदा पाचकमानयेत्युक्ते पुरुषाद्यानयनं न क्रियेतेत्याद्युपपत्ति-
विरोधः । नन्ववच्छिन्निरौपाधिकत्वं व्यवच्छिन्नं त्रितयाद्भिन्नमेवेति चेन्न । अवच्छिन्नेनिरूपणात् । सा किमुपाधि-
सम्बन्धो वा पुरुषस्यैकत्वं वा स्वगतो भेदो वा । आद्ये न त्रयातिरेकः । द्वितीये त्वनौपाधिकादिविशेषः । तृतीये त्वसत्त्वप्रसङ्गः ।
व्यवच्छिन्नविशेष्यमिति चायुक्तम् । तस्या नीलादिपदार्थत्वाभावात् । सा हि वैशिष्ट्यप्रतीतिफलाविपयतयाऽनुभूयते । विशेषण-
विशेष्यस्वरूपावगाहकं वा विज्ञानमविरलमेकं वा विशिष्टमिति कश्चित् । यथाऽऽह । विशेषणं विशेषं च तत्सम्बन्धफलार्पकम् ।
ज्ञानरूपं स्वसामर्थ्याद्विशिष्टमिति कीर्तितमिति । तन्न । विशिष्टस्य बाह्यार्थतयाऽनुभवात् । अन्यथा साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः सोऽ-
नुमानेन प्रज्ञापनीय इत्याद्ययुक्तं स्यात् । तस्मादतिरेकपक्षोऽनुपपन्न एव । अस्तु तर्ह्यौपाधिकाविशिष्टाद्यं त्रितयानन्यदित्यत आह

॥ तदेवेति । प्रतिपत्तिसौकर्यायोदाहरणनिष्ठतया मनुष्या ग्रन्थः कृतोऽग्निमन्त्रमिति । धूमाद्यनुमानसाध्यं विशिष्टमित्यर्थः । औपाधिकादेरप्युपलक्षणमेतत् । अयमर्थः । अग्निमदादिविशिष्टं च यदि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदङ्गीक्रियते । तदाऽपि वक्तव्यम् । किं तत्त्रितयमपि प्रत्येकं विशिष्टमुत तत्रान्यतमम् । द्वितीयेऽपि किं विशेषणभूतोऽग्निरेवाग्निमच्छब्दार्थः । उत विशेष्यरूपः पर्वतः । अथ सम्बन्धः संयोगलक्षणः । संयोगपक्षेऽपि किं निर्विशेषणसंयोगः किंवाऽग्निना संयोगः । उत्तरत्रापि किमग्निसंयोगमात्रम् । उत पर्वतस्याग्निसंयोग इति । एवं पाचक्रादेरपि पचनादित्रयानन्यत्वे विकल्पो द्रष्टव्यः । अन्यपक्षातिरिक्तान्सर्वपक्षानपाकरोति ॥ अग्निति । अग्निसंयोगमात्रमिति सर्वपक्षोपलक्षणं चेत् । अग्निमच्छब्दार्थ इति शेषः । तद्धूमवत्त्वाद्यनुमानमाग्निरपर्वतसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निना विशिष्टत्वे धूमानुमानं सिद्धसाधनं स्यात् । विशिष्टस्यानुमानसाध्यत्वात् । अग्न्यादेर्विशिष्टस्य मानान्तरत एव सिद्धत्वादिति । अस्तु तर्हि पर्वतस्याग्निना संयोगो विशिष्टरूपोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानसाध्य इत्यन्तिमः पक्षः । तत्रोक्तदोषाभावात् । पर्वताग्निसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पर्वतस्याग्निना यः संयोगस्तस्यानुमानतः प्रागसिद्धेरिति शङ्कते ॥ भूधरस्येति । अग्निमच्छब्दार्थो विशिष्टोऽनुमानसाध्य इति शेषः । दूषयितुं पृच्छति ॥ षष्ठग्रन्थ इति । पर्वतस्याग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पर्वतस्य योऽग्निसंयोगः स न सिद्ध इत्यतः स एव विशिष्टोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इति वदता पर्वतस्येति पञ्चा निर्दिष्टः सम्बन्ध एव विशिष्टोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इत्युक्तं भवति । अन्यस्य सर्वस्य सिद्धत्वात् । पञ्चार्थाश्च सम्बन्धा वैयाकरणैरेनेके गणिताः । अतः कोऽत्र सम्बन्धो विवक्षित इति प्रश्नार्थः । एव शब्दस्तस्यैव प्राधान्यद्योतनार्थः ॥

टि०— औपाधिकविशिष्टाद्यमित्युत्तरग्रन्थस्यौपाधिकादेरुपाध्यायतिरेकानतिरेकाविचारपरस्य पूर्वेण सङ्गल्यप्रतिनिराकर्तव्यं तथाऽपि समवाये-

कत्वं निराकर्तुं तत्पाठिकारचनरूपत्वेनोत्तरग्रन्थसङ्गतत्वात् तदानर्थक्यमित्याभिप्रेत्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थसङ्गततया तं योजयति ॥ एवमित्यादिना ॥ औपाधिकः पाचक्याचकादिरिति । न चोपाधेरपि विशेषणोपलक्षणान्यतरत्वात् । औपाधिकस्यापि विशिष्टोपलक्षितान्यतरत्वमेवेति तदग्रहणेनैव गृहीतत्वात्पृथक् तदग्रहणं न युक्तमिति वाच्यम् । विशेष्यप्रतियोगिकतन्निष्ठमेतदज्ञापकत्वं च विशेषणावादिनामिति तद्वदविवक्षायाः पृथग्रहणसम्भवादुभयत इति किं तद्वस्तु किं वा ततोऽन्यदित्युभयत इत्यर्थः । सम्बन्धत इत्यनेनौपाधिकाविशिष्टाद्यं वस्तु किं तद्वस्तु किं वा ततोऽन्यदिति वाक्ययोजनोक्ता भवति । ननु कथमस्य समवायैकत्वनिराकरणं प्रति पाठिकारचनरूपत्वमित्यस्तदर्शयितुमाह ॥ असमर्थ इति ॥ समानाधिकरणमिति । जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीयोपलक्ष्यमाणोपलक्षणभावे जटादावव्याप्तिनिरासाय समानाधिकरणमित्युक्तम् । न च तदपि यत्किञ्चित्समानाधिकरणमिति कथं तेन तन्निरासः । स्वप्रत्याख्यव्यावृत्त्या सहैकाधिकरणत्वस्य समानाधिकरणपदेन विवक्षितत्वात् । तावत्येवोच्यमाने नीलमुत्पलमित्यत्र नैल्यापादिता नीलव्यावृत्त्या सहैकाधिकरणे गगनोत्पलसंयोगादावतिव्याप्तिः । तदर्थं व्यावर्तकमित्युक्तम् । तद्यावृत्तिबुद्धिजनकविशिष्टज्ञानावच्छेदकमिति चार्थः । अतो न नीलरूपरहितपदार्थव्यावृत्तिः समानाधिकरणो नीलरूपरहितपदार्थतादात्म्याभावलक्षणां व्यावृत्तिं सत्तैव प्रत्यापयत्युल्लेखिन्द्रियसंयोगादावतिव्याप्तिः । अधिकरणं चात्र देशकालोभयरूपं विवक्षितम् । तेन यत्राश्रये यत्कालीना व्यावृत्तिः प्रत्याख्या तत्कालीनतदधिकरणवृत्तिविशेषणमन्यदुपलक्षणमित्यर्थपर्यवसानात्काककालीनगृहव्यावृत्तिरे प्रयोगे काकस्य विशेषणत्वेऽपि सामान्यतो गृहविशेषव्यावृत्तिरे प्रयोगे काकस्योपलक्षणत्वसम्भवाच्चोपलक्षणाभावप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ व्यधिकरणं त्विति । एतच्च विशेषणेऽतिव्याप्तिपरिहारायोक्तम् । व्यधिकरणत्वं च स्वप्रत्याख्यव्यावृत्त्या सह विवक्षितमिति न यत्किञ्चिदधिकरणे विशेषणेऽतिप्रसङ्गः । तावन्मात्रं विशेष्यस्याप्यस्तीति तत्रातिप्रसङ्गवारणाय व्यावर्तकमित्युक्तम् । व्यावृत्तिबुद्धिजनकविशिष्टज्ञानावच्छेदकमित्यर्थान्नादृष्टेश्वरादावतिव्याप्तिरिति भावः । असम्भवावनापरिहाराय तदुभयं क्रमेणोदाहरति ॥ यथेति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ कार्यप्रवेशेति । कार्यान्वयिविशेषणं तदनन्वयपुलक्षणमिति कार्यान्वयानन्वयाभ्यामित्यर्थः ॥ शान्देति । एकाधिमकस्यन्तपदवाच्यं विशेषणं भिन्नविभक्त्यन्तपद-

वाच्यमुपलक्षणमिति शाब्दसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यामित्यर्थः । अत्र चैकत्वं साख्यमभिमतं न त्वभेदः । तथा सति दण्डीपुरुष इत्यादौ प्रथमैक-
वचनव्यक्तिभेदस्य सर्वैकत्वाभावादसम्भवप्रसङ्गात् । साख्यमध्यत्र व्यावर्त्यवाचकपदविभक्त्यैव विवक्षितम् । अन्यथा यत्किञ्चित्तीयान्तपदसाराख्यस्य
जटाभिरेरिति तृतीयायामपि सद्भावेन तन्नातिव्याप्त्यपरिहारापातात् । व्यावर्त्यवाचकपदविभक्त्या साख्यविवक्षायां तु न तत्रातिव्याप्तिः । व्यावर्त्यः पुरुषरा-
द्वाचकं पदं पुरुष इति पदं तत्र या विभक्तिः प्रथमा तथा सह साख्यस्य जटामिरियुपलक्षणे विद्यमानतृतीयाया अभावात् । यद्यपि च प्रथमान्तौभयो-
रपि विभक्तित्वादिना साख्यसत्त्वात् तद्विवक्षयाऽपि तत्प्रतीकारः सम्भवति तथाऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिधर्मपुरस्कारेण तद्विवक्षणात्नातिप्रसङ्गः ।
न चैवं जटावांस्तापस इति प्रयोगे जटानामप्युक्तरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वादिशेषणत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्र तस्येष्टत्वात् । न चैवमुपलक्षणव्य-
वादविरोधः । तृतीयाप्रयोगकाले तासामुपलक्षणत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति ध्येयम् । एवं व्यावर्त्यवाचकपदविभक्तिविरूपविभक्त्यन्तपदवाच्यत्वस्यैव
द्वितीयलक्षणे विवक्षितत्वात् कश्चिच्छुद्धोपद्रव इति ॥ **उपवच्छित्सि स मय इति** । स्वप्रत्याख्यव्यावृत्तिसमय इत्यर्थः । ततश्च यावत्स्वप्रत्याख्यव्यावृ-
त्तिभावविशेषणं यावत्स्वप्रत्याख्यव्यावृत्त्यभावो तूपलक्षणमित्युक्तं भवति । मूलेऽन्यत्वपक्षस्यासम्भावितत्वेनानुपपन्नतायाः स्पष्टत्वाददूषणमिति न तददूषणा-
न्यूनत्वं शङ्क्यमित्यभिप्रेत्य स्वयं तत्पक्षस्यासम्भावनानिमित्तप्रदर्शनपूर्वक्रमसम्भाविततामाह ॥ **तत्रेति** । तत्कथमित्यतोऽनुभवविरुद्धतां तावदुप-
दर्शयति ॥ **न हीति** । प्रतिज्ञातमप्युपगमविरोधमुपदर्शयति ॥ **अतिरिक्तत्वे चेति** ॥ **द्रव्यानन्तर्भावासम्भवादिति** । गुणादावपि
तस्य वृत्तेर्न द्रव्यादिवं तस्येति भावः । उपपत्तिविरोधमप्युपदर्शयति ॥ **यदि चेति** ॥ **सा किमिति** । उपाधिसम्बन्धदेकेमेव वस्तु भिद्यत इति
सर्वैरङ्गीकृतत्वादौपाधिकस्यलेशवच्छित्तिपदार्थतया क्रमेणोपाधिसम्बन्धादीनां विकल्पकोटितया प्रसक्तिरित्यवधेयम् ॥ **आद्य इति** । उपाधिसम्-
न्धस्य त्रितयान्तर्भूतत्वादिति भावः ॥ **अविशेष इति** । तत्रापि पुरुषैकत्वसद्भावादिति भावः ॥ **असत्त्वप्रसङ्ग इति** । स्वाभिन्ने स्वभि-
न्त्वप्रतियोगिकभेदस्य विरुद्धत्वेनासत्त्वात्तदात्मकस्यैवोपाधिकत्वस्यासत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च स्वाभिन्ने स्वस्मिन् स्वभेदो विरुध्यते । स्वस्मिन्स्वा-
भेदस्य स्वाभाविकत्वाद्भेदस्य चोपाधिकत्वात्स्वाभाविकौपाधिकयोश्चाविरोधस्य बहुलमुपलम्भादिति वाच्यम् । औपाधिकस्यापि स्वाभाविकत्वदेव सत्य-

त्वेन तद्विशिष्टतया त्वन्मते विरोधापरिहारादित्याशयात् । नन्वपौहपदार्थवादिनं प्रति व्यावृत्तेर्नोलादिपदार्थत्वाभावोऽसिद्ध इत्यतस्तत्तन्नुभवाविरोधेन दूययति ॥ सा हीति । वैशिष्ट्यप्रतीतेः फलं या व्यावृत्तिप्रतीतिस्तद्विशेषयतेत्यर्थः । नोलादिपदजनितनीलरूपादिविशिष्टप्रत्ययानन्तरं हानीलादिप्रतीत्यावृत्तिर्हि जायते । तथा च व्यञ्जितिवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव न वैशिष्ट्यरूपेति भावः । लीलावतीकारोक्तं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽतिरिक्तं विशिष्टपदार्थं दूषयितुमनुवदति ॥ विशेषणेति । अत्र टीकायां विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहोऽत्र पाठाश्चरन्तनकोशेषु तथा दर्शनात् । खण्डनादिषु विशेषणविशेष्ययोरिव तत्सम्बन्धस्याध्यक्रानेकज्ञानविषयतायाः स्पष्टमुक्तवाच्यम् । क्वचिद्विशेषणविशेष्यस्वरूपावगाहीति पाठः । तत्रापि स्वरूपपदं सम्बन्धपरमेव । तथा च विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहोऽकं ज्ञानं विशिष्टम् । अथवा तदवगाहनेकमविरलं विज्ञानं विशिष्टमिति पक्षद्वयमुक्तं भवति । आद्ये लक्षणे विशेषणवैक्यमात्रविषयकेषु ज्ञानेष्वतिप्रसङ्गनिवारणायाद्यं विशेषणम् । वटपटौ रूपं समवेतमित्यनेकप्रतीतिषु तद्वारणाय द्वितीयमिति द्रष्टव्यम् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहिनि भिन्नेन्द्रियजन्यानेकज्ञानात्मके सुरभिचन्दनमिस्रादिविशिष्टे एकज्ञानत्वभावादव्याप्तिवारणायाविरलमिति द्वितीयपक्षसङ्कीर्तनम् । अत्र चाविरलत्वमव्यवहितत्वं कालविलम्बेनानुसृज्यमिति यावत् । अत्र कालविलम्बेनोत्पद्यमानानां विशेषणावगाहिनानाज्ञानानां विशिष्टत्वप्रसङ्गनिवारयितुमविरलमित्युक्तम् । उक्तविशेषणकस्य विशेषणानवगाहनेकज्ञानस्य तत्प्रसङ्गोच्छेदायोक्तं विशेषणम् । उक्तविशेष्यकस्य विशेषणानवगाहनेकज्ञानस्य तत्प्रसङ्गोच्छेदायोक्तं विशेषणम् । उक्तविशेष्यकस्य विशेषणानवगाहनेकज्ञानस्य तत्प्रसङ्गोच्छेदायोक्तं विशेषणम् । उक्तविशेष्यकस्य विशेषणानवगाहनेकज्ञानात्मके च तस्मिन्नाद्यस्य लक्षणस्याभावात्प्रसङ्गातिरिति वाच्यम् । उभयान्तरत्वे तात्पर्यात् । तस्य चोभयत्रापि सत्त्वेन तदनवकाशात् । नन्वेवं रूपं विशिष्टं लीलावतीकृतोक्तमिति कुतो विज्ञायत इत्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ यथेति । यद्यप्यत्र ज्ञानेन रूप्यते निरूप्यते विषयीक्रियत इति यावत् । ज्ञानरूपं ज्ञानविषयो विशेषणं विशेष्यं च शब्दात्सम्बन्ध इत्येतत्स्वसामर्थ्यावतो विशिष्टव्यवहारजनकमतो विशिष्टमिति कीर्तितमिति योजना प्रतीयते सम्मता चेयं सर्वतान्त्रिकाणामेकज्ञानारूढोवाऽविरलानेकज्ञानारूढोवाऽनेकोऽर्थः सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इत्येतन्मतस्य खण्डनादावाशङ्क्य निराकरणादुक्तयोजनानामितस्तत्स्थानवकाशादेवं चैक-

ज्ञानोपखण्डानां वाऽविरलानेकज्ञानोपखण्डानां विशिष्टत्वप्रतिपादक एवायं ग्रन्थः । न त्वेकस्य ज्ञानस्य वा विशिष्ट-
त्वप्रतिपादक इति नास्योपयोगः प्रकृत इति तदुपन्यासोऽनुचित इत्याभाति । तथाऽपि तथायोजनायां विशेषणमित्यादिग्रन्थस्य किं वैशिष्ट्यं ज्ञान-
विशेष इत्यादिप्रश्नपरिहारात्मकतत्पूर्वग्रन्थविरोधप्रसङ्गात्तात्पर्योक्तरीत्या ज्ञानरूपं ज्ञानविषयो विशेषणं विशेष्यं च शब्दात्सम्बन्धश्च विशेषणविशेष्य-
तत्सम्बन्धावगाहिनानमिति यावत् । तच्चैकमविरलमनेकं वा विशिष्टमिति कीर्तितमिति योजनान्तरमाश्रित्य ज्ञानस्य विशिष्टपदार्थत्वप्रतिपाद-
कत्वलाभेन प्रकृतोपयोगोऽस्तीत्याशयेनैतदुपन्यास इति द्रष्टव्यम् । ज्ञानस्य तत्सम्बन्धफलार्थकमिति विशिष्टव्यवहारजनकत्वकथनं तु प्रसिद्धस्यापि
विशिष्टस्य विशिष्टपदार्थतायां निरामकतया परामितस्य विशिष्टव्यवहारजनकत्वस्य प्रसिद्धे विशिष्ट इवोक्तत्वरूपज्ञानेऽपि सत्त्वादुक्तं तस्य
विशिष्टपदार्थत्वमित्याभिप्रेत्य तथा च तत्सम्बन्धफलार्थकं तयोर्विशेषणविशेष्ययोरेक्यः सम्बन्धो वैशिष्ट्याख्यः स यथा विशिष्टव्यवहारं जनयतीति
विशिष्टनाम । तथा ज्ञानमपि फलं विशिष्टव्यवहारं जनयतीत्यतो विशिष्टमिति कीर्तितमिति योज्यम् । स्वसामर्थ्यादिति स्वभाववादानुसरणं
तु शङ्कान्तरनिरासाय कृतम् । तथा हि । विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धकार्यस्तस्य कथं ज्ञानं हेतुः स्यात् । अन्य कार्यस्यान्येनाजनना-
दन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति शङ्किने यथा वैशिष्ट्यनिमित्तकत्वेऽपि विशिष्टव्यवहारस्य न वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टव्यवहारं वैशिष्ट्याज्जनयति तत्रैव
तद्वृत्तेरप्रामाणिकत्वेनासम्भवात् । किन्तु स्वभावादेव । अत एव नातिप्रसङ्गः । तथा विवक्षितज्ञानविशेषोऽपि स्वभावादेव विशिष्टव्यवहारज-
नकोऽतो नातिप्रसङ्ग इति सर्वमनवयम् ॥ **अनुभवादिति** । तथा च विशिष्टस्य बाह्यार्थत्वस्थित्या नान्तरत्वेनानुभूयमानज्ञानरूपता तस्यैव
॥ **इत्याद्युक्तं स्यादिति** । ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वादिति भावः । आदिपदेन दण्डनमानयेत्यादौ विशिष्टस्यानयनकर्मत्वानुपपत्तिपरिग्रहः ।
ज्ञानस्यामूर्तत्वेनानयनाद्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् । अतिरेकपक्षस्योपपादितमसम्भावितत्वमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । अनुभवादिविरुद्धत्वादित्यर्थः ।
एवेत्यतः परमिति स्फुटमेवेत्यतो न मूलकृता दूषित इति शेषः । ननु चात्रौपाधिकविशिष्टोऽयमिति प्रक्रमानुरोधाद्विशिष्टं किं तत्र भण्यत इति
विशिष्टमात्रनिष्ठतया विकल्पप्रश्नः कर्तव्यस्तत्कथमग्निमत्त्वं तत्र भण्यत इति विशिष्टविशेषाग्निमत्त्वनिष्ठतया विकल्पप्रश्न इत्यतो मन्दानां प्रतिपत्तिरसौ-

कार्यमैवोदाहरणनिष्ठतया प्रश्नः कृतो न स्वस्य यथाश्रुत एवार्थः किन्तु धूमावतुमानसाध्यं विशिष्टं किं तत्र भण्यत इत्येवेलतो न प्रकृतानानुगुण्य-
मिष्यह ॥ **प्रतिपत्तीति** । ननु तथाऽप्यौपाधिकविशिष्टावं तदेवोपाध्यादित्रितयानन्यदिति शङ्काग्रन्यानुरोधेन विशिष्टस्यैवौपाधिकोपलक्षितयो-
रप्यत्र ग्राह्यत्वाद्विशिष्टमात्रे विकल्पप्रश्नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टोक्तेरत्रोपाधिकोपलक्षितोपलक्षणात्वेन विशिष्टमात्रप्रत्वाभावादानुपपत्तिरप्यभिप्रेत्य तदुप-
लक्षणातया विशिष्टोक्तिं योजयति ॥ **औपाधिकेति** । नन्वग्निसत्त्वं किं तत्र भण्यत इति कथं विकल्पप्रश्नः कोटीनामानिर्देशेन तदलभात् । न
चाग्निसंयोगमात्रं चेदिति भूधरस्याग्निसंयोग इति कोटिद्वयप्रदर्शनशङ्काग्रन्यानुरोधेनात्राग्निसंयोगो वाऽग्निसच्छब्दार्थः । भूधरस्याग्निसंयोगो वेति कोटि-
द्वयलभान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टस्य विशेषणविशेष्ययोरपि विशिष्टताया यत्तुं शक्यत्वेन तत्पारित्यागेन
संयोगमात्रस्यैव विशिष्टपदार्थत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन कोटीनामतिबाहुल्यादत्र तदनिर्देश इत्यभिप्रेत्य तदुपदर्श-
नेन विकल्पप्रश्नमुपपादयितुमाह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **प्रत्येकं विशिष्टमिति** । अग्निरपि पर्वतोऽपि सम्बन्धोऽपीत्येवं सर्वमपि विशिष्ट-
मित्यर्थः । उत तत्राध्यन्यतमदिति विशेषणादित्रये यत्किञ्चिदेकमेव विशिष्टं न तु सर्वमित्येतत्कल्पार्थः । विशेष्यरूपाः पर्वत इति विशेष्यरूपः ।
पर्वत एवाग्निसच्छब्दार्थ इति पूर्वणान्वयः ॥ **एवमिति** । अयमर्थः । औपाधिकं यद्युपाधिपुरुषतरसम्बन्धेभ्योऽनन्यदङ्गीक्रियते तदा वक्तव्यं किं तदुपा-
ध्यादित्रितयमपि प्रत्येकमौपाधिकमुत तत्रान्यतमत् । द्वितीयेऽपि किमुपाधिभूतः पाक एव पाचकशब्दार्थ उत विशेष्यरूपः पुरुषोऽय सम्बन्धः
समवायलक्षणाः । समवायपक्षेऽपि किं निर्विशेषणः समवायः किंवा पाकेन समवायः । उत्तरत्रापि पाकसमवायमात्रपुन पुरुषस्य पाकप्रमात्राय इति ।
एवमेवोपलक्षितस्याप्युपलक्षणादित्रितयानन्यत्वे विकल्पो द्रष्टव्यः । नन्वेवमभिप्रायवर्णनेऽग्निसंयोगमात्रं चेदित्याद्युतप्रत्ययविरोधः । तत्राग्निसंयोगमात्रस्या-
ग्निसच्छब्दवाच्यविशिष्टतामाशङ्क्य निराकारणादित्यतो भवेदेवं यदि त्वदुक्तरायाऽग्निसंयोगमात्रस्य विशिष्टत्वमाशङ्क्य तन्निराप्रपरमिदं स्यात् । न
चेत्तदस्ति । किन्तर्हि विशेषणादीनां सर्वेषामपि विशिष्टतामाशङ्क्य तन्निरासपरमिति न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्य विशेषणविशेष्ययोरपि प्रत्येकमपि विशि-
ष्टमिति काल्पितानेकप्रश्ननिरासपरतया योजयति ॥ **अन्यपक्षेति** । भूधरस्याग्निसंयोग इत्येतत्प्रत्ययान्तिरिक्तसर्वपक्षानित्यर्थः । नन्वत्राग्निसंयोग-

मात्रमित्युक्तेः कथमस्य विकल्पितशेषपक्षनिरासकत्वमित्यतोऽस्य विकल्पितानेकोपलक्षणत्वेन मुख्यवृत्त्याऽग्निसंयोगमात्रपरत्वाभावादानुपपत्तिरित्याभि-
प्रेत्य सर्वपक्षोपलक्षणतया तदोजयति ॥ **अग्निसंयोगमात्रमिति** । सर्वोपलक्षणमस्यपक्षव्यतिरिक्तसर्वोपलक्षणमित्यर्थः ॥ **समस्ताना-
मिति** । अग्निरपि पर्वतोऽपि संयोगोऽपीत्येवं प्रत्येकं विशिष्टभूतानां सर्वेषामित्यर्थः ॥ **उपस्तानमिति** । अग्निरिव पर्वत एव संयोग एवेत्येव-
मन्यतरूपेणैव विशिष्टभूतानामित्यर्थः । कुतस्तस्य स्वीकार इत्यत आह ॥ **तच्च चेति** ॥ उक्तदोषेति । सिद्धसाधनत्वाभावादित्यर्थः । दोषाभाव-
मेवोपपादयति ॥ **पर्वतेति** । अपेक्षितपूर्णेनान्तिमपक्षशङ्कापरत्वं घटयति ॥ **अग्निमच्छब्दार्थ इत्यादिना** । ननु पष्ठवर्थ एव क इति
पष्ठवर्थसम्बन्धविकल्पोऽनुपपन्नः । प्रकृतशङ्काननुगुणत्वात् । न च पष्ठवर्थसम्बन्धस्यैवानुमानवेद्यतया स्वीकर्तव्यत्वनिबन्धे कारणाभावेन तदसिद्धेः ।
कथञ्चित्सिद्धावपि कः पष्ठवर्थ इति पष्ठवर्थसम्बन्धविकल्पानुपपत्तिरेव पष्ठवर्थसम्बन्धस्यानेकत्वासिद्ध्या निर्बोजत्वादित्यतः पष्ठवर्थसम्बन्धस्यानुमान-
वेद्यतया स्वीकर्तव्यतोपपादनपूर्वकं विकल्पप्रश्नबीजोपदर्शनेन तमुपपादयति ॥ **पर्वतस्येत्यादिना** ॥ **वैय्याकरणैरिति** । षष्ठीस्थाने योगे-
त्यत्रैकरतं पष्ठवर्थो इति महामाष्ये ते च स्वाभिभावादयः सम्बन्धाः षष्ठीदण्डके पठिता इति कैष्यटे चोक्तेरिति भावः ॥ **प्राधान्यज्ञाप-
नार्थ इति** । प्राधान्यं च कस्यात्रासिद्ध्या साध्यत्वमन्यस्यासम्भवात् पष्ठवर्थस्य समवायस्येति वाच्यमित्यादि चोत्तरत्र सुटीभविष्यतीति ध्येयम् ।

अ०— समवायो यदि ह्यस्य चैकत्वासिद्धसाधनम् ॥ यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते ॥ नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः ॥
सत्यत्वात्को विशेषः स्यान्मायावाद्यन्यथा वदेत् ॥ उपाधिजन्यं तद्व्यतिरिक्तं चैवौपाधिकं भवेत् ॥ उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः ॥ भिन्नत्वं
चैव तेष्वस्ति को विशेष उपाधिगे ॥ अविविक्तमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते ॥ उपाधिना तद्व्यतिरिक्तमनुमानं न मा भवेत् ॥

सु०— उत्तरं शङ्कते ॥ **समवाय इति** । संयोगो हि गुणः पर्वतश्च गुणी गुणगुणिनोश्च समवायः सम्बन्ध इति प्रसि-
द्धमिति हिशब्दार्थः । पष्ठवर्थ इति वर्तते । निराकरोति ॥ अस्य चेति । पर्वतादेरिवास्य समवायस्य च सिद्धत्वादिति शेषः ।

सिद्धसाधनं धूमाद्यनुमानमिति शेषः । कथं समवायस्य सिद्धत्वमित्यत उक्तमेकत्वादिति । यस्तन्तुपटयोः समवायः स एव हि पर्वताग्निसंयोगोः समवायः परेणाङ्गीकृतः । तन्तुपटयोः समवायश्च प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेन वा सिद्ध एवेति । अयमत्र समुदायार्थः । यद्येक एव सर्वत्र समवायः स्यात्तदा सर्वानुमानानां सिद्धसाधनता स्यात् । यद्यपि याथाार्थमेव ग्रामाण्यं तथाऽपि शब्दवत्परार्थानुमानस्य परापेक्षया प्रवृत्तत्वात्सिद्धसाधनतादोष एव । तथा हि । सर्वमप्यनुमानं न वस्तुस्वरूपमात्रपरम् । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौ च सिद्धसाधनत्वात् । किन्तु केनचिदुपहितं वा विशिष्टं वोपलक्षितं वेति वक्तव्यम् । तच्च विशिष्टादिकं न विशेषणादित्रयादन्यदेवेति युक्तम् । अनुपलम्भादिबाधात् । त्रयानन्यत्वेऽपि न विशेषणमात्रम् । तस्य प्राक् सिद्धत्वात् । आसिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः । अग्रेवाग्निसम्बन्धदार्थत्वे मतुपो वैयर्थ्यापत्तेश्च । नापि धर्मस्वरूपमात्रम् । उक्तदोषात् । पर्वतोऽग्निमानित्येतयोरेकार्थत्वापत्तेश्च । न च सम्बन्धमात्रम् । संयोगो हि क्वचित्सम्बन्धः स्यात् । यथाऽग्निपर्वतयोः । क्वचित्समवायः । यथा रसाद्रूपानुमाने । द्वावपि स्वरूपतः सिद्धाविति सिद्धसाधनमेव । संयोगमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्न्यादिसंयोगः साध्य इत्यपि न वाच्यम् । तस्यापि महानसादौ सिद्धत्वात् । अथ पर्वतादेरग्न्यादिसंयोगः साध्यः । अत्रापि विवेकतव्यम् । कस्यात्रासिद्ध्या साध्यत्वमिति । अन्यस्यासम्भवात् । षष्ठ्यर्थस्य समवायस्येति वक्तव्यम् । स च सर्वत्रैक एव चेत्पुनः सिद्धसाधनतैव स्यात् । अतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्सर्वत्र समवायैक्यमयुक्तमिति । ननु तन्तुपटादिसमवायः पर्वताग्निसंयोगादिसमवायश्च यद्यपि स्वरूपेणैक एव तथाऽपि तन्तुपटादिपर्वताग्निसंयोगाद्युपाधिनिमित्तः समवायस्य भेदोऽप्यस्ति । ततः सिद्धत्वेऽपि साध्यत्वमुपपद्यत इत्यत आह ॥ यदीति । यद्यस्य समवायस्य साध्यत्वमसिद्ध्यर्थमौपाधिको भेद इष्यते तदैकत्वं कुत इष्यते । समवायस्यैकत्वं हि न सदुक्त्याविशेषः । निर्गुणत्वात् । किन्त्वभेदः ।

न च भेदाभेदौ क्वापि परेणाङ्गीकृतौ । तस्मात्समवाये भेदस्याङ्गीकृतौ तद्विरुद्धोऽभेदो नाङ्गीकर्तुमुचित इति । ननु स्वाभाविकमेकत्वं स्वाभाविकेनैव भेदेन विरुद्धयते न पुनरौपाधिकेन । स्वभावतोऽभिनेऽपि गगनादावौपाधिकभेददर्शनात् । समवाये चौपाधिक एव भेदोऽभ्युपगतः । तत्कथं स्वाभाविकत्वाङ्गीकारोऽनुचित इत्यत आह ॥ नेति । विरुद्धाभिमतयोरविरोधो हि कालभेदेन भवति । यथा तत्रैव भूतले तस्यैव घटस्य भावाभावयोः । देशभेदेन वा । यथा तदैव तस्यैव घटस्यास्तित्वनास्तित्वयोः । व्यक्तिभेदेन वा । यथा तत्रैव भूतले यदैकस्य घटस्य भावस्तदैव घटान्तरस्याभावः । पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यां वा । यथा गगने रूपतदभावयोः । तत्र तावत्समवायेऽभेदभेदयोर्नाद्यं विधात्रयं सम्भवतीति परस्यापि सम्यतिपन्नम् । नापि चतुर्थी विधा सम्भवति । समवायभेदस्यापारमार्थिकत्वमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वं वा । आद्ये सिद्धसाधनत्वं तदवस्थमेव । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते । हि यस्मात्तेन वैशेषिकादिनाऽनिर्वाच्यं वस्तु नेष्टमतोऽसत्त्वानिर्वाच्यत्वाभावादौपाधिकस्य स्वाभाविकस्य च सत्यत्वात्को विशेषः स्यात् । औपाधिकस्यापि स्वाभाविकवत्सत्यत्वात्पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वलक्षणस्य विरोधशान्तिहेतोरभावादौपाधिकत्वाद्युक्त्या न किञ्चित्कृतं स्यादिति भावः । इष्यते समवायभेदस्यानिर्वाच्यत्वं मया चेत्तदा को दोष इति चेदपसिद्धान्त इत्याह ॥ मायेति । अनिर्वाच्यवस्त्वङ्गीकारे वैशेषिकादिरपि मायावादी भवेदित्यर्थः । ननु प्रकारभेदेनापि विरोधशान्तिर्भविष्यति । यथा तत्रैव तदैव नलिपटसन्नेऽपि पीतपटाभावः । तथा समवायेऽप्यौपाधिको भेदो न स्वाभाविकमभेदं विरुणद्धीत्यत आह ॥ उपायीति । उपाधिशब्दात्तृतीयासमर्थोज्ज्वलगम्ययोः शेषिके ठकि कृते सत्योपाधिकमिति भवति । ततः किमिल्यत आह ॥ उभयत्रेति । एवं सति समवायभेदस्यौपाधिकत्वं नामोपाधिजन्यत्वं वोपाधिगम्यत्वं वा वक्तव्यम् । तथा च पक्षद्वयेऽप्यनन्ताः समवायाः स्युः । तत्कथमिल्यत आह ॥ इतस्तत इति । सर्वदेश-

कालगतानामवयवावयव्याद्युपाधीनामनन्तत्वादिति शेषः । उपाधीनामनन्तत्वेऽपि समवायानन्त्यं कुत इत्यत आह ॥ भिन्नत्व-
मिति । चो यस्मादित्यर्थे । न ह्यौपाधिको भेदो नामोपाधीनामेव भेदः । तथा सति समवायस्येति न स्यात् । उक्तदोष-
परिहारश्च न भवेत् । किन्तु तेषु समवायेष्वेवोपाधिजन्यं तदवगम्यं वा भिन्नत्वमस्ति । भेदहेतवश्चोपाधयोऽनन्ता इति कथं
न समवायानन्त्यम् । तथाऽप्यौपाधिकमेव तदानन्त्यमित्युक्तस्य किमायातमित्यत आह ॥ क इति । उपाधिसत्तत्सम्बन्धी
औपाधिक इति यावत् । औपाधिकभेदे को विशेषो येनासावभेदं न विरुणद्धीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नीलपटसद्भावेऽपि
पीतपटभाव इत्यत्र हि यदि विशिष्टविषयौ विधिनिषेधौ तदा भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावः । नीलपीतपटोर्भिन्नत्वात् ।
न चैवं प्रकृते । भेदविशेषाभावेऽपि भेदान्तराभ्युपगमापत्तेः । तथा चैकत्वोक्तिरयुक्तैव । न हि पार्थिवपरमाणौ रूपादयोऽ-
ग्निसंयोगजा न त्वाप्यपरमाणुरूपादय इव स्वभाविका इत्येतावता रूपादिरहितोऽसौ भवति । यदि च विशेषणविषयौ
तदा समवाये भेदोऽस्त्येव । स तु सम्बन्धिभिरुपादिभिः कृतो न त्वक्कृत्रिम इत्युक्तं स्यात् । तथा च घटादिभेदेन
तुल्य इति रिकैवाभेदोक्तिः । उपाधीनां च सर्वदाऽनपयात्र भेदस्यागन्तुकत्वं युक्तमिति । उपाधिगम्यमौपाधिकमिति
पक्षमङ्गीकृत्योक्तदोषभावं शङ्कते ॥ अविद्यमान एवेति । सत्यमुपाधिगम्यत्वादौपाधिकः समवायभेदोऽधिगमश्च न ग्रामा ।
येनासौ भेदः पारमार्थिकः स्यात् । किन्तु विभ्रम एव । न चैवं भेदस्यासत्त्वप्राप्त्या सिद्धसाधनतातादवस्थ्यमिति वाच्यम् ।
यतोऽविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते तच्चदुपाधिनेति ब्रूमः । यथाऽङ्गुल्यवष्टब्धनयनाद्युपाधिवशादविद्यमान एव
द्वितीयश्चन्द्रोऽधिगम्यते । तथा तेस्तैः सम्बन्धिलक्षणोपाधिभिरविद्यमाना एवानेके समवायाः प्रतीयन्ते । त एते समवाया
औपाधिकभेदाभिन्ना इत्युच्यन्ते । त एव चाग्निमदादिशब्दवाच्या अनुमानसाध्या विशिष्टाकाराः । तथा च न समवायैकत्व-

हानिः । चन्द्रवदारोपितानामनेकत्वेऽप्यनारोपितस्यैकत्वाविरोधात् । नाप्यनुमानानां सिद्धसाधनता । तथाविधसमवायानां प्रागसिद्धत्वादिति । परिहरति ॥ तद्गमकमिति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे न सिद्धसाधनं धूमाद्यनुमानम् । तथाऽपि तद्गमकस्यविद्यमानसमवायसत्तां प्रतिपादयदनुमानजातं दहनशैत्यानुमानमिव बाधितविषयतया न प्रमाणं भवेत् । उपलक्षणं चैतत् । उपाधीन्विना समवायावभासस्य क्वाप्यभावात्सर्वत्रापि तस्याविद्यमानतैव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । तदेवं सर्वास्तु(धूमाद्यनुमानानां सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गान्न समवायैक्यमुपपन्नमिति । एतच्चोपलक्षणम् । आगमापन्हवश्च समवायैक्ये स्यात् । पदार्थानां तत्संसर्गानां च सिकतावद्विशकलितानां सिद्धत्वात् ॥ ९३ ॥

टि०— न्यायमतमाश्रित्याह ॥ प्रत्यक्षेणेति । वैशेषिकमतमाश्रित्याह ॥ अनुमानेन वेति । ननु वस्तुस्वरूपमात्रपरत्वादनुमानस्य मानान्तरसिद्धविशिष्टाद्याकारपरत्वाभावाच्च सिद्धसाधनत्वम् । अस्तु वा विशिष्टाकारपरत्वमेव तस्य । न च सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गो दोषः । तादृशस्यापि यथावस्थितार्थज्ञानजनकतया प्रमाण्यसम्भवेन तदविद्यातकतया तस्य दोषत्वासम्मतोरित्यतो वस्तुस्वरूपमात्रपरत्वासम्भवं यथाऽर्थेऽपि प्रामाण्यासम्भवं च व्युत्पादयन्नेव प्रतिपत्तिसौकर्यायौपाधिकमित्यादेरेकत्वासिद्धसाधनमित्यन्तस्य ग्रन्थस्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिप्रायमाह ॥ अयमत्रेति । केनाचिदुपहितविशिष्टमुपलक्षितं वेत्यतःपरं यत्तत्परमिति पूर्णीयम् । अनुपलम्भमन्नाद्यादित्यत्रादिपदेनाभ्युपगमोपपत्त्योः परिग्रहः ॥ विशेषणमात्रमिति । नन्वेतन्नित्यानन्यत्वेऽप्यन्यतमेव विशिष्टमित्येतत्पक्षस्यैव निराकरणं तत्रैव विशेषणमात्रं विशेष्यमात्रमित्यादिविकल्पानां सत्त्वात् । न तु तत्पक्षे विशेषणादिन्नितयमपि विशिष्टमिति प्राग्विकल्पितपक्षनिराकरणं तत्रोक्तविकल्पानामसम्भवात् । तथा च तदनिरासान्यूनत्वम् । न च तस्यानिरास्यत्वादेवात्र तदनिरासोपपत्तेर्न तदिति वाच्यम् । अन्यपक्षव्यतिरिक्तान्सर्वान्पक्षानपाकरोतीति पर्यताश्रित्येनानां समस्तानां व्यस्तानामाश्रित्येन च सिद्धत्वेनेत्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन तत्पक्षस्यापि निरस्यत्वस्य सिद्धत्वेन तदनिरस्यत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति चेत् । उच्यते । न विशेषणमात्रमित्या-

वचन्यतमपक्षनिरासकानां प्राक् सिद्धत्वादसिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेरित्यादियुक्तीनां पक्षद्वयसाधारण्येनैतत्पक्षनिरासेनैव तन्निरासस्यापि सिद्ध्या पृथगनिरासोपपत्तेरिति । यद्वा न विशेषणमात्रमित्यादावुपलक्षणमेतन्न विशेषणमित्यादियोजनया पक्षद्वयनिरासपरतैवायं ग्रन्थो योज्यः । अत एव त्रितयानन्यत्वेऽपीत्येवोक्तम् । अन्यथाऽन्यतमत्वपक्ष इत्येवावश्यक्यमिति द्रष्टव्यम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वं न स्वमते दोष इत्याशयेन दोषान्तरमाह ॥ **अग्रेरेवेति ॥ उक्तदोषादिति ।** तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ च सिद्धसाधनत्वादित्युक्तदोषादित्यर्थः । आश्रयासिद्धिर्न स्वमते दोष इत्यतोऽत्र दोषान्तरमाह ॥ **पर्वतोऽग्निमानित्येतयोरिति ।** ततश्च पर्यायत्वप्रसक्त्या सहप्रयोगभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ **सिद्धसाधन-
नैवेति ।** तथा सति यस्तन्तुपटयोः समवायः स एव पर्वताग्निसंयोगयोः समवाय इति प्राप्या तन्तुपटसंयोगस्य च प्रत्यक्षेणानुमानेन वा सिद्धत्वात्पर्वताग्निसंयोगसमवायस्यापि सिद्धत्वप्राप्तिरिति भावः । इतीत्यस्येत्ययं समुदायार्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमित्य-
निर्वाच्यत्वस्य वैशेषिकानङ्गीकृतत्ववर्णनस्य न प्रकृतसङ्गतिरिति तद्वर्णनमनर्थकम् । न च भेदस्यापारमार्थिकत्वाभावाप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । अनिर्वाच्यत्वाभावेऽस्तित्वेनैवापारमार्थिकत्वासम्भवेनानिर्वाच्यत्वाभावमात्रेणापारमार्थिकत्वाभावासिद्ध्या तदयोगात् । अस्तु वा कथञ्चित्त-
सिद्धिः । तथाऽपि तत्प्रातिपादनस्य प्रकृतानुपयोगादसङ्गतेरेव । न च भेदाभेदयोः पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यामविरोधासम्भवप्रदर्शनार्थ-
त्वान्नासङ्गतेरिति वाच्यम् । तयोरविरोधोपादकत्वस्यैवासिद्ध्या तदयोगात् । सिद्धावपि वा पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वयोरिवान्येषामविरोधहेतूनां
बहूनां सङ्गत्वेन भेदाभेदयोर्विरोधोपादनाय तावद्वैवस्मभवस्यापीह वर्णनीयत्वेन तमव्युत्पादैतन्मात्रासम्भववर्णनस्य तयोर्विरोधानुपादकतयाऽऽश्लिष्ट-
त्वादित्यतः सम्प्रातिपन्नानेकतद्देतन्प्रदर्शयन्नेव तेषामिहासम्भववर्णने निमित्तं च दर्शयन्नेव पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यामविरोधपक्षेऽपि प्रकारान्त-
रेणापारमार्थिकत्वासम्भवं चोपर्येव दर्शयन्नेव परिशिष्टस्य सत्यत्वानिर्वचनीयत्वाभ्यां भेदाभेदयोः सम्भवोपादकतया मूलं योजयति ॥ **विरुद्धेत्या-
दिना ।** वस्तुतो विरुद्धयोर्नोपायसहस्रेणाप्याविरोधसिद्धिरिति भावेनाभिमतयोरित्युक्तम् । ननुपाधिजन्यं तद्ग्रन्थमित्यौपाधिकशब्दनिर्वचनपरो-
त्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न चैतत्प्रकारमेवेन भेदाभेदयोर्विरोधशङ्कापरिहारार्थवान्न तदिति वाच्यम् । प्रकारभेदस्य विरोधशान्तिहेतुत्वस्यैवासिद्ध्या

तमादाय विरोधशङ्काया एवानुदयादित्यतः प्रकारभेदस्य दृष्टान्तोपदर्शनेन विरोधशान्तिहेतुत्वव्युत्पादनपूर्वकं तमादाय विरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विनिति ॥ पीतपटाभाव इति ।** तस्यैव पटस्य पीतरूपविशिष्टतयाऽभाव इत्यर्थः । उपाधिशब्दादित्यादेरयमर्थः । उपाधिशब्दाज्जन्य-
 गम्ययोरर्थयोष्वेकं इत्येक इति सूत्रेण तस्यैकादेशे किति चेत्याद्यचो वृद्धौ सत्यां यस्येति चेतीकारलोपे औपाधिकशब्दानिष्पत्तिरिति । नन्वपत्याधार्थ्य-
 इव जन्यगम्ययोरर्थयोष्वेकौऽस्मरणात्कथमुपाधिशब्दादुक्तयोरर्थयोष्वेकं व्याख्यायत इत्यतः शेष इति लक्षणेनापत्यादिचतुर्थोदन्यस्मिन्नन्यगम्यादिरूपे-
 शेषे यथायथमणादिप्रत्ययविधानेन चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्द इत्यादौ गम्यत इत्याद्यर्थे आणादिवदुपाधिशब्दादयुक्तार्थे तेनैव ठकोऽप्युपपत्तेरित्या-
 शयेनोक्तं शैबिक इति । मूले आपादकानुक्तेराह ॥ **सर्वेति ॥ उक्तदोषपरिहारश्चेति ।** सिद्धसाधनतारूपोक्तदोषपरिहारश्चेत्यर्थः । ननु
 तथाऽपि प्रकारभेदेन विरोधशान्तिशङ्काया न परिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ॥ भिन्नविषयत्वमेवेति ।** ततश्च भिन्नविषयत्वे-
 नैव तत्र विरोधपरिहारो न तु प्रकारभेदेनेति नायं प्रकारभेदेन विरोधपरिहारे दृष्टान्त इति भावः । कथं तत्र भिन्नविषयत्वमित्यतस्तदर्थयति
 ॥ **नीलपीतपटयोरिति ।** विशिष्टस्य खण्डितत्वेन विशेषाद्विज्ञाभिन्नतया नीलरूपविशिष्टपीतरूपविशिष्टपटयोः परस्परं भिन्नत्वादित्यर्थः । अस्तु
 तर्हि तेनैव प्रकारेण प्रकृतेऽपि विरोधपरिहार इत्यत आह ॥ **न चैवं प्रकृत इति ।** स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वविशिष्टयोर्भेदयोरपि भिन्नत्वादत्रापि
 भिन्नविषयत्वेनैव विरोधपरिहार इति च नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **भेदविशेषेति ।** स्वाभाविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदाभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः ।
 अत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति ।** भेदाभाववरूपैकत्वोक्तिरित्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वस्याभावविरोधित्वादिति भावः । ननु च स्वाभाविकप्रति-
 योगिसत्त्वमेव विरोधि न त्वौपाधिकमपि तत् । न चैतद्व्यकृत इति नैकत्वोक्तिर्विरोध इत्यत आह ॥ **न हीति ॥ यदि चेति ।** पटे
 नैत्यरूपविशेषणविषयो विधिः पीतत्वरूपविशेषणविषयश्च निषेधो यदीत्यर्थः ॥ **तदा समवाय इति ।** तथा सति समवायगतभेदस्यौ-
 पाधिकत्ववरूपविशेषविषयो विधिर्निषेधस्तु स्वाभाविकत्वरूपविशेषणविषयः स्यादित्यर्थः । अहन्निमः स्वाभाविकः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह
 ॥ **तदा चेति ।** तथा च यथा घटपटभेदस्य जन्यत्वेऽपि सत्यत्वादेभद्विरोधित्वमेवं समवायभेदस्य जन्यत्वेऽपि सत्यत्वादेभद्विरोधित्वं स्यादे-

वेलसमवायेऽभेदोक्तिनिविषयैवापाद्यत इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुस्तु समवाये भेदोऽप्यकृत्रिम एवेत्याह ॥ **उपाधीनां चेति** । नित्योपाधीनामपि सञ्चत्वादिति भावः । न चैवमौपाधिकत्वाद्युपपत्तिः । उपाधिगम्यत्वेनापि तदुपपत्तोरित्याशयात् । इतीत्यर्थेयेतदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **उक्तदोषा भावमिति** । समवायानन्त्यप्रयुक्तदेकत्वहानिसिद्धसाधनत्वरूपोक्तदोषाभावमित्यर्थः । उपाधेरविद्यमानान्यसमवायाधिगतिहेतुत्वं कथमित्यतोऽनुरूपदृष्टांतकथनेन तत्सम्भावयति ॥ **यथेति** । अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवेत्तसिद्धसाधनमित्यादिना ग्रन्थेन यत्समवायस्यैकत्वे सिद्धसाधनत्वमनुमानानामुक्तं तदुपलक्षणमित्याह ॥ **एतच्चेति** । किं तदुपलक्षणमित्यत आह ॥ **आगमोति** । नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्याद्यागमप्राप्त्यापलापश्च स्यादित्यर्थः । तेमधोपपादयति ॥ **पदार्थानामिति** । तथा च ज्ञातज्ञापकत्वप्रसङ्गेन पदार्थमात्रस्य वाक्यार्थवानुपपत्तेर्नदीतीरस्य यः पञ्चफलसंयोगः स एव वाक्यार्थो वक्तव्यः । अत्रापि विवेक्तव्यं कस्याज्ञातत्वेन ज्ञातृत्वमित्यन्यस्यासम्भवात् षष्ठ्यर्थस्य समवायस्येति वाच्यम् । स सर्वत्रैक एव चेत्पुनर्ज्ञातज्ञापकतैव । तन्तुपटवायसमवायस्य प्रत्यक्षेणानुमानेन वा ज्ञातत्वादतो न तस्यैक्यमित्याशयः ॥ ७३ ॥

अ०— एवमेवास्तः सत्तासमवायो जनिर्मता ॥ तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम् ॥

सु०— इदानीं समवायस्य नित्यत्वं निराकरोति ॥ **एवमेवेति** । यथा समवायस्य सर्वत्रैकत्वाङ्गीकारे सर्वानुमानानां दुष्टत्वमुक्तम् । एवंमेव तन्नित्यत्वाभ्युपगमे प्रागस्तः सत्तासमवायो जनिर्दुष्टा मता । समवायनित्यत्वे न कस्यापि जनिः स्यादित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ तत्रापिति । उक्तदोषाणां सिद्धसाधनत्वादीनाम् । तथा हि । प्रागस्तः सत्तासमवायो जनिरिति परेण जनिलक्षणमभिहितम् । तत्र यदि समवायो नित्यः स्यात्तदा तल्लक्षणा घटजनिः प्राकुलालादिव्यापारादस्तीति तदर्थस्य तस्य सिद्धसाधनता स्यात् । इतौ हि सिद्धस्यापि साधनं घटते । किन्तु क्वचिदनपेक्षत्वमित्येव । कृतौ तु प्राक्सिद्धस्य साधनमेवाशक्यमिति कुलालादिव्यापारस्य निष्फलत्वं स्यात् । अथ समवायस्य नित्यत्वेऽपि प्रागस्तः सत्तासमवायः

साध्योऽस्तु को दोष इति चेन्न । समवायैवव्याघातात् । औपाधिकः समवायस्य भेद इति चेत् । यथासम्भवं सर्वमुक्त-
मनुसन्धेयम् । न हि प्रागसद्विषयो व्यापारः सम्भवति । तस्य सत्करणातिरिक्तकर्तव्यभावात् । सत्करणस्य सत्तासमवाया-
नतिरेकात् । स्वरूपलाभः कुलालादिव्यापारसाध्य इति चेत् । एवं तर्हि किमपरेण सत्तासमवायेन । तदेवं समवायस्यैकत्वनित्यत्वे
सर्वथाऽप्ययुक्ते इति ॥ ७३ ॥

टि०— ॥ यथासम्भवं सर्वमिति । यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यत इत्यादिनोक्तं सर्वमप्युक्तरीत्याऽत्रानुसन्धेयमित्यर्थः ।
अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यत इत्यादेराप्रसङ्गादाह ॥ यथासम्भवमिति । प्रागसत इत्युक्तोपाधेरैकत्वादुभयत्राप्यनन्ताः स्युः सम-
वाया इतस्तत इत्यस्यात्राप्रसङ्गादेतदुक्तमित्याशय इत्याहुः । ननु चोक्तजनिलक्षणे विशेषांशस्य समवायस्याजन्यतया कुलालादिव्यापारसाध्यत्वासम्भ-
वेऽपि विशेषणांशस्य प्रागसतस्तत्साध्यत्वोपपत्त्या न कुलालादिव्यापारवैयर्थ्यमिष्यत आह ॥ न हीति । तत्कुत इत्यतः किं तस्य सत्करणातिरिक्तत्व-
मेव कर्तव्यमिति किं त्रा सत्करणत्वमुत स्वरूपलाभ इति विकल्पान्मनसि निधायान्नमसिद्धया दूषयति ॥ तस्येति । द्वितीयं दूषयति ॥ सत्क-
रणस्येति । तृतीयमाशङ्कते ॥ स्वरूपेति ॥ ७३ ॥

अ०— अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतः ॥ नास्तिदोषः क्वचित् ॥

सु०— यद्वा समवायनिराकरणप्रसङ्गात्परोक्तं विशिष्टादेर्जनेश्च स्वरूपं तन्मतासामञ्जस्यग्रदर्शनायौपाधिकेत्यादिना निरा-
कृतं (च) वेदितव्यम् । नन्वेतत्सर्वं व्याहृतम् । युष्माभिरपि लोकवेदव्यवहारं परिपालयद्भिर्विशिष्टादेरङ्गीकरणीयत्वात् । तत्रा-
प्युक्तदोषानुषङ्गादित्यतो विशिष्टादिनिरूपणे तावद्दोषाभावं स्वमते दर्शयति । अस्मादिति । विशिष्टाकारो न विशेषणं नापि
सम्बन्धः । किन्नाम विशेष्यम् । न च तन्मात्रम् । द्विविधो हि विशिष्टाकारः । यावद्विशेष्यभाव्यथावद्विशेष्यभावी च ।

तत्राद्यो विशेष्येणात्यन्ताभिन्नः । यथेश्वरः स्वरूपेण सर्वज्ञः । एवं यत्र यत्र विशेष्यसम्बन्धो यावद्विशेष्यभावी तत्र तत्र विशिष्टाकारोऽपि तथाभूतो विशेष्येणात्यन्ताभिन्नो द्रष्टव्यः । तथाऽपि विशेषस्य भेदप्रतिनिधेः सर्वपदार्थवङ्गीकृतत्वेन-
श्वरः सर्वज्ञ इत्यप्यर्थशब्दप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिदोषो नास्ति । ईश्वर एव सर्वज्ञ इत्यभेदस्तावत्प्रामेयः । भेदे तु न निरवकाशं
प्रमाणमस्तीति । द्वितीयस्तु विशेष्येण भिन्नाभिन्नः । यथा हि संयोगविशेषसचिवास्तन्तवः पटाकारेण
परिणमन्ते । तथाऽऽगन्तुकविशेषणसम्बन्धाद्विशेष्यस्वरूपं विशिष्टाकारेण परिणमते । तत्र यद्यपि भेदाभेदौ वस्तुनः स्वरूपभूतौ
तथाऽप्यस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतो न सङ्करदोषः । तदिदमुक्तं क्वचिदिति । अत्यन्ताभेदस्थले भेदाभेदस्थले
चेत्यर्थः । यद्वा क्वचिदित्यौपाधिकदित्रय इत्यर्थः । तस्याप्युक्तप्रकारत्वात् । एतेन भेदहीनेऽप्याकाशादावौपाधिको भेदो दृष्ट-
इत्य (प्य) पास्तम् । विशेषनिबन्धनानामेवाकाशाद्यंशानां घटाद्युपाधिभिः स्फुटीकरणादिति । जनिनिरूपणे दोषाभावं स्वमते
दर्शयति ॥ अस्मादिति । विशेषस्य परिणामस्य जनित्वेनाङ्गीकृतत्वतो न कश्चिद्दोषोऽस्तीति योजना । मृदादीनां घटाद्याकारा-
परिचरेव घटादिजनिर्न तु समवाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

टि०— औपाधिकविशिष्टाद्यमित्यादिप्रतिज्ञाबनुसारेण विशिष्टादिनिराकरणपरतया स्पष्टप्रतिमासस्य वाक्यजातस्य समवायैकत्वं निराकर्तुं
पीठिकारचनपरतया व्याख्यानमनुचितमित्यरुचिं मनसि निधाय प्रकारान्तरेण तत्तात्पर्यमाह ॥ यद्वेति । नन्वस्मत्पक्षे विशेषस्येत्युत्तरवाक्य-
मनर्थकम् । न च स्वमते विशिष्टादिनिरूपणे दोषाभावोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विशिष्टादिनिरासक-
न्यायस्य स्वव्याहृतत्वेन जात्युत्तरत्वशङ्कानिरासार्थत्वात् तदिति वाच्यम् । सिद्धान्ते विशिष्टादेरनङ्गीकारेणैव तन्निरासकन्यायस्य स्वव्याहृतत्वाभावं
सिद्ध्या जात्युत्तरशङ्काया अनवसरप्रस्तावादित्यतः स्वमते विशिष्टादेरङ्गीकरणीयत्वोपपत्तेन जात्युत्तरत्वशङ्कामुत्थाप्य तन्निरासाय स्वमते विशिष्टा-

दिनिरूपणे दोषाभावोपदर्शकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं विशिष्टादिनिरासकन्यायस्य स्वव्याहृतत्वशङ्काभ्युपपद्यति ॥ न च तन्मा-
 त्रमिति । तथा सति तच्छब्दयोः पर्यायत्वादिप्रसङ्गादिति भावः । किन्त्विलतः क्वचिद्विशेष्येणाल्यन्ताभिन्नं क्वचिच्च भिन्नाभिन्नमिति वैलक्षण्यं
 वक्तुमल्यन्ताभेदावच्छेदकं भेदाभेदावच्छेदकं च तद्विभागकथनमुखेनाह ॥ द्विविधो हीत्यादिना ॥ विशेषणसम्बन्ध इति । विशिष्टा-
 कार इत्यर्थः । तयामृत इत्यस्यैव विवरणं विशेष्येणाल्यन्ताभिन्न इति ॥ अपर्यायशब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । सहप्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः ।
 आदिपदेन पदान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गपरिग्रहः । नन्वीश्वरस्य सार्वज्ञादिविशिष्टेन कुतोऽल्यन्ताभेदो येन विशेषमाश्रित्य तत्रोक्तदोषपरिहार उपपद्येत्यतः
 किमत्राभेद एव माऽस्त्वित्यभिप्रायः किंवा भेदोऽप्यास्तामिति विकल्पं मनसि निधाय तादाल्यव्यवस्थापकतया क्लृप्तसामानाधिकरण्येनाभेदस्य सिद्धत्वा-
 न्नाथ इत्याह ॥ ईश्वर एवेति । द्वितीयं दूषयति ॥ भेदे त्विति । येन सोऽपि स्वीकारिष्यत इति भावः । ननु व्यपदेशभेदादिरूपं साधकं
 प्रमाणमिहाप्यस्येवेति कथं तदभाव इत्यत उक्तं निरवकाशमिति । तस्मिन्सत्यप्यसत्स्वरूपमित्यर्थः । व्यपदेशादिकमन्यथासिद्धत्वाच्च भेदसाधकं
 किन्वन्यथासिद्धत्वात्तस्मिन्सत्यप्यसत्स्वमेव तच्चात्र विशिष्टाकारस्य यावद्विशेष्यभावित्वान्नास्तीति नामागणिकभेदस्वीकारो युक्त इति भावः ॥ वस्तुनः
 स्वरूपभूताविति । तदल्यन्ताभिन्नावित्यर्थः । वस्तुना तयोभेदस्य भेदाभेदस्य वाऽनवस्थाप्रस्तत्वेनासम्भवादिति भावः ॥ न सङ्कर इति ।
 भेदाभेदयोर्वस्तुनाऽल्यन्ताभिन्नत्वे एकेन वस्तुनाऽल्यन्ताभिन्नयोर्भेदोभेदयोरपि यद्यदल्यन्ताभिन्नेनाल्यन्ताभिन्नं ततेनाल्यन्ताभिन्नमिति व्याप्तिबलेनाल्यन्ता-
 भेदापत्त्या भेदस्याप्यभेदत्वमभेदस्यापि भेदत्वमित्येवंरूपः सङ्करो नेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । भेदाभेदशब्दयोर्न पर्यायत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् । कथ-
 मेतदित्यतः प्रकृतोपयोगितया तच्चाचष्टे ॥ अल्यन्तेति । विशिष्टस्वरूप एवावान्तरभेदविवक्षया तत्तात्पर्यवर्णनं न स्वरसं विशिष्टादिनिरूपणे
 दोषाभावं स्वमतेन दर्शयति । इत्येतत्तात्पर्यं कथं न विरुद्धं चेत्परुष्या प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ यद्वेति । नन्वाकाशे औपाधिकभेदस्य स्वयमप्यङ्गी-
 कारात्समवायस्यौपाधिकभेदनिराकरणं स्वव्याहृतमित्यत आह ॥ एतेनेति । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ विशेषेति ॥

अ० — भावो ह्यभावश्च स एव हि ॥ अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः ॥ प्रयक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणक्षमम् ॥ सर्वे भावा

अभावाश्च पदार्थास्ते न सर्वदा ॥ तथाऽपि प्रथमं बुद्ध्योर्निषेवस्य गोचरः ॥ सोऽभावो विविबुद्धस्तु गोचरः प्रथमं परः ॥ तस्मात्प्रध्वस्तमेदादि स दिलेवावागम्यते ॥ अस्यभावोऽस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च मरुता ॥ इत्यादि बुद्ध्यते सर्वं प्रयक्षादिप्रमाणतः ॥ अन्योन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक् । यत्कल्पयन्ति तत्रैव कल्पनागौरवाद्गतम् ॥ पर्यायत्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि ॥

सु०— स्यादेतत् । क्वचिद्भावो विशेष्यो विशिष्टाकाराभावो दृश्यते । यथा घटो न जानाति प्रकृतिर्न कर्त्रीति । क्वचिच्चाभावो विशेष्यो विशिष्टाकाराश्च भावः प्रतीयते । अभावोऽस्ति । अभावः प्रमेय इति । न च विधिनिषेधात्मनो-
र्भावाभावयोरभेदो युज्यते । तत्कथं विशेष्याभिनं विशिष्टमुच्यत इत्यत आह ॥ भावो ह्येति । क्वचिदित्यनुवर्तते । यो
भावः स एव क्वचिद्भावो भवति । यथाभावः स एव क्वचिद्भावो भवतीत्येतदुभयं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । वाक्यार्थद्वयप्रसिद्धि-
द्योतनार्थं हि शब्दद्वयम् । तत्कथमित्यत आह ॥ अभावस्य चेति । अस्ति तावदिदं यद्भावस्यापि भावा धर्माः स्युस्तथा
तेषां च भावानां च तेऽभावा धर्माः स्युरिति । अखिला इति बहुत्वोपलक्षणम् । एतदपि नाङ्गीकरोमीत्यत आह ॥ प्रेत्यक्षति ।
प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्माद्भावस्यापि भावा धर्माः सन्ति भावस्य चाभावा इत्येतत्सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धम् ।
अतो न वारयितुं शक्यम् । अस्त्यभावभावयोर्भावाभावधर्मवन्त्वम् । तथाऽपि भावस्याभावत्वमभावस्य च भावत्वं क्वचि-
दस्तीत्यत्र किमायातमित्यत आह ॥ सर्वं इति । यतोऽभावाभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वं सिद्धम् । सिद्धश्च धर्मधर्मिणोरभेदस्तेन
कारणेन सर्वे भावाः पदार्था अभावाश्च भवन्ति । अभावाश्च सर्वे पदार्था भावा भवन्तीत्युक्तमुपपन्नमित्यर्थः । यद्येवं भाव-
स्याप्यभावत्वमभावस्य च भावत्वं तर्हि द्रव्यादयो भावा एव प्रागभावादयस्त्वभावा एवेति सर्वत्र प्रसिद्धो भावाभावविभागः
कथमित्यत आह ॥ तथाऽपीति । निषेधस्य बुद्धेरिति सामानाधिकरणम् । परो भावः । यद्येव्येषोऽर्थः प्रागेवोक्तस्तथाऽपि

प्रसङ्गात्पुनः स्मारित इत्यदोषः । अभावभावयोर्भावभावधर्मवत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमित्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ तस्मा-
 दिति । प्रध्वस्तं प्रध्वंसो भेदः पृथक्त्वम् । आदिपदेन प्रमेयत्वादिग्रहणम् । यस्मादभावस्य भावधर्मत्वमस्ति । तस्मादेव हि
 प्रध्वंसाभावादेः पृथक्त्वप्रमेयत्वादिभावधर्मजातमस्त्येवेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिनेति योजना । प्रध्वंसः प्रागभावाद्वा घटाद्वा पृथक्
 प्रमेयोऽभिधेयश्चेत्यवगम्यते । अभावस्य (च) भावधर्मानभ्युपगमे तद्विरोधः स्यादिति भावः । घटः पटो न भवतीति भाव-
 स्यान्योन्याभावधर्मत्वं स्फुटत्वाच्च प्रदर्शितम् । एवमभावभावयोर्भावभावात्मकत्वं सामान्यतः प्रसाध्य प्रकृते योजयति
 ॥ अस्तीति । तस्मादित्यनुवर्तते । यत एवमभावस्य भावत्वं भावस्य चाभावत्वमुपपादितम् । तस्मादभावोऽस्ति प्रध्वं-
 सोऽस्ति । देहाभावो भस्मतेत्यभावस्य विशेष्यत्वं भावस्य च विशिष्टत्वं तयोश्चाभेदस्तथा घटो न जानातीति भावो विशेष्योऽ-
 भावश्च विशिष्टाकारस्तयोश्चाभेद इत्युक्तं युज्यत इत्यर्थः । यदि भावाभावनयोरेकत्वं न विरुद्धं तदा घटोऽपि स्वाभावात्मा
 किञ्च स्यादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षादीति । सिद्धमिति शेषः । भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं न तु
 घटतदभावयोः । अतो नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्वा भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावो धर्मधर्मिणोश्चाभेदः ग्रामाणिक इत्येतत्किं
 भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यस्योपपादकं किंवा सम्भावनाहेतुः । आद्ये तूक्तोऽतिप्रसङ्गः । द्वितीये साधकं वाच्यमित्यत्र-
 मुक्तम् । अनेन क्वचिदित्युक्तं विवृतं भवति ॥ ७ ॥ अथवा भावो हीत्यादिना परिणामवादः प्रपञ्च्यते । तथा हि । केचि-
 त्परिणामवादिनः सत एवाभिव्यक्तिं जनिमाहुः । तद्भुदासार्थमाह ॥ भावो हीति । अत्र भावाभावशब्दौ सदसत्परौ । यः
 कारणत्वाभिमतो मृत्पिण्डः स कार्यघटात्मनाऽभावः स एव तदात्मना भावश्च । यद्वा स घटः प्रागुत्पत्तेर्भावः सन्स एव
 तदभावोऽसंश्र । अथवा यः कुलालादिव्यापारात्प्रागभावो घटात्मनाऽसमृत्पिण्डः स एव तदनन्तरं भावो घटात्मना सन्भव-

तीति । एतदुक्तं भवति । कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नम् । तत एव प्रागुत्पत्तेः सदसत् । अतः कारणं प्राकारकव्यापारादकार्या-
त्मकं सत्कार्यरूपतामापद्यते यत्सा जनिरिति । नन्वेकस्यैव भिन्नत्वमभिन्नत्वं च सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धमित्यतो यथैकस्यैव भाव-
त्वमभावत्वं च न विरुद्धम् । तथैतदपीत्यादौ सम्भवनां तावदुपदर्शयन्नैकैकस्य भावत्वमभावत्वं चोपपादयति ॥ अभावस्ये-
ति सार्धश्लोकद्वयेन । पूर्ववदेव व्याख्यानम् । अस्त्वयं सम्भावना । निश्चयं तु किमित्यतो भेदासत्त्वयोः परेणाप्यङ्गी-
कृतत्वादभेदसत्त्वे प्रमाणेन साधयति ॥ तस्मादिति । प्रध्वस्तस्य घटादेर्भेदः प्रध्वस्तभेदः । आदिपदेनानुत्पन्नस्य कारकत्वं
गृह्यते । नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतीति यत्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वमवगम्यते । यच्च घटो जायते घटं जनयतीत्यनु-
त्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं (च) वा । तत्तस्मात्कार्यस्य कारणाभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव हि युज्यते । न ह्यत्यन्ता-
सत्त्वमापन्नस्य स्वरूपभेदः सन्निति युज्यते । नाप्यत्यन्तासतः कारकत्वम् । न च कार्यस्य पृथगेव सत्त्वमस्ति । अनुपलम्भमात्रं ।
अतः सत्त्वं कारणाभेदश्चाङ्गीकरणीयः । न च विनैव बाधकेनोपचारत्वकल्पना युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तमवगम्यत
एवेति । न केवलं व्यवह्रियत इत्यर्थः । अभावस्य च भावाः स्युर्धर्मास्ते च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्युच्यन्त एव न तु
निराकरणार्हा इत्युक्तम् । तद्विशदयति ॥ अस्तीति । आदिपदेन घटादेर्भावस्य पदान्योन्याभावधर्मत्वं गृह्यते । स्यादेतत् ।
अन्योन्याभावस्य भावधर्मत्वेऽपि तस्य भावात्पृथक्त्वेन कथं भावस्याप्यभावत्वमुच्यते । अन्योन्याभावस्य भेदत्वाद्भेदस्य च
स्वरूपत्वाङ्गीकारादिति चेन्न । स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावातिरिक्तत्वात् । यच्चोक्तमभावेऽपि पृथक्त्वमस्तीति तदसत् । प्रमाणा-
भावात् । स्वरूपभेदेनैवासङ्करोपपत्तेः । पृथक्त्वस्य च स्वरूपभेदातिरिक्तत्वादित्यत आह ॥ अन्योन्येति । पृथक् पृथग्विभि-
न्नानीत्यर्थः । चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । गतं प्रागेव निराकृतम् । अनेन पुनरुक्तिदोषः परिहृतो भवति । कथं

कल्पनागौरवादिकमित्यत आह ॥ पर्यायत्वेनेति । क्रमप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः । सर्व एव लौकिका वैदिकाश्च ॥ ७ ॥

टि०— ननु भावो ह्यभावश्चेत्यादिना भावस्यैव क्वचिदभावत्वमात्रस्यैव क्वचिद्भावत्वमित्युच्यते तदनर्थकम् । न च भावाभावयोरैक्योप-
दर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्यापि प्रकृतानुपयुक्तत्वेनानर्थक्यात् । न च प्रागुक्तस्य विशेष्यविशिष्टाकारयोरभेदस्योपपादकतया प्रकृतोप-
योगसम्भवान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । ईश्वरसर्वज्ञयोर्वा पर्वताग्नितो वैक्यस्य भावाभावैक्यानपेक्षत्वेन तस्य तदुपपादकत्वासम्भवादित्यतो यत्र
विशेष्यस्य विशिष्टाकारस्य च भावरूपता यत्र तदुभयस्याभावरूपताऽस्ति तत्र भावाभावयोरैक्यस्य विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यस्यानुपपादकत्वेऽपि यत्र
विशेष्यविशिष्टयोर्मध्येऽन्यतरस्याभावरूपत्वमन्यतरस्य भावरूपत्वं तत्र तयोरैक्योपपादकत्वसम्भवाद्भावभावयोरैक्यव्युत्पादनस्य प्रकृतोपयोगान्न तदनर्थ-
क्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमुदाहरणविशेषनिष्ठतया विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ स्याधेतदिति ॥
यथा घटो न जानानीत्यादि । नन्वत्र ज्ञानादिमप्रतियोगिकान्योन्याभाववानेव विशिष्टाकारः प्रतीयते स च भाव एव । तद्विशेषणीभूतोऽ-
न्योन्याभाव एव स चाभावरूपः । तत्कथमिदं विशिष्टाकारस्याभावरूपताप्रदर्शनायोदाहरणमिति चेत् । उच्यते । विशिष्टाकारस्य विशेषणघटितमूर्तिक-
त्वाद्विशेषणस्यान्योन्याभावस्याभावतायां तद्धटितविशिष्टाकारस्याप्यभावत्वमेव । विशेषणभावाभावत्वयोरेव विशिष्टाकारस्य भावाभावत्वयोस्तत्र सत्त्वात् ।
वस्तुतस्तु यथा घटः पटो न भवतीत्यत्र पटात्मको नेति प्रतीतेस्तत्र पटतादात्म्यनिषेधरूपेऽन्योन्याभाव एव नञ् । अत एवान्योन्याभावस्य मृद्धट इतिवद्ध-
टसामानाधिकरण्येनाभेदस्यैव मानात्तदभेदस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनं ग्रन्थान्तरीयं सङ्गच्छते । तथा घटो न जानतीत्यादावपि घटो ज्ञानवदात्मको नेति प्रतीते-
रत्र ज्ञानवत्तादात्म्यनिषेधरूपेऽन्योन्याभाव एव नञ् । तथा चात्र ज्ञानवत्तादात्म्यनिषेधरूपेऽन्योन्याभाव एव विशिष्टाकार इति युक्तैव विशिष्टाकारस्याभा-
वत्वोक्तिरिति ध्येयम् । कुतो भावाभावयोरभेदायोग इत्यतो विरुद्धस्वभावत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य तत्साधकं हेतुमाह ॥ विधिनिषेधात्मनोरिति ।
तर्हि घटस्यापि स्वाभावत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ क्वचिदित्यनुवर्तत इति । तथा च यत्र धर्मधर्मिभावः प्रमितस्तत्रैव भावस्याभावत्वाश्रयणान्नाति-
प्रसङ्ग इति भावः । यो भावः स एवाभाव इति यथास्थितयोजनायां यत्राभावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्चाभावस्तत्र विशेष्यविशिष्टयोर्भेदमात्रोपपादकत्वालाभा-

घत्राभावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्च भावस्तत्राभेदोपपादकत्वालाभावोक्ताक्षेपपरिहारकत्वमस्य ग्रन्थस्येतत्तत्तत्सिद्धयर्थमभावस्य च धर्माः स्युरित्युत्तरग्रन्थं मनसि निधायोभयथा वाक्यं योजयति ॥ यो भाव इत्यादिना । प्रत्यक्षादिप्रमाणत इत्युत्तरवाक्यं मनसि निधायाह ॥ प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्ष-
णार्थमिति । निषेधस्य या बुद्धेस्तस्या इति वैयाधिकरणेऽभावलक्षणेऽभावप्रवेशादात्माश्रयत्वं भवतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ निषेधस्य बुद्धे-
रिति । बुद्धेर्निषेधत्वं नास्तीत्याकारत्वम् । तथा च नास्तीति बुद्धिगोचरत्वमिति लक्षणं पर्यवसितं भवति । उपलक्षणं चैतत् । विधिवुद्धेरिति
सामानाधिकरण्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा तत्रापि विधेर्बुद्धिर्विधिवुद्धिस्तस्या इति वैयाधिकरण्यश्रयणे भावप्रवेशादात्माश्रयप्रसक्तोरित्यपि
द्रष्टव्यम् ॥ प्रागेवोक्त्वा इति । प्रथमप्रतिपत्तिषु निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हीत्यादिना युक्तिपाद उक्त इत्यर्थः ॥ अदोष इति ।
तथाऽपि प्रथमं बुद्धेरित्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमप्रतिपत्तिष्विति युक्तिपादीयग्रन्थेन पुनरुक्तिरुपलक्षणदोषो नेत्यर्थः । प्रध्वस्तशब्दस्य कर्मसाधनत्वे प्रध्वस्त-
घटस्यैव विशेष्यतालाभेनाभावस्य विशेष्यताया अलाभात्तल्लाभायार्थमाह ॥ प्रध्वस्तं प्रध्वंस इति । नपुंसके भावे क्त इति भावेऽपि क्तविधाना-
दिति भावः मूले सदित्येवेत्यत्र सदेवेति सम्बन्धमभिप्रेत्य तदालयानमस्त्वैवेतीति । अभावभावयोर्भावभावधर्मत्वं कथं प्रत्यक्षादिसिद्धमिति शङ्का-
परिहाराय प्रवृत्ते तस्मादिति वाक्येऽभावस्य भावधर्मतासिद्धयर्थं तत्प्रदर्शनवद्भावस्याभावधर्मतासिद्धयर्थं तत्प्रदर्शनस्याप्यवश्यं कर्तव्यत्वात्तदप्रदर्शन-
प्रसक्तां न्यूनताशङ्कामप्रदर्शने निमित्तोक्त्या परिहरति ॥ घट इति ॥ प्रकृते योजयतीति । विप्रतिपन्नविशिष्टाकारे योजयतीत्यर्थः
॥ देहाभाव इति । देहप्रध्वंस इत्यर्थः । भस्मतेत्यत्र देहस्येति शेषः । ततश्च देहध्वंसो नाम देहभस्मता भस्मनो भावो भस्मावस्थेत्यर्थः । न चैवं
विशेष्यस्य देहध्वंसस्य भस्मावस्थैवाभेदः प्राप्तो न विशिष्टेनातः कथमस्य प्रकृतसङ्कतिरिति वाच्यम् । भस्मावस्थायामपि विशिष्टविशेषरूपत्वादित्या-
शयात् । ननु भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावो धर्मधर्मिणोश्चाभेदो भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यस्य सम्भावकतयैवोच्यते न रूपपादकत्वेन तत्कथं
तत्रातिप्रसङ्गपरिहारकतया प्रत्यक्षादिति ग्रन्थावतार इत्यरुचेराह ॥ यद्वेति ॥ उक्तोऽतिप्रसङ्ग इति । घटोऽपि स्वाभावत्वात् किञ्च स्यादि-
त्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ इदमुक्तामिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणत इतीदमुक्तमित्यर्थः ॥ अनेनेति । ययोर्भावभावरूपयोर्विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यं

प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं तावेव भावाभावौ भावो ह्यभावश्च स एव ह्यीत्यत्र विवक्षितौ न त्वन्यौ येनातिप्रसङ्गः स्यादित्यतिप्रसङ्गपरिहारेण भावो ह्यभावश्चेति
 वाक्येऽनुवर्तितस्य क्वचिदित्यस्य विवरणं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अस्मत्पक्षे विशेषस्येतद्वाक्यद्वितीयव्याख्यानुसारेणापि भावो ह्यभावश्चेत्यादि-
 ग्रन्थं व्याख्याति ॥ **अथेवेति ॥ परिणामवाद इति ।** अस्मत्पक्षे विशेषस्येतन्नोक्त इति शेषः ॥ **य इति ।** अत्र मृत्पिण्डस्य स्वकार्य-
 घटात्मनाऽसत्त्वस्य तदात्मना सत्त्वस्य चोक्त्या कार्यस्य कारणेन भिन्नाभिन्नत्वमुक्तं भवति । ततोऽपि किमित्यन्नाप्येतदेवोत्तरमित्यभिप्रेत्य कार्यस्य
 कारणेन भिन्नाभिन्नत्वोक्त्या लब्धं कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् सदसत्त्वमपि तदर्थतया योजयति ॥ **यद्वेति ।** तावताऽपि किमित्यन्नाप्येतदेवोत्तरमित्याभिप्रेत्य
 सदसत्त्वोक्त्या लब्धमर्थं तदर्थतया योजयति ॥ **अथेवेति ॥** व्याख्यातपक्षत्रयस्य फलफलिभावमुपपादयितुमाह ॥ **एतादिति ।** कार्यं कारणेन
 भिन्नाभिन्नमिति प्रथमयोजनाया लब्धार्थप्रदर्शनम् । तत एव प्रागुक्तोत्तरेति द्वितीययोजनायाः । अतः कारणं प्राणिनि च तृतीययोजनाया इति ध्येयम् ।
 इतीत्यस्येतदिति पूर्वोक्तान्वयः । प्रध्वस्तघटादिभेदसत्त्वस्य प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च कार्यसत्तापेक्षत्वमुपपादयति ॥ **न हीति ।** अनुत्पन्नस्य कारक-
 ताया अपि तत्सापेक्षत्वमुपपादयति ॥ **नापीति ।** अस्तु तर्हि तदुभयोपपादकतया कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वसिद्धिः । तथाऽपि
 कारणात्मना तु तत्सिद्धिः कुत इत्यतः पृथक् सत्त्वाभावात्तदित्याशयेनाह ॥ **न चेति ।** कुतो नेत्यतोऽनुपलम्भमवाधितं तदित्याशयेनाह ॥ **अनुप-**
लम्भमादिति । ननु घटो जायते घटं जनयतीत्यादेर्भृत्तिका घटी भवति मृत्तिकां घटी करोतीत्यर्थकत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावात्त विवक्षितार्थसाधक-
 त्वमित्याशङ्क्य किं बाधकसद्भावानुसृत्यार्थपरित्यागेनोपचाराश्रयणमुत तदभावेऽपीति विकलं मनसि निधायाद्यमसिद्धया दूषयति ॥ **न चेति ।**
द्वितीये त्याह ॥ अतिप्रसङ्गादिति । उक्तव्यवहाराणामौपचारिकत्वाभावो ग्रन्थकारस्याप्यभिमत इत्याह ॥ **तदिदमुक्तमिति ।** कथम-
 नेनौपचारिकाभावासिद्धिरित्यतस्तदुपपादकतया तद्योजयति ॥ **अवगम्यत एवेत्यादिना ।** ननु कथमसतो भाति भास्यत इति कर्तृत्वं कर्मत्वं
 वा समस्तसामर्थ्यरहितत्वात् । अथ सामर्थ्यरहितत्वमपि कथं भावन्नदभावात्स्यापि सद्धर्मत्वदर्शनात् । बौद्धमेवाभावाश्रयत्वं न वस्तुतमतो न विरोध
 इति चेत् । समं कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि । अन्यथा जायते घट इत्यादि न स्यादिति जिज्ञासामूनीयप्रत्येन घटो जायत इत्यादौ कर्तृत्वदेवौद्धत्वाभ्युपगमे-

नोपपत्तिरुक्ता । तथाऽल्यन्तसत्कार्यवाद्याभिमतसदकारणादित्थं निरासावसरे नन्वसतः कार्यत्वमपि कथमिति समानम् । घटो जायत इत्यपि प्रयुक्तं तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । मृत्तिकां घटीकरोति मृत्तिका घटी भवतीति ग्रन्थेन घटो जायत इत्यादीनामर्थान्तराभ्युपगमेनोपपत्तिरुक्ता । अत्र पुनर्घटो जायते घटं जनयतीत्यनुपपन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं च कार्यस्य कारणाभेदात्प्रागुक्तोर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव युज्यत इति ग्रन्थेन घटादीनां पूर्वं सत्त्वेन तदुपपत्तिरभिधीयते तत्कथमेतैर्बा प्रथानां परस्परं न विरोध इति चेत् । न तावज्जिज्ञासासूत्रीग्रन्थेनैतत्प्रादीयग्रन्थद्वयस्य विरोधः । तत्र परं प्रति प्रतिबन्दीमुखेन प्रवृत्त्या पराङ्गीकृतासत्कार्यवादस्यानुपपन्नताया वक्ष्यमाणत्वात् । सदसत्कार्यवादस्य परेणानभ्युपगमादभावाश्रयत्वादिवत्कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानङ्गीकारे तव घटो जायत इत्यादेरनुपपत्तिरेवेत्याशयात् । नाध्येतत्वादीयग्रन्थद्वयस्य परस्परविरोधः । अल्यन्तसत्कार्यानभ्युपगमेन कारणात्मना सत्ताऽभ्युपगमात् । कारकव्यापारात्प्रागकार्यात्मकस्य कारणस्य कारकव्यापारेण कार्यरूपतापत्तेः । सदसत्कार्यवादिमते जानिवात् । मृत्तिका घटी भवतीत्यादिर्विधो जायत इत्यादेरर्थ इति न कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरित्येतत्प्रादीयपूर्वग्रन्थाशयः । अस्य तु ग्रन्थस्याल्यन्तिकसत्त्वस्योक्तरीत्याऽनेकानुपपत्तिप्रस्तत्वात्कार्यस्य कारणात्मनाऽपि सत्त्वानभ्युपगमे उक्तजनिपदार्थासम्भववाद्धटो जायत इति कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरेव । न चात्रोक्त (असत्त्व्याति वाद) प्रकारेण बौद्धकर्तृत्वाद्यभ्युपगमेनोपपत्तौ कारणात्मना कार्यसत्त्वसाधकतया कर्तृत्वाद्युक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । प्रतीतिसिद्धप्रध्वस्तभेदसत्त्वस्य प्रकारान्तरेणानुपपत्त्या तदर्थतया कारणात्मना सत्त्वस्य तत एव तादृशजनिपदार्थस्य चावश्यङ्गीकार्यत्वसिद्धेः कर्तृत्वादेरपि निर्वाह इत्याशयेनाभ्युच्चययुक्तितया कर्तृत्वादेरुपन्यासात् । अत एव भाष्ये स्वशब्देन भेदग्रहणम् । आदिपदेन च कर्तृत्वादेरुपादानम् । न तु कर्तृत्वादेरन्यथानिर्वाहमात्राभिप्रायेण । अथवा भातीत्यादिभानक्रियाकर्तृत्वस्य बौद्धस्यासति व्यवहाराद्वौद्धस्य जनिकर्तृत्वस्य नाल्यन्तासति व्यवहार इत्याशयेनास्यापि साधकतयोपन्यास इत्याशयः । एवञ्चैतत्प्रादीयपूर्वोत्तरग्रन्थयोरेकवाक्यप्रतायां नानुपपत्तिः । अत एव सत्त्वमात्रसाध्ये सिद्धसाधनमिति पूर्वग्रन्थे । नाप्यल्यन्तासतः कारकत्व इत्यन्तपदमत्र ग्रन्थे । तस्मान्न कुत्रापि विरोध इति । नन्वन्योन्याभावभेदौ चेत्साद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चान्योन्याभावप्रयुक्तस्वरूपभेदानां पार्थक्याभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तेषां पार्थक्येऽपि प्रकृतविरोधाभावेन तत्रापिपादनस्येहानपेक्षत्वादित्यतः पार्थ-

क्यवादे प्रागुक्तस्य भावाभावयोरभावधर्मत्वेनभावभावात्मकत्वस्यासिद्धिप्रसङ्गेन पार्थक्यव्युत्पादनस्य तदुपपादकतया प्रकृतसङ्गतत्वाच्च तदानर्थक्य-
 मिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्पार्थक्यवादमाश्रित्य प्रागुक्तस्य भावाभावयोरभावधर्मताया अभावभावत्वस्याप्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति
 ॥ **स्यादेतदिति ॥ तस्य भावात्पृथक् तेनेति ।** अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपवत्त्वे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु भेदो हि धर्मिस्वरूप-
 मिति सर्वैरङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथाऽनवस्थादिदोषप्रसङ्गात् । अभावे स्वरूपातिरिक्तस्यासम्भवेन भेदाभावप्रसक्तेश्च । अन्योन्याभावश्च भेद एवेति
 कथं न तस्य धर्मिस्वरूपत्वम् । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वसाधकसामानाधिकरण्यव्यवहारस्यैवान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसाधकत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते
 ॥ **अन्योन्याभावस्येति ।** भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि नान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वम् । अन्योन्याभावस्वरूपभेदयोर्भिन्नत्वात् । स्वरूपभेदो
 हि द्रव्यादिसकलपदार्थवृत्तिरन्योन्याभावस्तु न तथा । अभाववृत्तित्वाभावात् । तत्राप्यन्योन्याभावाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । ततश्च स्वरूपाति-
 रिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वसिद्धिरित्याशयेन परिहरति ॥ **न स्वरूपभेदस्येति ।** ननु चाभावे पृथक्त्वानभ्युपगमे तस्य
 पदार्थान्तेरेण सङ्कीर्णत्वापत्त्याऽसङ्कीर्णाभावस्वरूपासिद्धिः सङ्गादसङ्गादिति तत्स्वरूपसिद्धयन्यथाऽनुपपत्तिरेव । तत्र पृथक्त्वसद्भावे मानमिति न प्रमाणाभाव
 इत्याशङ्क्य भवेदेतदेवं यदि पृथक्त्वाभावेऽसङ्कीर्णतस्वरूपासिद्धिः प्रसज्येत । न चैतदस्ति । स्वरूपभेदेनैव तत्सिद्धिसम्भवादित्याशयेन समाधत्ते
 ॥ **स्वरूपभेदेनैवेति ।** ननु स्वरूपभेदानतिरिक्तत्वात्पृथक्त्वस्याभावे स्वरूपभेदाभ्युपगमे तत्र पृथक्त्वसत्त्वसिद्धेर्न तत्र पृथक्त्वमस्तीति वचनं
 रिक्तमित्याशङ्क्य भवेदप्येवं कथञ्चिदपि स्वरूपभेदात्पृथक्त्वमपृथक् स्यात् । न चैतदस्ति । स्वरूपभेदस्य द्रव्यादिसकलपदार्थवृत्तित्वात्पृथक्त्वस्य च
 गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तितया सर्ववृत्तित्वाभावेन तस्य ततो भिन्नत्वात् । ततश्चाभावे स्वरूपभेदस्य सद्भावेऽपि तत्र पृथक्त्वाप्राप्तेरभावे तदभावोक्तिर्युक्ते-
 वेत्याशयेनाह ॥ **पृथक्त्वस्य चेति ।** मूले कल्पनागौरवाच्च गतमित्यन्वयं मनसि निधयाह ॥ **चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थ**
इति । कल्पनागौरवाधास्तु दोषास्तत्र विरोधिना इत्यादिना पूर्वत्रादिशब्दोक्तं दृष्टहान्यष्टकल्पनारूपदोषान्तरसमुच्चयार्थश्चशब्द इत्यर्थः । ननु गत-
 मित्यस्य पक्षस्य प्रागेव निराकृतत्वकथमनर्थकमित्यत उक्तार्थस्मारकत्वमूचनेनास्य ग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थेन पुनरुक्तिपरिहारार्थत्वाच्च तदानर्थक्यमित्याशयेन

तत्तत्पर्यमाह ॥ अनेनेति ॥ कथं कल्पनागौरवमिति । गौरवादिकामित्यर्थः ॥ क्रमप्रयोज्यत्वेनेति । पृथक्वाक्यतया प्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः । न जालेकवाक्यनिवेशेन तेषां प्रयोग इति भावः । पृथक्त्वान्यत्र भेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः । व्यवहियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वश इति पूर्वग्रन्थं मनसि निधाय सर्वपदार्थमाह ॥ लौकिका वैदिकाश्चेति । अत्र मूले पर्यायत्वकथनेनैव कल्पनागौरवादितोषव्युत्पादनसिद्धयोक्तोक्तोक्षेपपारहारसिद्धेः किं तद्व्युत्पादनेनैव प्रत्येयत्र टीकायां कल्पनागौरवादितोषव्युत्पादनमिति गुरवः । तत्रायं भावः । यथा घटकलशकुम्भव्यवहाराणां पर्यायत्वादेकैव निमित्तैर्नैवोपपत्तौ घटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवम् । यथा च घटादिव्यवहारान्पर्यायेणैव कुर्वणैस्तन्निमित्तमेकतयैव दृष्टमिति तद्वित्वाङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च भवति । तथा पृथगादिव्यवहाराणामपि पर्यायत्वादेकैव निमित्तत्रयकल्पने कल्पनागौरवं नियमेनासद्व्युत्पादनाभिः पृथक्त्वादीनामैक्यं दृष्टमिति तत्परित्यागेन त्रित्वकल्पनायां दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यादिति ॥ ७३ ॥

अ०— भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम् ॥ अङ्गुतास्ते यतोऽन्यस्य प्रतियोगिविभज्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मात्कश्चन ॥ विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु शून्यता ॥ न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते ॥

सु०— अत्र मायावादिनश्चोदयन्ति । स्वरूपभेदानतिरिक्तयोरन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भावावधर्मत्वोपलभ्यमात्सर्वपदार्थानामपि भावाभावात्मतासिद्धिरिति यदुक्तं तदुक्तम् । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वाद्युपपत्तेः । तथा हि । भेदस्तावद्विदाराणात्मा । भिदिर्विदाराण इति विदाराणार्थभिदिथारूपत्वाद्भेदस्य । तस्य च विदाराणात्मनो भावस्वभावत्वे तस्यापि विदाराण स्यात् । तथा तदेकदेशानामपि भेदः स्वभाव इति तत्रापि विदाराणं भवेदित्यनेन क्रमेण सर्वशून्यता स्यात् । किञ्च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयात् । अभेदैकार्थसमवायिन्या एकताया भेदेन विरोधात् । एकत्वाभावेऽनेकत्वमपि न स्यात् । तत्समाहाररूपत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा तस्य । एकत्वानेकत्वविकलं च शून्यमेवापद्यते । अपि च यदि भेदो वस्तुस्वरूपं स्यात्तदा

प्रतियोग्यनपेक्षः प्रसज्येत । स्वरूपस्यानपेक्षत्वात् । न हि घटात्पटस्य भेद इति वद्वटात्पट इति प्रतीतिरस्ति । घटो भिन्नो
 घटस्य भेद इति विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धप्रतिभासोऽपि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे दुर्वटः स्यात् । न हि स्वयमेव स्वस्य विशेष-
 णं सम्बन्धि वा भवति । संशयविपर्ययो चैवमुच्छिद्येयाताम् । भेदाग्रहनिमित्तौ हि तौ भवतः । तत्र यदि धर्मिणमवगाह्य तौ
 भवतस्तदा तत्स्वभावभूतो भेदोऽपि गृहीत इति क्व तयोखकाशः । न चेन्निर्विषयत्वात्सुतराम् । यदि चास्मादयं भिन्न इति
 प्रतियोगिघटिततया प्रतीयमानो भेदो वस्तुनः स्वरूपं स्यात् । तदा तस्य सर्परिक्लृप्तस्य भेदस्य स्वरूपेऽन्तर्भावात्प्रतियोगिनोऽ-
 पि स्वरूपतया निमज्जनादद्वैतमतमेव पर्यवस्येदिति । तानपाकरोति ॥ भेदस्येति । तुशब्दः प्रकृताद्वैशेषिकादेर्व्यवच्छिन्दन्ये
 त्विति सम्बध्यते । स्वरूपत्वे भेदवस्तुस्वरूपत्वे शून्यतां सर्वस्यापीति शेषः । चशब्दः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चयार्थः । अद्भुता
 आश्चर्याः । न लौकिकेष्वेवंविधा दृश्यन्ते नापि परीक्षिकेष्विति यावत् । तत्कथमित्यतः शून्यतापत्तिं तावन्निराकरोति ॥ यत्न
 इति । यो भेदो यस्य स्वरूपमिष्यते तं भेदं प्रति ततोऽन्यस्यैव वस्तुनः प्रतियोगित्वमिष्यते यतस्तस्मादद्भुतास्त इति सम्बन्धः ।
 अन्यस्य प्रतियोगित्वेऽपि कथमुक्तदोषपरिहार इत्यत आह ॥ प्रतियोगिनो ह्येति । हिशब्दः पूर्ववद्धेतौ । अयमित्येवम्भा-
 वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतां सूचयति । स्वसाद्धर्मिस्वरूपात् । इदमुक्तं भवति । विदारणात्मा हि भेदो यस्य यतस्तं ततो विदार-
 नेत् । न तु यं कमपि यतः कुतश्चित् । न (हि) च घटस्वरूपस्य भेदस्य घट एव प्रतियोगी । येन स्वस्मिन्विदारणं स्यात् ।
 किन्तु घटादन्य एव । ततो विदारणं तु नानिष्टं तस्य शून्यतानापादकत्वादिति । किञ्च भिद्यतेऽनेनेति यदि भेदशब्दः करण-
 साधनो भवेत् । तदा भेदः कमपि विदारयेत् । न चैवम् । भावसाधनत्वाङ्गीकारात् । अतोऽभ्युपगम्यैव करणसाधनतामयं
 परिहारोऽभिहित इत्याशयवानाह ॥ कथञ्चनेति । इदमुदितमिति शेषः । किञ्च विदारणमपि लविवादि यत्सम्बन्धि तद्वि-

दारयति । न तु स्वात्मानम् । अतो धर्मभेदवादे कथाश्चिदिदं वक्तव्यम् । स्वरूपभेदवादे तु क्वास्यावकाशः । भेदस्य वस्तु-
स्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयादित्यप्यनेनैव निरस्तम् । न हेकताऽनेकते स्वरूपेण विरुद्धे । एकस्यैव घटस्यान्यापेक्षयाऽनेकत्व-
दर्शनात् । किन्तु यदपेक्षयाऽनेकस्तदपेक्षयैवैक इति विरुद्धम् । तत्र घटस्य परस्मात्प्रतियोगिन एव भेद इति । तदपेक्षयैवा-
नेकत्वं स्वापेक्षया त्वेकत्वमिति को विरोधः । अपि चैकत्वानेकत्वयोः सामानाधिकरण्यं वा विरुद्धं धर्मधर्मिभावो वा । आद्ये
नैकताया भेदेन विरोधः । भेदस्य स्वरूपत्वेनैकतासामानाधिकरण्याभावात् । न द्वितीयः । एकं द्वित्वमिति दर्शनात् ।
एकत्वानेकत्वाभावेऽपि शून्यत्वं कुतः । वैशेषिकादीनां गुणादिवन्मायावादिनां ब्रह्मवदगुणस्यापि सत्त्वोपपत्तेरिति । ननु भेदो
वस्तुस्वरूपं चेत्यप्रतियोगिनिरूप्य एव न स्यात् । स्वरूपस्य तदभावात् । अतो नायं परिहारा युज्यते । तथा च स्वाप्तिनेव
विदारणे पुनः शून्यत्वैवेति चेन्न । स्वतः परतोऽपि व्याप्यसिद्धेः । यथा (हि) परानिरूप्यमपि ब्रह्मणो जीवैक्यं ब्रह्म-
स्वरूपं मायावादिनाऽङ्गीकृतम् । अस्माभिश्च परत्वादिकं द्रव्यस्वरूपम् । तथा प्रतियोगिनिरूप्यस्यापि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे
को विरोधः । किञ्च भेदो वस्तुस्वरूपमिति ब्रूवाणो वस्तुस्वरूपस्यापरानिरूप्यत्वं कथमभ्युपेयात् । एतावत्तु स्यात् । एकस्यैव
वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिमपेक्ष्यानपेक्ष्य च प्रतीतिः कथम् । तत्रापि न सैव प्रतीतिरुभयो गतिमश्नुते । किन्तु प्रतीतिद्वयमेतत् ।
तच्चैकस्मिन्नपि वस्तुनि विशेषबलमवलम्ब्य समञ्जसं भविष्यतीति भेदस्य परप्रतियोगितोपपत्तेः कुतः स्वस्मिन्निदारणापत्तिः ।
अस्तु वा स्वरूपविदारणम् । तथाऽपि शून्यतापादनमयुक्तमेवेत्याशयवानाह ॥ विभागेनेति । लोष्टादेः खल्ववयवविभागेन
लोष्टादिविनाशे सत्यल्पपरिमाणवावयवशेषोऽवगतो न तु सर्वशून्यता । तथा सर्वत्रापि विभागेनाल्पताऽल्पावयवशेषतैव
स्याच्छून्यता तु कुत एव स्यात् । ननु च पञ्चषष्ठेषु स्थलेषु विदारणेनाल्पतरालपतमस्त्वशेषेऽप्यन्ततः कस्यचिदवयवजातस्य

शून्यतायां सर्वशून्यता स्यादित्यत आह ॥ नेति । यत्संयोगेन हि यद्वस्तुत्पन्नं तस्मिन्विदारणे सति संयोगनाशाद्रस्तुनाशन-
न्तरं तदवशेषो भवति । यथा तन्तुसंयोगेनोत्पन्ने पटे तन्तुविदारणसंयोगनाशक्रमेण विनष्टे तन्त्ववशेषः । एवञ्च यदि केषा-
श्चित्परमालपानां वस्तूनां शून्यसंयोगादुत्पत्तिः स्यात्तदा विदारणे सति संयोगनाशेन कार्यनाशे शून्यावशेषः स्यात् । न चैवं
प्रामाणिकैरिष्यते । अतोऽसङ्गतं सर्वशून्यतापादनीमिति । भावो जन्म ।

टि०— वैशेषिकमतनिरासपरोत्तरप्रत्यक्षत्वाद्भेदस्येत्यादिप्रत्योऽपि तन्मतनिरासपर इति मन्दाशङ्कपरिहाराय मायावादितनिरासपर-
तयोत्तरप्रत्यक्षं योजयितुं तन्मतमुत्थापयति ॥ अत्रेति । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां निराकार्यतया मूले सूचितान्देहदुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा
हीति । मूले स्वशब्दोक्तां शून्यतापत्तिं तावदुपपादयति ॥ भेदस्तावादिति । अत्र भेदस्य विदारणत्वं नाम करणसाधनतया विदारकत्वमेवा-
भिमतम् । अन्यथोत्तरदूषणासङ्गतेरित्यवधेयम् ॥ तस्य चेति । भावस्वभावत्वे भावसम्बद्धत्वे चेत्यर्थः । विदारकस्य लवित्रादेः स्वसम्बन्धिविदा-
रकत्वदर्शनाद्विदारकस्य भेदस्य स्वसम्बन्धिवधमिविदारकत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा विदारकत्वरूपस्वभावहानिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा भेदस्य वस्तु-
स्वरूपत्वे प्रतियोगिनिरूप्यत्वमेव न स्यात् । वस्तुस्वरूपस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात् । तथा च धर्मिस्वरूपस्य भेदस्य प्रतियोगिनः सकाशाद्भूमिणो
विदारकत्वायोगाद्भूमिण्येव विदारणं वाच्यम् । अन्यथा स्वभावहानिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्यपि स्वरूपभेदवादे भेदस्य धर्मिसम्बन्धाभावात् तद्विदारकत्व-
प्रसङ्गनं युक्तिमत्तथाऽपि भेदस्य धर्मत्वं चास्तीति आन्त्या शङ्केयम् । अत एव परिहारे तथैव भावयिष्यतीति ध्येयम् । अस्त्वेवं धर्मिणो विदारणम् ।
तथाऽपि मूलोक्तः शून्यत्वप्रसङ्गः कथमित्यतस्तमुपपादयति ॥ तथेति । मूले स्वरूपत्वे बाधकतयोक्तां शून्यतां रीत्यन्तरेणाप्युपपादयति
॥ किञ्चेति । भेदो वस्तुधर्मस्तत एव तन्निष्ठ इति भ्रान्त्या शङ्केयमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेकताया भेदेन कथं विरोध इत्यतो भेदविरुद्धभेदरूपतै-
कार्थसमवेतत्वादेकताया भेदेन विरोध इत्यभिप्रेत्योक्तमभेदैकार्थसमवायिन्या इति । अत्रैकत्वस्य भेदेन सहोक्तरीत्या विरोधसिद्धौ तत्समानसंविसेवैव-
त्वादेकत्वविरुद्धानैकत्वरूपैकार्थसमवायित्वाद्भेदस्यैकतया विरोध उक्तो भवति । ततश्च भेदाभेदविरोध एकात्वानैकत्वविरोधश्च पृथक्सन्नो वेदितव्यः ।

एकत्वानेकत्वविरोधपरिहारन्यायेन भेदाभेदविरोधस्यापि परिहृतप्राप्तत्वादनेकत्वानेकत्वविरोधाभावमात्रोपपादनमप्युपक्रमेवैश्वधेयम् । यद्वा भेदेनेत्यस्य भेदैकार्थसमवायिनाऽनेकत्वेनेत्यर्थः । एकत्वानेकत्वयोर्विरोधोपपादनार्थं तयोरेकभेदसामानाधिकरण्यसङ्कीर्तनमात्र । एवञ्चापि चैकत्वानेकत्वयोः सामानाधिकरण्यमिति सिद्धान्तप्रत्ययः सङ्गच्छत इत्यवधेयम् । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ तदिति । एकत्वद्वयसमाहाररूपव्यादनेकत्वस्य नैकत्वाभावे तत्सम्भव इत्यर्थः । एकत्वस्यानेकत्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वादसमवायिकारणीभूतैकत्वाभावेन तत्कार्यभूतानेकत्वसम्भव इत्याह ॥ तत्कार्यत्वाद्भेदोति ॥ शून्यमेवेति । सङ्ख्याराहितस्य सत्त्वादिति भावः । मूले ये वदन्ति च शून्यतामिलत्र शून्यतां चैकत्वमवयवमिष्येत्तत्र घशब्दसूचितानि दूषणान्याह ॥ अपि चेति ॥ प्रतियोगीति । तद्वतीत्यनपेक्षप्रतीतिविषय इत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धप्रतीतिमासोऽपीत्यत्र विशेषणविशेष्यभावश्च प्रतिमासोऽपीत्यत्र विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धौ तत्प्रतीमास इत्यर्थः ॥ घटां भिन्न इति । विशेषणविशेष्यभावप्रतीमासो घटस्य भेद इति सम्बन्धभावश्च सम्बन्धश्च विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धौ तत्प्रतीमास इत्यर्थः ॥ न हीति ॥ निर्विषयत्वञ्चादिति । धर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः । प्रतियोगिघटिततया तद्विप्रतीमास इति सम्बन्धः । उभयोर्दोषध्वमेवोपपादयति ॥ न हीति ॥ निर्विषयत्वञ्चादिति । धर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः । प्रतियोगिघटिततया तद्विशिष्टतया ॥ सपरिकरस्येति । प्रतियोगिघटितस्येत्यर्थः ॥ प्रतियोगिगिनोऽपीति । परिकरवतो यद्ववति तत्परिकरस्यापि भवतीति व्यतिरेकित्येति भावः । मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य विशेषार्थव्यान्न तदित्यभिप्रेत्य व्यावर्तकोपदर्शनपूर्वकं तदपेक्षितमन्यमाह ॥ तुशब्द इति । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे शून्यतापत्तेर्बाधकत्वस्य मूलरूढतासिद्धयर्थं स्वरूपत्वत इत्येतत्तथा व्यावचष्टे ॥ स्वरूपत्वत इति ॥ पूर्वोक्तदूषणेति । अपि च भेदो यदि वस्तुस्वरूपं स्यात्तदा प्रतियोग्यनपेक्षः प्रसज्येतस्यादिपूर्वोक्तदूषणसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ पूर्ववद्वेत्ताविति । यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यत इति पूर्ववाक्यार्थस्य यथाऽदुतास्त इति साध्यभागेनान्वयस्तथा द्विशब्दस्यार्थ भेदः प्रतियोगिन एव न स्वस्माद्धि यस्मात्तस्माददुतास्त इति साध्यभागेनान्वय इत्यर्थः ॥ एवम्भावस्येति । प्रतियोगिनः सकाशादेव धर्मिणो भेदको भेदो न स्वस्मात्स्वत्येवभावस्येत्यर्थः । ननु विदारकस्य लवित्रादेः स्वसम्बन्धिकाद्यादिविदारकत्वदर्शनाद्विदारकस्य भेदस्य स्वसम्बन्धधर्मिणो भेदको भेदो न स्वस्मात्स्वत्येवभावस्येत्यर्थः । ननु विदारको भेद इति नियमः । अस्तु वक्तव्यमस्तथाऽपि पटस्यैव तत्र प्रतियोगित्वात्स्वस्माद्धर्मिस्वरूपविदारकत्वं तस्यावश्यकमिति कथं न तत्प्रसङ्गः ।

अस्तु वाऽन्यस्य प्रतियोगित्वनियमस्तथाऽपि तस्माद्धर्मिणो विदारकत्वाम्युपगमे कथं न शून्यत्वापत्तिः । विदारणमात्रस्यैव तदापादकतया तदभ्युपगमे
 शून्यत्वापत्तेर्वज्रलेपायमानत्वादित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति ॥ घटस्वरूपस्येति ॥** वस्तुतस्तु घटधर्मिकस्येत्यर्थः
 ॥ **घट एव प्रतियोगीति** । तथा सति तस्य घटधर्मिकत्वं न स्यात् । यो यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्मिक इति नियमात् । अन्यथा स्थविरप्रति-
 योगिकस्यापरत्वं स्यापि स्थविरधर्मत्वप्रसक्तैरिति भावः । इतिलस्येदमिति पूर्वेण सम्बन्धः । कथञ्चनेत्यनेनेति परिहारस्यावक्तव्यत्वप्रसङ्गाच्चेत्यतः प्रकारान्तरेण शङ्का-
 तदयुक्तम् । तथा सत्युक्तशङ्कापरिहारोपायाभावेन तदनिवृत्तिप्रसङ्गात् । निवृत्तौ वाऽस्य परिहारस्यावक्तव्यत्वप्रसङ्गाच्चेत्यतः प्रकारान्तरेण शङ्का-
 परिहारमेतत्परिहारोक्तैर्गतिं चोपदर्शयन्नेव कथञ्चनेत्युक्ततामवक्तव्यतामुपपादयति ॥ **किञ्चेति** । ननु तथाऽपि करणसाधनत्वाश्रयेण प्राप्तशङ्का-
 परिहारोक्तपरिहारस्यावश्यकत्वप्राप्त्या तदवक्तव्यतापरकथञ्चनपदास्वारस्यमित्यतस्तदाश्रयेऽयुक्तदोषाप्रसङ्गव्युत्पादनेन तस्यावक्तव्यतामुपपादयति
 ॥ **किञ्चेति** । विदारणं विदारकमित्यर्थः ॥ **न तु स्वातमानमिति** । स्ववृत्तिविरोधादिति भावः ॥ **धर्मभेदवाद इति** । धर्मभिन्न-
 धर्मभेदवाद इत्यर्थः । धर्मभेदवादे भेदस्य वस्तुधर्मत्वेन तत्सम्बन्धित्वात्तद्विदारकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । विदारकस्य लवित्रादेर्निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वस-
 म्बन्धिमात्रविदारकतायामपि भेदस्वरूपस्य विदारकस्य सप्रतियोगित्वेन प्रतियोगिनः सकाशादेव धर्मिणो विदारकत्वं न तु स्वस्मादिति न
 शून्यत्वापत्तिरिति धर्मभेदवादेऽपि परिहारः सम्भवतीत्यभिप्रेत्योक्तं कथञ्चिदिति । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेदादित्युक्तदिशा
 शङ्कितयाः शून्यताया मूले पृथगपरिहारान्यूनत्वमित्याशङ्क्य प्रतियोगिनो हीत्यादिमूलेनैव तत्परिहारसिद्धेर्न पृथक् तत्परिहार इत्यभिप्रेत्य तस्य
 रिहारकतयाऽयत्तदेव वाक्यं योजयितुमाह ॥ **भेदस्येति** । नन्वत्र घटस्य प्रतियोग्यपेक्षया भिन्नत्वं स्वापेक्षया त्वभिन्नत्वमुच्यते न त्वैकत्वापेक्षया-
 विरोधस्तत्कथमनेन शङ्कापरिहारः । न च यो यदपेक्षयाऽनेको नासौ तदपेक्षयैको यदपेक्षया चैकस्तदपेक्षया नानेक इत्येवमापेक्षक एवैकत्वानेक-
 त्वयोर्विरोधः स च परिहृत एव । घटस्य प्रतियोगिनोऽन्यस्माद्भिन्नत्वोक्त्या तदपेक्षयाऽनेकत्वसूचनमुखेन तदपेक्षयैकत्वाभावस्य स्वापेक्षया चाभिन्नत्वो-
 क्त्या तदपेक्षयैकत्वसूचनमुखेन तदपेक्षयाऽनेकत्वाभावस्य च सूचनेन यदपेक्षयाऽनेक एको वा तदपेक्षयैकत्वस्यैकत्वस्य चाप्राप्तेरिति वाच्यम् । य

एको नासौ कथमप्येकौ यश्चानेको नासौ कथमप्येक इत्येकत्वात्नेकत्वयोः स्वरूपेणैव विरोधस्य सम्भवेन तत्पारित्योनापेक्षिकाविरोधकल्पनायोगा-
दित्यतः स्वरूपेण विरोधस्यासम्भवदुक्तिवोपपादनपूर्वकमापेक्षिकाविरोधमेव पारिशिष्य तन्निरासपरतया वाक्यं योजयति ॥ न हीत्यादिना
॥ धर्मधर्माभाव इति । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे तत्समनियतानेकत्वस्यापि तथात्वप्राप्तावेकत्वरूपो धर्मेस्तत्र न समवेयादित्यापादने एकत्वस्यानेका-
वधर्मित्वं विरुद्धमित्यर्थप्रतीत्यं कल्प आशङ्कित इति ध्येयम् ॥ भेदेनेति । तन्नियतानेकत्वेनेत्यर्थः ॥ भेदस्येति । तन्नियतानेकत्वस्येत्यर्थः
॥ अयं परिहार इति । यतोऽयस्य प्रतियोगित्वमिष्यते प्रतियोगिनो हि भेदोऽयमित्युक्तपरिहार इत्यर्थः ॥ स्वस्मिन्नेव विदारण इति ।
अविदारणे विदारकत्वस्वभावहान्यापत्तेरिति भावः । स्वतो व्याप्त्यसिद्धिं तावदुपपादयति ॥ यथा हीति ॥ परानिरूप्यमिति । ऐक्यस्य
परानिरूपेक्षत्वे तत्त्वंपदार्थपराणां सत्यं ज्ञानं विज्ञानमित्यादीनामैक्यमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ब्रह्मस्वरूपमिति ।
ऐक्यस्य चास्वरूपत्वे च सत्त्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे च तत्परस्य तत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वावेदकत्वप्रसक्तोरीति भावः । परतो व्याप्त्यसिद्धिमुपपादयति
॥ अस्माभिश्चेति । परस्वादिकमित्यतः पूर्वं परानिरूप्यमपीत्यनुवर्तते । आदिपदेनापरत्वपरिग्रहः । एवं तर्कमूलभूताया व्याप्तेरभावमभिधाय
घटभेदस्य पटस्वरूपत्वं वदता भेदवद्वदस्यापि परानिरूप्यताया घटवच्च भेदस्याप्यपरानिरूप्यतायाश्चाभ्युपगमेनानपेक्षवस्तुस्वरूपत्वासिद्ध्याऽऽपादका-
सिद्धिश्चेत्याह ॥ किञ्चेति ॥ अपरानिरूप्यत्वमिति । परानिरूप्यत्वाभावमित्यर्थः । ननु च घटस्यापरानिरूप्यत्ववपरानिरूप्यत्वस्याभ्युपगमे
तत्प्रतीतिः प्रतियोगिप्रतीत्यनपेक्षत्ववत्प्रतीतिसापेक्षत्वं वाक्यम् । तथा भेदस्यापि परानिरूप्यत्ववदपरानिरूप्यत्वस्याप्यभ्युपगमे तत्प्रतीतिः प्रतियोगिप्रती-
तिसापेक्षत्ववत्तदनपेक्षत्वं वाक्यम् । न च तद्वज्ज्यते । एकस्य वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतदनपेक्षप्रतीतिर्विरुद्धत्वात् । तत्कथं घटस्य भेदस्य च
प्रत्येकं परानिरूप्यत्वतदनिरूप्यत्वस्वीकार इत्याशङ्कते ॥ एतावत्त्विति । कथमित्यतः परमिति शेषः । तथा च विरोधेन परानिरूप्यत्वासम्भवा-
त्स्वस्मिन्नेव विदारणं स्यादित्याशयः । किमेकस्य वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतदनपेक्षप्रतीतिविषयत्वमात्रं विरुद्धं किंवा तादृशैकप्रतीतिविषयत्वम् ।
नाथः । एकस्यामेव तत्तायां संस्कारसापेक्षानिरपेक्षस्थानुभवविषयत्वस्यैकस्मिन्नेवाग्न्यादौ व्याप्त्यादिधीसापेक्षानिरपेक्षानुमितिप्रत्यक्षविषयत्वादेर्देशेन

तद्वदेवैकस्यैव वस्तुनोऽपि प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतदनपेक्षप्रतीतिविषयत्वस्याविरुद्धत्वादतो द्वितीय एवाश्रयणीयः । न चासाविहस्ति । घटस्य प्रति-
योगिप्रतीतिसापेक्षानपेक्षैकप्रतीतिविषयत्वस्यास्माभिरनभ्युपगमादित्याशयेन परिहरति ॥ **तत्रापीति** । तत्रापि कुतः स्वस्मिन्विदारणापत्तिरित्यन्वयः
॥ **संवेति** । घटप्रतीतिरित्यर्थः । घटप्रतीतिर्भेदप्रतीतिर्वा यैव प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षा सैव तदनपेक्षा सैव तदपेक्षाऽपीत्येवमित्यर्थः ।
येन विरोधः शङ्क्येतेति शेषः । तर्हि घटस्य भेदस्य च प्रत्येकं प्रतीतिद्वयाभावात्प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षानपेक्षप्रतीतिविषयत्वाप्राप्तेर्घटादिकमपि
परानिरूप्यं भेदोऽप्यपरानिरूप्य इति रिक्तमेव वच इति पृच्छति ॥ **किंन्विति** । भवेदेतदेवं यदि घटस्य घटत्वेन भेदस्य भेदत्वेनेत्येवं घटभेदयो-
रैकैकैव प्रतीतिः स्यात् । न चैवं किन्तु घटस्य घटत्वेनेव भेदत्वेनापि भेदस्य भेदत्वेनापीत्येवं घटभेदयोरस्ति प्रतीतिद्वयम् । तत्र
घटस्य घटत्वेन प्रतीतिः प्रतियोगिप्रतीत्यनपेक्षत्वेऽपि भेदत्वेन तत्प्रतीतिस्तत्सापेक्षत्वेऽपि घटत्वेन तत्प्रतीतिस्तदन-
पेक्षत्वम् । एवं भेदस्य भेदत्वेन प्रतीतिः प्रतियोगिप्रतीत्यनपेक्षत्वेऽपि घटत्वेन तत्प्रतीतिस्तदनपेक्षत्वम् । घटत्वेन भेदप्रतीतिस्तदनपेक्षत्वेऽपि
भेदत्वेन तत्प्रतीतिस्तदनपेक्षत्वं भविष्यतीति को विरोधः । प्रमेयत्वादिना निरपेक्षस्याप्यभावसादृश्यादेरभावत्वादिना सापेक्षत्वस्य स्वरूपेण निरपेक्षस्यापि
दण्डादेर्ब्रह्मणश्च कारणत्वेन ज्ञानत्वेन च सापेक्षत्वस्य दर्शनात् । सप्रतियोगिकनिष्प्रतियोगिकत्वव्यवस्था तु यदसाधारणेन स्ववाचकपदप्रवृत्ति-
निमित्तावच्छेदेन प्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षं तत्सप्रतियोगिकमन्यत्तु निष्प्रतियोगिकमिति युज्यते । यदि च तत्रैकस्यैवार्थस्य लघुत्वकाठिण्यशब्दो-
च्छेदेन निरपेक्षस्याप्यगुरुत्वादवत्वशब्दोच्छेदेन सापेक्षत्ववद्ब्रह्मशब्दोच्छेदेन निरपेक्षस्याभेदशब्दोच्छेदेन सापेक्षत्वं तर्ह्येहापि घटशब्दोच्छेदेन निरपेक्षस्यापि
भेदशब्दोच्छेदेन सापेक्षत्वं भविष्यतीति न काऽन्यनुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **प्रतीतिद्वयमेतदिति** । आदौ घट इति घटत्वेन प्रतीतिः
पश्चात् न पट इति पटभित्तत्वेन प्रतीतिरिति प्रतीतिद्वयमित्यर्थ इत्यप्याहुः । ननु भेदस्य स्वस्मिन्विदारकत्वाभावप्रतिपादनेन तत्र विभागाभावासिद्धेर्वि-
भागेनाल्पतैव स्यादिति स्वरूपे विभागेनाल्पत्वकथनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याङ्गीकृत्य स्वस्मिन्विदारणं शून्यत्वप्रसङ्गनिरासार्थत्वात्तस्येत्यतो नानुपपत्तिरि-
त्याशयेनाङ्गीकारवादेनोत्तरप्रश्नं योजयति ॥ **अस्तु चेति** । ननु विभागेनाल्पतैव स्याच्छून्यता न स्यादेवेति कुतोऽवधारणमित्यतो विभागेनाल्प-

ताया एव दृष्टत्वेन शून्यतायाश्चादृष्टत्वात्तद्विरुद्धिरित्यभिप्रेत्य विभागेनाल्पत्वशून्यत्वयोर्दृष्टादृष्टत्वे दर्शयति ॥ लोष्टादेरिति । ननु न शून्यानां हि संयोगादिति शून्यसंयोगस्य वस्तुत्वादकताया अप्राप्ताणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो विभागेनाल्पपरिमाणावयवावशेषाभ्युपगमेऽपि प्रसक्तस्य सर्वशून्यत्व-प्रसङ्गस्य निवारणार्थद्वारा तस्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रसङ्गनिवारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं विभागेनाल्पपरिमाणावयवावशेषपक्षेऽपि शून्यत्वप्रसङ्ग-मुत्थापयति ॥ नन्विनि । नन्वस्तु शून्यसंयोगेन वस्तुत्वस्तिस्तथाऽपि शून्यावशेषः कुतो न्यायमक्रामावादित्यप्रयोजकत्वेनैव शून्यताप्रसङ्गनिवारण-सम्भवात्तत्संयोगस्योत्पादकताया अप्राप्ताणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो न्यायमकं वदन् शून्यावशेषप्रसङ्गं समर्थयते ॥ यत्संयोगेन हीति ।

अ० — विदारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः ॥ अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य भिन्नावेष्टौ च तस्य च ॥ अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो व्युत्प्रेक्षितः

सु० — ननु शून्यत्वं नाम नात्यन्तासत्त्वमापाद्यत्वेन विवक्षितम् । किन्तु सूक्ष्मतमत्वमेव । तच्चानिष्टमित्यत आह ॥ विदारणेति । स्यादेतद्यदि भेदो विदारणात्मा भवेत् । न चैवम् । प्रमाणाभावात् । अङ्गीकृत्यैव तु पूर्वः परिहारोऽभिहितः । नमूक्तमत्र भेदशब्दादेव भेदस्य विदारणात्मकत्वमवगम्यते । स हि भिदेर्धातो रूपम् । स च विदारणार्थतया व्याख्यात इति । अत्रोत्तरम् । यदा भिदिधातुर्विदारणार्थो विवक्षितस्तदा भेदशब्दो विभागाख्यगुणवाचको न तन्योन्याभावलक्षणभेदवाचक इति । एतदुक्तं भवति । क्रियावाचित्वमाख्यातुर्भेदकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति वचना-द्भिदिर्विभागवचनोऽन्यत्ववचनश्च । भिन्नो घट इत्युक्ते स्फुटित इति गम्यते । भिन्नं गगनं घटादित्यन्यदिति विज्ञायते । तत्र विभागो विदारणात्मा नान्यत्वम् । तदेव चात्र प्रकृतं न विभाग इत्यन्यतालक्षणस्य भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे विदारणप्रसङ्गे नात्यल्पतापादनमप्यसङ्गतमेव छलत्वादिति । ननु विभागस्यान्यत्वस्य च को विशेषो येनैवमुच्यत इति चेन्न । गुणग्रहणेनैव परिहृतत्वात् । विभागो हि गुणतया वैशेषिकादिभिरुपात्तोऽन्यता चान्योन्याभाव इति स्फुटो भेदः । अस्तु गुणादिप्राक्रियां

न मायावादी मन्यते । तं बोधयितुमाह ॥ अविदारणेऽपीति । आस्यस्थेत्यास्यसम्बन्धिनोरोष्ठयोर्ग्रहणम् । तस्य च माया-
वादिन एव । यदा हि मायावादी निरुत्तरतया तूष्णीमास्ते । तदा तदीययोरोष्ठयोर्विदारणलक्षणविभागाभावेऽप्योष्ठौ भिन्नाव-
न्योन्याभावलक्षणभेदवन्तौ भवत एव । यदभावे च यदस्ति तत्ततोऽन्यदिति च प्रसिद्धमेव । अतो विभागाद्भेदोऽर्थान्तरभेदेति
ज्ञायते । तस्य चेत्यनेन नातःपरं स्वरूपभेदे काचिदनुपपत्तिः सम्भाविताऽस्तीति सूचितम् । ननु कथं नास्ति । विशेषणवि-
शेष्यभावानुपपत्त्यादेरपरिहृतत्वादिति चेन्न । स्वरूपत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धवाभासोपपत्तेः । अन्यथाऽऽ-
नन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्मण इत्यादेरनुपपत्तिप्रसङ्गात् । संशयविवर्धयानुपपत्तिरपि नास्ति । सविशेषत्वेन ज्ञाताज्ञातत्वोपपत्तेः ।
अन्यथाऽऽत्मस्वरूपे स्वर्यप्रकाशमाने तत्स्वरूपमात्राणामद्वितीयत्वानन्दत्वादीनामपि प्रकाशनियमान् जातु कस्यचित्संशयवि-
पर्ययौ स्याताम् । अविद्यावशात्तत्र तथेति चेत् । अत्रापि साह (स्यादिव) इयवशात्तथेति सन्तोष्यम् । यच्चैद्वैतपर्यवसानमुक्तम् ।
तत्कुत इति वक्तव्यम् । यदि मन्येत यथा हि लम्बकर्ण आगतो नीलमानीयतामित्यादौ परिकरवतो यद्भवति तत्परिकरस्यापि
तथा प्रतियोगिघटितस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि त (त्र निम) निमज्जनं स्यादिति । तत्र किं सम्भावनयेदमुच्यते
उत व्याप्त्या । नाद्यः । प्रशिथिलमूलत्वात् । न द्वितीयः । चित्रगुरानीयतां काशीनिवासी समागत इत्यादौ तदभावात् ।
पारमार्थिकीं दृष्टिमवलम्बमानस्य तदध्यसिद्धिमिति चेत् । अहो पक्षपातोऽस्य यत्परस्यानिष्टं प्रसञ्जयन्यासिग्रहणाय लौकिकं
दृष्टान्तं बहुमन्यते व्यभिचारे तु तत्रोदास्ते । परसिद्धेन परस्मैवानिष्टापादनमिति चेत् । तर्हि मूलशैथिल्यमपि परः स्वसिद्धेन
प्रतिपत्स्यते । वैचित्र्यं किन्निमित्तमिति चेत् । व्यावर्तकत्वमात्रेण प्रतियोगिनामुपयोगादिति ब्रूमः । तदेवं स्वपरमतावलका-
नपेक्षयैव दोषोद्भावनादुपेक्षणमेवोन्मत्तवाक्यवन्मायावादस्याचितम् । किन्निराकरणेनेत्याशयवानुपसंहरति ॥ अत इति ।

नन्वेवंविधं मतं सिद्धान्तविरुद्धत्वात्सूत्रकृता कुतोऽत्र न निराकृतमित्येतदनेन परिह्रियते । उपेक्षितः सूत्रकारेणेति शेषः ॥ ७३ ॥

टि० — ननु विदारणार्थं इत्यादिभाष्यमनर्थकम् । न च भेदशब्दस्य विभागवाचिवाभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वाचिन्वेऽपि दोषभावेन तत्प्रतिपादनस्यानर्थक्यात् । न च स्वरूपे विभागेन शून्यताप्रसङ्गनिवारणार्थं तदिति वाच्यम् । विभागेनास्त्यैव स्यादिति तत्प्रसङ्गस्य पूर्वमेव परिहृतत्वादित्यतो विभागार्थत्वे उत्कर्षोऽप्युक्त्याऽन्यन्तासत्त्वरूपशून्यताप्रसङ्गानवकाशेऽपि सूक्ष्मतमस्वरूपशून्यत्वप्रसङ्गपरिहारेण तत्परिहारार्थतया विभागवाचकत्वाभाववर्णनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्योक्तातिप्रसङ्गवारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं सूक्ष्मतमव्यप्रसङ्गमुत्थापयति ॥ नन्विति । येन विभागेन तददर्शनाददृष्टकल्पना प्रसज्येतेति भावः । तर्बतिरिक्तस्य शून्यत्वाभावाच्च तदापादनं सम्भवतीति पृच्छति ॥ किन्त्विति । अस्यतिरिक्तमपि किञ्चिच्छून्यत्वमिति युक्तमेव तदापादनमिति परिहरति ॥ सूक्ष्मेति । न चैतदिष्टापादनमित्यतो घटादेरिदानीं स्थूलतयैव दृश्यमानत्वाच्च तदित्याह ॥ तच्चानिष्टमिति । ननु कथमस्याक्षेपस्यानेन वाक्येन परिहारः । अत्र विभागवाचकताया एवोक्तत्वात् । तस्याश्वोक्तप्रसङ्गेऽपि द्वलकत्वादि-
त्यतोऽस्य साक्षात्तत्परिहारकत्वाभावेऽपि परम्परया तत्रोपयोगान्नानुपपत्तिरिति भावेन परस्परयोपयोगं दर्शयितुमुक्ताक्षेपपरिहारकं तावदादौ पूरयति ॥ स्यादेतदिति । यदि प्रमाणाभावेन भेदो न विदारणात्मा कथं तर्हि यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते । विभागेनास्त्यैव स्यादित्यादिः प्राचीनः परिहार इत्यत आह ॥ अङ्गीकृत्यैवेति । तर्हि प्रमाणाभावेनैव भेदस्य विभागत्वाभावसिद्धेः किं भाष्येणेत्यतो भेदशब्दस्य विभागवाचकत्वाभावे हेतोः प्रमाणाभावस्यासिद्धिशङ्कापरिहारार्थत्वेनोपयोगाच्च तदानर्थक्यमित्याशयेन तत्परतया भाष्यं योजयति ॥ ननुक्तमत्रेति ॥ व्याख्यात इतीति । पाणिनेनेति शेषः । ननु यदा भिदिधातुविदारणार्थो विवक्षित इत्यत्र यदेति व्यर्थम् । अर्थान्तराभावेन व्यावर्त्याभावात् । भावे वा विदारण इति विशेषोक्त्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा तत्परित्यागेनार्थान्तरग्रहणे नियामकाभावादित्यतोऽर्थान्तरप्रदर्शनपूर्वकं विशेषोक्तिं घटयन्ने-
वार्थान्तरत्वोपपादनपूर्वकं तत्फलं दर्शयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । कुतो भिदेरुभयवचनत्वमित्यतः प्रयोगप्रत्यययोरविशेषादित्यभिप्रेत्योभयत्र प्रयोगप्रत्ययौ क्रमेण दर्शयति ॥ भिन्न इत्यादिना ॥ तदेव चेति । अन्यत्वमेव वस्तुस्वरूपतया ग्रन्थे प्रतिपाद्यतया प्रकृतमित्यर्थः ।

इतीत्यस्यैतदिति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु यस्य कस्यचिदोष्ठयोरविदारणोक्त्याऽपि विभागाभावेऽपि भेदप्राप्त्या भेदस्य विभागादर्थान्तरत्वासिद्धिसम्भवेन तस्य चेति मायावादिन एवोष्ठयोरविदारणोक्तेर्न विशेषप्रयोजनं किञ्चिदित्यतस्तदीयोष्ठयोरविदारणोक्तेस्तस्य दूषणोद्भावकत्वासामर्थ्यसूचनद्वारा भेदस्य वस्तुस्वरूपतायामनुपपत्त्यभावसूचकत्वात्नानर्थक्यमित्याभिप्रेत्य विशेषोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ तस्य चेत्यनेनेति ॥ विशेषणविशेषभावा-
नुपपत्त्यादेरिति । विशेषणविशेषभावाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धपरिग्रहः । ततश्च विशेषणविशेषभावानुपपत्तेर्घटस्य भेद इति सम्बन्धानुपपत्तेश्चापरिहृतत्वादित्यर्थः ॥ विशेषणविशेषभावश्च सम्बन्धश्च तयोरवभासोपपत्तेरित्यर्थः ॥ न जात्विति । उपलक्षणं चैतत् । उपदेशानर्थक्यं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । न चात्मस्वरूपज्ञानेनैक्यस्य स्वतो भानेऽप्यज्ञानविरोधिव्यावृत्तेरभावात्संशयाद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यगर्थवदेव दृष्टेरभावेऽपि स्वतो भानेनैक्ये विप्रतिपत्त्याद्योगादन्यथा प्रत्यगर्थेऽपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । ऐक्यस्यात्मस्वरूपत्वेऽप्यवि-
 द्यावृत्तत्वादात्मप्रकाशोऽप्यप्रकाशोपपत्तेः संशयाद्युपपत्तिरिति शङ्कते ॥ अविद्येति । तर्हि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेऽपि सादृश्यादिदोषवशाद्वस्तुप्रकाशोऽ-
 व्यप्रकाशोपपत्त्या विरोधिज्ञानाभावादेव संशयादिकं भविष्यतीत्याह ॥ तन्नापीति ॥ तदभावादिनि । परिकरवतः क्रियान्वयेऽपि परिकरस्य क्रियान्वयाभावादित्यर्थः ॥ पारमार्थिकीमिति । तथा च तत्र परिकरवतः क्रियान्वयाभावेन हेतोरवानागमनान्नान्वयव्यभिचार इति भावः ॥ तन्नोदास्त इति । तत्प्रमेयानङ्गीकारित्वमेव तन्नोदासीनत्वमिति भावः ॥ परसिद्धेर्नैवेति । ततश्च परस्यानिष्टप्रसङ्गनार्थं व्याप्तिग्रहणाय लौकिकदृष्टान्तस्याप्यबहुमानान्न पक्षपात इति भावः । ननु चित्रगुन्यायविषयत्वमेव भेदस्य वृत्तोऽङ्गीकार्यं लम्बकर्णन्यायविषयत्वस्यापि सम्भवात् । ततश्च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि तत्स्वरूपत्वं भविष्यतीति सुहृद्भावेन पृच्छति ॥ वैचित्र्येति । भेदस्य लम्बकर्णन्यायविषयत्वं किञ्चि-
 मितमित्यर्थः । चित्रगुरानीयतामित्यादाविव भेदे प्रतियोगिनामुपलक्षणतया व्यावर्तकत्वमात्रं न कार्यान्वयित्वरूपं विशेषणत्वमपि । ततश्चोपलक्षण-
 त्वमेव तन्न्यायविषयत्वे निमित्तमित्याशयेन परिहरति ॥ व्यावर्तकत्वेति ॥ उपेक्षित इति । मुख्यत इति शेषः । न्यायसाम्येन निराकर-
 णस्य नास्त इत्यादिना निराकरणादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७७

अ०— न चासन्दसदानन्दस्यन्धनन्तगुणार्णवः ॥ ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ॥ मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ॥ अनन्तगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः ॥ नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम् ॥ इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते ॥ अनन्तगुणता विष्णोः कथमेव ह्यपोद्यते ॥ यदनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निगारिताः ॥ कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते ॥ औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥

सुः— एवं समवार्थं निराकृत्येदानीं सम्बन्धप्रसङ्गेन सम्बन्धिनामपि गुणादीनां प्रसक्तत्वादीश्वरगुणसङ्ख्याविप्रति-
पत्तिं निराकरोति ॥ न चेति । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेनाष्टवैव गुणा अस्य सन्तीत्येवंरूपेण न प्रमेयो न प्रतिपत्तव्यः । कुतः ।
अप्रमितत्वतोऽष्टगुणत्वे प्रमाणाभावात् । किन्त्वमन्दसदानन्दस्यन्धनन्तगुणार्णवः प्रमेयः । अर्णव इवार्णवः क्षीरार्णवः सुधा-
स्यन्दी भवति । अयश्चानल्पविदोषानन्दमुधास्यन्दी । सोऽनन्तागुणाः शुभपदार्थाश्चिन्तामणिप्रभृतयोऽस्मिन्नित्यनन्तगुणः ।
अयमप्यानन्दादयोऽनन्तागुणा अस्मिन्नित्यनन्तगुणः । अमन्दसदानन्दस्यन्दी चासावनन्तगुणश्चासावर्णवश्चेति विग्रहः ।
अष्टगुणत्ववदनन्तगुणत्वेऽपीश्वरस्य प्रमाणं नास्तीत्यत आह ॥ मयीति । अनन्ता असङ्ख्याता गुणा यस्यासावनन्तगुणः ।
गुणतोऽनन्त इति गुणानां प्रत्येकमनवधिकत्वमनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चाभिप्रेयते । अनन्तविग्रह इत्यन्तं भगवद्वाक्यम् ।
उत्तरं वेदवाक्यम् । गुणमाहात्म्येति सामान्यविशेषाभ्यामुक्तम् । माहात्म्यं परिमाणातिशयः । परं पदमित्युद्दिश्यान्यदुच्यत इति न
लिङ्गव्यत्ययोपः । नन्वेतानि वचनान्युपचरितार्थानि किञ्च स्युरित्यत आह ॥ कथमेवेति । बाधकवशाद्विमुख्यार्थोऽपोद्यते ।
न चात्र तदस्तीत्यतोऽनन्तगुणता विष्णोः कथमेवापोद्यते । यच्च वैशेषिकादिभिरीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामखण्डत्वमुक्तं तदध्यसत् ।
अनन्ते गुणत इति प्रत्येकं गुणानामनन्तविशेषवत्त्वस्यागमसिद्धत्वात् । तदनङ्गीकारे बाधकं चाह ॥ यदीति । तत्तद्विषय-
ता वटादिविषयता विधीयतेऽस्तित्वेनाङ्गीक्रियते । मा भूत्तद्विषयत्वमित्यत उक्तं सार्वज्ञार्थमिति । उपलक्षणं चैतत् । सर्वकर्तृ-

त्वाद्यर्थं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्रानन्तविशेषा इति यथागमसिद्धोक्तिः । वस्तुतस्तु यदीश्वरज्ञानादि निर्विशेषं स्यात्तदा तत्तद्विषयत्वं न स्यात् । तदा च तस्य सार्वज्ञादिकं न स्यात् । सर्वविषयज्ञानवान्हि सर्वज्ञो नाम । तथा सर्वकार्योत्पात्तिविषये-
च्छाप्रयत्नवान्सर्वकर्ता । सर्वकार्यविनाशविषयेच्छादिमांश्च सर्वसहर्ता । अङ्गीकृतं च सार्वज्ञादि परेण परमेश्वरस्य । अतस्त-
दर्थं ज्ञानादेस्तत्तद्विषयतया भाव्यम् । कथं च तथा सति निर्विशेषत्वमिति । एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । अनित्यं
हि ज्ञानादिकर्मकारकतया विषयसहितत्वमपेक्षेत । नित्यस्तु किं विषयेणेति । विषयाणां चानन्यादानन्तविशेषतासिद्धिः ।
स्यादेतत् । निर्विशेषमेवेश्वरज्ञानं ज्ञानिरूपम् । तत्तु तैस्तैर्घटाद्युपाधिभिस्तत्तद्विषयमिति व्यपदिश्यते । एवमखण्डैव तस्येच्छा-
स्त्वित्येवमाकारा । तथाऽपि तैस्तैः सृष्ट्याद्युपाधिभिः सिद्धासासिद्धीर्षत्याद्युच्यते । तथा प्रयत्नोऽपि । अतः स्वतो विशेष-
णामावेऽप्यौपाधिकविशेषवशात्तत्तद्विषयता सार्वज्ञादिकं च युक्तमित्यत आह ॥ औपाधिकोऽपि विशेषोऽस्ति
न वा । अस्ति चेत्कथं निर्विशेषत्वम् । न चेत्पुनः सार्वज्ञाद्यभाव इत्यादिपूर्वोक्तन्यायेनैव निरस्तमित्यर्थः । किञ्चोपाधिज्ञा-
नादिसम्बद्धो विशेषमापादयेदसम्बद्धो वा । आद्ये सम्बन्धो विषयविषयिभावतिरिक्तो नास्तीति पूर्वमेव तद्विषयतैष्टव्या । द्वि-
तीयेऽतिप्रसङ्गः । अपि चास्त्वित्येवमाकारेणैवेच्छादिना सृष्ट्यादिकं भवत्युत सृष्ट्यादिकं भवत्वित्येवमाकारेण । नाद्यः ।
अतिप्रसङ्गात् । द्वितीये स्वतः सविशेषत्वमित्येषा दिक् ॥ ७ ॥

टि०— ननु न चामन्देतीश्वरगुणान्निप्रतिपत्तिनिराकरणस्य प्रकृतेन सङ्गत्यभावादनुपपत्तिमाशङ्क्य तस्य प्रकृतेन सङ्गत्यन्तरामात्रेऽपि प्रसङ्ग-
लक्षणसङ्गतिसम्भवान्न तदनुपत्तिरित्याभिप्रेत्य वृत्तानुवादपूर्वकं प्रसङ्गसङ्गतिं दर्शयन्मुक्तविप्रतिपत्तिनिरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ एवमित्यादिना ।
अष्टगुणत्वमात्रं न विरोधिकोऽस्ति । अनन्तगुणेऽष्टगुणत्वस्यापि सद्भावादन्यथाऽनन्तगुणत्वावुपपत्तेरित्यतो विरोधिकोऽस्तिनिर्वाहाय सावधारणतयाऽनूद्य

व्याचष्टे ॥ अष्टगुणत्वेनेति । अष्टगुणत्वेनाप्रमितरश्चत इत्यप्यन्यमभिप्रेत्य तल्लब्धहेतुनवाद्योऽयमष्टगुणत्व इति मूलेऽमन्देत्यादेरनर्थक्यमाशङ्क्य प्रतिपत्तव्यप्रकारोपदर्शनार्थत्वात् तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपदर्शननिवर्त्यामाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ किन्तिवति । न तावन्न प्रतिपत्तव्य एवेति युक्तिमत् । तथा सति शास्त्रानर्थक्यपातात् । नापि प्रकारान्तरेण । तदभावादिति प्रश्नार्थः । रूपान्तरेण प्रतिपत्तव्यमिति द्वितीयमङ्गीकृत्य तदाह ॥ अमन्देति । ते चानन्ता हि सङ्ख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुरिति । भागवततत्पर्यं मनसि निधायानन्तगुण इत्येतच्चाचष्टे ॥ अनन्ता इति । प्रत्येकशो गुणानां तु निःशीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं तु गुणतो गुणतोऽनन्त एव चेति तात्पर्यं मनसि निधाय गुणतोऽनन्त इत्येतदनूद्य व्याख्याति ॥ गुणतोऽनन्त इतीति । यथान्तविशेषाश्च तज्ज्ञानदेर्निवारिता इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण प्रत्येकमसङ्ख्यातविशेषत्वमपि तदर्थमाह ॥ अनन्तावान्तरविशेषत्वं चेति । इत्यादिवेदतद्वाक्यैरित्यनुरोधेन प्रसक्तां मध्यनन्त इत्यादेर्वेदवाक्यतामनन्तगुणेत्यस्य च भगवद्वाक्यतां परिहरति ॥ अनन्तेति ॥ सामान्यविशेषाभ्यामुक्तमिति । अन्यथा माहात्म्यादेरपि गुणत्वाद्गुणपदेनैव गृहीतत्वात्पुनस्तद्गुणो पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति भावः । ननु नारायणोऽशेषचेतनेभ्यः पर इतिवत्परं पदमित्यस्यापि विधेयत्वादनियतलिङ्गविधेयशब्दानां चोद्देश्यलिङ्गतां निरयमात्पुच्छिन्नेन भाव्यं तत्कार्यं परं पदमिति नपुंसकम् । न च पदशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वादनियतलिङ्गस्यैवासिद्धेयुक्तं नपुंसकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गानुशासने पुच्छिङ्गाधिकारे नाड्यजनोपपदानि ब्रणाङ्गपदानीति सूत्रवृत्तौ नाडीब्रणः अपाङ्गः जनपद इत्युदाहृत्य ब्रणादीनामुभयलिङ्गत्वात्पुच्छिङ्गाथोऽयमारम्भ इत्युक्तत्वेन पदशब्दस्योभयलिङ्गत्वस्थित्या नियतलिङ्गत्वयोगादित्यतो भवेदेवं यद्युत्तरालोद्देश्यविधेयभावोऽप्राप्यमितः स्यान्न चैवं किन्तु परं पदमित्युद्दिश्यान्यस्यैवात्र विधानम् । तच्च पूर्वग्रन्थे परं पदमिति जिज्ञासयैव सिद्धमिति नानुपपत्तिरित्याह ॥ परं पदमित्युद्दिश्येति ॥ नान्विति । मध्यनन्त इत्यादीनि वाक्यानि वाचं धेनुमुपासीतित्यादिवदुपासनार्थानि । उपासनायाः कर्तव्यत्वेऽनन्तगुणतायां च तात्पर्यं वाक्यभेदप्रसङ्गात्कथमेतद्वाक्यबलेन विष्णोरनन्तगुणत्वसिद्धिरिति भावः ॥ बाधकवशाद्धीति । अन्यथा ज्ञानानन्तादिबोधकवाक्यानामप्युत्तरालोपचरितार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञानादेरप्यसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ न चात्रेति । अयोगस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद्योगस्य चानुपलब्धिबाधितत्वादिति भावः ॥ अत्रापडन्तव-

मिति । निर्विशेषत्वमित्यर्थः । सर्वकर्तृत्वाद्यर्थं चेत्त्रादिपदेन सर्वसंहृतृत्वपरिग्रहः ॥ तथा सतीति । तत्तद्विषयत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ एते-
नेति । सर्वविषयकज्ञानवत्त्वरूपसर्वज्ञस्य सर्वविषयकत्वाभावेऽसम्भवोपादकेन सार्वज्ञार्थमिति विशेषणेनेत्यर्थः ॥ अनित्यं हीति । कार्य
हीत्यर्थः ॥ नित्यस्येति । अकार्यस्येत्यर्थः । अयम्भावः । कारकमुपादकमिति च पर्यायावेतौ । कार्यमेव चोपादकमपेक्षते न त्वकार्यमपि ।
अकार्यं चेत्तदज्ञानमिति न तस्य कर्मकारकतया विषयापेक्षत्वमिति नोपादकमेव कारकमिति नियमोऽस्ति । तथा सत्यस्ति गगनमित्यादौ गगनादीना-
मकारकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्तया अकार्यत्वात् । किन्तु धात्वर्थश्रयः कर्तो तद्विषयः कर्मत्यादि । तत्र क्रियायाः कर्मोद्धान्वितत्वात् नित्यत्वे प्रतिपाद-
काङ्क्षानाकाङ्क्षे एव प्रयोजके न तु कार्यत्वाकार्यत्वे । तथा सति कस्याचिद्धार्यस्य कर्मोद्धान्वितत्वं कस्याचिन्नोति व्यवस्थाभावप्रसङ्गात् ।
ततश्चेत्तदज्ञानस्याकार्यत्वेऽपि जानातेः सकर्मकक्रियावचनत्वेन कर्मोन्वयप्रयोजकताकाङ्क्षासद्भावात्कर्मसहितत्वापेक्षाऽस्त्येवेत्यङ्गीकार्यम् । अन्य-
श्चेत्तदज्ञानस्य विषयान्वितत्वेन सर्वविषयकज्ञानवत्त्वाभावप्रसङ्गेन सार्वज्ञानुपपत्तिप्रसङ्गादिति निरासप्रकारः । अस्तीश्वरज्ञानस्य तत्तद्विषयत्वं
तावताऽपि कथमनन्तावान्तरविशेषद्वत्त्वं तस्येत्यत आह ॥ विषयाणां चेति ॥ तथा प्रयत्नोऽपीति । निर्विशेष एवेश्वरप्रयत्नकृतिरूप-
स्तथाऽपि सुष्ठ्याद्युपाधिभिस्तत्तद्विषय इति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । तद्विषयेत्यतः परं तत्प्रयुक्तमिति शेषः ॥ आद्य इति । अद्वयत्वात्न संयोगोऽय-
गुणस्यान्येनासमवायान्नेश्वरज्ञानस्य घटादिना समवायोऽपीति भावः । अस्तु तर्हि विषयविषयिभाव एव तयोः सम्बन्ध इत्यतस्तथा सति विशेषा-
पादनप्रयोजकसम्बन्धस्य तदापादनात्पूर्वभावित्वनियमात्पूर्वमेव सतस्तद्विषयत्वस्योपाधिसम्बन्धात्प्रयुक्तत्वान्नौपाधिकत्वमिति परिहरति ॥ इति पूर्व-
मेवेति ॥ अतिप्रसङ्ग इति । तथा सति काश्मीरस्थमहारजनधुपाधेरपि केरलदेशवर्तिवाससो विशेषकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः
॥ अतिप्रसङ्गादिति । प्रलयकारणीभूताया अस्त्विष्येवमाकारेच्छायाः सुष्ठिकाले सुष्ठिकारणीभूतेच्छायाः प्रलयकालेऽपि सद्भावेन सुष्ठिकाले
प्रलयः प्रलयकाले सुष्ठिः स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ द्वितीये स्वतः सशेषत्वमिति । असम्बद्धस्य सुष्ठ्याद्युपाधेरतिप्रसङ्गेन विशेषाना-
पादकत्वात्सम्बद्धस्यैव तदापादकत्वं वाच्यम् । सम्बन्धश्च विषयविषयिभावातिरिक्तो नास्तीति पूर्वमेव तद्विषयत्वमेष्येति पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः । किञ्च

ज्ञानादात्रान्तुकोपाध्याधीनविशेषाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयश्च । सृष्ट्यादिकमन्तरेण सृष्ट्यादीच्छामन्तरेण सृष्ट्यादेरनु-
पपत्तिरित्यन्वेष्याश्रयापत्त्या कारणीभूतसृष्ट्यादृष्ट्या न स्वकार्यसृष्ट्यादुपाधिनिबन्धनत्वं ब्रूमः किन्त्वन्यत्तत्किमन्धनस्वमेवेति कथमन्योन्याश्रय इत्यत-
स्ताहि चक्रकादिकं स्यादित्याशयेनाह ॥ एषा दिगिति । एवं विज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्स्वमुपाद्यत इति मूलपाठः स्पष्ट एव । क्वचित्सर्वविषयत्व-
मुपपद्यत इति पाठः । तत्र तज्ज्ञानस्यैत्यनुवर्तनाद्विवक्षितसिद्धिः ॥ ७७ ॥

अ०— स्वप्रकाशत्वमपि तु यैर्ज्ञानस्य निवारितम् ॥ कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ज्ञानं विश्वाधिगं त्वेकं तज्ज्ञानविषयं परम् ॥
इति ज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्परमेश्वरः ॥ इति चेदेष एवार्थस्तज्ज्ञानावसितो यदि ॥ स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं होतद्विशेषणम् ॥ ज्ञानान्तरेण चेदत्र
भवेदेवानवस्थितिः ॥ स्वप्रकाशत्वमेतस्मादुर्निवारं समापतेत् ॥ सुखवाग्दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत् ॥ निर्दुःखत्वं महानन्दः श्रुत्यै-
वेशस्य भण्यते ॥ योऽशनयापिपासे च शोकादीश्चातिवर्तते ॥

सु०— वैशेषिकादयः केचिदीश्वरज्ञानं स्वप्रकाशं न भवतीत्याहुः । तानपाकरोति ॥ स्वप्रकाशत्वमपीति ।
यैस्त्विति सम्बन्धः । केचिद्वैशेषिकादयः स्वप्रकाशतामङ्गीकुर्वन्तीत्येतत्सूचयितुं तुशब्दः । ज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य । तेषां पक्ष इति
शेषः । तस्येश्वरस्य । कथं स्वप्रकाशत्वाभावे सर्वज्ञताभाव इत्यत आह ॥ स्येति । स्वज्ञानाधिगमाभावादित्यर्थः । एकमेव
हीश्वरज्ञानं तच्च स्वव्यतिरिक्तमेव विषयीकरोति न तु स्वरूपमिति कथमीश्वरः सर्वज्ञः स्यादिति । स्वप्रकाशज्ञानाभावेऽपीश्व-
रस्य सार्वज्ञसम्भवं शङ्कते ॥ ज्ञानमिति । विश्वाधिगं स्वव्यतिरिक्तमस्तविषयम् । तज्ज्ञानं विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्यादयं
द्वेषो यदीश्वरस्यैकमेव ज्ञानं स्यान्न चैवम् । द्वे सुखवीश्वरज्ञाने । तत्रैकं स्वव्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानसहितसर्वविषयम् । द्वितीयं तु
तज्ज्ञानविषयीकारि । एवञ्च ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावेऽपीश्वरस्यैवंविधज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्त्वमुपपद्यत इति । तथाऽपीश्वरस्या-

सार्वज्ञं तज्ज्ञानस्य वा स्वप्रकाशत्वं दुष्परिहरमित्याशयवानुत्तरमाह ॥ एष एवेति । आस्तां तावत्सजातीयात्मविशेषगुणयोग-
 पदानुपपत्तिः । ज्ञानद्वयवानहं ज्ञानद्वयेन सर्वज्ञोऽस्मि । इदं मे ज्ञानमेतज्ज्ञानविषयमेतच्चैतद्विषयमित्यादिरेष एवार्थ इत्यरेण
 ज्ञायते न वा । नेति पक्षे तस्य सार्वज्ञं न स्यात् । आद्ये किमेतयोरन्यतरेणोत ज्ञानान्तरेण । प्रथमस्येदमुत्तरम् । एष एवार्थ-
 स्तयोरन्यतरेण ज्ञानेनावसितो विषयीकृतो यदि तदा तस्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं स्यादेवेति । तत्कथमित्यत आह ॥ ज्ञानं
 हीति । यद्यप्येतज्ज्ञानं न निष्कृष्टं स्वस्य स्वविषयतामापद्यते । तथाऽपि ज्ञानविषयस्यैतस्य ज्ञानद्वयवानहमित्यादेर्यस्य
 विशेषणं भवत्येव । तथाच त्रिशिष्टार्थविषयत्वे विशेषणभूतस्वविषयत्वमवर्जनीयमेव । न हि दण्डसाक्षात्कारे
 दण्डो न स्फुरतीति युक्तमिति । द्वितीये दोषमाह ॥ ज्ञानान्तरेणेति । ज्ञानान्तरेण तृतीयेन ज्ञानेन । यद्येषोऽर्थो विषयी-
 क्रियते । अत्रास्मिन्पक्षेऽनवस्थितिर्ज्ञानद्वयव्यानीश्वर इति नियमाभावो भवेत् । यस्तु ज्ञानत्रयवानिति नियमं मन्यते स
 प्रष्टव्यः । किं ज्ञानत्रयवानहमस्मीत्यादिकमर्थमीश्वरो वेत्ति न वेति । द्वितीये तु पुनरसार्वज्ञम् । आद्ये किमेतत्त्रयान्यतमेन ।
 उत चतुर्थेन नद्यः । स्वप्रकाशतापत्तेः । द्वितीये पुनरनवस्थैव । एवं ज्ञानान्तरपरम्पराभ्युपगमव्यसनं दुर्वारं स्यात् । नन्वनन्ता-
 नीश्वरज्ञानान्यभ्युपगच्छामि को दोष इति चेन्न । कल्पनागौरवाद्धरमेकस्यैव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगम इत्याशयवानुपसंह-
 रति ॥ स्वप्रकाशत्वमिति । ननु ज्ञानं न स्वप्रकाशं वस्तुत्वादित्यादेः (दि) विरुद्धं स्वप्रकाशत्वं कथमङ्गीकर्तुमुचितमिति
 चेत् (न) । यद्वस्तु न तत्स्वप्रकाशमिति व्याप्तिज्ञानं स्वात्मानं न विषयीकरोति चेन्न सर्वोपसंहारवद्व्याप्तिसिद्धिः । विषयीकर-
 णे तु स्वप्रकाशत्वं दुर्निवारमित्याशयवतो वोपसंहारः । यदुक्तमीश्वरोऽनन्तगुण इति तदनुपपन्नम् । चतुर्विंशतेराधिकानां
 गुणानामभावात् । तत्रापि केषाञ्चिदीश्वरेऽनुपपत्तेः । तस्मादुपपन्नैरष्टभिरेव गुणैरुपपन्नो भगवानिति । मैवम् । शौर्योदार्थप्रा-

गल्भ्यप्रभृतीनां गुणानां भावात् । परेण स्वीकृतेष्वपि केषाञ्चिदनुपपत्त्यभावाच्च । तथा हि । सुखं तावदीश्वरस्य कुतो नाङ्गी-
कर्तव्यम् । ईश्वरः सुखरहितो दुःखरहितत्वाद्वदवत् । सुखवांश्चेदुःखवान्प्रसज्यते । देवदत्तवदिति विपक्षे बाधकोपपत्तादनुमाना-
दिति चेत् । तत्रानुग्राहकस्य तर्कस्य तावद्दूषणमाह ॥ सुखवानिति । यदीश्वरः सुखी स्यात्तदा दुःखी प्रसज्येत्यतस्तर्कमूलभूता
यः सुखवांस् दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिर्नो भवेत् । चक्षुर्देन वक्ष्यमाणरीत्या विपर्ययापर्यवसानं समुच्चिनोति । कथं व्याप्त्यभाव
इत्यत आह ॥ निर्दुःखत्वमिति । यद्यपि सुखित्वं दुःखित्वेन सहचरितं देवदत्तादुपलब्धम् । तथाऽपीश्वरे निर्दुःखेऽपि वर्तमानं
व्यभिचारित्वाद्वाप्तिविकलं भवति । व्याप्त्या विना प्रसञ्जने चातिप्रसङ्गः । नान्विदमयुक्तम् । आपादनस्थले व्याप्तिमङ्गाङ्गीकारे
प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तेः । न च वाच्यं प्राक् प्रसञ्जनाद्वाप्तिग्रहणवेलायामेवेदं व्याप्तिमङ्गोद्भावनमिति । सर्वत्राप्येवं वक्तुं शक्यत्वेनो-
क्तदोषानिस्तारादिति । मैवम् । स्वाभ्युपगममात्रेणापादनस्थले व्याप्तिमङ्गाभिधाने सत्येवमेतत् । न चैवं प्रकृते । श्रुतिवलेनैवेश्वरे
सुखित्वस्य दुःखित्वस्य व्यभिचारोपपादनात् । तदिदमुक्तं श्रुत्यैव भण्यत इति । प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । काऽसौ श्रुति-
रित्यतोऽर्थतस्तामुदाहरति ॥ य इति । अनेन त्रयोऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति श्रुतिमुपादत्ते । विषाम्पेत्य-
नेन य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिश्रुतिम् । सा निर्दुःखत्वाद्यभिधात्री ।

टि०— ॥ अनवस्थैवेति । ज्ञानत्रयवानेवेश्वर इति व्यवस्था न स्यादेवैत्यर्थः । यस्तु ज्ञानचतुष्टयवानीश्वर इति नियमं मन्यते स
प्रष्टव्यः । किं ज्ञानचतुष्टयवानहमस्मीत्यादिकमर्थमीश्वरो वेत्ति न वेति । द्वितीये पुनरसार्वज्ञम् । आद्ये किमेतच्चतुष्टयान्यतमेनोत पञ्चमेन । नाद्यः ।
स्वप्रकाशात्वापत्तेः । द्वितीये ज्ञानचतुष्टयवानीश्वर इति नियमानुपपत्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ एवं ज्ञानानन्तरेति । प्रसिद्धानवस्था तूपात्तिज्ञस्यप्रति-
बन्धकात्वात्तत्र नाभिप्रेतेति ज्ञातव्यमित्याहुः । वस्तुत्वादेरित्यादिपदेन जडत्वादिपरिग्रहः ॥ केषाञ्चिदिति । सुखदुःखादीनामित्यर्थः । अयम्भावः ।

निलयार्थज्ञानस्य मोहासम्भवात्तत्त्वमवेष्टेयस्याप्यभावः । तदभावे च तन्मूलयोर्धर्मयोर्भावः । इच्छया अपि मोहाभावेनारागरूपत्वात् धर्मादिकार-
णत्वम् । धर्माधिभावे च तत्कार्ययोः सुखदुःखयोरप्यभावनित्यज्ञानत्वादेव स्मृत्यसम्भवेन कल्पकाभावाद्भावनाया अध्यसम्भव एवेति । परेण स्वीकृते-
ष्वपि केषाञ्चिदित्यस्यानन्तरमङ्गीकार इति शेषः ॥ **वक्ष्यमाणरीत्येति** । ईश्वरस्य सुखवत्तायाः श्रुतिसिद्धत्वेन सुखवाच्चेति विपर्यये पर्यवसानस्य
श्रुतिबाधितत्वेनानुपपत्तेरिति भावः ॥ **अनिप्रसङ्ग इति** । शब्दो यवानित्यः स्यात्तर्हि सावयवः स्यादित्यादिप्रसङ्गनस्यापि तर्कत्वं स्यादित्यति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु निर्दुःखत्वमहानन्दयोरीश्वरे सत्त्वोक्त्यैव व्याप्तिमङ्गसिद्धेः किं तस्य श्रुतिसिद्धत्वाभिधानेनेत्यत आपादनस्थले व्याप्तिमङ्गस्य दूषतो-
पपादनार्थत्वात् तदानर्थक्यमिति भावेनापादनस्थले तद्भङ्गदूषणत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तेरिति** ।
यदि निर्वाहः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादिति तर्कमूलभूताया यत्र निर्वाहत्वं तत्र निर्धूमत्वमिति व्याप्तेरापादनविषये पर्वते सत्यपि निर्वाहत्वे निर्धूमत्वा-
भावेन तद्वैकल्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **उक्तनदोषेति** । प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तिरूपोक्तदोषानिस्तारादित्यर्थः ॥ **प्रत्येकं सम्बन्धा-
दिति** । निर्दुःखत्वं भण्यत इत्यानन्दो भण्यत इति प्रत्येकं सम्बन्धाद्भण्यत इत्येकवचनमुपपन्नमिति भावः ।

अ० — आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्विपाप्मेत्यादिका च सा ॥ ईश्वरस्य तथेष्टत्वं दुःखित्वोपाधिरित्यपि ॥ उक्ते किमुत्तरं ब्रूयाच्छ्रुत्यनादरतत्परः ॥
न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते ॥ सहदर्शनमात्रेण श्रुतीनामपलापकः ॥ यन्नादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसया युतेः ॥ नानुमाति कथं तत्र
यद्युपाधिर्निषिद्धता ॥ अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेत् ॥ अदुःखमितरसर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ॥ तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा
प्रवर्तते ॥ इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि कारणम् ॥ किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि ॥

**सु० — नन्वानन्दश्रुतेर्दुःखाभावावविषयत्वोपपत्तेर्न श्रुत्यवष्टम्भेन प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तिभङ्गो वक्तुं शक्यत इत्यतोऽ-
दुर्गीकृत्य तावत्सोपाधिकत्वमाह ॥ ईश्वरस्येति । तथेष्टत्वं दुःखी भवत्वितिष्टन्म् । दुःखित्वोपाधिर्दुःखित्वप्रयोजकम् ।
अपिपदेनाधर्मादिमत्त्वं समुच्चिनोति । अनादरो विना बाधकेन प्रतीतिार्थपरित्यागः । मा भूत्तावच्छ्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्तिभङ्गः**

सोपाधिकतया तु भविष्यति । सोपाधिकसम्बन्धस्य व्यभिचारिनियमादिति । यः सुखी स दुःखी भवत्वित्येच्छाविषय एवेति नियमान्नायमुपाधिरित्यत आह ॥ न चेति । ईश्वरस्य ह्यानन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुतः सुखित्वेऽपि नोपाधिमन्वम् । कस्याध्यात्मदुःखितेच्छाभावादत एतदुपाधेर्व्याप्याभिमतव्यापकत्वं निवार्यते । यद्यप्ययं नियमो न दर्शनमात्रेण सिध्यति । अतिप्रसङ्गात् । नियामकं तु नास्तीति वक्तुं शक्यते । तथाऽपि श्रुत्यर्थपरित्यागं वारयितुं प्रसङ्गापादनायेदमुदितमिति द्रष्टव्यम् । भवेदेतद्व्याधानन्दश्रुतिः सुखवादिनी स्यान्न चैतदस्ति । तस्या दुःखाभावपरत्वादिति चेत् । किं बाधकादियं श्रुतिः स्वार्थात्प्रच्याव्यते । उत्तैवमेव । न तावद्वितीयः । दुःखाभावश्रुतेरप्यन्यथयितुं शक्यत्वेन तर्कस्येष्टापत्तितापत्तेः । आद्ये न तावत्प्रक्षमागमो वा बाधकोऽस्ति । ततः सुखित्वे दुःखित्वप्रसङ्गो वा निर्दुःखत्वानुमानं वा बाधकमिति वाच्यम् । तदुभयमपि व्याप्तिबलप्रवृत्तं वा स्यात्सहदर्शनमात्रबलप्रवृत्तं वा । नाद्यः इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे हि श्रुतेः स्वार्थप्रच्यावने तर्कानुमानयोर्व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च श्रुतेः स्वार्थात्यच्यावनसिद्धिरिति । नन्वेतद्भवतामपि समानम् । श्रुतेः स्वार्थपरत्वे तर्कानुमानयोर्व्याप्तिप्रसङ्गः सति च तस्मिन् श्रुतेः स्वार्थपरत्वमिति । भैत्रम् । यतः प्रतीतार्थपरित्याग एव बाधकमपेक्षते । न स्वार्थपरत्वं बाधकाभावम् । तस्य प्रतीत्यैव सिद्धत्वात् । द्वितीये त्वतिप्रसङ्गः स्यादित्याह ॥ सहेति । आपाद्येन साध्येन वा सहदर्शनं यस्यापादकस्य साधनस्य वा तत्सहदर्शनम् । तन्मात्रेण श्रुतीनामीश्वरस्यानन्दवादिनीनामपलापकः स्वार्थप्रच्यावकः । यज्ञादेरित्यादिपदेन गोभ्यो यवसदानं गृह्यते । युतेर्योगात् । यदि सहदर्शनमात्रेणानन्दश्रुत्यर्थापलापः क्रियेत । तदा या हिंसा सा पापहेतुरिति सहदर्शनेन ज्योतिष्टोमादिश्रुत्यर्थापलापोऽपि क्रियतामविशेषादिति भावः । नन्वविशेषोऽसिद्धः । हिंसा त्वपापसाधनत्वयोः साहचर्ये निषिद्धत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । न च सुखित्वदुःखित्वसम्बन्धे कश्चिदुपाधिरस्ति । ईश्वरस्य त-

थेष्टत्वमुपाधिस्त्विदानीमपि गह (नं प्रवि) ननिविष्ट इत्याशङ्कते ॥ तत्रेति । अस्तीत्युच्यत इति शेषः । केयं निषिद्धता नाम । अकर्तव्यतया श्रुत्युक्तत्वमिति चेत् । केयमकर्तव्यताऽपि । करणानर्हता वा कर्तुरनिष्टहेतुता वा । नाद्यः । ब्रह्महिंसाया अपि क्रियमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि किं साक्षादनिष्टसाधनत्वं परम्परया वा । नाद्यः । हिंसानन्तरमेव दुःखोत्पादादर्शनात् । द्वितीये तु पापसाधनतयोक्तत्वमुपाधिरित्युक्तं स्यात् । एवञ्चान्नाप्युपाधिसद्भावादविशेष एवेति परिहरति ॥ अदुःखित्वेनेति । अदुःखित्वेनानुक्तिरिति दुःखित्वेनोक्तिरित्यर्थः । काऽसौ देवदत्तादीनां श्रौती दुःखित्वोक्तिरित्यत आह ॥ अदुःखमिति । प्रवर्तते दुःखप्रहाणसाधनं परमात्मानं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एवमनुमानानुग्राहकं तर्क निराकृत्येदानीमिदं न सुखी निर्दुःखत्वाद्धटवदित्यनुमानमपि दूषयति ॥ श्रुत्युक्तिरिति । कारणं प्रमायाः । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुतिः प्रमाणं न वा । नेति पक्षेऽपसिद्धान्तः । आद्ये तद्धाधितत्वेनाजागलस्तन इव विवक्षितार्थासाधकमनुमानमुपेक्षणीयमिति भावः ।

टि०— ॥ अङ्गीकृत्येति । आनन्दश्रुतेर्दुःखाभावपरत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । सहदर्शनमात्रेणेत्यादिनाऽऽनन्दश्रुतेर्दुःखाभावपरत्वस्योत्तरत्र दूषणात्तावच्छब्दः । ननु तथाऽपि नन्वानन्दश्रुतिरित्युत्पापितशङ्कायाः कः परिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ मा भूदिति । इतीत्यतः परमाशय इति शेषः ॥ इति नियमादिति । तथा च साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति भावः ॥ अतिप्रसङ्गादिति । तथा सति धूमादीनामग्न्यादिभिरिवाग्न्यादीनामपि धूमादिभिः साहस्यदर्शनमात्रस्य सत्त्वेन व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ नियामकं तु नास्तीति । साधनाभिमतस्य साध्याभिमतव्यतिरेकेणासत्त्वेऽक्षजाद्यन्यतमसद्भावरूपं यदैव व्यतिरेकस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हीत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तं नास्तीत्यर्थः ॥ प्रसङ्गापादनायेति । प्रसङ्गोत्थापनावेत्यर्थः ॥ इदमुदितमिति । श्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्याभिमतव्यापकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ यवसदानमिति । इदमपि तृणच्छेदरूपहिंसायुतमेवेति नासिद्धिरिति ध्येयम् ॥ ७४ ॥ इदानीमिति । श्रुतेः स्वार्थपरत्वव्युत्पादनावसर

इत्यर्थः । ततश्च श्रुतेः स्वार्थपरत्वे सिद्धे तद्वहेनोपाधेः साधनाव्यापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च सोपाधिकत्वेनानुमानस्याभासतया श्रुत्यबाधकत्वाच्छ्रुतेः स्वार्थपरत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ दुःखित्वेनोक्तिरित्यर्थः इति । एतच्च पापसाधनतयोक्तत्वरूपोपाधिसाम्यासिद्धयर्थं व्याख्यानम् । यद्वा जीवा एव तु दुःखिन इति दुःखित्वोक्तौ तत्र प्रदर्शनादेवं व्याख्यानम् । नन्वत्रापि व्याख्याऽभिमतव्यापकता दुःखित्वेनोक्तत्वोपाधेः श्रुत्यबाधभेन बाध्या । श्रुत्यर्थस्तु नाद्यापि व्यवस्थित इति पूर्वोपाधिविषयमपि गहननिविष्ट एवेति कथमुपाधिरिति चेत् । भवेदेतदेवं यद्यत्र श्रयवष्टभेन व्याख्याभिमतता व्यापकतोच्यते । न चैतदस्ति । किन्तु यः सुखी स दुःखित्वेनोक्त इति नियमो न सहदर्शनमात्रेणातिप्रसङ्गात् । नियामकं तु प्रमाणं नास्तीत्युक्तरीत्यैवातो न कोऽपि दोष इत्याशयात् ।

अ०— अनुमानेन यद्यर्थः श्रुतिदृष्टोऽध्यपोद्यते ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेश्वरो धर्म एव च ॥ स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ॥ ईशस्यानुमया सिद्धेः श्रुतिर्धर्मिप्रमा भवेत् ॥ तथा सर्वगुणैः पूर्ण ईश उक्तो यतस्ततः ॥ अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः ॥ न प्रमाणं भवेत्तस्मान्नानुमाऽत्रोपयोगिनी ॥ नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदावतः ॥ अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेत् ॥ न हि कालविभेदोऽस्ति तत्पक्षेऽस्मन्मते हरेः ॥ विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्यादीच्छा सदातनी (ना) ॥ विशेषेणैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा ॥ सर्वे निमेषा इति श्रुतिरेवाह सादरम् ॥

सु०— ननु श्रुतिः प्रमाणमेव किन्त्वनुमानविरुद्धत्वात्प्रतीतिार्थं परित्यज्य दुःखाभावपरतया व्याख्यातव्येत्याशङ्क्य नैवमनुमानस्य श्रुतिबाधकत्वाददर्शनात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिनैव बाधकत्वात् । एवमेव बाधकत्वाभ्युपगमे त्वतिप्रसङ्गः स्यादित्याह ॥ अनुमानेनेति । पूर्वोक्तेन शास्त्रयोनिसूत्रोक्तेनेश्वरः स्यात् । श्रुतिदृष्टोऽपिश्वरोऽनुमानविरोधान्याज्यः स्यादिति यावत् । धर्मश्च नैव स्यात्तत्फलं च नैव स्यादित्यत्राप्येवमेव तात्पर्यम् । यज्ञक्रिया नादृष्टफलहेतुः क्रियात्वाभिष्टाविनादिक्रियावत् । धर्मो वा न सुखसाधनमदृष्टत्वादधर्मवदित्याद्यनुमानसम्भवात् । अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमाह ॥ तेनेति । यस्मादुपजीव्यत्वादिराहितेनानुमानेनानन्दश्रुतेर्बाधाभ्युपगमेऽनिष्टप्रसङ्गस्तेन कारणेनैषा श्रुतिरेवेश्वरस्यानन्दवत्त्व एव प्रमा

प्रमाणं भवेन्न पुनरन्यथा योज्येति । मा भूच्छ्रुतिप्रमाणं मा च भूदनुमानवाधयाऽर्थान्तरपरा तथाऽप्यनुमानस्य बाधिका कुतः
 प्रतिरोधिका तु भवेदित्यत आह ॥ ईशस्येति । अनुमयेति श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणोपलक्षणम् । धर्मिप्रमा धर्मिग्राहकं
 प्रमाणम् । अनुमानं हि प्रमाणान्तरेण सिद्धे धर्मिणि प्रवर्तते नान्यथा । अत्र चेश्वरो धर्मी न चासावनुमानेन सिध्यतीति
 समर्थितं ग्राह् । ग्रत्यक्षाद्यविषयत्वं तु परस्यापि सम्मतम् । ततः परिशेषाच्छ्रुतिरेव धर्मिणः परमेश्वरस्य ग्राहिके-
 त्येष्टव्यम् । तथाचानेनानुमानेन श्रुतिप्रामाण्यमनुमतम् । अन्यथा स्वस्यानुत्थानप्रसङ्गात् । सा चोपजीव्या श्रुतिरीश्वरमान-
 न्दवन्तमाचष्टे । ततस्तद्विरोधादनुमानमप्रमाणमेव । अग्निस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षविरुद्धतच्छत्त्वानुमानवदिति । न च वाच्यं यः
 सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यमनुमानस्योपजीव्यं नानन्दवादीति । सर्वस्यापि वेदस्यैकवाक्यत्वेनार्ध(ज)चरतीयायोगात् । अन्यथाऽग्नि-
 ग्राहकमेवोपजीव्यम् । न तु तदौष्ण्यग्राहकमित्यपि स्यात् । अनेनैव न्यायेनेश्वरस्य विग्रहराहित्याद्यनुमानमपि सर्वं श्रुतिविरुद्ध-
 त्वादप्रमाणमेवेत्याशयवानुपसंहरति ॥ तस्मादिति । अत्रेश्वरविषये । अत एव सर्वगुणैः पूर्ण इत्युक्तम् । अन्यथाऽऽनन्दवा-
 नित्यवक्ष्यत् ॥ ७ ॥ अनुपपत्त्यन्तरं वैशेषिकादिदर्शने दर्शयन्नित्यमेव च भावादिति सूत्रं व्याख्याति ॥ नित्येच्छत्त्वादिति ।
 वैशेषिकादयो हि कालविशेषे द्यशुकादिप्रक्रमेण महाभूतसृष्टिमभ्युपगच्छन्ति । तत्तदीयप्रक्रियापर्यालोचनायां नोपपद्यते । किन्तु
 तत्पक्षे कार्यं सदा भवेत् । यदाऽभिलष्यते ततः प्रागपि भवेत् । कुतः । कारणसामीप्यसम्पत्तिनिबन्धनो हि कार्योत्पत्तेः
 कालनियमः । तत्रादिसृष्टौ परमाणवः समवायिकारणभूतास्तावत्सदा विद्यन्ते । निमित्तकारणं चेश्वरेच्छा नित्यैव । तथा कालो
 दि(क्च)क् । यद्यप्यदृष्टं धर्माधर्मसमाख्यातं न नित्यं तथाऽपि प्रलयेऽस्तीत्यङ्गीक्रियत एव । वृत्तिलाभस्तदा नास्तीति चेन्न ।
 तस्यापीश्वरेच्छादिकारणकस्य तद्भावेऽभावानुपपत्तेः । अत एव परमाणुसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावान्न सदा सृ(सदादिसृ)

(महदादिष्ट) शिरिति निरस्तम् । संयोगानुत्पादस्याप्यनुपपत्तेः । तदसमवायिकारणकर्माभावादिति चेन्न । तदनुत्पादस्याप्य-
योगात् । न चार्तोऽयद्द्व्यणुकदेः कारणमस्ति । यद्वैकल्यादभिलषितसमयात्माक् कार्याभावो भवेत् । सत्यां चाभिमतसामग्र्यां
कार्यानुदये पश्चादपि नोत्पद्येत । नियामकाभावादिति । सदात्वं सदातनत्वम् । भावात्प्रत्यक्षेणैव शेषः । एवशब्दस्य सदैवेति
सम्बन्धः । कार्यं भवेदिति चाभ्युपगमभोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्पक्षे कदाऽपि ह्यणुकाद्युत्पत्तिर्न सम्भवति । विनाशकारणस्येश्वरे-
च्छादेः सदातनत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वात् । कार्योत्पत्तिसहकृतमेवेश्वरेच्छादिकं विनाशकारणमित्यङ्गीकारेऽप्युत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः
प्रसज्येतेति । अत एव सृष्ट्यादीति वक्ष्यति । स्यादेवं यदि कालमात्रं सृष्टेर्वा संहारस्य वा कारणं स्यात् । न चैवम् । किन्तु
कालविशेष एवातस्तद्भावाभावाभ्यां सृष्टिसंहारनियमो घटते । तथा नेश्वरेच्छामात्रं सृष्ट्यादिहेतुः किन्तु तद्विशेष एव ततस्त-
द्भावाभावप्रयुक्ता सृष्ट्यादिव्यवस्था स्यादिति चेन्न । किं कालदेशादेरौपाधिको भेदः किंवा स्वाभाविकः । नाद्यः । निरस्त-
त्वात् । द्वितीये त्वपसिद्धान्त इत्याह ॥ न हीनि । हिशब्देनाकाशकालदिशैकैकत्वादित्यादितद्वाक्यं सारयति । कालेती-
श्वरेच्छाया अप्युपलक्षणम् । नन्विदं दूषणं भवतामपि समानम् । तथा हि । महदाद्युपादानकारणं प्रकृतिर्नित्यैव । तथा
निमित्तकारणमीश्वरेच्छाकालादिकमपि । तेदेव च प्रलयकारणम् । अतः सृष्टिप्रलयसमयनियमो भवतामपि दुर्घट इत्यत आह
॥ अस्मन्मत इति । यद्यप्यस्मन्मते हरैरिच्छा सदातना । प्रकृत्याद्युपलक्षणमेतत् । तथाऽपि विशेषकाल एवैतस्य महदादेः
सृष्ट्यादि भवतीति योजना । अस्माभिः काले स्वभावत एव भेदोऽभ्युपगम्यते । तथा च कालविशेषस्यैव सृष्टिं संहारं च
प्रति कारणत्वात्तद्भावाभावाभ्यां सत्स्वपीतरकारणेषु सृष्ट्यादिसमयनियमो युज्यत इति भावः । ननु कालविशेष इति वाच्यम् ।
भैवम् । विशिष्यत इति विशेषः स चासौ कालश्चेति विशदग्रहणात् । ननु सदातनीति भवितव्यम् । भैवम् । नायं द्युत्पद्यु-

लोरन्यतरः प्रत्ययः । किन्तु भवार्थे तनग्रत्ययोऽयम् । अथवा तनेति तनोते रूपमेतत् । ननु ते कालभेदा यदि नित्यास्तदा स प्रसङ्गस्तदवस्थः । व्यर्थश्च कालभेदाभ्युपगमः । अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यमिति चेत् । सत्यम् । उपादानं तु प्रकृतिरेव । निमित्तमाह ॥ विशेषाश्चेति । न केवलं महदादि किन्तु कालस्य विशेषाश्च क्षणलवादयः । एवशब्दस्य हरेरेवेति सम्बन्धः । सदेत्यनेन न युगपत्सर्वक्षणसृष्टिर्न तेषामपि क्षणिकत्वं स्यात् । किन्तु निरन्तरप्रवाहतयेत्युक्तं भवति । ननु कालविशेषाणां परमेश्वराज्जन्म कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यत आह ॥ सर्वं इति । सर्वे निर्मेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुतिरेव काल-विशेषाणामीश्वराज्जनिमाह हीत्यर्थः । विशेषेण द्योतत इति विद्युत्तस्मात्परमपुरुषात्सर्वे निर्मेषाः कालभेदा अधिजज्ञिरे यथा स्वं जायन्त इति । नन्वेषा श्रुतिः कालोपाधीनामीश्वराज्जननमाह न तु कालस्य । तथा सति काष्ठाकलामुहूर्तश्चित्युत्तरवाक्यस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न हि सर्वनिमेषातिरिक्तं काष्ठाकलादिकमस्ति । उपाधयस्तु निर्मेषादिरूपाः पृथगेवेति न तत्र पुनरुक्ति-दोष इत्यत उक्तं सादरमिति । यत्सर्वनिमेषजन्माभिधाय पुनः काष्ठादिजन्माभिधत्ते तदादरार्थमित्यतो न पुनरुक्तितदोषः । उपाधिभेदस्तु नोपपद्यत इत्युक्तमेवेति ।

टि०— ननु क्षित्वादिकं सकार्तृकं कार्यत्वादिति सर्वज्ञत्वादिविशिष्टतयेश्वरसाधकस्य कार्यत्वाद्यनुमानस्य जविश्वरभेदागमबाधकताया मृन्न वक्त्री जडत्वादित्याद्यनुमानानां च मृदव्रवीदापोऽब्रुवन्नित्याद्यागमबाधकतायाश्च दर्शनात्कथमनुमानस्य श्रुतिबाध कत्वाददर्शनमुच्यत इत्यतः कार्यत्वाब-नुमानस्येश्वररूपधर्मिग्राहकतया तदभेदागमं प्रत्युपजीव्यत्वेन मृन्न वक्त्री जडत्वान्मृत्त्वादित्याद्यनुमानस्य प्रमाणावधृतव्याप्तिपक्षधर्मताकावेन निरवकाश-तया तत्तदागमापेक्षया प्रबलत्वात्तद्बाधकत्वेऽपि प्रकृतानुमानस्यागमापेक्षया प्राबल्यासिद्धेर्नागमबाधकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ क्वचिदिति ॥ एवमेवेति । उपजीव्यत्वादिना प्राबल्याभावेऽपीत्यर्थः ॥ शास्त्रयोनिसूत्रोक्तेनेति । शास्त्रयोनिसूत्रव्याख्यानावसरे शिवो न जगत्कारणं

पुंस्त्वादेवदसवदिति पुंस्त्वहेतुबलादिति भाष्योक्तेनेत्यर्थः ॥ अत्राप्येवमेव तात्पर्यमिति । श्रुतिदृष्टोऽपि धर्मोऽनुमानविरोधात्त्याज्यः स्यात् । श्रुतिदृष्टमपि फलमनुमानविरोधात्त्याज्यं स्यादित्येवमेव तात्पर्यमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारसम्भवात्प्रकारान्तरमाह ॥ यज्ञाक्रियत्यादिना ॥ अन्यथेति । दुःखाभावपरतयेत्यर्थः ॥ बाधिका कुत इति । बाधकत्वप्रयोजकस्याधिकबलत्वस्यासिद्धेरिति भावः । नन्वीश्वरस्यानुमानासिद्धत्वोक्तिमात्रेण न श्रुतेर्धर्मिप्राहकता सिध्यति प्रलक्षादेरपि तत्साधकत्वसम्भवादित्यतोऽत्रानुमानपदस्य श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणोपलक्षणत्वेन श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणेनासिद्धत्वोक्तिरेवेयमिति भवेदेवानया श्रुतेर्धर्मिप्राहकतासिद्धिरित्याह ॥ अनुमयेतीति । श्रुतेर्धर्मिप्रमावस्य बाधितत्वादाह ॥ धर्मिप्राहकप्रमाणमिति ॥ नान्यथेति । तथा सत्याश्रयासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ प्रागिति । शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः ॥ सम्मतमिति । महत्त्वसमानाधिकरणोद्धूतत्वरूपत्वाभावात् प्रत्यक्षविषयत्वम् । उपमानस्य सङ्गतिप्राहकतया विषयविशेषनिष्ठत्वाच्च तद्विषयवमिति भावः ॥ अग्निस्वरूपप्राहकप्रत्यक्षेति । अग्निस्वरूपप्राहकस्पर्शानप्रत्यक्षेत्यर्थः । अग्निप्राहकमेवेति । अग्निरूपधर्मिप्राहकं चक्षुरेवेत्यर्थः ॥ न त्विति । वन्धौष्यप्राहकं स्पर्शानप्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्तच्च यदुपजीव्यं न तद्विरोधोऽनुष्णत्वाऽनुमानस्य येन चौष्यप्राहकेण विरोधः । तच्च नोपजीवमित्यौष्यप्राहकप्रत्यक्षस्य प्राबल्यासिद्ध्याऽनुमानबाधकत्वायोगादनौष्ययानुमितेर्प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । तस्मान्नरशिरःकपालशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वप्राहिशब्दसाजात्यमात्रेण प्राबल्यवद्वन्धौष्यप्राहिस्पर्शानप्रत्यक्षस्यानौष्ययानुमानादुपजीव्यधर्मिस्वरूपप्राहिचक्षुरादिसाजात्यमात्रेण प्राबल्यामित्येव वक्तव्यम् । ततश्चानेनैव न्यायेनानन्दवाक्यस्यानानन्दानुमानाद्धर्मिस्वरूपप्राहितयोपजीव्यत्वेन यः सर्वज्ञ इत्यावागमेन साजात्यमात्रेण प्राबल्याद्युक्तमेवानन्दानुमानबाधकत्वमित्याशयः । तस्मादित्युत्तरमाध्यमीश्वरस्यानानन्दानुमाया एव श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्योपसंहारपरमिति भ्रान्तिं परिहर्तुं तत्तात्पर्यमाह ॥ अनेनैवेति । ननु प्रतीतमाशयं परित्यज्य किमिच्छाशयान्तरपरिकल्पनमित्यतस्तत्र मूलकार्यं ज्ञापकमाह ॥ अत एवेति । ईश्वरे विग्रहराहित्याद्यनुमानानामपि सर्वश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । अनानन्दानुमाया एव श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्याभिप्रायकत्व इत्यर्थः । अत्रेत्यस्य सुखश्रव्योपपत्तेः किमीश्वरविषयत्वाङ्गीकारेणैतत्तथा सति सर्वगुणैः पूर्ण इत्यस्यासामञ्जस्य-

प्रसङ्गादीश्वरपरतैव युक्तेत्यप्याहुः ॥ ७३ ॥ अङ्गीक्रियत येवेति । अदृष्टस्य प्रलयेऽसत्त्वेऽसतः कारणत्वायोगेनादिकालीनकार्यकारणत्वाभावापत्त्या
 सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमित्यभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ॥ वृत्तिलाभ इति । वृत्तिनिरोधापगम इत्यर्थः । प्रलयहेतुना दृष्टेन प्रतिबन्धाभाव इति
 यावत् । प्रलयकाले सर्गहेत्वदृष्टानां प्रलयहेत्वदृष्टेन प्रतिबद्धत्वरूपो वृत्तिनिरोध एवास्ति न तदपगमरूपो वृत्तिलाभ इति भावः ॥ अभ्युपग-
 म्योक्तमिति । विरोधसामग्रीविरहमभ्युपगम्य सर्वदा कार्यसत्त्वमापादितमित्यर्थः । अस्याभ्युपगमवादत्वे मूलकार्यं ज्ञापकमाह ॥ अत एवेति ।
 अन्यथा सृष्टीच्छेयेवावश्यक्येति भावः ॥ कालाविशेष एवेति । सृष्टिकालसंहारकालरूप इत्यर्थः ॥ नियम इति । कालमात्रस्य सर्वदा
 सत्त्वेऽपि सृष्टिकारणसृष्टिकालस्य संहारकाले संहारकारणस्य च संहारकालस्य सृष्टिकालेऽभावादिति भावः ॥ तद्विशेष एवेति । सिसृक्ष-
 ञ्छिहीनरूप इत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति । कालविशेषस्य सृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनत्वे सृष्ट्यादिकमन्तरेण सृष्ट्यादिकालानुपपत्तिः । सृष्ट्यादिकाल-
 मन्तरेण च सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथेच्छाविशेषस्यापि सृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनत्वे सृष्ट्यादिकमन्तरेण सिसृक्षानुपपत्तिः सिसृ-
 क्षादिकमन्तरेण च सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथेच्छाविशेषस्यापि सृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनत्वे सृष्ट्यादिकमन्तरेण सिसृक्षानुपपत्तिः सिसृ-
 पूर्वं न निराकृता तथाऽप्रीच्छाविशेषस्यैपाधिकत्वनिरासकन्यायस्यान्नाप्यविशिष्टत्वेन तन्निरासेनैवैतन्निरासेऽपि सिद्ध एवेत्यभिप्रेत्य निरस्तवादित्युक्त-
 मित्यवधेयम् । ननु कालविशेष इति वाच्यमिति कालस्य विशेष इति षष्ठीसमासविधायके षष्ठीति सूत्रे पष्ठन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन प्रथमानिर्दिष्टः
 समास उपसर्जनमित्युपसर्जनत्वादुपसर्जनस्य चोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातविधानादिति भावः । नात्र षष्ठीसमासेऽभिमतो येनोक्तदोषः स्यात्किन्नाम
 विशेषणं विशेषण बहुलमिति समानाधिकरणसमास एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेन विशेषशब्दस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमुपपादयेन्नैव
 परिहरति ॥ मैवमित्यादिना । ननु सार्यचिराद्देवोऽव्ययेभ्यश्च्युतुलौ तुट् चेति सूत्रेणान्यत्सदाशब्दात् द्युट्च्युलोऽन्यतरस्मिन्प्रत्यये समागते
 तस्य तुडागमे युवोरनाकाविति तस्यानादेशे च सति निष्पन्नसदातनशब्दस्य टित्वाद्धिगुणजित्वादिना ङीपि यस्येति चेत्यकारलोपे सदातनीत्येवभाव्यम् ।
 सदातनेति तु कथमित्याक्षिपति ॥ नन्वेति । यद्यपि भवार्थतनप्रत्ययो न विहितस्तथाऽपि सर्वत्राधिकारसूत्रे प्रत्ययः । समा-

सान्त इत्येकवचनान्तप्रयोगस्यैव दर्शनात्तद्वत्तद्धित इत्येकवचनप्रयोगे कर्तव्ये यत्तद्धिता इति बहुवचनं तेन संज्ञिनां बहुवचनानादनुक्तोऽपि तद्धितः परिगृह्यत इति भावेन बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । ततश्च पृथिव्या आबौ अग्रादिपश्चात्तद्धिमच् इत्येवमादिलब्धं भवतीति वृत्तिकारणोक्त-
त्वाद्भावेऽर्थेऽनुक्तस्यापि तनप्रत्ययस्य तद्धिता इति बहुवचनलब्धत्वमस्यैवेत्यभिप्रेत्येवमुक्तमिति ध्येयम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ **अथवेति ॥**
तनोते रूपमिति । तनु विस्तार इत्यस्मात्तनोतीति कर्तरि नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति पचाधाचि तनोतिरूपनिष्पत्तिरिति भावः ।
ननु विशेषाश्चेत्युत्तरसाध्यमनर्थकम् । न च कालविशेषाणां किमुपादकमिति जिज्ञासायामुपादकसङ्कीर्तनमेतदिति वाच्यम् । कालविशेषाणां नित्य-
त्वस्यापि सिद्धान्तिनाऽङ्गीकर्तुं शक्यत्वेन तदनित्यत्वासिद्ध्या तदुपादकजिज्ञासाया एव तं प्रत्यन्यानादित्यत उक्ताकाङ्क्षापूर्वकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं
नित्यत्वस्यानङ्गीकर्तव्यत्वात्तदनुपादानपुरःसरमनित्यतामङ्गीकार्यं तदुपादकजिज्ञासामुत्थापयति ॥ **नन्विनि ॥ स प्रसङ्ग इति ।** सृष्टिप्रलयसमय-
नियमानुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ **व्यर्थश्चेति ।** उक्तातिप्रसङ्गानिवारकत्वात्प्रयोजनान्तरस्य चाभावादिति भावः । ननु विशेषाश्चेत्युत्तरवाक्यं निमि-
त्तकारणमुच्यते न तूपादानकारणं तत्कथमिदमुपादानप्रश्नस्योत्तरं किन्त्वन्यदेव । इदं तु निमित्तप्रश्नस्यैवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य किमयमुपादन-
प्रश्नः किंवा निमित्तप्रश्न इति विकल्पद्वयं मनसि निधाय तत्राद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरमाख्यं योजयति ॥ **सत्यामित्यादिना ।**
मूले चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रेत्य तं दर्शयति ॥ **न केवलमिति ।** तर्हीतरव्यावर्तकैवकारविरोध इत्यतो भिन्न क्रमत्वात्तस्य विशेषा
इत्यनेनानन्वयान्न दोष इत्याभिप्रेत्य तस्यान्वयमाह ॥ **एवशब्दस्येति ॥ न युगपदिति ।** युगपत्सर्वक्षणोत्पत्तौ उत्पन्नानां क्षणिकत्वे युगपदेव
सर्वक्षणसमाप्त्यापत्योत्तर क्षणमात्रप्रसङ्गेन तत्कार्योपलम्भमात्रप्रसङ्गदक्षिणकत्वमेव वाच्यमित्यक्षणिक्त्वासिद्धिरिति भावः । नन्वत्र विद्युतो भारत्याः
पुरुषाद्भुवोर्गोरीति वायोरेव कालविशेषकारणत्वमुच्यते तत्कथं परमेश्वरस्य तत्कारणत्वे एतच्छ्रुत्युदाहरणमित्यतो नेमे व्यधिकरणे पञ्चभ्यो किन्तु
समानाधिकरणे इति भावेन भावत्परतया श्रुतिं व्यचष्टे ॥ **विशेषेणेति ।** युगपदेव सर्वकालविशेषाणां सृष्टिर्भवतीति भ्रान्तिवारणायाह ॥ **यथा**
स्वमिति । स्वं स्वीयं कालमनतिक्रम्य यथा स्वं यस्य कालविशेषस्य यदा सृष्टिरुचिता तदा स कालविशेषः पुरुषाज्जायत इत्युक्तं भवति

काष्ठाकलामुहूर्तश्चेति । यद्यपि कलामुहूर्तः काष्ठाश्चेति श्रुतिपाठस्तथाऽपि काष्ठानां कलामुहूर्तोपेक्षया । क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-
द्वयम् । अष्टादशनिमेषाः स्युः काष्ठास्त्रिंशत् ताः कलाः । त्रिंशत्कलो मुहूर्तं स्यादिति वचनसिद्धतत्प्राथम्यद्योतनाय प्रथमग्रहणं न तु तथैव श्रुतिपाठाभि-
प्रायेणेत्यदोषः । श्री ५ ते लक्ष्मीश्च पल्याविति वच्छाखान्तरपाठेयमिति वा ॥ **न हि सर्वनिमेषातिरिक्तमिति ।** सर्वकालभेदातिरिक्तमि-
त्यर्थः । निमेषशब्दस्य कालभेदपरतया व्याख्यातत्वात् । तथा च पुनस्तद्वचने पुनरुक्तिरिति भावः । स्वमते तु नायं दोष इत्याह ॥ **उपाधय-
स्तिवति ।** श्रुतौ निमेषपदमुपाधयन्तरोपलक्षकमिति भावेन निमेषादित्यादिपदप्रयोगः । अक्षिपक्षमसंयोगतरणिपरिस्पन्दविशेषादिरूपा इत्यर्थः
॥ **पृथगेवेति ।** तत्तदुपाधयवच्छिन्नकाष्ठादिकलापेक्षयेति शेषः ॥ **उक्तमेवेति ।** नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमिमत्यादिनेति शेषः ।

अ० — उदीरयति कालाख्यां शक्तिमित्यस्य वागपि ॥ कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ॥ असङ्ख्यातविशेषत्वादित्युक्त्या अपि
सर्वदा ॥ ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा ॥ ईशार्धानौ च तौ नित्यं तदाधारौ च तद्वतौ ॥ इति श्रुतिरपि प्राह कालं स्वोद्दिष्ट एव तु ॥
तत्कालस्योष्ठमेवातो वाञ्छतीशः सदैव हि ॥ स्यात्कालः स तदैवेति कालस्य स्वगतत्वतः ॥ स्वभावोदेव हीच्छेष्टा देवस्यैव इति श्रुतेः ॥ स्वभावोऽपि
परेशेच्छावश इत्युदितः पुरा ॥ नित्या अनित्याश्च ततस्तदर्धाना इति श्रुतिः ॥

सु० — ननु निमेषादिशब्दा अक्षिपक्षमसंयोगादिवाचिनो न साक्षात्कालाभिधायिनः । अतो नेयं श्रुतिर्व्यक्तं काल-
स्यैवेश्वराज्जन्म प्रतिपादयितुमलमित्यतोऽत्र स्पष्टां स्मृतिं चाह ॥ उदीरयतीति । सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां
शक्तिमुदीरयाण इत्यस्येश्वरस्य वागपि कालस्येश्वरादुत्पत्तिमाहेत्यर्थः । कालात्मिकां कालाख्यां सहकारिशक्तिमुदीरयाणो जन-
यन्नित्यर्थः । अत्र कालशब्दादीश्वरस्य जगत्सृष्टौ शक्तित्वाभिधानाच्च नार्थान्तरकल्पनावकाशः । स्योदतत् । कालस्तावत्सर्वो-
त्पत्तिमतां निमित्तम् । न च कालस्योत्पत्तौ कालान्तरमस्ति । तत्कथं तस्योत्पत्तिः । पूर्वकालः परकालस्य निमित्तमिति चेन्न ।
इदानीं जातस्तदानीं जात इत्यधिकरणतया कालस्य कारणतावधारणात् । अधिकरणस्य कार्योत्पत्तिसमानकालीनताया गेहे

जातो गोष्ठे जात इत्यादौ निश्चितत्वादित्यत आह ॥ कालस्येति । कालस्योत्पत्त्यङ्गीकारे न केवलं साधकसद्भावः किन्तु कश्चन विरोधोऽपि नास्तीति योजना । एतच्च प्रपञ्चयिष्यते । एवं स्वमते कालविशेषभावाभावप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समयनियम इति समर्थितम् । प्रकारान्तरेण तं समर्थयते ॥ असङ्ख्यतेति । सर्वदा विद्यमानाया इति शेषः । सर्वदा विद्यमानाया अपी-
श्वरेच्छयाः शक्तिव्यक्तिरूपावस्थितसिप्तृक्षान्वाद्यसङ्ख्यातविशेष(वस्त्वा)त्वात्तद्व्यव्यक्तिप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समयनियमो व्युज्यत इत्यर्थः । यद्यपि कालभेदमात्रेण कृतसमाधानमेतत् । कालविशेषे सक्षयमीत्येवंरूपत्वाद्भगवदिच्छाया न मोघत्वमापद्यते । तथाऽ-
पि वस्तुस्थितिरियं दर्शिता वेदितव्या । कालस्य कालगत्वेनेत्युक्तं तत्र किं कालः स्वगतः किं वा कालान्तरगतः । नाद्यः ।
स्वस्कन्धारोहणवद्विरुद्धत्वात् । न द्वितीयः । तदभावात् । भावे वा कालान्तरसृष्टिव्यर्थ्यते । तस्याप्युत्पत्तौ कालान्तराङ्गीकार-
प्रसङ्गादित्यतः सप्रमाणकमुक्तं विवृणोति ॥ ईशा इति । देश इत्यव्याकृताकाशाभिधानम् । स्वगता इत्यव्याप्राप्तां देशकालयोः
स्वातन्त्र्यशंकां वारयति ॥ ईशाधीनाविति । विशेषणत्रयेण सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तीनां परमेश्वरायत्तत्त्वमुच्यते । श्रुतिरपीति साक्षिणं
समुच्चिनोति । यतः कालस्य स्वगतत्वं श्रुतिः ग्राह साक्षिणा च सिद्धम् । अतः कालस्य स्वगतत्वतः स कालस्तदैव स्यादिति श-
सदैव सोऽदिष्ट एव काले तत्कालसृष्टिमेव वाञ्छतीत्यन्वयः । एतदुक्तं भवति । कालातिरिक्तकार्याणामेव कालोऽधिकरणतया
कारणं न कालस्य केवलं श्वो घटं स्रष्टाऽस्मीतिवत्कालसृष्टिं वाञ्छतः परमेश्वरस्याधिकरणतयोद्देश्यः कालः क इति ग्रन्थोऽव-
शिष्यते । तत्र यः सृज्यः स एवेत्युत्तरम् । न हि सृज्यस्य ग्राक् सत्त्वमस्ति येनोद्देश्यत्वं सत्त्वमपेक्षेत । अधिकरणाधिकर्तव्यता
चैकस्यैव श्रुत्यादिसिद्धा विशेषबलाच्चोपपद्यते । अतो न कालस्योत्पत्तौ काचिदनुपपत्तिरिति । यदुक्तं यद्देशरेच्छा सिसृक्षाकारा
व्युज्यते तदा महदादिसृष्टिर्भवति । यदा तु सञ्जिहीषारूपा सम्पद्यते तदा संहारो भवतीति । तत्रेदं वैचित्र्यं किन्निमित्तमिति वाच्यम् ।

न च कालविशेषे निमित्तमिति युक्तम् । तस्यैवरेच्छायत्तत्वात् । नापि पुरुषार्थायत्तम् । पारतन्त्र्यापत्तेरित्यत आह ॥ स्वभावा-
देवेति । एषा विचित्रा । तस्मात्कालविशेषाणामीश्वरार्थानन्तरे नेतेतराश्रयदोषापत्तिरिति हिशब्दार्थः । कुत एतदित्यत आह
॥ देवस्येति । एतदवगम्यत इति शेषः । अपर आह । किमनया कालादिवैचित्र्यकल्पनया । यावता कारणानां कार्याणां च
स्वभावोदेव समयनियमोपपत्तेः । अन्ततोऽपि हि स्वभाववादोऽभ्युपगन्तव्यः । ततो वरमादावेव स्वभाववादाभ्युपगम इत्यत
आह ॥ स्वभावोऽपीति । पुरा चेतनानां विशेषो य इत्यादौ । स्वभाववादभ्युपगच्छताऽपि तन्वियामकतयेश्वरोऽङ्गीकार्यः ।
ततस्तत्रैकत्रैव स्वभावानुसरणे प्रमाणायत्तेऽङ्गीकार्ये किमनेकत्र तदभ्युपगमेनेति भावः । न केवलं पूर्वोक्तमेव ग्रमाणं स्मर्तव्यम् ।
किन्तु प्रमाणान्तरमप्यस्तीत्याह ॥ नित्या इति । तत इत्यस्य श्रुतावेव परामर्शविषयो द्रष्टव्यः । श्रुतिः सर्वस्येश्वरार्थानिता-
माहेति शेषः ।

टि०— ॥ नन्विति । निमेषशब्दोऽक्षिपक्षमसंयोगस्यैव वाचकः । काष्ठाकलादिशब्दा अपि तरणिपरिस्पन्दविशेषाणामेव वाचकाः ।
तद्वद्वारैव तत्तदुपाध्यवच्छिन्नकालाभिधायिनो न तु साक्षादित्यर्थः । अनुव्याख्यानानुसारेणोक्तं कालाख्यमिति ॥ सहकारिशक्तिमिति । सह-
कारिरूपं शक्तिमित्यर्थः । तथा चात्र शक्तिशब्दः सहकारिपर इयुक्तं भवति ॥ कालशब्दादिति । निमेषादिशब्दानामिव कालशब्दस्य तद-
वाचकत्वादिति भावः ॥ शक्तित्वाभिधानादिति । सहकारित्वाभिधानादित्यर्थः । उपार्थानां तु जगदन्तःपातित्वान्नेश्वरकर्तृकजगत्सृष्टौ
सहकारित्वमिति भावः ॥ नार्थानन्तरेति । पूर्ववदक्षिपक्षमसंयोगाद्युपाधिरूपार्थान्तरकल्पनावकाशो नेत्यर्थः । निश्चितत्वादित्यनन्तरं पूर्वकालश्च न
परकालरूपकार्योत्पत्तिसमानकालो न इति शेषः । ननु कालः किं स्वगत इत्यभिमतं किंवा काळान्तरगत इति । नाधः । स्वस्वन्यारोहणवद्विरु-
द्धत्वात् । नान्यः । तदभावात् । भावे वा कालान्तरसृष्टिवैयर्थ्यात् । तस्याप्युक्तौ कालान्तराक्षीकारप्रसङ्गादित्यत आह ॥ एतच्चेति । ईशो

देशश्च कालश्चेत्यादिनेति शेषः । ननु कालस्य कालगतोक्तिमात्रेण कथमुक्तशङ्कापरिहार आत्माश्रयत्वप्रसङ्गश्चाधिक इत्यत आह ॥ एतच्चेति । ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदेवतनुव्याख्याख्यानावसरे पूर्वकालस्याधिकरणत्वाभावेऽपि कारणत्वं प्रामाणिकत्वाच्चात्मश्रयत्वमित्यादि प्रपञ्चयिष्यत इत्यर्थ इति केचित् । नन्विच्छाया असङ्ख्यातविशेषस्ववर्णनमनर्थकम् । न च सृष्टिप्रलयसमयनियमसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । कालविशेषभावाभावाभ्यां तन्नियमस्य समर्थितत्वादित्यतः प्रकारान्तरेण समयनियमसमर्थनार्थत्वादस्य न वैयर्थ्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ एवमिति । नन्वेनेन सर्वदेच्छाया असङ्ख्यातविशेषत्वमुच्यते ततश्चोक्तनियमानुपपत्तिरेव दृढीकृता स्यादित्यतो नात्र यथाश्रुतसम्बन्धः किन्त्वन्यथैवेत्यतो नानुपपत्तिरिति भावेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वमपेक्षितपूरणेन परिहरन्नेवोक्तनियमसमर्थनपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ सर्वदेवत्यादिना ॥ कालान्तराङ्गीकारप्रसङ्गादिति । ततश्चानवस्था स्यादिति भावः ॥ स्वातन्त्र्यशङ्कामिति । स्वगता इति स्वाश्रयत्वोक्त्याऽऽश्रयान्तरनिरपेक्ष्यसूचनत्वात्तन्व्यप्राप्तिरिति भावः ॥ विशेषणत्रयेणेति । ईशाधीनविधि विशेषणेन सत्तायास्तदाधारावित्यनेन प्रवृत्तेस्तद्गतावित्यनेन प्रतीतिः परमेश्वरायत्तत्वमुच्यत इति विवेकोऽत्रानुसन्धेयः । अनेनेशाधीनौ ईशाधीनसत्ताकौ स आधारः प्रवर्तको ययोस्तौ तदाधारौ तस्माद्गतं गतिज्ञानं ययोस्तौ तद्गतावित्यनुव्याख्यानयोजनां सूचयति । ननु तथाऽपि स्यादेतदिति शङ्कायाः कथमेनेन परिहार इत्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीति । तथा च स्वव्यतिरिक्तसर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वात्कालस्य न तदुत्पत्तावपि कालापेक्षेति भावः । केचित्तु कालातिरिक्तेति । तथा च पूर्वकालस्योत्तरकालं प्रत्यधिकरणत्वाभावेऽपि कारणत्वमस्त्वेवेति भाव इत्याहुः । किमर्थं तर्हि मूले कालस्य स्वगतत्ववर्णनमित्यतः शङ्कान्तरपरिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तन्निरसनीयां शङ्कामाह ॥ केवलमित्यादिना । ननु सृज्यस्य कालस्य प्रागसतः कथमधिकरणतयोद्देश्यत्वमित्यतः किमत्र यदुद्देश्यं तत्प्राक् संदेवेति व्याप्तेः प्रागसत्त्वे कथमधिकरणतयोद्देश्यत्वमित्यादिनाभिमतं किंवा सृज्यस्याधिकर्तव्यत्वादधिकरणाधिकर्तव्ययोश्च लोके भेदस्यैव दृष्टत्वात्कथमेकस्यैवाधिकर्तव्यत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाव दूषयति ॥ न हीनि । सृज्यस्य घटस्योद्देश्यत्वेऽपि प्राक् सत्त्वाभावेनोक्तव्याप्तेरभावत्वागतसतोऽपि सृज्यकालस्योद्देश्यतोपपद्यत इति भावः । द्वितीयेऽपि कथमिति किं प्रमाणप्रश्न उक्तोपपादक-

प्रश्न इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यस्योत्तरमाह ॥ श्रुत्यादिसिद्धेति । आदिपदेन साक्षिपरिश्रहः । द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ चित्रोषवत्या-
 न्वचेति ॥ तस्येश्वरेच्छायत्तत्वादिति । तथा चान्योन्याश्रय इति भावः । पुरुषार्थायत्तं पुरुषप्रयोजनार्थीनम् । ईश्वराधीनत्वे ईश्वरेच्छाधी-
 नत्वे ॥ नेति । ईश्वरेच्छायाः कालविशेषाधीनत्वाभावादिति भावः । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतानिरासायापेक्षितं पूरयति ॥ एतदिति ।
 ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति न्यायं मनसि निधायोक्तमवगत इति ॥ न केवलं पूर्वोक्तमिति । एतच्च चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽ-
 पीश्वरार्पित इत्यनुव्याख्याव्याख्यानावसरे न तदस्ति विना अस्यान्वयमाभूतं चराचरमित्युदाहृतप्रमाणसिद्धत्वाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ तत इत्यस्येति ।
 तत इत्यस्य परामर्शस्य विषयः श्रुतोवेव द्रष्टव्य इति सम्बन्धः । एतच्छ्रुतिवाक्यापेक्षया पूर्वश्रुतौ प्रकृतस्य हेतोरेव तत इति परामर्शः । न त्वेतद-
 ग्रन्थे पूर्वप्रकृतस्येत्याशयः ।

अ० — ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ ॐ उभयता च दोषात् ॐ ॥ रूपस्पशोदिहेतुभ्यः परमाणोरनित्यता ॥ अनु-
 मेया ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ श्रुतीनां च विरुद्धत्वाच्च तन्मतम् ॥ उपोदेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥ २-२-६ ॥

सु० — अनुपपत्त्यन्तरं वैशेषिकादिमते दर्शयत् ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ ॐ उभयता
 च दोषात् ॐ ॥ इति सूत्रद्वयं व्याचष्टे ॥ रूपेति । परमाणोरिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । पार्थिवादीनां चतुर्विधानां परमा-
 णूनां नित्यतामुपयन्ति वैशेषिकादयः । तदनुपपन्नं । पार्थिवाः पाथसीयास्तैजसाश्च परमाणवोऽनित्या रूपवत्त्वात्पटवत् । यद्वा
 चतुर्विधा अप्यनित्याः स्पर्शवत्त्वात्पटवत् । एवं पार्थिवा आप्याश्चानित्या रसवत्त्वात्पटवत् । पार्थिवा अनित्या गन्धवत्त्वाच्चद्व-
 देवेत्याद्यनुमानाविरुद्धत्वात् । न च सावयत्वमुपाधिः । गुणादौ साध्याव्याप्तेः । न च द्रव्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽस्योपाधि-
 त्वम् । यद्रूपादिमत्तसावयवमिति साधनव्यापकत्वात् । न च धर्मिग्राहकविरोधः । साक्षिणैव परमाणुसिद्धेरुक्तत्वात् । अनि-
 त्यत्वे च परमाणूनां न मूलकारणत्वसिद्धिः । यदि च रूपादिमन्तोऽपि परमाणवो नानित्यास्तदा घटादयोऽप्यनित्या न

स्युरविशेषात् । तथाऽ(च न)पि न परमाणूनां मूलकारणत्वम् । न चेश्वरे हेतूनां व्यभिचारः । भौतिकत्वेन विशेषणात् । तथा च वक्ष्यति । भौतिकं त्वेव रूपादिव्याप्तं नाशेन नो मत इति । नन्वस्माभिर्भूतसूक्ष्माणां नित्यताऽङ्गीक्रियते । तत्कथमेवमनुमीयते । भैवम् । न हि परमाणवो भूतसूक्ष्माणि किन्नामाहं(कारो)मात्रोपचितानि । विकृताकाराश्चानित्या एवेति ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चाल्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ श्रुतीनां चेति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । अन्यथा तृतीया स्यात् । श्रुतयश्चात्मन आकाश इत्याद्यास्तत्र तत्रोदाहृता ज्ञातव्याः । वैशेषिकादिमतस्यानुपादेयत्वे सिद्धे किं लब्धमित्यत आह ॥ अतश्चेति । अयं सकलगुणपूर्णपरब्रह्मविषयः । अविरोद्ध इति न वैशेषिकादिमतविरोधेनासमञ्जसो मन्तव्य इति भावः ॥ २-२-६ ॥

टि०— ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ व्यक्त्यैक्यापेक्षत्वस्य बाधितत्वादाह ॥ जात्यपेक्षमिति । समुदायापेक्षमित्यर्थः ॥ न च धर्मिग्राहकेति । अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते । स च न निरवधिकः । तथा सत्यनन्तद्रव्याख्यत्वाविशेषात्सर्वपमहीभरयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्निरवयवं द्रव्यमवयविभूतं किञ्चिदेष्टव्यम् । स एव च परमाणुरीति धर्मिस्वरूपग्राहकमानविरुद्धत्वमिति न वाच्यमित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति । यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तत इत्यादिनेति शेषः । व्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेषण्यतेरभावोऽप्यविशेषलक्षणसामान्यग्राहः सद्भावानानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ अविशेषादिनि । अस्त्येव घटादीनामपि नित्यत्वमितीष्टापादनमेतदित्याह ॥ तथाऽपीति । घटादीनां नित्यत्वेऽपीत्यर्थः । परमाणुबद्धादेरपि नित्यत्वे कार्यस्यैवाभावप्राप्तेः किमपेक्षया मूलकारणत्वं परमाणूनां स्यादिति भावः । अनेनोभयथा परमाणूनामनित्यत्वे तद्बद्धादीनां नित्यत्वे च परमाणूनां मूलकारणत्वानुपपत्तिरिति दोषात्परमतमसमञ्जसमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । यद्यप्ययमर्थो न मूले प्रतीयते तथाऽप्यनुकूलतर्कस्य मूलाभिप्रेतत्वात्कु-

रीत्या सूत्रार्थोऽप्यभिप्रेत एवेति ज्ञातव्यम् । शिष्यः शङ्कते ॥ नन्विदं । भूतसूक्ष्माणां नित्यतायाः स्वेनाङ्गीकारात्तेषामेव च परमाणुत्वात्तदनित्यत्वसाधनं तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरुद्धत्वात् न युक्तमित्यर्थः । नित्यत्वेनाङ्गीकृतभूतसूक्ष्माणामेव परमाणुत्वाभावाच्च तदनित्यतासाधनस्य तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरुद्धत्वमिति परिहरति ॥ न हीति । भूतसूक्ष्माण्येव परमाणवो न हीति सम्बन्धः । जालसूर्यमरीचिस्थत्र्यणुकषष्ठभागपरिमिताः ये परमाणवः परेण मूलकारणतया स्वीकृतास्ते भूतसूक्ष्माणि नैत्यर्थः । येन तदनित्यतासाधनमनुपपन्नं स्यादिति शेषः । किं तर्हि गेतोऽश्च इव परमाणवो भूतसूक्ष्मेभ्योऽर्थान्तरमेवेति पृच्छति ॥ किन्नामेति ॥ उत्तरमाह ॥ अहङ्कारेति । अत्राहङ्कारपदं तत्कार्यभूतानामप्युपलक्षकम् । ततश्च तामसाहङ्कारतत्कार्यभूतोपचितानि भूतसूक्ष्माण्येव पराभिमतपरमाणवो न त्वत्यन्तमिदमर्थान्तरमिति भावः ॥ अनित्या एवेति । ततश्च न पराभिमतपरमाणोरनित्यतासाधने काचिदस्माकं क्षतिरिति भावः ॥ ॐ अपरिग्रहाच्छात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ ॥ सम्बन्धमात्र इति । करणत्वादिरूपसम्बन्धविशेषविवक्षया तत्सामान्यविवक्षया च श्रुतीनामिति षष्ठीत्यर्थः । कुतोऽत्र करणत्वाविवक्षा सम्बन्धसामान्य विवक्षा चाश्रयणीयेत्यत आह ॥ अन्यथेति । श्रुतीनां निरूपणक्रियाकरणत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तत्र तृतीयाविधानाच्छ्रुतिभिरिति तृतीया स्यादित्यर्थः ॥ श्रुतयश्चेति । आत्मन आकाश इत्यादिश्रुतिभिराकाशादिक्रमेण स्पष्टेरुक्तत्वाद्व्यणुकादिक्रमेण स्पष्टिवादिनस्तच्छ्रुतिविरोध इत्याशयः ॥ इति वैशेषिकाधिकारणं समाप्तम् ॥ २-२-६ ॥

अ०— ॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ वैमर्षिकाश्च सौत्रान्ताः स्वरसक्षणाकं जगत् ॥ अणूनां समुदायं च कालकर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्तिकाले युक्तानामात्मानं च क्षणस्थितम् ॥ नित्यं सन्तानमेतेषां पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम् ॥ संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः ॥ दुःखाभावं सुखं चाद्वुरूपज्ञानसन्ततिम् ॥ मोक्षं सप्तमुदायो हि नैकस्मादेव युज्यते ॥ नोभयोश्चोभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षया ॥ अतोऽन्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥

सु०— ॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ ॐ ॥ अथेदानीं सौगतमतमपक्रियते । ते च चतुर्विधाः ।

वैभाषिकाः सौत्रान्तिका माध्यमिका योगाचाराश्चेति । तत्र जगत्सत्यमेव परमाणुमयमात्रक्षणानां वैशेषिकादीनां निरसन-
प्रसङ्गादनतिभेदं वैभाषिकसौत्रान्तिकमतमादौ तावन्निराक्रियते । विप्रतिपत्तिं दर्शयस्तन्मतमुपन्यस्यति ॥ वैभाषिकाश्चेति ।
आहुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । क्षणिकं क्षणमात्रावस्थायि । सुदूराभिधातादीनां विनाशहेतूनां प्रतिक्षणमनुपलम्भात्कथं
क्षणभङ्गित्वमित्यत उक्तं स्वरसेति । स्वभावैर्नैव क्षणिकं स्वभाव एवायं वस्तुनो यदिनाशित्वम् । तत्र का कारणापेक्षा ।
सुदूरादयोऽपि न वस्तुविनाशहेतवः । किन्नाम घटादितः कपालादेर्विसदृशकार्योत्पत्तौ निमित्तमूता एवेति । ननु च कार-
णानां क्रियया संयोगे सति तत्समवेततया तत्परिणामतया वा कार्योत्पत्तव्यम् । तत्कार्येणाप्येवमिति कथं क्षणिकत्वं जगत
इत्यत आह ॥ अणूनामिति । जगदाहुः । अणुसमुदाया एव गोघटादिबोधबोद्ध्याः । न तु तदरिक्तोऽवयवी नामास्ति ।
येन क्षणिकता विरुध्येत । अणुमात्रमिति वक्तव्ये समुदायग्रहणमेका महानिति प्रत्यक्षप्रत्ययविरोधपरिहारार्थम् । प्रत्येकमणू-
नामप्रत्यक्षत्वेऽनेकत्वेऽमहत्त्वेऽपि तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वादि युज्यत इति भावः । समुदायो हि मेलकेन (केनचित्पुंसा) पुंसा
भवति । न चास्मदादिस्तथेतीश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात् । तथाऽवयव्यनभ्युपगमे गोघटादिविलक्षणाकारता न स्यादित्यत
आह ॥ कालेति । कालकर्मणी च ते निमित्ते च । तत उत्पत्तिकाले आदिमृष्टौ । अन्यदा तु निमित्तान्तरमस्तीति भावः ।
युक्तानां सचिकृष्टयोत्पन्नानामणूनां समुदायमिति सम्बन्धः । कर्मादिवशादेव तथा तथा सचिकृष्टाः परमाणवो जायन्ते ।
यथा यथा गोघटादिविचित्राकारावभासः स्यात् । तत्र किमीश्वरेण । किंवाऽवयविना । सिद्धान्तिनाऽपि हि कर्मादिकं
निमित्तमङ्गीकर्तव्यम् । संयोगश्चावयव्युत्पादानगुणः । तावतैव सर्वमुपपद्यत इति । किमनात्मप्रपञ्च एव क्षणिको नेत्याह
॥ आत्मानं चेति । क्षणिकत्वहेतोः सत्त्वस्य सर्वत्र साम्यादिति भावः । क्षणिकत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह ॥

॥ नित्यमिति । एतेषामणूनाम् । सन्ताननिषिधया प्रत्यभिज्ञेति भावः । न चैवं सत्त्वस्थानैकान्त्यम् । सन्तानस्य सत्त्वाभावात् । एवं सामान्यतो निरूप्य विभागमाह ॥ पञ्चेति । जगद्दृक्षं पञ्चस्कन्धात्मना स्थितमाहुः । पञ्चस्कन्धानाह ॥ संस्कारेति । स्थितिः स्कन्धानामिति शेषः । समनन्तरप्रत्ययः संस्कारस्कन्धः । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मकाः परमाणवो रूपस्कन्धः । निर्विकल्पकं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । सन्निकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्कन्धः । वेदनाऽपरपर्यायं दुःखं चैकस्कन्धः । अत्र रूपस्कन्धो बाह्यः । अन्ये चत्वार आभ्यन्तरा इत्याहुरिति सम्बन्धः । सुखादीनां पदार्थान्तराणां विद्यमानत्वात्कथं पञ्चैव स्कन्धा इत्यत आह ॥ दुःखाभावामिति । चशब्देन केचित्सुखं वेदनास्कन्धेऽन्तर्भावयन्तीति सूचितं भवति । यद्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः । यथा मूर्ताभाव एवाकाशं रूपादय एव पृथिव्याद्याः सङ्ख्यादयस्तु गुणाः पृथगनुपलभ्यमाना सन्त्येव । देशान्तरोत्पाद एव कर्म प्रत्ययालम्बनम् । क्षणिकस्य वास्तवकर्मायोगात् । सन्निकृष्टविप्रकृष्टतयोत्पाद एव संयोगादिव्यवहारगोचरः । अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वादिसामान्यबुद्धिबोधेत्यादि ॥ अरूपेति । सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मा तस्य विषयोपप्लुतः संसारः । अरूपा निर्धियाया ज्ञानसन्ततिस्तामेव मोक्षमाहुर्नान्यमित्यतो न पञ्चस्कन्धप्रक्रियामङ्ग इति । एवं वैभाषिकसौत्रान्तिरुयोः साधारणमतमुपन्यस्यावान्तरभेदं तु निराकरणप्रस्ताव एव विवक्षुर्चात्रदुक्तं परमाणुसमुदाय एव गोघटादिप्रपञ्चो न त्वन्यथा कश्चिदस्तीति तन्निराकर्तुं समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ स इति । योऽयं गोघटादिबुद्धिविषयत्वेनाभ्युपगतः समुदायः । स किमेकपरमाणुहेतुकः किन्नाऽनेकपरमाणुहेतुकः । नाद्यः । एकस्मात्परमाणोः समुदायोत्पादानुपपत्तेः । न द्वेकस्मिन् स्तरौ कस्यापि तरुसमुदायबुद्धिर्विद्यते । समुदायकल्पनं चानर्थकमापद्येत । महच्चैन्द्रियकत्वयोरसमर्थितत्वात् । अनेनापिशब्दलब्धोऽर्थो दर्शितः । द्वितीयनिराकरोति ॥ नेति । उभयग्रहणमेकमात्रोपलक्षणम् । सकाशादिति शेषः । चशब्देन समुदायो युज्यत

इत्यनुकृष्यते । कुतो न युज्यत इति चेत् । अनेकहेतुकत्वेऽपि किमसमुदितानेकहेतुकोऽथ समुदितानेकहेतुक इति वक्तव्यम् । आद्ये सर्वत्रापि गोघटादिबुद्धिप्रसङ्गः । असमुदितपरमाणूनां सर्वत्र भावात् । समुदायस्य च तन्मात्रहेतुकत्वात् । समुदायाङ्गीकारवै-
यर्थ्यप्रसङ्गश्च । द्वितीयानुपपत्तौ हेतुमाह ॥ उभयत्वमिति । यद्यस्मादुभयत्वं समुदितानेकत्वं समुदायसापेक्षम् । जाते हि समुदायेऽनेकेषां समुदितत्वं सम्भवति । तस्मान्नेति सम्बन्धः । समुदितानेकत्वस्य समुदायसापेक्षत्वेऽपि कुतस्ततः समुदायोत्पादो न युज्यत इत्याशङ्कां परिहरन्मूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अत इति । समुदायस्य समुदितानेकेषां चेतरेतरापेक्षोत्पत्तिरुक्तत्वेनेत्यर्थः समुदायानु(त्पत्तौ)पपत्तौ चाणूनां महानेक इति प्रत्यक्षबुद्धिगोचरतायोगादवश्यमङ्गीकरणीयोऽवयवीति । किञ्चायं समुदायः किं परमाणूनां संयोगः किवाऽनेकत्वसंख्या । उत द्रव्यान्तरम् । नाद्यद्वितीयौ । अनङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽप्यतीन्द्रि-
याश्रितयोस्तथोस्तथोरैन्द्रियकत्वानुपपत्तिः । तृतीये स एवावयवी । सांघृतोऽसाविति चेत् । तर्हि पुनर्महानित्यादिप्रमानुप-
पत्तिस्तदवस्थैव । आन्तरियमिति चेन्न । आन्तेरश्रान्तिपूर्वकत्वेन क्वचिन्महत्त्वादेवास्तवत्वप्रसङ्गात् । अनादिवासनावशा-
दनादिरेवेयं आन्तरिरिति चेन्न । नीलादिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । ननु विषयमिदमुच्यते । अवयवनि बाधकसद्भावात् ।
तथा हि । अवयवी किमवयवेषु प्रत्येकं कात्स्न्येन वर्तते । किंवैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । न द्वितीयः । तस्यावयवान्विहा-
यैकदेशाभावात् । भावे वा तत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात् । किञ्च केषुचित्तन्तुषु चलत्सु तद्रतोऽवयवी चलति न वा । नेति पक्षे
युतसिद्धिप्रसङ्गः । आद्ये तु निश्चलावयवाश्रितो न चलतीति चलाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्माभ्यासः । एवमावृतानावृतत्वरक्ता-
रक्तत्वलक्षणावपि विरुद्धधर्माध्यासौ द्रष्टव्याविति । उच्यते । नास्माभिरवयवेष्वभ्योऽत्यन्तमिन्नोऽवयवी गृह्यते । किन्तु तत्परिणाम-
विशेष एव । तत्र कुतो वृत्तिविकल्पावकाशः । चलाचलत्वादिविरोधवदप्याक्रियत इति नावयवनि बाधक-

सद्भावः । न च वाच्यं समुदायो भवद्विरङ्गीक्रियत एव ततश्चाक्षेपसमाधानसाम्यमिति । यतोऽनेकेषामेककालदेशकार्याद्यवच्छेदेन मेलनं समुदायोऽभ्युपगम्यते । स चामिलितेभ्य एव भवतीति । स्थायितायां च तत्सम्भवो न क्षणभङ्गवाद इति वक्ष्यति ।

टि०— ॥ ॐ समुदाय उभय हेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ आनन्तये हेतुं सूचयन्नेव तदधिकरणप्रघट्टकप्रतिपाद्यमाह ॥ अथेदानीमिति । हेतुक्रनिराकरणानन्तरमिति भावः । अयम्भावः । समयास्तावद् द्विविधाः । हेतुकाः पाषण्डाश्चेति । योगसाङ्ख्यकणादाक्षपादा वै हेतुवादिनः । पञ्चीशशाक्तबुद्धाद्याः पाषण्डा इति कीर्तिता इति स्मरणात् । तत्र हेतुका हेतुभिः प्रबला इति त एवादौ निराकार्या अनन्तरमेव च पाषण्डनिरासावसर इत्यतोऽत्र हेतुक्रनिरासानन्तरं पाषण्डनिरासः कर्तव्यः । पाषण्डोऽपि वेदप्रामाण्यानङ्गीकाराङ्गीकारभ्यां द्वेधा भवति । तत्राद्योऽतिविरोधित्वादादौ निराकार्यः । स च बौद्धजैनभेदेन द्वेधा । तत्र बौद्धशास्त्रस्य प्रथमं निर्मितत्वाद्याबल्याच्चादौ बौद्धा निराकार्या इति तत्पक्ष एवादौ निराक्रियत इति । वैभाषिकादिमतनिरासपरस्यास्य ग्रन्थस्य कथं सौगतनिरासकत्वमित्यतस्तद्वान्तरभेदत्वाद्वैभाषिकादीनां तदुपपत्तिरिति भावेन तद्वेदमाह ॥ ते चेति ॥ चतुर्विधा इति । यद्यपि भगवानेक एव गुरुस्तथाऽपि प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा चतुर्विध्यमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि मन्दमध्यमोत्तमभेदाद्विनेयानां त्रैविध्यमेवेति तदेव च वक्तुं युक्तम् । अतः साङ्करभाष्ये त एते त्रयो वादिनो भवन्तीत्यादिना तदेव दर्शितम् । तथाऽपि मन्दबुद्धीनां वैभाषिकसौत्रान्तिकभेदेन द्वैविद्याश्रयणात्साक्षात्परम्पराविभाजकोपाधीनेकीकृत्येयं चातुर्विध्योक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु परमाणुपञ्जरूपः क्षणिको बाह्योऽर्थो घटादिः सन्प्रलक्ष्यश्चेति वदतो वैभाषिकासोऽनुमेय इति वदन्सौत्रान्तिकोऽत्यन्तविरोधी ततोऽपि ज्ञानमेवास्ति न ततोऽतिरेकेण बाह्यार्थोऽस्तीति वदन्योगाचारोऽतितरां विरोधी ततोऽपि सर्वशून्यवादी माध्यमिकोऽतितमां विरोधीति माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकाः क्रमेणैव निराकार्याः । तत्कथमिति विरोधिनौ माध्यमिकयोगाचारौ प्रथममनिराकृत्य किञ्चिद्द्विरोधिनोवैभाषिकसौत्रान्तिकयोरेव प्रथमं निराकरणमित्याशङ्क्यां परिहरन्नेवैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ तत्रेति । परमाणुमयं परमाण्वारब्धम् ॥ निरसनप्रसङ्गादिति । परमाण्वारम्भवादनिरासेन तत्पञ्जवादोपस्थितेः प्रसङ्गसङ्गत्या तन्निरास इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । वैभाषिका हि परमाण्वाकाशद्विकालात्मनसां तथा सामान्य-

विशेषसमवायानां तथा परमाणुपरिमाणदीनां गुणानां च केनाश्चिन्वित्यतामभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयं विनाशमुपगन्तीत्यतस्तेऽध्वैनाशिकास्तेन तदुप-
न्यासो वैनाशिकत्वसाभ्येन सर्ववैनाशिकान्स्मारयतीति प्रसङ्गसङ्गत्या तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु योगाचारमाध्यमिकयोरिव
वैमाषिकसौत्रान्तिकयोरपि मतभेदसद्भावात्पृथगेव तन्मतं निरसनीयम् । तत्किमिति मतद्वयस्यैकीकृत्य निरास इत्यत उक्तमनतिभेदमिति । यद्यपि वैमाषि-
काणां बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षः सौत्रान्तिकानां त्वनुमेय इत्यस्ति तन्मतयोरवान्तरभेदस्तथाऽपि परमाणुपञ्जरूपस्य क्षणिकस्य बाह्यार्थस्य घटादेः सत्यताया उभ-
यसम्मतत्वान्वाह्यतन्तन्मतयोर्भेद इति परमाणुपञ्जसत्त्ववादिमतत्वेनैकीकृत्य मतद्वयं तन्निरासो युक्त इति द्रष्टव्यम् । ननु वैमाषिका इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थ-
कम् । न चायं परमतोपन्यास इति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य विप्रतिपत्तिविषयप्रदर्शनेन वैमाषिकादयो जगत्सत्यत्वमभ्युपगच्छन्त्येव तत्कथं
तन्निरासायाधिकरणारम्भ इत्याशङ्क्यपरिहारेणाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वात्तन्मतोपन्यासस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विप्रतिपत्तिप्रदर्शनार्थतासूचनपूर्वकं
तन्मतोपन्यासपरतया ग्रन्थतात्पर्यमाह ॥ **विप्रतिपत्तीति ॥ वक्ष्यमाणेनेति** । दुःखाभावं सुखं चादुरित्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । ननु
क्षणावस्थायित्वरूपक्षणिकत्वं सिद्धान्तेऽप्यभिमतं तेन विना स्थायित्वानिर्वाहात् । न ह्यल्पाल्पतरकालावस्थायित्वं विना स्थायित्वं सूपपादम् । तत्कथं-
मेतद्विप्रतिपत्तिविषयप्रदर्शनमित्यतो यथेदं विप्रतिपत्तिविषयप्रदर्शकं स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ **क्षणिकमिति** । नन्वेवं मुद्राभिधातादेर्विनाशहेतुत्वं न
स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति ॥ **मुद्रादय इति** । तर्हि प्रयोजनान्तरस्याप्यभावादानर्थक्यमेव तेषामापन्नमिति पृच्छति ॥ **किन्नामेति** ।
प्रयोजनान्तरसद्भावानर्थक्यमिति भावेन तदर्थत्वमाह ॥ **घटादित इति** । न्यायमतमाश्रित्योक्तं तत्समवेतयेति । भेदाभेदपक्षमाश्रित्योक्तं
तत्पारिणामतेयेति ॥ **कथं क्षणिकत्वमिति** । जगतः क्षणिकतायां तन्ननां प्रथमं क्रियाऽनन्तरं संयोग इत्युक्तकमयोगादिति भावः ॥ **तदति-
रिक्त इति** । परमाणुसमुदायातिरिक्तः परमाण्वारब्धः परमाणुपरिमाणो वाऽत्रयवी नास्तीत्यर्थः । प्रक्षत्वादीत्यादिपदेनैकत्वादिरग्रहः ॥ **नथेति** ।
मेलक इत्यर्थः । अस्मदादीनां परमाण्वदर्शित्वेन तन्मेलकत्वायोगादिति भावः ॥ **विलक्षणगाकारतेति** । परमाणूनामविलक्षणत्वादिति भावः ।
कालश्च कर्म च निमित्तं च कालकर्मनिमित्तानि तेभ्य इति कालकर्मनिमित्तन इति यथास्थितयोजनायामादिसृष्टिसङ्ग्रहो न स्यात् । तत्र कालकर्म-

णोरिव निमित्तान्तरस्याजनकत्वादतस्तत्सङ्ग्रहाय तदनुगुणतया तद्व्याख्याति ॥ कालकर्मणी चेति । अत्रैवोपपद्यमानकृतयोऽपत्तिकालपदमादिसृष्टे-
 परतयाऽनूय व्याचष्टे ॥ उत्पत्तिकाल इति ॥ अन्यदा त्विति । अर्वाचीनसृष्ट्याविलयः ॥ निमित्तान्तरमिति । तत्र कालकर्मणोरिव
 तदतिरिक्तमेलकपुरुषादिरूपनिमित्तस्यापि सद्भावेन कालश्च कर्म च निमित्तं चैत्युक्तयोजनायामपि न क्षतिरिति भावः । तावताऽपि कथमुक्ताक्षेप-
 परिहार इत्यत आह ॥ कर्मादिवशादिति । मेलकपुरुषेण विनेत्येवकार्थः । ननु कर्मादिवशादिवेश्वरेणापि मेलनं सम्भवत्येव तथा परमाणु-
 संयोगेनैवावश्यम्युपगमैनापि गोषटादिविलक्षणकारता सम्भवत्येव । ततश्चाविशेषात्कर्मादोरिवेश्वरस्य परमाणुसंयोगस्यैवावयविनोऽपि मेलकत्वं विल-
 क्षणाकारताप्रयोजकत्वं चाभ्युपगन्तव्यमेव । तथा च कर्मादिवमेव मेलकं नेश्वरः परमाणुसंयोग एव विलक्षणाकारतानियामको नावयवीति कुतोऽ-
 वधारणमित्यत आशङ्क्यकत्वादित्तत्सिद्धिरित्याशयेनेश्वरस्य मेलकत्वपक्षे तावत्कर्मादिरावश्यकत्वमुपदर्शयति ॥ सिद्धान्तितनाऽपीति । कर्मादि-
 निरपेक्षस्य तस्य कारणताया वेदाप्रामाण्यापादकत्वादिति भावः । अवयवम्युपगमेऽवयवसंयोगस्याप्यवश्यमङ्गीकर्तव्यतामाह ॥ संयोगश्चेति ।
 ततश्च तदभावेऽवयवम्युपगमस्यैव स्यादिति भावः । ननु सिद्धान्तिना कर्मादिरिव पूर्ववादिना मेलकपुरुषादेरप्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वादविशेष एवेति
 नोक्तावधारणसिद्धिरित्यतो भवेदेवं यदि कर्मादिनिरपेक्षस्येश्वरादिरिवेश्वरादिनिरपेक्षस्य कर्मादिरपि मेलकत्वाद्यनुपपत्तिर्भवेत् । न चेत्तदस्ति । ततश्च
 सिद्धान्ते उभयोः प्रयोजकत्वाश्रयणाद्गौरवम् । पूर्ववादे त्वैकमात्रस्यैतदाश्रयणाच्छाघवमिति तत एवोक्तावधारणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ तावतैवेति
 ॥ सर्वत्रेति । अनात्मनीवात्मन्यपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽत्मन्येव व्यभिचारीतत्वात्सत्त्वस्यानात्मन्यपि क्षणिकत्वसाधकत्वं न स्यादिति भावः
 ॥ क्षणिकत्व इति । आत्मानात्मप्रपञ्चस्येति शेषः । सोऽहमित्यादिप्रत्यभिज्ञयाऽऽमानात्मप्रपञ्चस्य स्थायित्वसिद्धिरिति भावः ॥ एवमिति ।
 सन्तानस्य स्थायित्वमित्यर्थः । क्षणिकत्वाभाववति सन्तानेऽपि सत्त्वस्य वृत्तेरिति भावः ॥ सत्त्वाभावादिति । अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्य
 सन्तानिमात्रनिष्ठतायाः परेणाभ्युपगमादिति भावः ॥ समनन्तरप्रत्यय इति । विज्ञानादिस्करनानां सम्बन्धिनी रागद्वेषमोहादिरूपा वासना
 समनन्तरप्रत्यय इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं चन्द्रिकायां तेषां वासना संस्कारस्कन्ध इति ॥ रूपेति । विषयेन्द्रियात्मना स्थिता इति शेषः । तत्र

विषयात्मना स्थितानां रूपदीनां रूप्यन्त इति व्युत्पत्त्या रूपस्कन्धमिन्द्रियात्मना स्थितानां तु तेषां रूप्यन्त एभिर्विषया इति व्युत्पत्त्या रूपस्कन्ध-
त्वमिति विशेषोऽत्रातुसन्धेयः ॥ **साविकल्पकं ज्ञानमिति** । कुण्डलीगोर्गच्छतीत्यादिसाविकल्पकज्ञानमित्यर्थः ॥ **रूपस्कन्धो बाह्य इति** ।
रूप्यमाणानां पृथिव्यादीनां बाह्यत्वेनान्तरत्वासम्भवादिमिन्द्रियात्मना रूपसगन्धस्पर्शशब्दात्मकानां परमाणूनामाभ्यन्तरत्वं
मस्येवेति न तद्बाह्यत्वोक्तिरुक्ता तथाऽपि विषयात्मना स्थितानां तेषामभ्यन्तरत्वाभावाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि रूप्यमाणपृथिव्यादीनामपि
कायाकारेण संहततया कायस्थत्वमस्मिन्नेति तेषामप्याध्यात्मिकत्वमेव तथाऽपि कायाकारेणसंहतानां पृथिव्यादीनामाध्यात्मिकत्वाभावाभिप्रायेणेयमुक्तिः ।
यद्यपि च कायाकारेणसंहतानामपीन्द्रियसम्बन्धादाध्यात्मिकत्वमेव वक्तुं युक्तं तथाऽपि विज्ञानादीनामिव स्वरूपेण नाध्यात्मिकत्वमित्यभिप्रायेण
बाह्यत्वोक्तिरिति ध्येयम् । मूले सुखं दुःखमात्रं चाहुरिति चशब्दस्य भिन्नक्रमतामभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **चशब्देनेति** । अस्मिन्पक्षे चशब्दस्य
भिन्नक्रमताश्रयणं भवत्सिपरितोषावध्यास्थितान्वयमभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **यद्वेति** । तमेव दर्शयति ॥ **यथेत्यादिना** । इत्यादीत्यादिपदे-
नोपाधिर्वेनावश्याभ्युपेया क्रियैव काल इत्यस्य परिशदः । नन्वनात्मनस्तद्वन्धस्य पदार्थान्तरस्य सत्त्वात्कथं पञ्चस्कन्धप्रक्रियासिद्धिरित्याशङ्क्या-
रूपज्ञानसन्ततिमित्यनेन मोक्षस्यैवात्मनो बन्धस्य च स्वरूपकथनान्न तावादायोक्तप्रक्रियाभङ्गः शङ्कनीय इति भावेन तद्वाक्यमात्मादित्रितय-
परतया योजयति ॥ **सन्नन्यमानमित्यादिना** । आत्मनः क्षणिकत्वसाधकप्रक्रियाकारिवरूपसत्त्वोपपादनाय सन्नन्यमानमित्युक्तम्
॥ **विषयोपप्लव इति** । विषयसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्यानादिवसनावशाच्चो विषयोपरक्तस्योत्पादः संसार इति चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयम्
॥ **निराकरणप्रस्ताव एवेति** । विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्दोऽनुमितं वदेदित्यादिनेति शेषः । नन्वेकस्मादपि परमाणोः समुदायोत्पादः किन्न
स्यादित्यतस्तर्ह्यविशेषदेकस्मात्तरेरपि तत्समुदायोत्पादः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति यो यत्समुदायः स तत्समुदायत्वप्रतीतिविषय इति व्याप्तिस्त-
त्समुदायप्रतीतिप्रसङ्गादित्यतिप्रसङ्गमभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न हीति** ॥ **महत्त्वेति** । कारणमहत्त्वतद्बहुवाभ्यां कार्ये महत्त्वदर्शनात्समुदा-
यस्यैकारमाणुहेतुत्वे तन्निष्ठमहत्त्वप्रयोजकस्य कारणमहत्त्वस्य तद्बहुत्वस्य चाभावेन तद्व्युत्पत्तस्य समुदाये महत्त्वस्याप्यसम्भवात्तदभावे चैन्द्रियकत्वप्रयो-

जकधर्मशून्यत्वेनैन्द्रियकस्याप्यभावप्रसङ्गादिति भावः । नन्वसमुदितानेकहेतुक्त्वान्युपगमादुभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षयोन्याश्रयत्वकथनानुपपत्ति-
 रित्यतः समुदितानेकहेतुक्त्वं एव तदभिधानाच्च तदनुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तत्प्रक्षानिराकरणपरतयोत्तरमाध्वं योजयितुमनेकहेतुक्त्वं विकल्प्य प्रथमपक्षं
 तावद्वहिरिव दूषयति ॥ **अनेकहेतुक्त्वेऽपीति** । यद्यप्यत्रान्यथा सर्वदा समुदायत्वं स्यादिति भाष्यानुसारेणामिलितपरमाणूनां सदा सद्भावेन
 समुदायस्यापि सदातनत्वापत्त्या प्रलयाभ्युगमविरोधापत्तिरिति बाधकं वक्तुं शक्यते । तथाऽपि स्पष्टत्वाच्चिच्छिन्नैवेवेष्टतामिति भावेनातिप्रसङ्गान्तरमे-
 वाह ॥ **आद्ये सर्वत्रेति** । न च कालकर्मादिनिमित्तस्य क्वाचित्कत्वाच्च सर्वत्र समुदायोत्पत्तिरिति सर्वत्र गोघटादिबुद्ध्यभावो युक्त इति वाच्यम् ।
 अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुत इत्यादिना तस्य दूषयिष्यमाणत्वेन तद्वलेनोक्तानिप्रसङ्गपरिहारानुपपत्तौ तात्पर्यात् ॥ **समुदायाङ्गीकार-**
वैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेति । महत्त्वैकेन्द्रियत्वयोरसमर्थनादिति भावः । यद्यप्यस्मिन्पक्षेऽसमुदितपरमाणूनामनेकत्वात्तद्वेतुके समुदाये तत्प्रयुक्तं महत्त्वं
 तत्प्रयुक्तं चैकत्वैन्द्रियकत्वं वक्तुं युक्तं तथाऽपि सन्निकृष्टकारणगतानेकत्वस्यैव कार्ये महत्त्वारम्भकत्वदर्शनापकृते च तद्विरहाच्च महत्त्वारम्भ इत्या-
 शयात् । अन्योन्याश्रयत्वेनेति मूलमुपलक्षणपरमित्याशयानाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **ऐन्द्रियकत्वानुपपत्तिरिति** । द्रव्यग्रहणयोग्यताव्यापकयोग्य-
 ताकत्वात्संयोगानेकत्वसङ्ख्ययोरिति भावः ॥ **स एवावयवीति** । तथा च परमाणुसमुदायं गोघटादिबुद्ध्यैवमङ्गीकुर्वणेन परमाणुभिन्नद्रव्या-
 न्तररूपस्यावयवविनोऽङ्गीकृतत्वेन परमाणुव्यतिरिक्तोऽवयवी नाम नास्तीति प्रतिज्ञाव्याघात इति भावः ॥ **सांवृत इति** । पारमार्थिक एवावयवी
 पूर्वं निषिद्धो न कल्पितोऽपीति न कल्पितावयवान्युपगमेन व्याघात इति भावः । समुदायस्य कल्पितत्वे तद्विषयस्यैको महानित्यादिप्रत्ययस्य प्रमा-
 त्वाभावापत्त्या तत्प्रमात्वसिद्धयर्थं समुदायस्य पारमार्थिकत्वस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्प्रतिज्ञाव्याघातोऽवर्जनीय एवेत्याशयेन परिहरति ॥ **तर्हीति** । एको
 महानित्यादिप्रत्ययस्य अभवात्प्रमात्वाभाव इष्ट एवेति तदापादनमिष्टापादानमेवेत्याशङ्कते ॥ **आन्तिरेवेति** । तथा च तद्विषयस्य कल्पितत्वाच्च
 व्याघात इति भावः । आन्तैः सत्यप्रधानसापेक्षत्वेन क्वचिदपि महत्त्वादेवास्तवत्वं विनाऽयोगात्क्वचिद्वास्तवत्वं वाच्यम् । तथा च यत्रैव महत्त्वादिकं
 वास्तवं तस्यैवावयविनः पारमार्थिकत्वादुक्तप्रतिज्ञाविरोधादवश्यमित्याशयेन समाधत्ते ॥ **आन्तिरिति** । ननु प्रधानं न स्वरूपेण आन्तिहेतुस्तथा

सत्यज्ञातरजतस्यापि तत्समारोपप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानेन तस्य चिरविनिष्टस्य भ्रमकारणताया बाधितत्वात् । किन्तु तत्संस्कारः । स च प्रमथेव तद्भ्रमेणापि सम्भवति । न च प्रमाजन्य एव संस्कारो भ्रमहेतुः । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावेन भ्रमभावदर्शनात् । न च बाध्यमेव देशान्तरादौ सदिति त्वया वक्तुं युक्तम् । तथा सति तार्किकचरणानुसरणप्रसङ्गात् । न च प्रथमारोपानुपपत्तिरनादित्वादारोपपरम्परायाः । न हीदं पूर्वोऽयं महत्त्वादित्यारोपः । न च कल्याणभ्रमानुपपत्तिः । पूर्वकल्पानुभवजन्यसंस्कारस्य तत्रापि सम्भावात् । तत्तत्क्षायविनो वास्तव्यप्राप्तेर्न प्रतिज्ञाव्याघात इत्याशयेन शङ्कते ॥ **अनाधीति ।** अनादिभ्रमप्रवाहोत्पत्त्यसंस्कारवशादित्यर्थः ॥ **नीलादिज्ञानस्यापीति ।** महत्त्वादिज्ञानस्यानादिवारानावशादनादिभ्रान्तिरत्यक्त्वचिदपि महत्त्वादित्येव वास्तव्यानीलादिज्ञानस्याप्यनादिवारानावशादनादिभ्रान्तिरत्यक्त्वचिदपि वक्तुं शक्यत्वेन तद्विषयस्य नीलादेरपि वास्तव्यत्वाभावापत्त्या रूपादिस्कन्धानां सत्त्वाभावात्क्षणिकात्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु महत्त्वादिज्ञानस्यानादिवारानावशादनादिभ्रान्तिरत्यक्त्वचिदपि वक्तुं शक्यम् । ननु महत्त्वादिज्ञानस्यापि तद्विवेचितत्वावधारणाय सामान्यमूकभूता व्याप्तिर्न विशेषतो वक्तुं शक्या दृष्टान्ताभावात् । नापि यदविशिष्टस्य यस्य यद्भवति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्विवेचितत्वावधारणाय सामान्यव्याप्तिस्तन्मूलतया वक्तुं शक्या । बाधकभावाभावाभ्यां महत्त्वादिज्ञानस्य नीलादिज्ञानस्य च वैषम्येण तदभिद्धेरित्याशङ्कते ॥ **ननु विषयमिति ।** कात्स्न्येन स्वरूपेणेत्यर्थः । एकदेशेनावयवशः ॥ **अनेकत्वप्रसङ्ग इति ।** अवयवानामनेकत्वादिति भावः ॥ **एकदेशाभावादिति ।** तत्र मानाभावादिति भावः । ननु पटावयवतन्मवावधारितिरक्ता हस्तवित्तस्यावयवच्छेदास्तदेकदेशाः प्रत्यक्षत एवानुभूयन्ते । न हि पटो हस्तवित्तस्यावयवच्छिन्नस्ततोऽधिकपरिमाणत्वात् । नापि तन्तवः । तेषां ततो न्यूनपरिमाणत्वात् । तत्कथमवयववित्तिरैकदेशाभाव इत्यत आह ॥ **भावे चेति ॥ तत्रापीति ।** अवयववित्तिरिक्तखण्डपटादिरूपैकदेशेष्वपीत्यर्थः । तेषामपि तन्मवाधारब्धतया तत्कार्यत्वात्तन्तुष्वेव वृत्तिर्वाच्या । तत्राप्येकदेशाः किमवयवेषु प्रत्येकं कात्स्न्येन वर्तन्त उतैकदेशतः । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । नान्यः । तेषामवयववित्तिरैकदेशाभावात् । भावे वा तेषामपि तन्मवाधारब्धतया तत्कार्यत्वात्तेषु वृत्तिर्वाच्या । साऽपि किं प्रत्येकं कात्स्न्येन किं वैकदेशत इति एकदेशेन वृत्तौ तत्र तत्राप्येकदेशान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः । विकल्पप्रसारादित्युपलक्षणम् । तद्विषयप्रसारादित्यपि दृष्टव्यम् ॥ **युतिसिद्धिप्रसङ्ग इति ।** असम्बद्धयोर्विधमानत्वप्रसङ्ग

इत्यर्थः । **आद्य इति** । निश्चलावयवस्यावयविनोऽपि चलनेऽयुतसिद्धिप्रसक्तेरिति भावः ॥ **एवमावृतत्वानावृतत्वेति** । केपुचित्तन्त्रावृतेषु तद्रतोऽवयवावृतो न वा । नेति पक्षे युतसिद्धिप्रसङ्गः । आबेऽनावृताश्रितस्य पटस्यावृतत्वे युतसिद्धिप्रसक्तेरनावृतत्ववश्यम्भावादावृतत्वानावृतत्व-
लक्षणविरुद्धधर्माध्यासः । एवं रागिद्रव्यार्थलिप्ते पटादौ रक्तवारक्तवलक्षणविरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः । यद्यप्येकावयवसाहितस्योपलम्भोऽप्यन्यावयवसहि-
तस्यानुपलम्भाद्ग्रहणाग्रहणलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोऽपि परेण वर्णितः । तथाऽऽवृतत्वानावृतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोऽप्येव तत्सिद्धेस्तस्यानुपन्यासो
युक्तः । यद्वा ग्रहणाग्रहणलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्याप्युपलक्षणमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥ **तत्र कुत इति** । परिणामत्रादेऽवयविनोऽवयवामिन्नत्वेनावयवेषु
वृत्तेरवाभावादिति भावः ॥ **भेदाभेदविरोधवदिति** । अत्र भेदाभेदविरोध इवेति भेदाभेदविरोधवदिति प्रथमान्ताद्वृत्तिः । तत्र तस्येवेति सूत्रस्य
प्राथम्यत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम् । विशेषत्रलेन भेदाभेदविरोधपरिहारवत्तद्वलेनैवैतद्विरोधपरिहारोऽपीति भावः ॥ **नावयविविनि-
बाधकसद्भाव इति** । ततश्च बाधकभावाभावाभ्यां वैषम्यानुपपत्तेरविशेषासिद्ध्या तन्मूलस्तर्को युक्त इति भावः । सूत्रकारीयस्य समुदायनिरा-
करणस्य जात्युत्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न च वाच्यमित्यादिना ॥ एककालेति** । चन्द्रादे राब्हादिमेलनमेककालवच्छेदेन वृक्षाणां मेलन-
मेकदेशवच्छेदेन दण्डादिकारणानां मेलनं घटादिरूपैककार्यावच्छेदेनादिपदेन वर्णानां पदानां च मेलनमेकबुद्ध्यवच्छेदेनेति विवेको द्रष्टव्यः
॥ **चक्षयतीति** । कार्यं च कारणं चैव यस्मिन्निश्चिदस्य कस्यचित् । भवेन्नियामक्रामावादिदमस्यैव कारणमिति नित्यविनाशित्व इत्यादिनेति शेषः ।

अ०— ॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ अन्योन्योपेक्षया पुंसः समुदायववेदनम् ॥ स्यात्तत्सदातनत्वेऽपि
तच्च सामीप्यहेतुकम् ॥ इति चेत्कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृतिकारणम् ॥ न तु कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारण-
तात्मनः ॥ संयोगिरूपराहिस्यानैव तज्ज्ञानताऽपि हि ॥ विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते ॥

सु०— उक्तमर्थमाक्षिप्य समादधत्स्वम् ॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ इति ।
तत्राक्षेपांशं तावद्वाच्ये ॥ अन्योन्येति । भवेदिदमन्योन्याश्रयत्वं यद्ययं समुदायः कादाचित्कः स्यात् । न चैवम् । सदा-

तनं त्विममभ्युपगच्छामः । एवं तर्हि सृष्टिप्रलयव्यवस्था न स्यादिति चेन्न । यतस्तस्य समुदायस्य सदातनत्वेऽपि पुंसः समुदायत्ववेदनं स्यात् । कदाचिदिति शेषः । ततस्तदपेक्षया सृष्ट्यादिव्यवस्थापपद्यत इति भावः । समुदायस्य सदान्तत्वे तद्वेदनमपि कुतः कादाचित्कमित्यत उक्तं तच्चेति । तत्समुदायत्ववेदनं परमाणुसामीप्यहेतुकम् । न च सामीप्यं सदाऽस्तीति वेदनस्य कादाचित्कत्वमिति । समुदायत्ववेदनस्य सामीप्यहेतुकता कुत इत्यत उक्तमन्योन्येति । अन्योन्यपरमाणुज्ञानापेक्षया हि तद्भवति । न चान्योन्यज्ञानं सामीप्येन विना भवतीति । ननु वेदनेमेव पुमानिति सौगता मन्यन्ते । तत्कथं पुंसो वेदनामिति । उच्यते । ज्ञानं हि द्विविधं भवति । प्रवृत्तिज्ञानमालयज्ञानं चेति । तत्रालयज्ञानं प्रवृत्तिज्ञानदुःखसंस्कारास्पदं पुमानित्युच्यते । प्रवृत्तिज्ञानं तु समुदायत्ववेदनमिति न विरोधः । एतदुक्तं भवति । अनेकपरमाणव एव समुदायः । तदनेकत्वं च समुदायत्वम् । तन्मिलितेऽपि विरोधोऽपि विद्यते । किन्तु न सदासमुदायत्ववेदनं भवति । इतरपरमाणुसहितेतरपरमाणुज्ञाने सति हि समुदायत्वज्ञानं भवति । अपेक्षानुद्धरेनेकत्वव्यञ्जकत्वात् । न चेतरेतरप्रत्ययो विरेलेषु परमाणुषु सम्भवति । न हि मथुरापाटलिपुत्रस्थितयोर्बुधयोरितरेतरप्रत्ययो दृष्टः । किञ्चाधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारो हि ज्ञानहेतवः । अधिपतिरिन्द्रियम् । न च विरेलानां परमाणूनामिन्द्रियालम्बनताऽस्ति । नापि तेऽपिन्द्रियाणामधिपत्यम् । अतोऽदृष्टादिसहकारिवशादिन्द्रियानालम्बनविरेलपरमाणुभ्यस्तदालम्बनतया तथा तथा सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । अनधिपतीन्द्रियेभ्यश्चाधिपतीन्द्रियाणि । अथेदानीं समनन्तरप्रत्ययबलादेको महानिति ज्ञानमुत्पद्यते । तेन नान्योन्याश्रयत्वम् । नापि सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरिति । एतेन पक्षान्तरमपि सूचितम् । विरेलपरमाणुभ्यः सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । तदेव तेषां समुदायत्वम् । अतो न काश्चिदपेक्ष इति । समाधानांशं व्याचष्टे ॥ कार्यैति । कार्यसम्भूतिमात्रे व्यापृतिर्यस्य तत्तथोक्तं कारणं कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृति यतस्ततो नेति

शेषः । यथाश्रुतमेतन्न परिहारक्षमम् । अतोऽभिप्रायमाह ॥ न त्विति । विशिष्यन्त इति विशेषाः । कार्यार्ण्येव विशेषाः कार्य-
विशेषाः । कारणमिति जातवेकवचनम् । कारणानि खलु स्वसदृशकार्यजननव्यापाराणि । न तु विसदृशकार्यजनने व्यापृता-
नीत्यर्थः । किमतो यदेवमित्यत आह ॥ अत इति । सदृशकार्यजनकत्वनियमादित्यर्थः । संयोगिरूपे ग्राह्याहकरूपे ये अर्थे-
न्द्रिये । तयोः कार्ययोः कारणता संयोगिरूपकारणता । अर्थेन्द्रिययोः संयोगिरूपकारणतार्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणता । सा
नैवोपपद्यते । कुतः । संयोगिरूपराहित्यात् । कारणयोरर्थेन्द्रिययोर्ग्राह्याहकरूपराहित्यात् । आत्मनोऽपि कार्यस्य तत्समुदाय-
विषयं ज्ञानं यस्यासौ तज्ज्ञानस्त(द्वा)स्य भावस्तज्ज्ञानता नैवोपपद्यते । कुतः । हि यस्मात्कारणस्यात्मनो नैव तज्ज्ञानताऽ-
स्तीति योजना । इदमुक्तं भवति । कारणं हि सदृशकार्यजननस्वभावं वा स्यात् । विसदृशकार्यजननस्वभावं वा । उभय-
स्वभावं वा । अनुभयजननस्वभावं वा । तत्र यद्याद्यः कल्पोऽङ्गीक्रियते । तदेन्द्रियानालम्बनभ्यो विरलपरमाणुभ्यस्तथाभूता
एव परमाणवो जायेरन् । न पुनः कदाचिन्द्रियालम्बनभूता मिलिताः । इन्द्रियेभ्यश्चार्थानधिपतिभ्यस्तथाविधान्येवेन्द्रिया-
ण्युत्पद्येरन् । न जात्वर्थाधिपतीन्द्रियाणि । आत्मनश्चासमुदायज्ञानाचादृश एवात्मा जायेत । न कदाचित्तज्ज्ञानवान् । अन्यथा
कारणपरमाण्वादीनामपीन्द्रियालम्बनत्वादिकमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । इतरथा सदृशकार्यजननस्वभावमङ्गापत्तेः । उभयथा समु-
दायवेदनस्य कादाचित्कत्वं नोपपद्यत इति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ विशेषेति । तथा चेन्द्रियानालम्बनविरलपरमाण्वादिभ्य-
स्तदालम्बनमिलितपरमाण्वादिति निरुपपद्यत इति भावः ।

टि०— ॥ ३० इनरेतरप्रत्ययत्वादिनि चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ३० ॥ एवं तर्हीति । समुदायस्य सदा-
ननत्वेन नद्वात्राभावरूपतत्प्रयोजकाभावादिति भावः ॥ कुत इति । ततश्च समुदायत्वेवेदनस्यापि सदातनत्वाच्च तदपेक्षयाऽपि सृष्ट्यादिव्यवस्थो-

पपत्तिरिति भावः । समीप्यहेतुक्वेऽपि कुतः कादाचित्कत्वमित्यतस्तद्धेतोः समीप्यस्य कादाचित्कत्वात्तस्यापि कादाचित्कत्वमित्याह ॥ न चेति ॥ **मन्यन्त इति** । सन्तन्यमानं ज्ञानमेवास्मैति तदुक्तेरिति भावः ॥ **तत्कथमिति** । ज्ञानस्यैकविधत्वेन स्वस्य स्ववत्त्वस्य विरुद्धत्वादिति भावः । तत्स्यदालयविज्ञानं यद्वेदेदहमास्पदम् । तस्याप्रवृत्तिविज्ञानं यत्नीलत्वादिकमुच्छेदेति परोक्तं मनसि निधाय ज्ञानद्वैविध्यमाह ॥ **ज्ञानं हीति** । संस्कारास्पदमित्यत्र संस्कारपदं रागादिदोषपरम् । ननु भवेदेवमन्योन्यपरमाणुज्ञानस्य समीप्यापेक्षत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ॥ विद्यत इति** । अतः समुदायः सदातन एवेति भावः । तर्हि सृष्ट्यादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिः स्यादिति पृच्छति ॥ **क्रान्तिविति** । परिहरति ॥ नेति । अतस्तदपेक्षया सृष्ट्यादिव्यवस्थेति भावः । पाटलीपुत्रशब्दो नगरविशेषपरः । अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगाद्यादिसौत्रसमाधानां शब्दाख्यानपरोक्षग्रन्थानुरोधेनेतरैः परस्परं ग्राह्यग्राहकभावेन सम्बद्धैरालम्बनपरमाण्वादिभिः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यपि सौत्रपूर्वपक्षांशयोजनाभिमित्येयोत्तरप्रत्ययविर्यपूर्वपक्षमप्येतद्वाच्यमुचिततया दर्शयति ॥ **क्रिञ्चेति** । अधिपत्यालम्बनसहकारिस्वरूपनिरूपणमाकर एव स्पष्टम् । समनन्तरप्रत्ययस्तु पूर्वज्ञानमेवात्राभिमतः । न तु समनन्तरप्रत्ययः । संस्कारस्कन्ध इत्यत्रैव विज्ञानादिस्कन्धसम्बन्धी रागादिः समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वज्ञानाद्वोधरूपतेति ज्ञानहेतुतयोक्तसमनन्तरप्रत्ययस्य ज्ञानरूपतायाः स्पष्टमभिधानादिति द्रष्टव्यम् । एतेषां च चतुर्णामेकस्मिन्ज्ञाने समुच्चयेन हेतुत्वमत्राभिमतं तत्र तावच्चतुर्णां कारणानामेकस्मिन्नीलप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्ध्यर्थं द्वारभेदप्रदर्शनमिति कल्पतरुत्कारेति द्रष्टव्यम् ॥ **अधिपतिरिन्द्रियमिति** । चक्षुरादितत्तदिन्द्रियोत्पन्नरूपरसादिज्ञानस्य रसरूपादिसाधारण्ये प्राप्ते रूपरसादिनियामकं चक्षुरादीन्द्रियमधिपतिरित्युच्यते । लोकनियामकस्याधिपतित्वदर्शनादित्याशयः ॥ **न चेति** । अतो न सर्वत्र गोघटादिबुद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **समनन्तरप्रत्ययबलादिति** । पूर्वज्ञानादित्यर्थः । तन्मते नीलादिज्ञानस्य नीलाद्यालम्बनजन्यत्वेन विना नीलाद्याकारताविरहवश्वूर्वज्ञानजन्यत्वाभावे बोधरूपताविरहस्य सिद्धत्वेन बोधरूपतानिर्वाह्यैको महानित्यादिज्ञानस्य पूर्वज्ञानजन्यत्वमावश्यकमिति ध्येयम् ॥ **नेनेति** । परमाणुसमुदायस्य विरलपरमाणुहेतुत्वेन तत्समुदायस्य

समुदितानेकेषां च परस्परापेक्षाविरहादित्यर्थः ॥ **नापीति ।** समुदायस्य तद्वदनस्य च कादाचित्कत्वेन तदुभयापेक्षयैव सृष्ट्यादिव्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ **एतेनेति ।** समुदायत्ववैदनस्य सामीप्यहेतुकत्वकथनपरेण तच्च सामीप्यहेतुकमिति भाष्यखण्डनेत्यर्थः ॥ **पक्षान्तरमिति ।** परमाणूनामनेकत्वमेव समुदाय इति प्राचीनपक्षापेक्षया परमाणूनां परस्परसंयोग एव समुदाय इति पक्षान्तरमपि सूचितं भवतीत्यर्थः ॥ **तदेवेति ।** सन्निकृष्टत्वमेवेत्यर्थः ॥ **काश्चिदिति ।** अन्योन्याश्रयो वा सृष्ट्यादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिवैयर्थ्यं काश्चिदित्यर्थः ॥ **न तत्परिहारक्षममिति ।** कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वाभावस्यानुकल्याऽनालम्बनपरमाणूनां सन्निकृष्टपरमाणुजनकत्वाभावस्यालामादिति भावः । नन्वत्रकार्यविशेषेषु कारणव्यापृतत्वाभावमात्रमुच्यते न तु विसदृशकार्यजनकत्वाभावोऽतो नानेनाप्युक्ताक्षेपपरिहार इत्यतो नात्र कार्यनिष्ठविशेषधित्वाऽभिमतः किन्तु विशिष्टकार्यधित्वेयं तथा चोक्तार्थलाभ इति भावेन विशिष्टवाचकतया विशेषपदं व्याचष्टे ॥ **विशिष्यन्त इति विशेषा इति ।** तथाऽपि कार्यनिष्ठविशेषधित्वेयवार्थाप्या विसदृशकार्यजनकत्वाभाव इत्यतो व्याख्याति ॥ **कार्याप्येवेति ॥ जातावेकवचनमिति ।** समुदाये एकवचनमित्यर्थः । अत एवाह ॥ **कारणानीति ॥ ये अर्थेन्द्रिये इति ।** कार्यभूते इत्यर्थः ॥ **कार्ययोः कारणतेति ।** तत्कार्यनिरूपितकारणतेत्यर्थः ॥ **अर्थेन्द्रिययोरिति ।** कारणतयाऽभिमतयोरित्यर्थः । ननु कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वाङ्गीकारादनालम्बनपरमाणुभ्योऽप्यालम्बनपरमाणूनामनधिपतीन्द्रियेभ्योऽप्यधिपतीन्द्रियाणां समुदायाज्ञादप्यात्मनस्तज्ज्ञस्यात्मनश्चोत्पत्तिसम्भवात्कारणस्य संयोगिरूपराहित्यादिना कथं कारणत्वाभावसमर्थनमित्यतः सदृशकार्यजनकतापक्षस्यैवदं दूषणमिति नानुपपत्तिरिति भावेन सम्भाषितकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षनिरासकतया मूलं योजयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति ।** अबेऽपि कारणपरमाण्वादीनामनालम्बनत्वमेवेति नियमोऽभिमतः । अथवा कार्यपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिकमेवेति नियम इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाबं दूषयति ॥ **तदेति ।** तथाभूता एवेन्द्रियानालम्बनविरलपरमाणव एव तथाविधान्येवार्थानधिपतिभूतान्येव । तादृश एवासमुदायज्ञान एव । अस्तु तर्हि कार्यपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिकमेवेति द्वितीय इत्यत आह ॥ **अन्यथेति ।** ननु कारणपरमाण्वादीनामनालम्बनत्वादिकमेवेति नियमेऽपि कार्यपरमाण्वादीनामनालम्बनत्वादिकमेवेति तथा कार्यपरमाण्वादीनामालम्बनत्वदिक-

भवेति नियमेऽपि कारणपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिकमेवेति च कुतो नियम्यत इत्यत उक्तप्रकारद्वयेनैव कारणस्य सदृशकार्यजनकनास्वभावा-
नियमोपपत्तौ च तन्नियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्याकृतद्विविधनियमानन्युपगमे बाधकमाह ॥ इतरथेति । अस्तु तर्हि कारणीभूतानालम्बनपरमाण्वादिवत्कार्य-
परमाण्वादीनाप्यलम्बनत्वादिकं तथा कार्यभूतालम्बनपरमाण्वादीनामिव कारणपरमाण्वादीनामप्यालम्बनत्वादिकमिति पक्षद्वयमपि किञ्चिच्छब्दमित्यत
आह ॥ उभयथेति । आद्ये सामग्र्यभावेन समुदायवेदनस्यैवाभावात् तस्य कादाचित्कत्वं द्वितीये तु सर्वदा सामर्थ्यागद्भावेन भूमादायवेदनस्यैव
सत्त्वाच्च तस्य कादाचित्कत्वमिति न कादाचित्कसमुदायवेदनोपेक्षया सुष्ठुयादिव्यवस्थेति भावः ।

अ०—कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्या यत्किञ्चिदस्यकस्यापि कारणम् ॥ अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥
यस्यकस्यापि यत्किञ्चिद्विशेषमुपपादयेत् ॥ कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिदस्यकस्याचित् ॥ भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् ॥ इति निय-
विनाशित्वे केन मानेन गम्यते ॥ इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥

सु०—निराकरोति ॥ कुत इति । तर्हीति शेषः । सर्वशोऽपि कार्याणामिति सम्बन्धः । अत्र कार्यग्रहणं परमतानु-
सारेण । कारणस्य विसदृशकार्यजननस्वभावतायामाकपालभावात्सर्वेष्वपिघटक्षणेषु घटाकारता न स्यात् । किन्तुघटक्षणाद्ग-
क्षणस्ततो गर्धभक्षणे उत्पद्येत । तथा नीलक्षणात्पीतक्षणस्ततः कपोतक्षणे जायेत । नीलानुवृत्तिस्तु न स्यादिति । अस्तु तद्युभय-
स्वभावं कारणमिति तृतीयः पक्ष इति चेन्न । विरोधैर्नैकस्याप्यजननप्रसङ्गात् । अविरोधे त्वाह ॥ अत इति । प्रकृतपक्ष-
द्वयं समाहृत्या इति परामृशति । अनियत्या घटो घटस्यैव नीलो नीलस्यैवेति नियतिं विना । यत्किञ्चिद्घटादिकं नीलादिकं
वा । यस्यकस्यापि घटादेरघटादेर्नीलादेर्नीलादेश्च कारणं स्यात् । घटक्षणस्योभयविविधकार्यजननस्वभावत्वेऽसौ तदुभयं जन-
येत् । तथा चोपलभ्येतेति यावत् । केचिदिदं वाक्यं पूर्ववाक्यशेषतया व्याचक्षते । सर्वशोऽपि कार्याणां समानरूपत्वं न स्यात् ।

किन्तु विसदृशकार्यजननस्वभावत्वाद्धटादिकं गजादेः कारणं स्यादिति । न चतुर्थः । अर्थक्रियारहितस्यासत्त्वप्राप्तेः । अर्थ-
क्रियाकारित्वं सत्त्वमिति हि सौगताः । ननु च कार्यजनमात्रं वस्तुनः स्वभाव इत्यङ्गीकुर्मो न तूक्तेषु कमपि पक्षमित्यत
आह ॥ अत इति । बुद्धिस्थमिदं कल्पमत इति परामृशति । अतिप्रसङ्गस्तु न तिरोहितः । स्यादेतत् । यथा भवन्मते प्रमा-
जननस्वभावत्वेऽपीन्द्रियादेर्दोषसहकारिवशादप्रमाजननम् । तथा कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वेऽप्यदृष्टादिसहकारिसामर्थ्यात्कदा-
चिद्विसदृशकार्यजननं भविष्यति । यद्वा यथा साङ्ख्यानमिन्द्रियादीनि प्रमाऽप्रमाजननस्वभावानि । तत्राप्रमाप्रतिपक्षानां
गुणानामुपनिपाते प्रमामेव जनयन्ति । प्रमा प्रतिपक्षानां दोषाणामुपनिपाते त्वग्रमाम् । तथा कारणस्योभयस्वभावत्वेऽप्यदृष्टा-
दिवशात्तदन्यतरजन्मोपपत्तये । अथवा यथा नैयायिकादीनामिन्द्रियादीनि ज्ञानमात्रजननस्वभावानि । गुणादिसहकार्युपनि-
पातेन प्रमाद्युत्पत्तिः । तथा कारणं कार्यजननस्वभावमेव । अदृष्टादिसहकारिसमवधानात् तत्सदृशं विसदृशं वा जनयिष्य-
तीत्यत आह ॥ अदृष्टमपीति । अत्रादृष्टग्रहणमुपलक्षणं (सहकारिमात्रस्य) । अदृष्टमपि विशेषस्याद्ये विसदृशकार्यजनकत्वस्य
द्वितीयेऽन्यतरप्रतिबन्धस्य तृतीये तूभयजनकत्वस्यापादकं कुत इत्येकं वाक्यम् । तथा हि । पूर्वपूर्वतराद्यदृष्टक्षणा विशेषाना-
पादकास्तदापादका वा । आद्ये त्वस्यादृष्टक्षणस्य विशेषापादकत्वं न सिध्यति । कारणाभावात् । विशेषानापादकादृष्टक्षणज-
न्योऽप्ययमदृष्टक्षणः सहकारिवशाद्विशेषमापादयिष्यतीति चेन्न । तत्सहकारिण्यप्यस्य साम्यात् । अत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे
गौरवमिति । तस्यैव कारणस्य विशेषापादकं कुत इत्यपरं वाक्यम् । तथा हि । विशेषापादकमप्यदृष्टं किं विवक्षितस्य कारण-
स्यैव विशेषमापादयति । कारणमात्रस्य वा । नाद्यः । नियामकयोः कारणज्ञापकयोरभावादिति । येभ्य इन्द्रियानालम्बनविरल-
परमाणुभ्यस्तदालम्बनमिलितपरमाणूत्पत्तिराशास्यते । यतश्चार्थानधिपतेरिन्द्रियादर्थोधिपतीन्द्रियस्य । यस्माच्च समुदायज्ञान-

रहितादात्मनस्तद्वदात्मोत्पादः । तदिदं तस्यैवेत्युच्यते । उभयत्रापि द्वित्रि द्वितीयौ कल्पौ दूषयति ॥ यस्म्येति । अत्रापि यत्किञ्चिद्दृष्टं विशेषपुपपादयोदित्वेकं वाक्यम् । यदि पूर्वपूर्वतराद्यदृष्टस्याप्यस्ति विशेषापादकत्वं तर्हि तदपि पूर्वपूर्वतरादिपरमाण्वादौ विशेषमापादयेद्देव । समर्थस्य क्षेपानभ्युपगमात् । तथा च समुदायप्रतीतिः । यस्यकस्यापि विशेषमुपपादयेदिति द्वितीयम् । यदि कारणमात्रस्य विशेषापादकमदृष्टमङ्गीक्रियते तदा सर्वेषामपि कारणानां विशेषमुपपादयेत् । तथा च घटपरमाणुमेलने सर्वेषामपि मेलनं स्यात् । न कुत्राप्यमिलितपरमाण्ववस्थानं भवेत् । न च युगपत्सर्वसमदायो दृश्यत इति । अथ मतम् । सर्वमिदं स्वव्याहतम् । तथा हि । तन्तवो यदि सदृशकार्यजननस्वभावास्तदा तन्त्वन्तरमेव जनयेयुर्न तु पटम् । यदि च विसदृशकार्यजननस्वभावास्तदा न तेभ्यः पार्थिवपटस्योत्पत्तिः स्यात् । किन्तु पार्थसारथ्यं किमपि जायते । उभयस्वभावत्वं तु विरुद्धम् । अनुभयस्वभावत्वे पटस्याप्यनुत्पत्तिः । सहकारिवशाद्वयस्याङ्गीकारे सहकारिण्वपिदं समानम् । अथोच्यते । अस्तु तावत्तन्तुपटयोः कार्यकारणभावः । ग्रामितस्यापन्हवानहत्वात् । स च यथा यथोपपद्यते तथा तथा कल्पयिष्यत इति । सममेतन्ममापीत्यत आह ॥ कार्यं चेति । नित्यविनाशित्व इत्येतद्वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यत्किञ्चिन्नीलादिकं यस्यकस्यचिद्देव पीतादेः कार्यं स्यात् । यत्किञ्चिर्त्पीतादिकं यस्यकस्यचिद्देव नीलादेः कारणं स्यात् । कुतः । नीलं नीलस्यैव कार्यं न पीतस्य । नीलमेव नीलस्य कारणं न पीतमित्यत्र नियामकाभावादिति योजना । चशब्दौ मिथःसमुच्चये । एतदुक्तं भवति । सम्भवति स्थिरवादे परिहारोऽयम् । यद्यत्र समवेतं यद्येनाकारेण परिणतं वा तत्तस्य कारणं कार्यं चेति नियामकसद्भावेन कार्यकारणभावावधारणे सति तदुपपादककल्पनोपपत्तेः । क्षणभङ्गनये तु पूर्वोत्तरक्षणयोर्निरन्वयविनाशोत्पादयोः कार्यकारणभावावधारणोपाय एव नास्ति । समवायपरिणामयोरभावात् । तथा च कस्य बलादुपपादकं कल्पयिष्यत इति । समवायपरि-

णामयोरभावेऽपि यद्यदपेक्षया पूर्वभावि तदेव तस्य कारणम् । यच्च यदपेक्षया पश्चाद्भावि तदेव तस्य कार्यमित्यवधारणोपपत्ते-
नियामकाभावोऽसिद्ध इत्यतः कार्यनियमं तावन्निराकरोति ॥ इदमस्यैवेति । इदं नीलमस्य नीलस्यैव कारणम् । न तु पीत-
स्येत्येवं नीलस्य नीलकार्यत्वं नित्यविनाशित्वे निरन्वयविनाशोत्पादपक्षे केन मानेन गम्यते । न केनापि । पश्चाद्भावमात्रस्य
नी(लस्येव पीतस्यापि) लापेक्षयेव पीतापेक्षयाऽपि सत्त्वादिति भावः । सादेयं सारूप्यं वा नियामकमिति चेन्न । विरलपर-
माणुभ्यो मिलितानां मिलितेभ्यश्च विरलानामुत्पत्त्यङ्गीकारात् । कारणनियममप्यप्यकरोति ॥ इदं नेति । इदं नीलममुष्मात्पी-
तान्नजायते । किन्तु नीलादेवेत्यत्र नीलस्य कारणत्वावधारणेऽपि कारणं प्रमाणं नास्ति । नीलस्येव पीतस्यापि नीलापेक्षया
पूर्वमावितायाः सत्त्वादिति भावः । ननु यथा भवतां समवायपरिणामयोरभावेऽपि कुविन्दपटयोः कार्यकारणभावावधारणं
तथा ममापि भविष्यतीत्यत आह ॥ इदमस्येति । नित्यविनाशित्वे आत्मन इति शेषः । युज्यतेऽस्माकं निमित्तकारणकार्य-
योस्तद्भावावधारणमन्यत्रानुपक्षीणान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । न तु परस्य । अस्माभिरन्वयव्यतिरेकानुसन्धानुरात्मनः स्थायित्वा-
भ्युपगमात् । परेण च क्षणिकतास्वीकारात् । न हि तथाविधोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रानुपक्षयस्य चावधृतेरीष्ट इति भावः ।
योजना तु पूर्ववदेव ॥ ९७ ॥

टि०— ॥ कार्यग्रहणमिति । कार्याणामिति कार्यग्रहणमित्यर्थः । स्वमते प्रतिक्षणं जायमानानां कार्याणामेवाभावादिति भावः ।
यदि कारणं विसदृशकार्यजनकं तर्हि कार्याणां समानरूपत्वं न स्यादिति यथाश्रुते मूले वैयधिकरण्यशङ्कापरिहाराय तात्पर्यमाह ॥ कारणस्येति ॥
आकपालभावादिति । न चात्राकपालभावादिति कथं पञ्चमी तद्विधायकाभावादिति वाच्यम् । आङ् मर्यादावचन इति स्मृत्याऽत्राडो मर्या-
दायां कर्मप्रवचनीयत्वेन पञ्चम्यपाङ्गपरिभिरिति कर्मप्रवचनीयाङ्गयोगस्यञ्चभ्युपपत्तेः । न चैवं कर्मप्रवचनीयस्याङ्गः पञ्चम्यन्तेन कपालभावाद्देशे-

नाङ् मर्यादाभिधियोरीति समासे सुणो धातुप्रातिपदिकयोरीति सुवोपेऽपविष्णुसंसार इत्यादाविवाकपालभावमित्येव भवितव्यं तत्कथमाकपालभावादिति पञ्चमीति वाच्यम् । विभावेति महाविभाषाधिकारेणाङ् मर्यादाभिधियोरीति मर्यादाश्रवस्याङो विकल्पेन पञ्चम्या समासविधानेन समासपक्षे आकपालभावमिति रूपप्राप्तावपि तदभावपक्षे आकपालभावादिति वाक्यस्यापि सम्भवेन पञ्चमीश्रवणोपपत्तेरिति ध्येयम् ॥ सर्वेष्वपीति । तेषामपि कारणत्वादिति भावः ॥ घटाकारतेति । घटक्षणेति लर्थः । सर्वेष्वपि क्षणेषु घटक्षणतोपपादिकाया घटानुवृत्तेरभावादिति भावः । तत्कथमित्यतः कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वान्मुपगमपक्षे प्रतिक्षणमाकपालभावादृष्टस्यैवोक्त्या घटानुवृत्तिसद्भावलाभसर्वेष्वपि क्षणेषु घटक्षणात्निर्वाहसम्भवेऽपि कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वान्मुपगमपक्षे घटाद्गजस्य गजाद्गदस्योक्त्यापत्या प्रतिक्षणमाकपालभावादृष्टस्योत्पत्त्यभावेन सर्वेष्वपि घटानुवृत्तेर्घटक्षणोपपादिकाया अलाभाच्च घटक्षणात्निर्वाह इत्याशयेनाह ॥ किन्त्वेति । अत्र घटो न सर्वेष्वपि क्षणेषु घटः किन्त्वे-
कास्मिन्क्षणे घट इति ज्ञापनाय क्षणपदप्रयोगः । क्षणं हस्ती भवति क्षणं तुरगो भवतीति शाङ्करभाष्योक्तेरिति ज्ञेयम् ॥ तथेति । अत्रापि सर्वेषु क्षणे-
ष्वित्यनुवर्तते । कपोतेति रूपाविशेषस्य संज्ञा ॥ नीलानुवृत्तिस्त्विति । ततश्च सर्वेष्वपि क्षणेषु नीलाबीलस्यैवोक्त्याभावेन नीलानुवृत्तेरभावा-
नीलक्षणात् न स्यादिति भावः । अतो नियत्येत्युत्तरग्रन्थस्य तृतीयपक्षनिरासकत्वं न सम्भवति । विरुद्धोभयस्वभावत्वान्मुपगमेन तत्रोक्तातिप्रसङ्गा-
प्रसरादित्यतोऽविरुद्धोभयस्वभावत्वपक्ष एवायमिति प्रसङ्ग इति नानुपपत्तिरिति भावेन तृतीयपक्षमुत्थाप्य तत्र सम्भावितं विकल्पद्वयं च कृत्वाऽऽद्यपक्ष-
बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ अस्तु तर्हीति ॥ प्रसङ्गादिति । ततश्चार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वाभावप्राप्त्या क्षणि-
कत्वाभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ प्रकृतं पक्षद्वयमिति । कारणं सदृशविसदृशकार्यजननस्वभावमिति पक्षद्वयमित्यर्थः ॥ परा-
मृशतीति । तेन कुतोऽयमिति प्रसङ्ग इत्यत उक्तमत इति । कारणस्य सदृशविसदृशकार्यजननस्वभावत्वादिति योजना सूचिता भवति । एतदेव
सूचयन्नुक्तप्रसङ्गस्येष्टापदानतां परिहरति ॥ घटक्षणास्येति । तदुभयमपीत्यतः पूर्वमाकपालभावासर्वेष्वपि क्षणेष्विति शेषः । चिरन्तनटीकाकारम-
तमनुवदति ॥ केचिदिति । स्पष्टत्वाच्चतुर्थपक्षदूषणस्य मूले तदनुक्तिरिति भावेन तं पक्षं दूषयति ॥ नेति । अर्थक्रियारहितत्वमात्रेण कुतो सत्त्व-

प्राप्तिरित्यत आह ॥ अर्थेति । नन्वतःशब्दः प्रकृतस्य हेतुत्वमाह । न चात्र कार्यजननमात्रस्य वस्तुस्वभावतायाः प्रकृतत्वमस्ति तत्त्वयमस्यार्थस्यात
 इति परामर्श इत्यतो वक्तृबुद्धौ परिवर्तमानमेव साक्षात्प्रकृतमित्युच्यते ग्रन्थोक्तत्वं तु तल्लिङ्गतयैव तथा । एतच्च वक्तृबुद्धिस्थितिमिति युक्तस्तस्य परामर्श
 इति भावेनोक्तं बुद्धिस्यमिति । अनेनातः कारणस्य कार्यजननमात्रस्वभावत्वाम्युपगममादिति व्याख्यातं भवति । अनियलेत्यादेरिति प्रसङ्गस्याविवरणे
 निमित्तमाह ॥ अतिप्रसङ्गश्चेति । पूर्वव्याख्यानेनैव तद्विवरणसिद्धेः पृथगविवरणमिति भावः । नन्वदृष्टमपि तस्यैवेत्यदृष्टस्य विशेषापादकत्वं निरा-
 क्रियते तदनर्थकम् । न च कारणस्य सदृशकार्यजननादिस्वभावत्वेऽप्यदृष्टादिसहकारिवशाद्विसदृशकार्यजननकत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदान-
 र्थक्यमिति वाच्यम् । अतस्त्वभावस्य सहकारिवशात्तत्कार्यकारितायाः क्वाप्यदर्शनेनासम्भावनाप्रस्तत्वेनोक्तविधशङ्कायाअप्यनुत्यानादित्यतोऽतस्त्वभाव-
 स्यापि सहकारिवशेन तत्कार्यकारिताया बहुवादिसम्मतत्वेन तद्वदेव सदृशकार्यजननादिस्वभावस्यापि कारणस्य सहकारिवशेन विसदृशकार्यजनकत्वा-
 दिति शङ्कोत्थानसम्भवानुपपत्तिरिति भावो नोक्तशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमतस्त्वभावस्यापि सहकारिवशेन तत्कार्यकारिताया बहुवादिसम्मत-
 ततामुपदर्शयन्नेव तच्छङ्कासुत्यापयति ॥ स्यादेतदिति ॥ प्रमाजननस्य भावत्वेऽपीति । यथेन्द्रियादीनां ज्ञानजननशक्तिः सहजा तथैव
 प्रमाजननशक्तिरपि सहजैव । अन्यथा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वभङ्गः स्यात् । सत्यथेवं दोषसद्भावे न प्रमाजननकत्वं तेषां किन्त्वप्रमाजननत्वमेव । दोषाणां
 सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकताया बहुलमुपलम्भादिति भावः ॥ साङ्ख्यानामिति । प्रामाण्याप्रामाण्ययोरपि स्वतस्त्वात्प्रमाजनन-
 शक्तिरप्रमाजननशक्तिश्च सहजैवेत्यर्थः ॥ तत्रेति । अन्यथा प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वेनेन्द्रियादिजन्यज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वयो-
 रभ्युपगमे वस्तुनो विरुद्धद्वयाकारालिङ्गित्वस्य विरोधेन प्रमाणत्वाप्रमाणत्वोभयविकलत्वाम्युपगमे च तदुभयविकलस्य ज्ञानस्यायःशलाकावदविषयतायां
 निःस्वभावस्य ज्ञानस्यानुपपत्त्येन्द्रियादीनां ज्ञानजनकत्वमेव नास्तीत्यभ्युपगमे च जगदान्वयस्य प्रसङ्गादुक्तव्यवस्थसिद्धिरिति भावः ॥ ज्ञानमात्र-
 जननस्वाभावानीति । अनिलज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयाणीत्यर्थः । गुणादीत्यादिपदेन दोषपरिग्रहः । प्रमादीत्यादिपदेन
 चाप्रमायाः परिग्रहः । नन्वदृष्टादिसहकारिवशादिति पूर्वग्रन्थानुरोधेनादृष्टादिकमिति वक्तव्यम् । अदृष्टमपि तस्यैवेत्यदृष्टमात्रोक्तिस्तु कथमिष्यत आह

॥ अत्रेति । अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कृत इत्येकवाक्यतया योजनायामदृष्टस्य विशेषापादकमेव नास्तीत्यस्यार्थर्यालाभात्तल्लाभाय वाक्यभेद-
माश्रित्य मूलं योजयति ॥ अदृष्टमपीति । आद्ये कारणस्य सदृशकार्यजननस्वभावत्वे । द्वितीये कारणस्योभयस्वभावत्वे ॥ अन्यतरिति ।
सदृशविषदृशकार्ययोरन्यतरैस्त्वर्थः । तृतीये कारणानां कार्यजननस्वभावमिति पक्षे ॥ कारणभावादिति । विशेषानापादकार्थपूर्ववत्सदृशस्य
सदृशकार्यमात्रतया विशेषानापादकादृष्टमात्रजनकत्वेन विशेषापादकादृष्टजनने कारणभावादित्यर्थः ॥ साम्यादिति । अयमर्थः । पूर्वपूर्वतरसह-
कारिणः किं विशेषानापादकास्तदापादका वा । द्वितीये वक्ष्यमः । आद्ये त्वस्य सहकारिणो विशेषापादकत्वं न सिध्यति । तत्कारणतयाऽभिमतस्य
पूर्वपूर्वतरसहकारिणो विशेषानापादकतया तस्य स्वसदृशसहकारिमात्रजनकतया विशेषानापादकसहकारिणस्तदुपात्तिसम्भवेऽपि विशेषापादकसह-
कारिणो विसदृशतया तत् उच्यतेः सम्भवादिति । ननु विशेषानापादकपूर्वपूर्वसहकारिजन्योऽप्ययं सहकारी सहकारिसामर्थ्याद्विशेषमापादयिष्यतीत्यत
आह ॥ तत्रापीति । गौरवमित्यनवस्थोपलक्षणम् । ततः पूर्वपूर्वतरसहकार्यन्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्या विशेषापादकताया अयोगात्तदनापादकत्व-
मेव वाच्यम् । ततश्च विशेषानापादकत्वसहकार्यन्तरजन्यस्यास्य सहकार्यन्तरस्य कारणभावाद्विशेषानापादकत्वप्रसङ्गपरिहाराय विशेषानापादकपूर्व-
पूर्वसहकार्यन्तरस्य सहकार्यन्तरस्यापि सहकार्यन्तरसामर्थ्यादेव विशेषापादकत्वाश्रयणवक्ष्यम्भावादिति भावः । तर्हि मूले तस्यैवेत्यंशवैयर्थ्याभिस्यत
एकवाक्यतापक्षमाश्रित्वापि योजयितुमाह ॥ तस्यैवेत्यादि ॥ कारणमात्रस्यापीति । यस्यकस्यापि कारणस्यैवार्थः ॥ नियामकयो-
रिति । अयमभावः । पूर्वपूर्वतरादृष्टं किं विवक्षितस्यैव कारणस्य विशेषानापादकं किंवा तस्यैव तदापादकम् । द्वितीये वक्ष्यमः । आद्ये त्वस्या-
दृष्टस्य न विवक्षितस्य कारणस्यैव विशेषापादकत्वं सिध्यति । तत्तत्कारणस्यादृष्टस्य विवक्षितकारण एव विशेषानापादकतया तज्जन्यस्याप्यस्य
विवक्षितकारण एव विशेषानापादकताया एव न्याय्यत्वेन विवक्षितकारण एव विशेषानापादकादृष्टात्तादृशकारणे विशेषापादकादृष्टजननासम्भवात् ।
विवक्षितकारण एव विशेषानापादकादृष्टाज्जन्यमपीदमदृष्टं सहकारिविशेषाद्विवक्षितस्यैव कारणस्य विशेषमापादयिष्यतीति चेन्न । तत्सहकारिण्य-
प्यस्य प्रत्यक्षस्थानस्य समानत्वात्तत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे त्वनवस्था स्यादिति तस्यैवेति विवक्षितकारणस्यैवेति व्याख्यातम् । तत्र किं तद्विवक्षितं

कारणमिति जिज्ञासायामाह ॥ येभ्य इत्यादिना इत्पुच्यत इत्यन्तेन । अनेनेन्द्रियालम्बनपरमाणवोऽनधिपतीन्द्रियाण्यसमुदायज्ञान आत्मा-
चेद्विवक्षितं कारणमित्युक्तं भवति ॥ उभयत्र द्वितीयाविति । अदृष्टमपीत्यादिमूलग्रन्थे तस्यैवेत्येतत्पदप्रक्षेपाप्रक्षेपाभ्यां विभिन्नवाक्यार्थद्वये
विकल्पितपक्षेषु पूर्वपूर्वतरादृष्टक्षणा विशेषानापादका इत्यदृष्टमपि विवक्षितकारणविशेषस्यैव विशेषापादकमिति चाद्यपक्षद्वयं पूर्वत्र निराकृतम् । इदानीं
त्वदृष्टक्षणविशेषापादका इत्यदृष्टमपि कारणमात्रस्य विशेषापादकमिति चोभयत्र द्वितीयौ कल्पौ निराकरोतीत्यर्थः । अस्त्येव पूर्वपूर्वतरादृष्टस्यापि पर-
माणवादौ विशेषापादकत्वमितीष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ समयनियमो न स्यादिति । तथा च न समुदायत्ववेदनपक्ष-
याऽपि सुष्ठ्यादिव्यवस्थोपपद्यत इति भावः ॥ सर्वेषामपीति । इन्द्रियानालम्बनपरमाणवादीनामित्रान्येषामपि कारणानामित्यर्थः ॥ कारणमात्र-
स्येति । विवक्षितकारणस्यैव यस्यकस्यापि कारणस्येत्यर्थः । इद्रापत्तिं परिहरति ॥ तथा चेति । अस्तु घटपरिमाणुमेलनसमये सर्वपरमाणुमे-
लनमपीतीष्टापात्तिरित्यतस्तर्ह्येकसमुदायप्रतीतिदशायां सर्वसमुदायप्रतीतिः स्यादविशेषान्न च साऽस्तीत्याह ॥ न चेति । ननु तन्तूनां
सदृशकार्यजनकत्वनियमेऽपि सहकारिसामर्थ्याद्विसदृशपटरूपकार्यजनकत्वं भविष्यतीत्यत आह ॥ सहकारिति ॥ सहकारिष्वपीति ।
सहकारिणां तन्तुषु विशेषापादकत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं पूर्वपूर्वसहकारिणो विशेषानापादकास्तदापादका वेति । तथेदमपरमपि विचारणीयम् । किं
सहकारिणस्तन्तूनामेव विशेषमापादयन्ति । उतान्येषां कारणानामपीति । तत्र न तावत्पूर्वपूर्वसहकारिणो विशेषानापादका इत्याद्यः पक्षः सम्भवति ।
तथा सति विशेषानापादकपूर्वपूर्वसहकारिणामपि स्वसदृशकार्यजनकत्वात्तज्जन्यानामेतेषां सहकारिणां विशेषानापादकत्वप्रसङ्गेन सहकारिसामर्थ्या-
त्तन्तूनां विसदृशकार्यजनकत्वानुपपत्तिप्रसक्तेः । न च विशेषानापादकपूर्वपूर्वसहकारिजन्यानामप्येतेषां सहकारिणां सहकार्यन्तरवशाद्विशेषापादकत्वं
भविष्यतीति वाच्यम् । तत्सहकारिष्वप्यस्य प्रसङ्गस्य साम्यात् । तत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे तत्राप्यस्य प्रसङ्गस्य समानत्वेनानवस्थाप्रसक्तेः । नापि
तेऽपि विशेषापादका इति द्वितीयः । तथा सति पूर्वपूर्वसहकारिणामपि तन्वादि कारणेषु विशेषापादकत्वप्रसङ्गेन तेभ्योऽपि पटोपस्थापस्या पटो-
त्पत्तेः समयनियमाभावप्रसङ्गात् । नापि सहकारिणस्तन्तूनामेव विशेषापादका इति तृतीयः । नियामकयोः कारणज्ञापकयोर्भावेनोक्तनिधमानुप-

पतेः । नाप्यन्येषामपि कारणानां विशेषापदक इत्यन्यः । तथा सति तन्तुषु विशेषापदकसहकारिभिर्य तन्ननामिवान्येषामपि कारणानां विशेषापदनेन पटोत्पत्तिसमय एव घटाद्यवयविनामप्युत्पत्त्यापत्त्या युगपत्सर्ववयवविदर्शनप्रसङ्गादिति सहकारिधर्पीदं दूषणजातं समानमित्यर्थः । नन्वेवं पटोऽपि तन्तूनामेव कार्यं नान्येषाम् । तन्तव एव पटस्य नान्ये इत्यत्र नियामकामावाप्यटोऽपि यस्यवस्यचिदेव कार्यं स्यात् । तथा यत्किञ्चिदेव पटं प्रति कारणं न तन्तव इत्यपि स्यात् । ततश्च तन्तुपट्योरपि कार्यकारणभावानवधारणप्रसक्त्या तदुपपादकविशेषकल्पनाऽप्यनुपपन्ना प्रसज्येते-
ल्लतो नित्यविनाशित्वे तदवधारणानुपपत्त्युक्त्या क्वचित् स्वपक्षे तदवधारणोपायं दर्शयन्नेवोक्तप्रतिबन्दी मोचयितुमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति । स्थिरवादे एकस्य वस्तुनोऽनेकक्षणसम्बन्धित्ववादे न्यायमतमाश्लिषाह ॥ यत्र समवेतामिति । स्वमतेनाह ॥ येनाकारेणेति । नियामके सति समवायपरिणामशून्येत्यर्थः । पूर्वोत्तरक्षणयोरिति सप्तमी । निरन्वयान्वयराहित्यादुत्पादविनाशौ ययोः पूर्वोत्तरानील्योस्ते तथा तयोरित्यर्थः । यद्वा निरन्वयादुत्पादविनाशौ ययोरिति पूर्वोत्तरक्षणयोरिविशेषणम् । अत्र च पक्षे पूर्वोत्तरक्षणयोरित्यस्य पूर्वोत्तरक्षणानुत्पादकतया विधेते यथोस्ते तथा तयोः पूर्वोत्तरक्षणोत्पन्नयोर्नील्योरित्यर्थः । फलतस्त्वेक एवार्थः । निरन्वयेत्यादिविशेषणं तु समवायपरिणामाभावोपपादनाय । अत्र पूर्वनीलस्य निरन्वयो विनाश उत्तरानीलस्य तु निरन्वय उत्पाद इति विवेकः । कथं तदवधारणोपायाभाव इत्यतः किमत्र समवायपरिणामावेव तदवधारकतयाऽ-
भिमतौ किंवा ततोऽन्यदेव किञ्चिदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ समवायपरिणामयोरिति । स्थिरवादे एकस्य वस्तुनोऽनेक-
क्षणसम्बन्धसत्त्वेन तत्सापेक्षयोः समवायपरिणामयोः सत्त्वात् । ताभ्यां कार्यकारणभावावधारणोपपत्तावपि क्षणभङ्गवादे एकैकस्य वस्तुन एकैकक्षण-
मात्रसम्बन्धित्वेनैकक्षणसम्बन्धविरहात्तत्सापेक्षसमवायपरिणामयोरसत्त्वाच्च तयोस्तदवधारकत्वमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ समवायपरि-
णामयोरभावेऽपीति । किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतोऽतिप्रसङ्गकत्वाच्च तस्य नियामकतेत्यभिप्रेत्यातिप्रसङ्गमाह ॥ पश्चाद्भावमात्र-
स्येति ॥ सादेष्ट्यमिति । ततश्चोक्तनिमित्तवशाच्चीलस्य नीलकार्यत्वेऽपि ताद्विरहाच्च तस्य पीतकार्यत्वमिति भावः ॥ अङ्गीकारादिति ।
तथा च व्यभिचारिणैतदपि प्रयोजकमिति भावः । केन मानेन गम्यत इति प्रमाणप्रस्तावात्कारणशब्दः प्रमाणपर इति भावेनाह ॥ कारणं

प्रमाणमिति । ननु पूर्वभावविवक्ष्यैव तत्र प्रमाणत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यतोऽतिप्रसङ्गकत्वाच्च तस्य प्रमाणत्वमित्यभिप्रेत्यातिप्रसङ्गमुपदर्शयति ॥ नीलस्येवेति ॥ तथाविध इति । क्षणिक इत्यर्थः । येन ह्यात्मनान्वयव्यतिरेकावधारितौ नष्ट एवासौ कस्य पुनरन्यत्रानुपक्षयावधारणमिति भावः ॥ ६३ ॥

अ०— विनाशोत्पत्त्यश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः ॥ दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थित्वं सर्ववस्तुषु ॥

सु०— एवं समुदायं निराकृत्य सर्वस्य क्षणिकतामधुना प्रमाणाभावेन तद्विरोधेन चापाकर्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तथा हि । न केवलं समुदायो नोपपद्यते । किन्नाम सर्वस्य क्षणिकता च । तत्र प्रमाणाभावात् । ननु प्रत्यक्षं क्षणिकतामर्थानामवगमयति । तद्वि वर्तमानमात्रगोचरमर्थस्य वर्तमानमात्रक्षणसम्बन्धिनीं सत्तामवगाहते । न पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धिनीक्षपि । तत्कथं क्षणिकत्वमर्थानामप्रामाणिकमिति । उच्यते । किमिदं क्षणिकत्वं नाम । किं क्षणसम्बन्धिसत्त्वम् । किंवा क्षणमात्र एवोत्पत्तिनाशवच्चम् । यद्वा क्षणान्तरासम्बन्धित्वे सत्येकक्षणसम्बन्धित्वम् । आद्यस्त्वष्ट एव । स्थायिनोऽप्यर्थस्यैकक्षणसत्तास्वीकारात् । द्वितीयतृतीयौ दूषयति ॥ विनाशोति । अनेकपदार्थसम्बन्धित्वेन बहुवचनम् । चशब्दस्तृतीयपक्षसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्य नैवेति सम्बन्धः । सदातनाः प्रातिक्षणभाविवन्त्यः । प्रत्यक्षं खल्वर्थानां वर्तमानकालसत्तामवगाहते न पुनः क्षणमात्रभाविनावुत्पत्तिविनाशावपि । नापि क्षणान्तरासम्बन्धित्वम् । तथा च कथं तेन क्षणिकता सिध्येदिति । ननु च प्रत्यक्षं पूर्वोत्तरक्षणवर्तित्वमप्यर्थस्य गृह्णाति न वा । नाद्यः वर्तमानमात्रग्राहितात् । द्वितीये तु प्रत्यक्षानुपलम्भेन पूर्वोत्तरक्षणयोरसत्त्वसिद्धेः क्षणिकतैव सिद्ध्येदिति द्वेति चेत् । द्वितीयं तावदुरीकुर्मः । न चैवं क्षणिकतासिद्धिः । योग्यानुपलम्भस्यैवासत्त्वगमकत्वात् । न च पूर्वोत्तरकालवर्तिता प्रत्यक्षयोग्या । वर्तमानमात्रग्राहितायाः परैर्बोक्तत्वात् । अस्तु वाऽऽद्यः पक्षः । कस्यचित्प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽपि

तदेवदमिति प्रत्यभिज्ञालक्षणस्य तदभावादित्याशयेनाह ॥ हृदयत इति । विषयीक्रियत इत्यर्थः । तृतीयार्थे तसिः । एक-
स्यैवानेकक्षणसम्बन्धित्वं स्थिरत्वम् । एतेन न केवलं प्रत्यक्षं क्षणिकतां न गोचरयति । किन्तु स्थायितां गोचरयतीत्यपीति
वदता परपक्षे प्रमाणविरोधः स्वपक्षे प्रमाणसद्भावश्चादितो भवति । अनेनानुस्मृतेश्चेति सूत्रं कृतव्याख्यानं वेदितव्यम् । सर्व-
वस्तुष्वित्यनेन सौगतानां प्रत्यभिज्ञानिराकरणं वैशेषिकादिमतमेव स्पृशति न त्वस्मन्मतमिति सूचयति । तथा हि । किमनया
प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वेनाभ्युपगतेषु परमाणवादेषु स्थिरत्वं साध्यते । किंवा घटादिषु । नाद्यः । तेषामतीन्द्रियत्वेन प्रत्यभि-
ज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः । घटादिषु परेणापि प्रत्यभिज्ञाया आन्तित्वस्य स्वीकार्यत्वात् ।
यदा हि घटादौ सूच्यग्रादिनैकोऽपि परमाणुरपैति । तदा मष्टव्यमेव तदारब्धेन व्युत्पन्नेन । विभागेनासमवायिकारणस्य संयो-
गस्य नष्टत्वात् । व्युत्पन्ननाशे समवायिकारणनाशात्पणुकनाश इत्यनेन क्रमेण घटनाशोऽप्यवश्यम्भावी । न च परमाणुः
प्रत्यक्षो येन तदपगमानपगमौ प्रत्यक्षेण शक्यमिच्छयौ । न च वाच्यं निविडावयवेषु स्फटिकादिषु प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वं
सेत्स्यतीति । तत्रापि परमाणवपगमाभावस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वात् । निविडावयवत्वं च न विभागायोग्यावयवत्वम् ।
विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु घटादितोऽधुत्कृष्टकारणापेक्षत्वम् । न च तद्विशेषाभावः शक्योऽस्माभिरवगन्तुम् ।
दृश्यते हि कालतः स्फटिकादावपि गुरुत्वापकर्षः । न चावयवानपगमे स सम्भवतीति । नापि गुणादौ स्थायित्वं प्रत्यभिज्ञया
सिध्यति । तस्यापि कस्यचिदतीन्द्रियत्वात् । कस्यचिद्धटादितुल्यत्वात् । सामान्यादिकं तु स्वरूपतो नास्त्येव । सत्त्वेऽपि-
रूपादिसमानमेवेति शङ्कितप्रमाणं प्रत्यभिज्ञानं न कुत्रापि स्थैर्यसिद्धौ प्रमाणयितुं युक्तमिति । अत्रोच्यते । स्यादयं दोषः
परमाण्वारम्भवादिनाम् । न परिणामवादिनामस्माकम् । तदेव हि वस्त्ववयवोपचयापचयाभ्यामन्यथा विक्रियते । न पुन-

रन्यदेव भवतीति हि परिणामवादिनो मन्यन्ते । अतः प्रत्यक्षयोगेषु सर्ववस्तुषु प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वग्रहणं युक्तमेवेति । ननु भवन्मतेऽपि प्रत्यभिज्ञा आन्तिरेव परिणामवादे पूर्वोत्तरवस्तुनोभेदाभेदाङ्गीकारात् । तदेवेदमिति च प्रत्यभिज्ञयाऽत्यन्ताभेद-
स्यावगाहनात् । उच्यते । यदि हि पूर्वोत्तरकालभाविनोरभेदः प्रत्यभिज्ञाविषयोऽङ्गीक्रियते । तदा सावधारणस्य प्रत्यभिज्ञातस्य
अमत्वेऽपि तदिदमिति तु न अमः । तेनैव च स्थायित्वसिद्धिः । यदा तु कालादिद्वयसम्बन्धो विषयस्तदा सावधारणमपि न
अम इति । नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं परित्यज्यतर्जितकुन्तलकलापादाविव आन्तं किन्न स्यादिति चेन्न । बाधकाभावात् । एवमेव
आन्तत्वाभ्युपगमे नीलादिप्रत्ययानामपि तथात्वप्राप्तेः । न च प्रत्यक्षं बाधकमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

टि०— ननु विनाशोत्पत्तयश्चैवेत्यादेरुत्तरग्रन्थस्य समुदायनिराकरणपरपूर्वग्रन्थेन सङ्गलभावादानर्थक्यमित्याशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकं तद-
योजनं दर्शयन्नानर्थक्यं परिहरति ॥ **एवमिति** ॥ ननु तथाऽपि सदातनोत्पत्तिविनाशानामदृश्यत्ववर्णनमनर्थकमेव । न च क्षणिकतायाः प्रत्यक्षा-
सिद्धत्वसमर्थनार्थत्वात् तदिति बाध्यम् । तदसिद्धत्ववर्णनस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य क्षणिकत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञायां हेतुः कृतप्रमाणभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
क्षणिकत्वस्येति सिद्धिशङ्कायां तत्परिहारे क्षणिकत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञासिद्धयर्थत्वेन सार्थकत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य क्षणिकत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञां तत्र प्रमाणा-
भावादिति हेतुं च बहिरिव पुरयित्वा प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रमाणाभावासिद्धिशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तराक्यं योजयति ॥ **तथा ह्येति** ।
विनाशोत्पत्तयश्चैव च शब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ **न केवलमिति** ॥ **प्रत्यक्षमिति** । सम् घट इत्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य पूर्वोत्तरक्षण-
सम्बन्धिसत्तानवगाहित्वे हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ **वर्तमानमात्रगोचरमिति** । ननु मूले क्षणिकतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वं नोच्यते किन्तु सदा-
तनोत्पत्तिविनाशवत्त्वस्यैव तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहारः । न च सदातनोत्पत्तिविनाशवत्त्वमेव क्षणिकत्वं तथा च तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्तिरेव क्षणि-
कतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वोक्तिरिति कथं न शङ्कापरिहार इति बाध्यम् । क्षणसम्बन्धित्वं क्षणिकत्वमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन क्षणिकत्वस्य सदातनोत्प-

माशङ्क्यार्थविशेषमुचनार्थश्चान्न तदित्यभिप्रेत्य तमाह ॥ **सर्वेति** । अपैति विभजते । अस्त्ववयवविभागस्तथाऽपि न द्रव्यनाशः सम्भवति ।
 आरम्भकपरमाणूनां नाशाभावादित्यतो न समवायिकारणनाश एव द्रव्यनाशकारणं किन्तु असमवायिकारणनाशोऽपि । न चाननुगमः
 शाङ्क्यः । निमित्तेतरकारणनाशत्वेन द्रव्यनाशं प्रति नाशद्वयस्य कारणत्वाभ्युपगमात् । ततश्च युक्त एवासमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाश-
 इत्यभिप्रेत्य सनिमित्तकं तन्नाशमाह ॥ **विभागेनेति** । ननु घटादौ सूच्यग्रादिनाऽपि न परमाणोरपगमो भवति । तथा चावयवविभागा
 भावान्न तत्संयोगनाश इति कारणाभावाच्च खणुकनाश इति न तत्र प्रत्यभिज्ञाया आन्तित्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । अत्र परमाणोरप्रत्यक्षत्वावध्या
 तदपगमो न प्रत्यक्षेण निश्चेतुं शक्यस्तथा तस्याप्रत्यक्षत्वादेव तदनपगमोऽपि न प्रत्यक्षेण निश्चेतुं शक्यत इति दृष्टान्ततयैव तदपगमग्रहणं कृतम् ।
 अत एवोत्तरत्र परमाण्वपगमाभावस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादित्यनपगममात्रस्य ग्रहणम् । ततश्च शङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न तत्र स्वैर्यस्य साध-
 कमिति भावः । ननु च निबिडावयवादेव स्फटिकादिष्वपि परमाण्वनपगमनिश्चयो भविष्यतीत्यतः साधकतया पराभिमतमवयवानां निबिडत्वं तेषां
 विभागायोग्यत्वं वक्तुं युक्तम् । तथा सति स्फटिकादिकमवयवापगमकं न भवति विभागायोग्यावयवत्वादिति प्रयोक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति ।
 स्फटिकादेरवयवविनो विनाशानन्तरं तदवयवविभागस्य प्रत्यक्षत्वेन हेत्वसिद्धिप्रसङ्गादित्याह ॥ **निबिडावयवत्वं चेति** । यदवयवानां निबिडत्वं
 न विभागायोग्यत्वं तर्हि किं तदिति पृच्छति ॥ **किन्न्विति** । परिहरति ॥ **घटादित इति** । घटावयवपरमाण्वपगमहेतुतोऽपीत्यर्थः ।
 अस्तु तर्हि घटावयववापगमहेत्वपेक्षयोत्पृष्टकारणशून्यत्वादेव स्फटिकादिष्ववयवानपगमनिश्चय इत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **तद्विशेषेति** ।
 घटावयववापगमहेत्वपेक्षयोत्पृष्टकारणाभाव इत्यर्थः । तथा च स्फटिकादिष्ववयवानपगमनिश्चयासम्भवाच्छङ्कितप्रामाण्यं प्रत्याभिज्ञानं न स्वैर्य-
 साधकमिति भावः । अङ्गीकृत्य चावयवापगमनिश्चाभावेतदुक्तम् । वस्तुतस्तत्त्वावयवापगमस्यैव तत्र स्फटिकादिकं पूर्वापेक्षयाऽवयवाप-
 गमवत्तदपेक्षया गुरुत्वापकर्षवत्त्वादित्यनुमानेन निश्चितत्वाविश्विताप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न तत्स्वैर्यसाधकमिति भावेनावयवापगमनिश्चयाकलिङ्गस्य
 सिद्धिसुपपादयति ॥ **दृश्यते हीति** ॥ **कस्यचिदिति** । गुरुत्वादेरतीन्द्रियत्वान्न तस्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वमभ्युगन्तुं शक्यत इति भावः

॥ कस्यचिदिति । रूपादेरित्यर्थः ॥ घटादीति । तथा चोक्तरीत्या घटनाशसन्देहेन तदाश्रितरूपादिरान्देहावश्यम्भावाच्छङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं तत्रापि न स्वैर्यसाधकमिति भावः ॥ नास्येवेति । अनुगतप्रत्ययादेर्योहेनान्यथागिद्धत्वेन मानाभावादिति भावः । ननु विधिरूप-
प्रत्ययेनैव तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ सत्त्वेऽपीति ॥ रूपादीति । रूपादिदेवाश्रयनशेन नश्यतीत्यर्थः । एवं सौगतानां प्रत्यभिज्ञानिराकरणं वैशेषिकादिमतेष्वेव स्पृशतीत्युक्तमुपपाद्यते ॥ अत्रोच्यत इति । ननु सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यैन्द्रियकत्वाभावेन प्रत्यभि-
ज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानस्य सर्ववस्तुस्यैसाधकत्वं सम्भवतीत्यतः सर्वशब्दस्य सर्वेभ्यः काभेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादा-
विव सङ्कुचितार्थत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं प्रत्यक्षयोग्येषु सर्ववस्तुष्विति ॥ अत्रमेवेऽपीति । तदा तत्र भेदनिषेवस्यापि प्रतीतेरिति भावः ॥ तदिदमिति त्विति । तद्वैशकालविशिष्टविशेषाभिन्नमिदं विशिष्टद्वयस्यैकविशेषाभिन्नत्वेन विशेषाभावेद्रूपान्नभिन्नमिदं त्रिविशिष्ट-
द्वयमेव एवात्राभिमतो न तु विशिष्टद्वयस्य साक्षादभेदः । विशिष्टद्वयस्य विशेषेण सहायावदद्वयमावितया भेदाभेदवत्त्वेन विशिष्टद्वयसाधोभावात् ।
तथा च विशेषेण सहाभेदस्यापि सत्त्वात्तन्मात्रांशे प्रमात्रं भेदव्यावर्तकावधारणांशे तु भ्रमत्वम् । धूमवदग्निमतोरैक्येर्भात्यादिटीक्षाग्रन्यस्यापि विशिष्ट-
द्वयस्य पर्वतरूपैकविशेषाभावेदमित्याशङ्क्य तद्विरोध इत्यवधेयम् । ननु सावधारणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रमत्वे कथं तेन स्यादित्यसिद्धिरित्यत आह ॥ तेनैव चेति । अवधारणशून्यैव प्रत्यभिज्ञानेनेत्यर्थः ॥ न भ्रम इति । तदवधारणस्य कालादिसम्बन्धरूपविशेषणयोग्यवच्छेदकत्वेन धर्मभेदनिषेधकत्वाभावादिति भावः ॥ अत्रान्तमिति । भ्रान्तिभ्रान्तमिति भावे क्तः ॥ एवमेवेति । वायव्याभावेऽपीत्यर्थः ॥ तथात्वाप-
त्तोरीति । अविशेषाभावादिति भावः । ननु वायव्याभावोऽसिद्ध इत्यतस्तत्किं प्रत्यक्षमभिमतमुतानुमानमिति विश्रुत्यपह्नवं मनसि निधायार्थं दूष-
यति ॥ न चेति ॥ उक्तमिति । विनाशोत्पत्त्यश्चैव न दृश्यन्ते सदातना इत्यादिनेति शेषः ॥ ७७ ॥

अ०— फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते ॥ सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकशस्याविशेषतः ॥ अविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वान्निन्नानुमीयते ॥

सु०— प्रत्यक्षस्याबाधकत्वेऽप्यनुमानं बाधकं भविष्यतीति शङ्कते ॥ फलादीनामिति । आदिपदेन देहदीपादिग्रहणम् ।

विशेषेण परिमाणभेदेन क्षणिकत्वं तावदनुमीयत इति सम्बन्धः । ततस्तदृष्टान्तेन सर्वत्र फलादिव्यतिरिक्तेऽपि वस्तुनि
 सत्त्वेन हेतुना क्षणिकत्वमनुमीयते । एतदुक्तं भवति । यत्तत्सत्तत्क्षणिकम् । यथा फलादि । सन्तश्च पञ्चस्कन्धा इत्यनुमानं
 स्थिरत्वविषयप्रत्यभिज्ञाया बाधकं भविष्यति । न च फलादिदृष्टान्तः साध्यविकलः । यद्विरुद्धपरिमाणं तन्नाना दृष्टम् । यथा
 घटपटौ । विरुद्धपरिमाणं च फलादिकं पूर्वोत्तरक्षणयोरित्यनुमानेन फलादीनां क्षणिकतासिद्धेरिति । परिहरति ॥ आकाशा-
 स्येति । अविशेषतः पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदरहितत्वतोऽविशेषः पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदराहित्यम् । अखिलस्यापि विप्रतिपन्नस्य । इदं
 मुक्तं भवति । यत्सत्तत्क्षणिकम् । यथाऽऽकाशः । सच नीलादीति । प्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वेनानुमानस्याभासत्वाच्च प्रत्यभि-
 ज्ञाबाधकत्वं सम्भवतीति । न चाकाशदृष्टान्तः साध्यविकलः । आकाशो द्वौ निरोधौ च नित्यं त्रयमसंस्कृतमिति परेणैवाङ्गी-
 कृतत्वात् । क्षणिकतासाधकस्य परिमाणभेदोदराकाशेऽभावाच्च । तदिदमप्युक्तमविशेषतः परिमाणभेदादिरहितत्वतइति ।
 यद्वाऽऽकाशस्याविशेषतः परिमाणभेदरहितत्वतः । तदृष्टान्तेनाखिलस्यापि फलोदरविशेषः पूर्वोत्तरकालयोः परिमाणभेदाभावः
 सत्त्वात्किन्नानुमीयत इति योजना । एतदुक्तं भवति । नानुमानं प्रत्यभिज्ञाया बाधकं भवितुमर्हति । अनुमानस्य प्रत्यक्षतो
 दुर्बलत्वेन तद्बाध्यत्वात् । अन्यथा फलादिकं परिमाणभेदरहितं सत्त्वादाकाशवदित्यप्यनुमानप्रसङ्गात् । न ह्यत्र प्रत्यक्षबाधं
 विना कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तथा च दृष्टान्ते क्षणिकत्वसाधकस्यासिद्धत्वात्साध्यविकलता स्यात् । ततः प्रत्यक्षविरोधेनैवास्यानुमा-
 नस्याप्रामाण्यम् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयताप्रसङ्ग इत्येव वक्तव्यम् । तच्च समं प्रकृतेऽपीति । एतेनाकाशे चाविशेषादिति सूत्रं
 व्याख्यातं भवति । तदनेन क्षणिकतासाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वं बाधितविषयत्वं च वदताऽऽकाशेनैकान्त्यमपि सूचि-
 तम् । भवदनुमानस्यापि फलादिनाऽनैकान्त्यमिति चेन्न । तत्रापि क्षणिकताभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ।

टि०— द्वितीयमाशङ्कते ॥ प्रत्यक्षस्येति । देहदीपफलदिष्टित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाह ॥ आदिपदेनेति । देहदीपादीत्यादिपदेनाङ्कु-
रपरिग्रहः । रूपरसादेर्देवादिभेदसाधकत्वप्रसङ्गेन विशेषमात्रस्य फलादिभेदसाधकत्वासम्भवाद्दिशेषपदार्थमाह ॥ विशेषेणेति । सर्वत्र सत्त्वेन
क्षणिकत्वमनुमीयत इत्येतावतैव विवक्षितसिद्धेः फलादीनां विशेषणेत्यस्य तदेकवाक्यतया योजयितुमशक्यत्वाद्वाक्यभेदमाश्रित्य योजयितुमपेक्षितं
पूरयति ॥ क्षणिकत्वमित्यादिना । सर्वत्र सत्त्वेन क्षणिकत्वसाधने फलादिष्वेतदनुमानतः प्रागपि साध्यसिद्धेरंशतः सिद्धसाधनता स्यादित्यभि-
प्रेत्य तत्रावर्तकमाह ॥ फलादिव्यतिरिक्तेऽपीति । किमर्थमत्रानुमानद्वयस्योपन्यास इत्याशङ्कां परिहरन्ननुमितिकारणव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञान-
जनकोदाहरणोपनयात्मकद्वयवन्वयादिसौगतमतानुसारेणानुमानद्वयप्रकारमाकाङ्क्षाक्रमेण दर्शयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । इतीत्यास्येत-
दिति पूर्वेण सम्बन्धः । आकाशांशे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गभयादाह ॥ विप्रतिपन्नस्यापीति । किं तावताऽपीत्यतस्तत्फलोपदर्शनपूर्वकमनुमान-
प्रयोगप्रकारमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ द्वौ निरोधाविति । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यौ विनाशावित्यर्थः ॥ असंस्कृतमिति । यथा
क्षणिकं नीलिकमुत्तरं पूर्वेण संस्कृतमेव कारणस्य कार्ये वासनाकारितायाः परेणाङ्गीकृतत्वात् । न तथेदं त्रयं संस्कृतमित्यसंस्कृतत्वकथनद्वाराऽवि-
कृतत्वसूचकमिदं नित्यत्वे हेतुगर्भं विशेषणम् । नन्वविशेषत इति पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदरहितत्वत इति व्याख्यातं तत्कथमेतदुक्तार्थसमर्पकतयोपन्यस्यत
इत्यतो विवक्षितार्थसमर्पकतया तत्राचष्टे ॥ परिमाणेति । अत्र पक्षेऽविशेषत इत्यस्यावृत्तिरनेकार्थत्वं चाश्रयणीयं भवतीत्यतः प्रकारान्तरेण
योजयति ॥ यद्वेति । अखिलपदस्य विप्रतिपन्नपरत्वे दृष्टान्ते क्षणिकत्वसाधकस्यासिद्धया साध्यवैकल्यपर्यवसानालाभात्तच्छाभायाखिलापदं दृष्टान्तभूत-
फलादिपरतया व्याचष्टे ॥ अखिलस्यापि फलादेरिति । अस्मिन्पक्षे साक्षादुक्ताक्षेपपरिहारकत्वं ग्रन्थस्य न सम्भवतीत्यतोऽपेक्षितमाकाङ्क्षा-
क्रमेण दर्शयन्वाक्यतात्पर्यमाह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ अन्यथेति । प्रत्यक्षतो दुर्बलस्याध्यनुमानस्य तद्वाधकत्वं इत्यर्थः । तर्कमूलभूतव्या-
प्तिवैकल्यादाभासत्वमाशङ्क्यविशेषव्याप्तिसिद्धावाप्तं तदित्याशयेनाह ॥ न हीति । अस्त्येतदध्यनुमानमिति शेषातिशयाह ॥ तथा चेति ।
अन्यथाऽन्योन्याश्रयेति । अन्यथाऽनुमानेनैव प्रत्यक्षत्राधे सिद्धेऽनुमानप्रामाण्ये तद्विरोधेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यसिद्धिः सति च तस्मिन्स्त-

द्विरोधाभावेनानुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चैवं सिद्धे प्रत्यक्षप्रामाण्ये तद्विरोधेनानुमानस्याप्रामाण्यं सति च तस्मिन्नाद्विरोधाभावेनानुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चैवं सिद्धे प्रत्यक्षप्रामाण्ये तद्विरोधेनानुमानस्याप्रामाण्यं सति च तस्मिन्नाद्विरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्प्रत्यक्षस्याप्यनुमानबाधकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षया प्रबलत्वेन तस्यामाण्यानुमानविरोधपरिहारमनपेक्ष्यैव स्थितत्वेन तदनवकाशात् । न हि सिंहः शशशवकाभावमपेक्ष्य वनमवगाहति इति भावः । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वादमाप्यत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ एतेनेति । तदनेनेति इति वदता तेनानेन ग्रन्थेनेति सम्बन्धः ॥ भवदिति । अक्षणिकत्वसाधकसत्त्वहेतोरपीत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिनि । अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु विशेषदर्शनं युक्तमित्यादिनेति शेषः ।

अ०— यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु ॥ सधर्मप्रतियोगित्वमभावस्य नियामकम् ॥ तौ त्रिना न ह्यभावश्च क्वचिद्दृष्टः कदाचन ॥ अर्धमिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते ॥ स्वीकारस्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः सर्ववस्तुषु ॥ गुणानुमत्त एवासौ विदधाल्यधिकं पुनः ॥

सु०— भवेदिदं यद्याकाशस्य सत्त्वं स्यात् । न चैतदस्ति । मूर्ताभावत्वादाकाशस्य । भावत्वं हि सत्त्वमत्र विवक्षितम् । सस्वरूपत्वेऽपि वा सत्त्वेऽभावो निःस्वरूप इत्यङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह ॥ यदीति । यद्याकाशस्य सत्त्वं नास्तीत्यङ्गीकृत्य प्रत्यनुमानेऽतिप्रसङ्गानुमाने च दृष्टान्तस्य साधनैवैकल्यं स्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वाभावश्चोच्यते । तदा देहादिषु सत्त्वं कुत एव सिद्धमिति ब्रूमः । तथा च परकीयस्यापि दृष्टान्तस्य साधनैवैकल्यं स्यात् । यदि च विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाद्देहादीनां भावत्वं प्रमाविषयत्वात्सत्त्वं चोच्यते । तदाऽऽकाशेऽपि समानमिति । प्रमाणान्तेरणाकाशस्याभावत्वं चारयितुमुपोद्धातमाह ॥ स धर्मीति । यत्राभावः स धर्मी । यस्याभावः स प्रतीयोगी । तदुभयवचनमभावस्य नियामकं व्यापकम् । योऽभावः स सर्वोऽपि

धर्मिप्रतियोगिसहित एव । यथा घटाद्यभावः । स हि भूतलादिधर्मिणा घटादिप्रतियोगिना चोपेत एवेति । नन्विदमुप-
पन्नम् । अभावस्य हि धर्मिप्रतियोगिसाहित्यनियमः किं देशतः स्यात् । किंवा कालतः । आद्ये धर्मिणा सादेश्यं तावन्नास्ति ।
भूतलस्य स्वाश्रयेऽभावस्य तु भूतले वृत्तेः । प्रतियोगिना तु विरुद्धमेव । द्वितीयस्तु यद्यपि धर्मिणा कथञ्चित्स्यात् । तथाऽपि
प्रतियोगिना नास्त्येव । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगिभिन्नकालत्वनियमादित्याशङ्कं परिहरन्नभावस्य धर्मिप्रतियोगिसा-
हित्यव्याप्तत्वमुपपादयति ॥ तौ विनोति । अत्र दृष्ट इति प्रकरणाच्चौ विनोति तज्ज्ञानं विनेत्यर्थः । चक्षब्दो भावो दृश्यमानो
धर्मिप्रतियोगिप्रतीतावेव दृश्यत इत्यन्वयसमुच्चयार्थः । हिशब्देनान्वयव्यतिरेकयोः प्रसिद्धत्वं सूचयति । तदनेनान्वयव्यति-
रेकाभ्यामभावप्रततिर्धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिपूर्वकतया व्याप्तिरूपपादिता भवति । यद्वा ताविति न ज्ञानमुपलक्षणीयम् । अभावः
प्रतीयमानो धर्मिप्रतियोगिघटित एवात्रेदं नास्तीत्यादिरूपेण प्रतीयते । न तु तौ विना केवल इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकज्ञान-
सम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावोपपादनेमेतदित्यवगन्तव्यम् । प्रातर्गजाद्यभावज्ञानं त्वन्यथोपपादयिष्यामः । किमतो यद्येवमभा-
वस्य धर्मिप्रतियोगिसाहित्यं प्रतीतौ व्यापकमित्यत आह ॥ अधर्मीति । प्रतीतावभावस्य व्यापकं सधर्मिप्रतियोगित्वमाका-
शाच्चावद्यावत्यते । यस्मादाकाश इत्येवावगम्यते न त्वत्रेदं नास्तीति । इयमपि च वस्तुतो मूर्ताभावगोचरैव प्रतीतिः प्रल-
यादिवन्नववर्जिताभिलापसम्बन्धादतादृशीव प्रकाशत इति चेन्न । नीलादिप्रतीतेरपि तथान्तप्रसङ्गात् । अनानुभाविकत्वस्योभ-
यत्रा(पि)साम्यात् । तथा च परस्याप्यसिद्धाद्यापातः । व्यापकनिवृत्त्या (च) व्याप्यनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याकाशस्य ना-
भावत्वमिति । तदयं प्रयोगः । आकाशो नाभावः । धर्मिप्रतियोगिनौ विनैव प्रतीयमानत्वादुपपदिति । किञ्च मूर्ताभावमा-
काशं वदता यो धर्मी तस्योच्यते । स एवास्माकमाकाश इति नाम्भ्येव विवादोऽवशिष्यते । वक्ष्यते चैतद्विषयधिकरण इति ।

सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति ॥ स्वीकारेति । अदृष्टस्य क्षणिकत्वादेः स्वीकारतो दृष्टस्य स्थिरत्वादेस्त्यागतः । असौ सौगतः ।
अधिकं स्वत इति शेषः । उन्मत्तमपि स्वस्मादधिकविवेकयन्तं स्था (रूपा) पयतीत्यर्थः । न ह्युन्मत्तः सर्वत्राप्रमितं स्वीकरोति
नापि प्रमितं त्यजतीति । ननु च यदि नीलादिकं क्षणिकं न स्यात्तदा सन्न स्यात् । अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वम् । व्याप्तं
च क्रमयोगपद्याभ्याम् । तृतीयप्रकाराभावात् । न च स्थिरे तत्सम्भवः प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्याम् । तथा हि । स्थायीभावः किं
स्वीयामर्थक्रियां क्रमेण कुर्याद्युगपद्वा । आद्ये कालान्तरभाविनीमर्थक्रियां प्रतीदानीं समर्थो न वा । प्रथमे तामर्पीदानेभवे
कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । द्वितीये तदाऽपि न कुर्यात् । इदानीमसमर्थोऽपि तदानीं समर्थत्वात्कारिष्यतीति चेत् । तदा
सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माभ्यासो भावं भिन्धात् । द्वितीये त्वाद्यक्षण एव कर्तव्यस्य सर्वस्य कृतत्वाद्वितीयादिक्षणेऽसत्त्व-
मवर्जनीयमेव । तदेवमनुकूलतर्कबलबन्धप्रतिबन्धस्य क्षणिकत्वानुमानस्य बलवत्त्वात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यनुमाने तद्भावेन स्वर्यसाधा-
नायालमिति । मैवम् । एषां तर्काणां प्रतितर्कपराहतत्वादिनाऽऽभासत्वात् । तथा हि । यद्वात्मानात्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि क्षणिकः
स्यात्तदा प्रमाप्रमारूपः सकलोऽध्यनुमानागमप्रत्याभिज्ञालक्ष्णो व्यवहारो लुप्येत । तर्कस्याप्यस्य नोत्थानं स्यात् । तस्य
तज्जातीयस्य वा तेन तज्जातीयेन वा सह भूयः सम्बन्धावगमे (न) तादात्म्यतदुत्पत्त्यवधारणेन चोपाध्यभावाद्यवधारणेन वा
व्यभिचाराभावनिश्चये सति व्याप्त्यवधारणम् । अवधृतव्याप्तेश्च पक्षदर्शनं लिङ्गदर्शनं च । ततोऽनुभूतव्याप्तिस्मरणम् । अथ
यन्मया व्याप्तत्वेन ज्ञातं लिङ्गं तदत्र पक्षेऽस्तीत्यनुसन्धानम् । अथेदानीमनुमिति रित्यनुमानप्रक्रिया । न ह्येतत्सर्वं क्षणिकस्या-
त्मनः सम्भवति । येन हि सकृद्रूपो दृष्टो नष्ट एवासौ कस्य भूयोदर्शनं कस्य च व्याप्त्यवधारणादि । यस्मिंश्च पर्वते धूमो
दृष्टो नष्ट एवासौ । कुत्र पुनर्वर्षासिलिङ्गानुसन्धानम् । कुत्र च साध्याध्यवसायः । एवमागमेऽप्येकैकवर्णश्रवणानि । पदानु-

सन्धानम् । समयग्रहः । पुनः पदश्रवणम् । समयस्मरणम् । वाक्यार्थज्ञानमित्यनेकानुसन्धानम् । नात्मनः क्षणिक-
तायामुपपद्यते । प्रत्यभिज्ञानमपि येन पूर्ववस्थोऽर्थो ज्ञातस्तेनैव तस्य वा तत्सदृशस्य वा दर्शने भवति । तत्कथं क्षणिकस्या-
त्मनः स्यात् । अनुमानेन तर्कोऽपि व्याख्यातः । प्रतिक्षणमात्मनोऽनात्मनश्च भेदं नुमानाद्यङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात् ।
यस्यकस्यचिद्व्याप्तिज्ञाने नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्यग्निप्रमाभवेत् । पर्वते लिङ्गदर्शनेन ह्रदेऽप्यग्निरनुमीयेत्यादि । पूर्वोत्तरक्षणव-
र्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च कार्यकारणभावादुपपन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति चेन्न । अन्यत्वस्यानपायात् । अन्यथोपाध्याय-
शिष्यबुद्ध्यादावपि प्रसङ्गात् ।

टि०— ॥ इदमिति । सप्रतिपक्षत्वादिकमित्यर्थः । अस्तु मूर्ताभावत्वाकाशस्य तथाऽपि सत्स्वरूपत्वरूपसत्त्वस्य तत्र सत्त्वात्कथं तन्नि-
षेध इत्यतो भेदद्वयं यदि सत्स्वरूपत्वं सत्त्वं स्यान्न चैवं किन्तु भावत्वमेव । न चैतत्तस्य सम्भवतीति युक्तस्तन्निषेध इत्याह ॥ भावत्वमिति ।
अत्र क्षणिकत्वसाधन इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य च सत्स्वरूपत्वमावश्येदमुक्तम् । धत्तुतस्तु तस्य निःस्वरूपत्वेनाङ्गीकृतत्वाच्च सत्स्वरूपत्वमपीति युक्त-
स्तन्निषेधोऽपीत्याह ॥ सत्स्वरूपत्वेऽपि चेति ॥ प्रमाविषयत्वादिति । निःस्वरूपे प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन सत्स्वरूपत्वसिद्धि-
रिति भावः ॥ प्रमाणान्तरेति । आकाशो नाभावः । धर्मप्रतियोगिनौ विना प्रतीयमानत्वाद्विषयविषयानुमानेनेत्यर्थः ॥ वारयितुमिति ।
अधर्मप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यत इत्यादिनेति शेषः । तर्ह्यस्य ग्रन्थस्य तदग्रन्थानन्तर्येणैव भाज्यं तत्कथं पूर्वत्वमित्यत उपोद्धातसङ्ख्या तदुपपत्ति-
रिति भावेनोक्तमुपोद्धातमिति । ननु धर्मप्रतियोगिनोः को भेदो येन पृथगुपादानम् । किञ्चेदं धर्मप्रतियोगिनोरभावनियामकत्वमित्यतो धर्मप्रति-
योगिनोर्भेदं दर्शयन्नेव नियामकत्वं व्याख्याति ॥ यत्रेत्यादिना । मूलेऽप्रावपदं भावप्रधानमित्याभिप्रेत्योक्तं व्याप्यव्यापकभावमेव स्फोरयति
॥ योऽभाव इति ॥ देशत इति । यत्राभावस्तत्र धर्मप्रतियोगिनाविविदि देशत इत्यर्थः ॥ कालत इति । यदा भावस्तदा धर्मप्रतियोगि-

नाविति कालत इत्यर्थः ॥ **प्रतियोगिना तु विरोधमेवेति ।** न च प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमवायदेशवृत्तित्वात्कथं सादेश्याभाव इति वाच्यम् । तयोरपि प्रतियोगिसमानदेशत्वस्य विरुद्धत्वेनासत्त्वात् । न च कालविरोधेनाभावः । तथा सति तत्कालावच्छिन्नस्यैवाधिकरणत्वप्राप्त्या भिन्नाधिकरणत्व एव पर्यवसानात् । यद्वाऽऽन्तताभावस्य प्रतियोगिसमानदेशतायाः स्वरीत्याऽभावाभिप्रायेणैतदुक्तमिति ध्येयम् ॥ **धर्मिणा कथञ्चिदिति ।** नित्यधर्मिकभावेषु कालतो धर्मिसाहित्यनियमसत्त्वेऽपि कादाचित्कवस्तुधर्मिकेषु तेषु तस्यासत्त्वाभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एकज्ञानसम्बन्धेनेति ।** वैज्ञानिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । अत्र व्याप्तिशरीरे प्रविष्टः सम्बन्धो न देशिको नापि कालिकः किन्तु वैज्ञानिक एवेति भावः । ननु च प्रातश्चत्वरदौ प्रतियोगिस्मरणाभावेन गजाद्यभावमननुभूयैव देशान्तरं गतो गजस्मृतिमानप्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति गजाभावं प्रतिपद्यत इति तावदविवादम् । तादृशाभावप्रतीतिश्च तदनुभवस्तत्स्मरणं वा स्यात्तृतीयप्रकाराभावात् । तत्राप्यनुभवत्वपक्षे लिङ्गशब्दयोरनवकाशात् । प्रत्यक्षेणैवायमभावानुभवो वाच्यः । ततश्च तादृशाभावप्रत्यक्षेऽभावप्रतीतिर्धर्मिप्रतीतिपूर्विकेति धर्मिप्रतियोगिघटिताभावप्रतीतिरिति च व्याप्तिद्वयस्य व्यभिचारः । तत्र धर्मिणो विप्रकर्षातिप्रत्यक्षस्यासम्भवेन तत्पूर्वकत्वस्य वा तद्वटिताभावविषयकत्वस्य वाऽभावात् । न च तदा धर्मिणि ज्ञानमेव सन्निकर्ष इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अभावलौकिकप्रत्यक्षेऽभावांश इव तद्वर्म्मिण्यंशेऽपि लौकिकस्यैव सन्निकर्षस्यापेक्षितत्वात् । अन्यथाऽभावेऽपीन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया वक्तुमशक्यत्वेन तत्राभावप्रत्यक्षस्यैवासम्भवात् । तथा प्रातश्चत्वरे गजो नासीदित्यस्य स्मरणरूपत्वेऽपि स्मरणस्यानुभवपूर्वकत्वेन स्मरणहेत्वनुभवे प्रतियोगिस्मरणस्य पूर्वमभावेन तत्पूर्वकत्वस्योपनायकामावेन तद्वटिताभावविषयकत्वस्यासम्भवेन प्रतियोगिप्रतीतिवैव प्रतीयत इति प्रतियोगिघटित एव प्रतीयत इति च व्याप्तेस्तत्र व्यभिचार एवेति तत्कथमेतद्याप्तिद्वयं सङ्गच्छत इत्यतोऽभावविषयकप्रत्यक्षज्ञान एवायं नियमो न तु तज्ज्ञानमात्रे । प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति ज्ञानं च न प्रत्यक्षं किन्त्वानुमानिकमेवेति न तत्र व्यभिचारो दोषायेत्याशयेनाह ॥ **प्रातर्गजाद्यभावज्ञानं त्विति ॥ अन्यथेति ।** अनुपलब्धिर्लिङ्गकानुमानेनैवैदमभावज्ञानम् । न च लिङ्गासिद्धिशेषः । स्मरणाभावेन लिङ्गेनैव तसिद्धयुपपत्तेः । अत एव तत्र क्षणं ध्यात्वा नासीच्चत्वरे गज इति प्रतिपद्यते । न चैवं स्मरणा-

भावोऽन्यनुपलब्ध्यन्तरानुमेय इत्यनवरस्या प्रसङ्ग इति वाच्यम् । साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षिप्रत्यक्षध्वनेनानुपलब्ध्यन्तरानुमेयत्वाभावेन तदनवकाशात् । अभावानुमितौ च प्रतियोगिवद्भूमिणोऽप्युपनीतस्य भानमुपपद्यत एवेत्येवमन्यथा भक्तिपादेऽप्यत्र झडिति प्राप्त इत्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे उपपादयिष्याम इत्यर्थः । तर्कमूलभूतव्याप्यभाववत्तिद्विकलोऽयं तर्कभास इत्यतोऽविशेषव्याप्तिसद्भावानुपागन्तिरित्यभिप्रेत्याविशेषमुपपादयति ॥ **अनानुभाविकत्वस्येति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति ॥ असिद्धाद्यापान इति** । तथा भूति पक्षाकृतस्य नीलादेर्दृष्टान्तीकृतस्य फलदेर्वा वस्तुतोऽभावत्वप्रसक्त्या पक्षे दृष्टान्ते च सत्त्वहेतोरभावादसिद्धिसाधनवैकल्ये स्यातामित्यर्थः । अस्तु सधर्माग्रनिधो गिबस्याकाशाद्यावृत्तिः । किं तावताऽपील्यत आह ॥ **व्यापकेति ॥ अवश्यम्भविनीनि** । अन्यथा व्याप्यवृत्ति तत्रैव व्यापकागात्रेन व्यभिचारितताया व्याप्यव्यापकभावभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नाम्न्येवेति** । निरधिकरणस्याभावस्यमात्रान्तूर्भावस्याकाशात्वं यदनाऽपि तस्याधिकरणमवश्यं वाच्यम् । तत्राधिकरणस्याकाश इति नाम स्थापितमस्माभिः परेण त्वावधेयस्य मूर्ताभावस्यैव तथा नाम स्थापितमिति नाम्न्येव विप्रतिपत्तिः । मूर्ताभावाधिकरणवस्तुनस्मभ्यसम्मतत्वाच्च वस्तुनि विप्रतिपत्तिरित्याशयः । किञ्चास्मिन्पक्षे एकस्मिन्पतत्रिणि पतर्त द्वितीयेन पतत्रिणा कुत्र पतितव्यम् । यत्रासौ नास्ति तत्रेति चेत् । तर्हि येनाधिकरणे नैकस्य पतत्रिणोऽभावः परस्य च भावो विशेष्यते तदर्थान्तरमङ्गीकरणीयम् । स एव च प्रदेशरूप आकाश इति कथं तदनभ्युपगम इत्याशयवानाह ॥ **वक्ष्यते चैतादिति** । मूर्तद्व्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदेसादिनेति शेषः । नन्वक्षणिक्त्वेऽपि सत्त्वं भविष्यतीत्यप्रयोजकमेतदित्यतोऽक्षणिकत्वे सत्त्वानुपपत्तिं दर्शयितुं हेतुकृतं सत्त्वं तावन्निवर्त्तते ॥ **अर्थेति** । अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमित्यर्थः । निष्प्रमाणकत्वात्सामान्यविशेषसमवायानां सत्तासामान्याधारत्वनभ्युपगमेन तेषामसत्त्वप्रसङ्गाच्च सत्तासामान्यस्य । प्रमां प्रलालम्बनत्वस्यार्थक्रियाकारित्वप्रमेदरूपतया प्रमाणविषयत्वारूपप्रमाणग्राह्यताया अपि तत्त्रायोगादिति भावः । नन्वक्षणिक्त्वं भावस्याप्यर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वं नानुपपन्नमित्यप्रयोजकत्वात्तदवस्थामित्यतोऽक्षणिक्त्वे भावेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वव्यापकस्य निवृत्त्या तद्वाप्यसत्त्वस्यापि निवृत्त्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य किं तत्सत्त्वव्यापकं यन्निवृत्त्याऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वनिवृत्तिः स्यादित्यतस्तद्व्यापकं तावदुप-

दर्शयति ॥ व्याप्तं चेति । क्रमयौगपधान्यतरेण व्याप्तमित्यर्थः । ननु क्रमयौगपधान्यामिव विधान्तरेणाप्यर्थक्रियाकारित्वसम्भवाच्च तस्य तद्व्याप्यत्व-
मिष्यतः क्रमाक्रमयोः परस्परभावस्वरूपतयाऽन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वेन प्रकारान्तराभावाच्च त्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तदभावमाह ॥ **तुर्नीयमिति ।**
अस्त्वर्थक्रियाकारित्वस्य क्रमाक्रमान्यतरव्याप्तत्वं किं तावताऽपीत्यतोऽक्षणीकेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वव्यापकयोः क्रमाक्रमयोरसम्भवेन व्यापकव्यावृत्त्या
तद्व्याप्यस्यार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्नप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याक्षणीके व्यापकयोः क्रमाक्रमयोरसम्भवाह ॥ **न चेति ।** तत्सम्भनः
क्रमयौगपदयोः सम्भव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **प्रसङ्गेति ।** अक्षणीकस्य भावस्य क्रमेणार्थक्रियाकारितायामक्रमेणार्थक्रियाकारितायां च प्रसङ्गस्य
प्रसङ्गविपर्ययस्य च प्राप्त्या न क्रमाक्रमौ सम्भवत इति भावः । कथं पक्षद्वयेऽपि प्रसङ्गतद्विपर्ययप्राप्तिरित्यत एकैकपक्षेऽपि तदुभयमुपदर्शयितुं
प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति ।** पक्षद्वये प्रसङ्गतद्विपर्ययावुपदर्शयितुं विकल्पयति ॥ **स्थायीभाव इत्यादिना ।** तत्र क्रमपक्षे कथं प्रसङ्गतद्वि-
पर्ययावित्यत एकैत्रैव पक्षे तयोरप्रवृत्तेः पक्षभेदेन तावुपस्थापयितुं विकल्पयति ॥ **आद्य इति ।** क्रमे प्रसङ्गमुपदर्शयति ॥ **प्रथम इति ।**
यद्यदा यत्कार्यं प्रति समर्थं तत्तदा तत्कारोत्येव यथा सहकारिमध्यमध्यासीनं बीजमङ्कुरसमर्थमङ्कुरकारीति नियमात्स्थायीभावस्य प्रथमक्षणे कालान्तर-
भाव्यर्थक्रियाकारित्वसमर्थत्वे तत्कारित्वमवर्जनार्थमेवेत्याह ॥ **समर्थस्येति ।** क्षेपो विक्षेपो विलम्ब इति यावत् । क्रमे तद्विपर्ययमप्युपपादयति
॥ **द्वितीय इति ।** यद्यदसमर्थं तन्न तत्कारि यथाशिलाशकलमङ्कुरासमर्थं न तत्कारीति नियमादसमर्थत्वे कालान्तरभाव्यर्थक्रियाकारितायां
स्थायीभावस्य कालान्तरेऽपि तदकारित्वमावश्यकमिति भावः । तन्मतेऽभावस्य तुच्छत्वेन विरुद्धधर्मोद्धासस्य तत्र भेदकवासम्भवाद्भावं गिन्यादित्यत्र
भावपदमिति बोध्यम् । यौगपदपक्षेऽपि यावद्धि कार्यं तेनाक्षणीकन प्रथमे क्षणे सम्पादितं तावत्सर्वमपि सम्पादयितुं द्वितीयादिक्षणेषु समर्थो न वेति
वाच्यम् । आद्ये तावत्सर्वमपि द्वितीयादिक्षणेऽपि सम्पादयेत् । तावत्कार्यसम्पादनस्वरूपस्य द्वितीयादिक्षणेऽपि भावात् । न च सम्पादितं पुनः
शक्यसम्पादनमित्यतो यद्द्वितीयादिक्षणेषु सम्पादयति तत्प्रथमक्षणे सम्पादितादन्यदित्येव वाध्यम् । तथा च क्रमपक्ष एव पर्यवसक्तः । तत्र च द्विती-
यक्षणे सम्पादनीयमर्थक्रियां प्रतीदानीं समर्थो न वा । प्रथमे तामपीदानीमेव कुर्यात् । द्वितीये तदाऽपि न कुर्यात् । इदानीमसमर्थोऽपि तदानीं समर्थत्वा-

स्कार्थतीति चेत् । तदा सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षगविरुद्धमार्थासौ भावं भिन्वात् । प्रथमक्षणे यावत्सम्पादितं तावत्सर्वमपि द्वितीयादिक्षणे सम्पादयितुमसमर्थं इति द्वितीये प्रथमक्षणेऽपि न कुर्यात् । तदानीं समर्थोऽर्पदानीमसमर्थत्वात् कारिण्यतीति च न वाच्यम् । तथा सति सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धमार्थासुप्राप्त्या भावभेदप्रसङ्गादिति पूर्वोक्तप्रकारेणैव प्रसङ्गतद्विपर्ययोः स्पष्टप्रतिभासत्वेन शिथ्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्किं तद्वचनेनेत्याभिप्रेत्य तावन्नुपपाद्य दूषणान्तरमेवाह ॥ **द्वितीयेति** । अनुकूलतर्कबलव्यप्रतिबन्धस्येत्यत्र प्रतिबन्धो व्यातिर्जात्यादिरूपैकव्यक्तिः कहेत्वाद्यभिप्रायेणाह ॥ **तस्य तेनेति** । धूमवन्त्वादिरूपानेकव्यक्तिकहेत्वाद्यभिप्रायेणाह ॥ **तज्ज्ञातीयस्य तज्ज्ञातीयेनेति** । शिशुपालस्य वृक्षत्वेन तादात्म्यावधारणेन धूमस्य वह्निना तदुपपत्त्यवधारणेन तत्र व्यभिचाराभावनिश्चयसम्भवेऽपि रसेन रूपानुमानस्यले उक्तेन प्रकारद्वयेन न व्यभिचाराभावनिश्चयः सम्भवति । तत्र तादात्म्यतदुत्पत्त्योरसत्तात्पर्यं तत्र व्यभिचाराभावनिश्चय इत्यत उक्तमुपाध्यभावावधारणेन वेति ॥ **न्यासत्वेन ज्ञातमिति** । अत्र व्यातिज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वे व्याप्तलिङ्गमत्रास्तीति परामर्शो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्यैवेत्यस्या व्याप्तत्वेन ज्ञातमित्याद्युक्तं न तु स्वातन्त्र्येण तदपेक्षितमित्यभिप्रायेण । व्याप्तं लिङ्गमत्रास्तीति ज्ञानसद्भावे तज्ज्ञानविलम्बेन कार्यविलम्बाभावेन तन्मात्रेणैव चारिताख्यादित्यवधारयेत् ॥ **व्याख्यात इति** । तर्कस्यानुमानत्वात्तत्प्रक्रियैव तर्कप्रक्रिया तदनुपपत्त्युपवर्णनमेव तर्कप्रक्रियानुपपत्तिवर्णनमिति न तस्य पृथगुपन्यासापेक्षेति भावः । अत्रात्मनो भेदेऽध्यनुमानाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमेव स्फोरयति ॥ **यस्येति** । अनात्मनो भेदेऽध्यनुमानावङ्गीकारे तं स्फोरयति ॥ **पर्वत इति** । आदिपदेन यस्यकस्यचित्पदानुसन्धाने सत्यन्यस्य संसर्गप्रमा भवेदित्योदरतिप्रसङ्गस्य परिहः । अन्यत्वेऽपि कार्यकारणभावमात्रेणानुमानादिव्यवहारभ्युपगमे वाचकमाह ॥ **अन्यथेति** । पूर्वोत्तरवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च कार्यकारणभावादुपपन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति वदतः किमभिमतं किं पूर्वोत्तरवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च कार्यकारणभावादन्यत्वमेव नास्तीति तत्प्रयोजकमेवाभावसत्त्वादुपपन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति । किंवा भेदाभावस्य तदप्रयोजकत्वात्कार्यकारणभावस्यैव च तत्प्रयोजकत्वात्पूर्वोत्तरवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च सत्यन्यत्वे कार्यकारणभावमात्रेणानुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अन्यत्वस्यानपायादिति** । अन्यथा क्षणिकत्वमङ्ग-

प्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यथेति । सत्यपि भेदे कार्यकारणभावमात्रेणात्मादीनानुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वं न युक्तं तथा सत्याचार्यबुद्धिजनितशब्दजनितत्वाच्छिष्यबुद्धेरप्याचार्यबुद्धयः कार्यकारणभावसद्भावादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वप्राप्त्याऽऽचार्यस्य व्याप्तिज्ञाने सति शिष्यस्याप्यभ्यनुमितिः स्यात् । तथा यया कयाचित्प्राप्त्याऽऽचार्येच्छाजन्यत्वाच्छिष्येच्छाप्राप्त्या कार्यकारणसद्भावादाचार्यानुमित्तया शिष्यस्याप्यभ्यनुमितिः स्यादविशेषादित्यर्थः । न च साक्षात्कार्यकारणमात्र एवानुमानादिव्यवहारप्रयोजको न तु यथाकथञ्चित्कार्यकारणभावः । तथा चात्मनां पर्वतादीनां च तद्भावादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वेऽपि न शिष्याचार्यबुद्ध्यादेस्तत्प्रयोजकत्वं प्रसज्यते । प्रसज्यकस्य साक्षात्कार्यकारणभावस्य तत्राभावादिति वाच्यम् । तथा सति व्यवहितसान्तानिकज्ञानानामपि साक्षात्कार्यकारणभावविरहादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वाभावप्रसक्त्या यथाकथञ्चित्कार्यकारणभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वमौव्येणोक्ततातिप्रसङ्गानिस्तरादिति भावः ।

अ०— ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः ॥ न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित्कवचित् ॥ अतो ज्ञातं मयैत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुतः ॥ एकत्वमनुभूतिस्थं त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा ॥ कुत आत्मादिकेषु स्याद्व्येवानुभवो यतः ॥ कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं विना कथम् ॥ पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च ॥ सम्बद्धा एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ॥ असम्बद्धः कथं पूर्वं उत्तरे वासनाकरः ॥ एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम् ॥ क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु ॥ पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण इष्यते ॥

सु०— अथ मतम् । कारणक्षणाः कार्यक्षणेऽपि संस्कारानर्पयन्ति । अतः पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामुत्तरोत्तरेषामात्मनानुमानादिव्यवहारो युज्यते । पर्वतादयोऽपि पूर्वपूर्वसंस्कारभाजः पक्षादित्वमश्नुवन्ते इति । एतन्निराकरणाय सूत्रम् ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ इति । तद्वाच्ये ॥ उत्तरोत्पत्तिः । कस्यचित्कारणस्य क्वचित्कार्ये । ततः किमित्यत आह ॥ अत इति । आत्मनः क्षणिकत्वात्संस्कारार्पणस्य चामम्भवादित्यर्थः । यन्मया व्यासत्वेन ज्ञातं तदत्र विद्यत इत्यादि यथा

भवति तथा न ज्ञेयं ज्ञातुमशक्यम् । ततश्चानुमा कुतः । आगमादेरप्युपलक्षणमेतत् । नन्वस्ति तावदनुमानादिव्यवहारः सर्वलोकासि-
द्धस्यापन्हवायोगात् । तद्वलेनलौकिकमप्यसहभाविनः संस्कारार्पकत्वं कल्पयिष्यत इत्यत आह ॥ एकत्वमिति । किमनुमाना-
दिव्यवहारान्यथानुपपत्तिमात्रेणालौकिकं कल्पनमिति । किंवाऽऽत्मादेः क्षणिकत्वेऽपि सति । नाद्यः । आत्मादेः स्थायित्वेनैव
तदुपपत्तेः । द्वितीयस्तु स्यात् । यद्यात्मादेः क्षणिकत्वं सिद्धं स्यात् । न च तदस्ति । प्रमाणबाधितत्वाच्चिप्रमाणकत्वाच्चेति
भावः । एकत्वं भिदेत्यत्र पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः । अनुभूतिस्यं प्रत्यभिज्ञासिद्धम् । कुतोऽङ्गीकार्येत्यध्याहारात्समानकर्तृता-
सिद्धिः । ननु च प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तमित्युक्तम् । तत्कथमात्मादेरैक्यं ततः सिध्योदित्यत आह ॥ बल्येवेति । तर्कवलेनानु-
माने निरवकाशतया प्रबले सति हि तद्विरोधात्प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तं स्यात् । यदा तु तर्कस्योक्तविध्याऽऽभासत्वं तदा कुतः क्षणि-
कत्वानुमानप्राबल्यम् । कुतश्च प्रत्यभिज्ञायास्तद्बाधः । अबाधितश्च प्रत्यभिज्ञानुभवो यतो बल्येव । अत आत्मादेरेकत्वं तेन
सिद्धमिति सम्बन्धः । एतेनानुमानसिद्धस्य भेदस्य कथं निर्मानकत्वमित्यपि परास्तम् । तदुपजीव्यस्य तर्कस्याद्याप्यनवस्थानात् ।
नन्वस्तूत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधस्तथाऽपि कुतः पूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमित्यत आह ॥ कार्यकारणयोश्चेति ।
उत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधात्कार्यकारणयोरैककालीनत्वं तावन्नास्तीति लभ्यते । एककालीनत्वं च विना पूर्वोहितसंस्कार-
योगित्वमुत्तरस्य न युज्यते । नियमेन चेत्यनेन क्वचिदपि न युज्यते कुतः सर्वत्रेति सूचयति । यद्वैककालीनत्व एव संस्कारा-
र्पकत्वं दृष्टं न भिन्नकालत्व इति व्याप्तेरित्यर्थः । नन्वेककालीनत्वाभावेऽपि कुतः संस्कारार्पकत्वं न स्यादित्यत आह ॥
सम्बद्धा एवेति । यस्मादखिलाः संस्काराधायकाश्चम्पककुमुमादयः पदार्थास्तैलादिभिः सम्बद्धा एवान्वय तैलादौ संस्कारमा-
दधते नासम्बद्धा इत्यस्ति नियमः । न च भिन्नकालयोः सम्बन्धो युज्यते । तस्मादुत्तरेणासम्बद्धः पूर्वस्तिस्मिन्नुत्तरे (कथं) वासनां

प्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यथेति । सत्यपि भेदे कार्यकारणभावमात्रेणात्मादीनानुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वं न युक्तं तथा सत्याचार्यबुद्धिजनितशब्दजनितत्वाच्छिष्यबुद्धेरप्याचार्यबुद्धयः कार्यकारणभावसद्भावादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वप्राप्त्याऽऽचार्यस्य व्याप्तिज्ञाने सति शिष्यस्याप्यभ्यनुमितिः स्यात् । तथा यया कयाचित्प्राप्त्याऽऽचार्येच्छाजन्यत्वाच्छिष्येच्छाप्राप्त्या कार्यकारणसद्भावादाचार्यानुमित्तस्या शिष्यस्याप्यभ्यनुमितिः स्यादविशेषादित्यर्थः । न च साक्षात्कार्यकारणमात्र एवानुमानादिव्यवहारप्रयोजको न तु यथाकथञ्चित्कार्यकारणभावः । तथा चात्मनां पर्वतादीनां च तद्भावादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वेऽपि न शिष्याचार्यबुद्ध्यादेस्तत्प्रयोजकत्वं प्रसज्यते । प्रसज्यकस्य साक्षात्कार्यकारणभावस्य तत्राभावादिति वाच्यम् । तथा सति व्यवहितसान्तानिकज्ञानानामपि साक्षात्कार्यकारणभावविरहादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वाभावप्रसक्त्या यथाकथञ्चित्कार्यकारणभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वमौव्येणोक्तातिप्रसङ्गानिस्तरादिति भावः ।

अ०— ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः ॥ न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित्कवचित् ॥ अतो ज्ञातं मयैत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुतः ॥ एकत्वमनुभूतिस्थं त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा ॥ कुत आत्मादिकेषु स्याद्व्येवानुभवो यतः ॥ कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं विना कथम् ॥ पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च ॥ सम्बद्धा एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ॥ असम्बद्धः कथं पूर्वं उत्तरे वासनाकरः ॥ एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम् ॥ क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु ॥ पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण इष्यते ॥

सु०— अथ मतम् । कारणक्षणाः कार्यक्षणेषु संस्कारानर्पयन्ति । अतः पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामुत्तरोत्तरेषामात्मनानुमानादिव्यवहारो युज्यते । पर्वतादयोऽपि पूर्वपूर्वसंस्कारभाजः पक्षादित्वमश्नुवते इति । एतन्निराकरणाय सूत्रम् ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ इति । तद्वाच्ये ॥ उत्तरोत्पत्तिः । कस्यचित्कारणस्य क्वचित्कार्ये । ततः किमित्यत आह ॥ अत इति । आत्मनः क्षणिकत्वात्संस्कारार्पणस्य चामम्भवादित्यर्थः । यन्मया व्यासत्वेन ज्ञातं तदत्र विद्यत इत्यादि यथा

दि०— ॥ ३० उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ३० ॥ कारणक्षणा इति । क्षणावच्छिन्नान्यात्मादिरूपकारणानीत्यर्थः ।
॥ कार्यक्षणेऽप्यिति । क्षणावच्छिन्नेष्वामादिकार्येष्वित्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामिति । पूर्वपूर्वात्मसमर्पितसंस्कारयोगिना-
मित्यर्थः ॥ पूर्वसंस्कारभाज इति । पूर्वपूर्वपूर्वतादिसमर्पितसंस्कारभाज इत्यर्थः । ननु कारणं कार्यं संस्कारमर्पयतीति शङ्क्यां तदेव निषेधं
तत्कार्यं कस्यचिदपि क्वचिदपि संस्कारार्पकत्वनिषेध इत्यतः प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ कस्यचिदित्यादिना । अत इति किमात्मनः
क्षणिकतायाः परामर्शः किन्ना संस्कारार्पकत्वासम्भवस्य । नाद्यः । आत्मनः क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वात्मसमर्पितसंस्कारभाक्त्वादुत्तरस्यात्मन उक्तविध-
प्रतिसन्धानोपपत्त्या तदनुपपत्तिकथनस्यासङ्गत्प्रसङ्गात् । नान्यः । संस्कारार्पकत्वाभावे ह्यात्मनः स्यादित्वादेवोक्तविधप्रतिसन्धानोपपत्त्या तदनुपपत्ति-
कथनानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य नान्नात इत्येकमात्रपरामर्शोऽभिमतो येनोक्तदोषः स्यात्किन्त्वभय परामर्शः । ततश्च नोक्तप्रकारद्वयेन तदुपपत्तिस्मा-
वनावकाश इति तदनुपपत्तिकथनमुचितमेवेत्याभिप्रेत्योभयपरामर्शकतया तद्वाच्ये ॥ आत्मन इति । प्रक्रमविरोधापत्त्याऽनुमानपदस्यागमादित्यावर्त-
कत्वानुपपत्तेस्तदुपलक्षणतया तथोजयति ॥ आगमादेरिति । नन्वेकावादेरात्मादिनिष्ठत्वेनानुभूतित्यत्राभावात्कथं तत्स्थत्वकथनमित्यतो विषय-
तासम्बन्धेन तत्स्थत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयवान्दृश्यते प्रत्यभिज्ञात इति पूर्वग्रन्थानुरोधेन तत्तात्पर्यमाह ॥ अनुभूतित्यमित्यादिना । ननु
समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृकत्व एव क्त्वाश्रवणादिह च त्यागं प्रति पुरुषस्य स्यादिति क्रियां प्रति च भेदस्य कर्तृत्वेनासमानकर्तृ-
कत्वात्त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह ॥ कुतोऽङ्गीकार्येत्यध्याहारादिति । ततश्च त्यागं प्रतीवाङ्गीकारक्रियां प्रत्यपि पुरुषस्यैव
कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वभाजन क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि यदोर्वशं नरः श्रुत्या सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यादौ क्रियोरसमानकर्तृकत्वेऽपि
क्त्वाप्रत्ययवदियुक्ताप्रतीयत इति भाष्येऽपि क्रियोरसमानकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययवच्चेहोप्यसमानकर्तृकत्वेऽपि त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययो युक्त एवेत्यङ्गी-
कार्येति क्रियान्तराध्याहारवर्णनमनर्थकम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य क्रिययोः समानकर्तृकत्वे क्त्वाप्रत्ययविधानमेतदध्याहारवर्णनमित्यदोष इत्यवधेयम् ।
भ्रान्तमिति भ्रान्तिर्भ्रान्तमिति नपुंसके भावे क्त इति भावे क्तः ॥ उक्ततविधयेति । प्रतितर्कपराह तत्वेनेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्या-

भासताशङ्कापरिहारायाह ॥ त इति । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ तदुपजीव्यस्येति ॥ क्षणिकत्वानुमानापेक्षितप्रतिबन्धग्राहकत्वात्कस्यानु-
 मानं प्रत्युपजीव्यत्वमिति भावः ॥ अद्याप्यनवस्थानादिति । ततश्च तर्कस्यानाभासत्वस्थितौ तत्सचिवतयाऽनुमानस्य प्रामाण्यप्राप्तेर्भेदस्य
 निर्मानकत्वाभावासिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रतिकर्ताप्रतिघातरूपपङ्क्तसम्पत्त्या तर्कस्यानाभासत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । मूले कार्यकारणयोरैककालीनत्वं
 विनेति हेतुक्रतस्य कार्यकारणयोरैककालीनत्वाभावस्यासिद्धत्वाद्धेतुकरणानुपपत्तिमाशङ्क्योत्तरोत्पादमात्रेण निरोधात्पूर्ववस्तुन इति पूर्वभाष्यादेव तत्सि-
 द्धिसम्भवाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं मनसि निधायासिद्धिं परिहरति ॥ उत्तरोत्पाद एवेति ॥ एककालीनत्वं विनोत्तरस्य पूर्वाहितसंस्कारयो-
 गित्वं नियमेन न युज्यत इति योजनायां नियमनिराकरणप्राप्त्या क्वचिदेककालीनत्वं विनाऽऽनुत्तरस्य पूर्वाहितसंस्कारयोगित्वसद्भावः प्राप्यते । स
 चानुपपन्नः । उत्तरेणासम्बद्धस्य पूर्वस्योत्तरे वासनासमर्पकत्वायोगात् । योगे वा तत्रैव सर्वत्रापि तत्सम्भवेन नियमनिराकरणानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यभि-
 प्रेत्य नियमेनेत्येतत्परित्यागेनैव वाक्यं योजयति ॥ एककालीनत्वं चेति । तर्हि नियमेनेत्यस्य भाष्यखण्डस्य वैयर्थ्यमित्यतोऽर्थविशेषसूचकत्वाच्च
 तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सूचितमर्थमभिनयेन दर्शयति ॥ नियमेन चेत्यनेनेति । एवमर्थसूचकत्वे नियमेनेत्यस्य मुख्यार्थपरित्यागादस्वारस्यं
 भवतीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरेण तदर्थमाह ॥ यद्वेति । कार्यकारणयोरैककालीनत्वं विनेत्यादिनोक्तस्यैककालतयेत्यादिनोत्तराभिधानात्पौनरुक्त्य-
 माशङ्क्य परिहरति ॥ उक्तमर्थमिति । उक्तस्य सर्वस्यार्थस्यात्रानभिधानात्कथमस्य तत्सङ्कलनत्वमित्यतोऽपेक्षिताध्याहारणोक्तसर्वार्थाभिधायक-
 तथा वाक्यं योजयति ॥ अत्रेत्यादिना योजनेत्यन्तेन । ननु किं सङ्कलनेनेत्यतो बुद्ध्यारोहार्थमित्येकं प्रयोजनं तावदुक्तमेव । प्रयो-
 जनानन्तरमप्याह ॥ यदीदमित्यादिना ॥ पूर्वोक्तानामिति । उत्तरोत्पादमात्रेणेत्यादिनोत्तरे वासनाकर इत्यन्तेन श्लोकत्रयेणोक्ताना-
 मुत्तरोत्पाद एव विनष्टत्वकार्यभिन्नकालान्तरकार्यसम्बन्धत्वानामित्यर्थः ॥ सर्वत्र साध्यनिर्देशादिति । उक्तहेतुत्रयप्रतिपादकश्लोकेषु
 न संस्कारार्पकत्वं च युज्यत इत्यनेन पूर्वसंस्कारयोगी स्यादित्यनेनासम्बन्धः । कथं पूर्वं उत्तरवासनाकर इत्यनेन पूर्वोक्ततत्तत्तदुत्साध्यस्य
 निर्देशादित्यर्थः ॥ उक्तताकाङ्क्षेति । अस्तत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधस्तथाऽपि कुतः पूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमित्येक-

कालीनत्वाभावेऽपि कुतः संस्कारार्पकत्वं न स्यादिति चोत्थापिताप्रयोजकत्वशङ्काकुलितत्वमेवेत्यर्थः । यदि पूर्वहेतुद्वयमपि साक्षात्संस्काराना-
धायकत्वरूपसाध्यस्यैव साधकमित्यङ्गीक्रियते तत्रोक्ताप्रयोजकत्वशङ्काद्वयेन प्रतिबन्धकः स्यात् । अत एव परम्परसङ्कलनेन ज्ञापितेति भावः । अनु-
व्याख्याने सर्वत्र परमसाध्यनिर्देशस्तु सर्वथा पूर्वस्योत्तरे वासनाकारवं नास्तीति सूचयितुम् । श्लोकत्रयोक्तानुगानेषु दृष्टान्ताभावेन यथाश्रुतहेतूनां
यथाश्रुतसाध्यैर्व्याप्तिरिद्धिं विपक्षे बाधकानुकस्याऽप्रयोजकतां चाशङ्क्याकाङ्क्षानुसारेणानुमानप्रयोगप्रक्रियां प्रदर्शयन्त्यास्यसिद्ध्यदिकं परिहरति ॥
अत्रैत इति ॥ पूर्वक्षण इति ॥ पूर्वक्षणमात्रावस्थायिकारणमित्यर्थः ॥ **उत्तरेति ॥** उत्तरक्षणमात्रावस्थायिनि कार्य इत्यर्थः । अन्यव्याप्ति-
मुक्त्वा व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह ॥ **यद्वेति ॥** तथा च विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्तिमुद्भावात् तदसिद्धिरिति भावः । अप्रयोजकत्वं परिहरति
॥ **असम्बद्धस्यापीति ॥** मृगमदः कस्तूररूपः । उक्तप्रसङ्गस्य व्यतिरेकत्ववात्तर्कभासतामाशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यद-
विशिष्टस्य यस्य यद्वयति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्वयतीत्यविशेषलक्षणव्याप्तिमुद्भावात् तस्याभासत्वमित्याशयवानविशेषव्याप्तिमाह ॥ **अविशेषा-
विति ॥** अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **भिन्नकालयोरिति ॥** अविशेषादिति भावः । ननु तदुत्पाद एव विनष्टस्यापि तेनैककालीनत्वमस्तु किं
बाधकमित्यतो व्याहतत्वादुक्तशङ्कैव न भवितुमर्हति किं बाधककयनेनेत्याशयवानाह ॥ **प्रागेवेति ॥** ननु बीजपूरे लाक्षारसरित्के सति तदीय-
कुसुमेषु लौहित्यमुपघत इति तावदविवादम् । न हि तत्र लाक्षारसस्य कुसुमेन सम्बन्धोऽस्ति । तदुत्पत्तेः प्रागेव तस्य नष्टत्वात् । तथा च कुसुमे-
नासम्बद्धस्यापि लाक्षारसस्य कुसुमेषु लौहित्याधायकत्ववदुत्तरक्षणवाच्छिन्नकार्येणानुसम्बद्धस्यापि पूर्वक्षणमात्रावस्थायिकारणस्य तत्र संस्काराधायकत्वं
भविष्यत्येवान्यथा तेनासम्बद्धत्वहेतौर्लाक्षारसेन व्यभिचारः स्यादित्याशङ्कते ॥ **नन्वेति ॥** फलपूरे बीजपूरे रुचिको मातुलङ्गिकेत्यभिधानाद्वीज-
पूरशब्दो मातुलङ्गपरः । लाक्षारसेनाहितं यद्वीजपूरकुसुमलौहित्यमिति सम्बन्धः । कुसुमस्य कार्यत्वेना श्वोत्तरेः प्रागसत्त्वेऽपि कारणत्वना सत्त्व-
मस्येव । तथा लाक्षारसस्य स्वनाशानन्तरं कार्यत्वेनाऽसत्त्वेऽपि कारणत्वना सत्त्वमस्येव । असद्वत्कार्यरूपेण कारणत्वतयाऽस्ति हीत्यादिना तथैव
व्यवस्थापनात् । तथा च कार्यत्वनाऽसतो लाक्षारसस्य कार्यत्वना सता बीजपूरकुसुमेन सहितेनाकारेण सम्बन्धविरहेऽपि कारणत्वना सतो

लक्षारसस्य तदात्मना सता कुसुमेन तेनाकारेण सम्बन्धसद्भावेनासम्बद्धस्य संस्काराधायकनायास्तत्रासम्भतेनैकान्त्यं नापि दृष्टान्तेन प्रकृतोऽग्रम्ब-
द्धस्यापि संस्काराधायकत्वसिद्धिरित्याशयवान्परिहरति ॥ तत्रापीति ॥ ननु पूर्वक्षणे उत्तरक्षणे संस्काराधायको न भवतीत्यादिप्रतिज्ञासु पूर्वक्षणे-
पदार्थतयाऽभिमतस्य तन्मात्रावस्थायिनः पर्वतादेरनभ्युपगमेन तद्वृत्तेश्च श्रयस्यासिद्धेश्चाश्रयसिद्धिस्तथोत्तरपदार्थतयाऽभिमतोत्तरक्षणेमात्रावस्थायिकार्य-
स्याप्रसिद्धेश्चाश्रयसिद्धिर्विशेषणत्वं च स्यात् । तथा तेनासम्बद्धत्वादिहेतुत्रयस्य स्वरूपासिद्धिश्चेत्यत आह ॥ अत्र च परसिद्ध्यन्यायेनेति ॥
भवेदेति ॥ कारणस्य कार्येणासम्बद्धत्वमित्यर्थः । ननु च कार्यकारणयोर्गोपवाश्रयणेनापि क्षणमात्रावस्थायिविनिर्वाहान्न तेन तदुत्पाद एव
पूर्वस्य विनाशसिद्धिरित्यत आह ॥ कार्यकारणयोरिति ॥ यौगपद्य इति । तथा सति कारणत्वव्यापकस्यानन्यथासिद्धिनियतपूर्ववृत्तित्वस्य
कार्यत्वव्यापकस्य चानन्यथासिद्धिनियतपश्चाद्विविक्तस्य च प्रकृते व्यावृत्त्या तद्व्याप्यकारणत्वकार्यत्वयोरपि व्यावृत्तिर्द्रोव्यादिति भावः ॥ न कोऽपि
दोष इति । कार्यकारणभावव्याघातलक्षणो वाऽसम्बन्धप्रयुक्तः संस्कारानाधायकलक्षणो वेत्येवं न कोऽपि दोष इत्यर्थः । नन्वष्टाविंशतिभेदास्तु
काष्ठाक्षिप्तु ताः कलाः । तास्तु त्रिंशदक्षणा इति स्मरणाक्षणस्य पूर्वमध्यापरकलाराहित्याभ्युपगमेऽपि सभागत्वमात्राभ्युपगमाच्च दोष इत्यत आह
॥ अत्रेति । न तदूह्यतवचनेनोक्तः कालविशेष इत्यर्थः । ननु पूर्वोत्तरविभागयोरेव न मध्यमविभागस्याप्यभावोऽभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा सति
क्षणस्य निःस्वरूपत्वेन शून्यत्वापतादित्यतो नात्र स्वरूपेण मध्यविभागभावोऽभिधीयते येन क्षणस्य शून्यतापत्तिरपि तु तस्मिन्मध्यत्वाभावात् एव ।
तस्य पूर्वापरविभागनिरूप्यत्वेन तदभावेऽभावनियमादित्याह ॥ पूर्वापरयोरिति । ननु च क्षणे पूर्वमध्यापरविभागानां प्रामाणिकरङ्गीकारात्कथं
तदनङ्गीकारोक्तिरित्यत आह ॥ सौगतैरिति ।

अ० — ॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ ॐ ॥ पूर्वभावभवं कार्यमुत तत्राशसम्भवम् ॥ यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानाम
शेषतः ॥ विनाशं चेन्न तत्कार्यं कार्योपपत्तौ च का प्रमा ॥ अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु ॥ विशेषदर्शनं युक्तमस्माकमनुभूतितः ॥ विशेष-
दर्शनं मानं यदि न स्थैर्यदुक्ततः ॥

सु०— एवं तर्कस्य प्रतितर्कपराहतिमभिधेयदर्शी यथा स्याथिनः सत्त्वानुपपत्तिरेवं क्षणिकस्यापि तदनुपपत्तेरनु-
कूलतानाम तर्कदोष इति प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॥ ३० असति० प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ३० ॥ इति । तद्व्याचक्षाण-
स्तावद्विकल्पेन पृच्छति ॥ पूर्वोति । अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वं परस्याभिमतम् । तच्च वक्ष्यमाण (वि) कल्पद्वयेन व्याप्तम् ।
तृतीयप्रकारानिरूपणात् । न च तत्क्षणिके सम्भवति । तथा हि । क्षणिकाद्वाद्भवत्कार्यं किं पूर्वस्य कारणस्य भावे भवति ।
कारणसत्तासमानकालीनसत्तमिति यावत् । उत तस्य कारणस्य नाशे सति सम्भवतीति । आद्ये दोषमाह ॥ यौगपद्याभिनि ।
सति कारणे कार्यं भवति । चेत्तर्हीति शेषः । क्षणिकं हि कारणम् । कार्यं च तत्सत्तासमानकालीनसत्त्वं चेत्कार्यकारणयोः
सहोत्पाद इत्युक्तं स्यात् । क्षणे विभागाभावस्योक्तत्वात्तत्कार्याणामप्यमेव न्याय इति तत्सन्तानभाविना (प्य) मशेषकार्याणां
यौगपद्यं स्यात् । तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धमिति । अत्र यद्यपि युगपद्भवतोः कार्यकारणभावानुपपत्तिरपि दूषणम् । तथाऽपि
तच्छिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इत्युभयथा च दोषादिति सूत्रे कथितमिति चात्र नोक्तम् । द्वितीयं निराकरोति ॥ विनाशे चेदिति ।
कारणस्य कार्यं भवेत्तर्हीति शेषः । तत्तस्य कार्यं न भवतीत्यापन्नम् । अन्यथा सर्वं सर्वस्य कार्यं स्यात् । न ह्यानन्तर्यमात्रेण
कार्यकारणभावः । तथात्वे विनाशकार्यत्वप्रसङ्गात् । आनन्तर्यस्यान्यापेक्षयाऽपि सत्त्वात् । सादेश्यादेरपाकृतत्वात् । एवमन्य-
स्यापि कार्यं न भवतीति न कार्यं स्यादकारणं वा । उभयथाऽपि पूर्वस्थार्थक्रियाविरहादसत्त्वप्राप्तिरिति । सूत्रकृता सौगता-
भ्युपगतं पक्षं प्रधानीकृत्य दूषणमुक्तम् । भाष्यकृता त्वभावस्य भावसापेक्षत्वात्तेन क्रमेणातोऽर्थे विरोधाभावः । नन्वस्ति ताव-
त्प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिः । न च कार्यं कारणेन विनोत्पत्तुमलम् । तथा सति नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेत्यापत्तेः । अतः कार्योत्पत्ति-
रेवान्यतरपक्षदोषमाभासयिष्यति । पक्षान्तरं वा ग्राहयिष्यतीत्यत आह ॥ कार्योत्पत्तौ चेति । स्यादेतद्यदि प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिः

प्रमाणवती स्यात् । न चैतदस्ति । न च स्वाङ्गीकारमात्रेणार्थान्तरक्षेपसामर्थ्यमिति प्रसङ्गादिति । नन्वस्ति यत्सत्तत्क्षणिकं
 यथा देहादि सच्च विवादपदमिति प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तौ प्रमाणमिति चेन्न । अस्यैव निराक्रियमाणत्वात् । देहादेरपि क्षणिकत्वा
 भावेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । ननु देहादेः पूर्वोत्तरक्षणयोः परिमाणभेदेन भेदसिद्धौ क्षणिकत्वासिद्धिरित्युक्तमित्यत
 आह ॥ अभेदेऽपीति । पूर्वोत्तरक्षणयोरिति शेषः । विशेषेणारम्भवादाद्वैलक्षण्येन । आदिपदेनाङ्कुरादि । विशेषदर्शनं परि-
 माणभेददर्शनम् । अस्माकं परिणामवादिनां मते । अयमर्थः । आरम्भवादिनो हि परिमाणं यावद्द्रव्यभाव्यभ्युपयन्ति । अव-
 यवसङ्ख्यातिशयानतिशयायत्तत्वात्परिमाणभेदस्य । अवयवापचये द्रव्यविनाशस्यावयवोपचये च तुटुत्पादस्यावर्जनीयत्वात् ।
 अतस्तेषां परिमाणभेदो द्रव्यं भिन्यादेव । अस्माकं त्ववस्थितमेव द्रव्यमवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तत्परिमाणकतया विक्रियत
 इति दर्शनम् । तत्र परिमाणभेदो न भेदमाक्षिपतीति । किञ्च फलादीनां पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदः साध्यते । उताभेदाभावः ।
 आद्ये सिद्धसाधनम् । भेदस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । तावता क्षणमङ्गासिद्धेः । द्वितीये दोषमाह ॥ अनुभूतिरिति । तदिदं
 फलमिति प्रत्याभिह्रया पूर्वोत्तरक्षणयोरभेदसिद्धेर्बाधितविषयमनुमानमिति शेषः । आन्ताप्रत्यभिज्ञानाभेदं साधयितुमलमिति चेत् ।
 तर्हि आन्तं परिमाणभेददर्शनं न भेदसाधनायालमिति ब्रूमः । परिमाणभेददर्शनं बाधकाभावात्प्रमाणमेवेति चेत्तत्राह ॥ विशो-
 षेति । तर्हि स्थैर्यद्वक्तुतो न मानम् । तस्या अपि बाधकरहितत्वात् । विशेषदर्शनं बाधकमिति चेत् । तर्हि स्थैर्यदर्शनं कुतो न
 बाधकम् । अतोऽनुपलभ्यमानविशेषयोरनयोर्बाध्यबाधकभावायोगादन्योन्यप्रतिपक्षतानुभवाच्चान्यतरपक्षपातं परित्यज्य भेदा-
 भेदविषयतयैव व्यवस्थापनं युक्तम् । अन्यथा दृष्टान्ते साध्यसन्देहेनापि परानुमानं दुष्टं स्यादिति । एवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यं
 स्वयमूहनीयम् । नन्वेतानि सूत्राणि कुतो व्युत्क्रमतो व्याख्यातानि । उच्यते । उपोद्धातप्रक्रियया सूत्रकारणैवादौ बाधकानि

निराकृत्यान्ते निष्कण्टका प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता । भाष्यकारेण तु सुबोधत्वाय शिष्याकाङ्क्षाक्रमेणादौ प्रत्यभिज्ञामभिधायानन्तरं तद्भाषकानि परिहृतानीति । प्रतिसङ्ख्येत्यादिसूत्रद्वयं भाष्य एव स्पष्टमिति नात्र व्याख्यातम् ।

टि०—॥ ३० असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ३० ॥ वक्ष्यमाणकल्पद्वयव्याप्तासमीति । तद्व्यतिरिक्तव्याप्ता-
मिस्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणप्रकारद्वयेनैव विधानन्तरेणाप्यर्थक्रियाकारित्वसम्भवात् तस्य तद्वाप्यत्वमित्यतो वक्ष्यमाणप्रकारद्वयस्य परस्परसाधारूपतयाऽन्य-
तरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरार्थकत्वेन प्रकारान्तराभावाच्चित्तिद्विरित्यभिप्रेत्य विधानत्राभावमाह ॥ तुतीयेति । अस्त्वर्थक्रियाकारित्वस्य वक्ष्यमाणक-
ल्पद्वयव्याप्यत्वं किं तावताऽपीत्यतः क्षणिकेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वव्यापकस्य वक्ष्यमाणकल्पद्वयस्यासम्भवेन व्यापकव्यावृत्त्या तद्वाप्यस्यार्थक्रिया-
कारित्वरूपसत्त्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्नोपयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य क्षणिके सत्त्वव्यापकस्य पक्षद्वयस्यासम्भवमाह ॥ न चेति । किं तत्सत्त्वव्यापकं पक्ष-
द्वयं कथं च तस्य क्षणिके सम्भवो येन सत्त्वानुपपत्तिः स्यादित्यतो व्यापकीभूतपक्षद्वयप्रदर्शनपूर्वकं तदसम्भवमुपपादयिषुमाह ॥ तथा हीति ।
यौगपद्यमित्यादेराद्यपक्षानुवादतासिद्धयर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ सतीति ॥ उक्तत्वादिति । पूर्वमप्यापकव्यापकतः क्षण इष्यत इत्यादिनेन
शेषः । ज्ञातुं शक्यत इतीत्यत्र नोक्तमित्यनेन सम्बन्धः । नन्वेवमतिप्रसङ्ग इत्यतोऽत्रानुक्तौ विशेषनियामकं चाह ॥ उभयथा चेति ॥ कथ-
नमिति । कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्यभावाच्च कार्यकारणभावविशेष इति भाष्यानुसारादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । पूर्वम-
सतोऽपि कारणत्वे कार्यत्वमिति तस्यापि कार्यं स्यादित्यर्थः । ननु विनाशेऽपि पौर्वापर्यमात्रेण कार्यकारणभावव्यवस्था भविष्यतीत्यतः किमत्र तन्मात्रं
नियामकं किं वा सादेस्यसारूप्यविशिष्टपौर्वापर्यमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायद्यपक्षे दूषणमाह ॥ न हीति ॥ अन्यापेक्षयाऽपीति ।
विनाशापेक्षयाऽपीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ सादेहयादेरिति ॥ अपाकृतत्वादिति । विरलपरमाणुभ्यो मिलितपरमाणूनां मिलितपरमाणुभ्यश्च
विरलानामनधिपतीन्द्रियेभ्योऽधिपतीन्द्रियाणामधिपतीन्द्रियेभ्यश्चानाधिपतीन्द्रियाणामुत्पत्त्यङ्गीकारादित्यादिना पूर्वत्रेति शेषः । अङ्गीकृत्य पूर्वस्य कारण-
त्वमुत्तरस्य कार्यत्वं च तस्य तत्कार्यत्वं न स्यादित्यापादितम् । वस्तुतस्तु उत्तरस्य कार्यत्वमेव न स्यात् । पूर्वस्य च कारणत्वमेव न स्यात् ।

उत्तरस्य तत्कार्यत्वाभावस्योपपादितत्वात् । तेनैव न्ययेनान्यकार्यत्वाभावस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन तस्य कार्यताया एवायोगात् । पूर्वस्य चोत्तरकारण-
 त्वाभावस्योपपादितत्वात्तन्मन्ययेनान्यकारणत्वाभावस्यापि सिद्धत्वेन कारणत्वायोगादित्याशयवानाह ॥ **एवमिति** । अस्तुत्तरस्य तत्कार्यत्वाभावा-
 पूर्वस्याकारणत्वं चेत्त आह ॥ **उभयत्रापीति** । उत्तरस्य तत्कार्यत्वाभावे पूर्वस्य तत्कारणत्वे चेत्युभयत्रेत्यर्थः । तस्य तत्कार्यत्वाभावे तदुपाय-
 क्रियाविरहादकारणत्वे च सर्वथैवार्थक्रियाविरहादिति भावः । ननु विकल्पितपक्षद्वयदूषणपरत्वादसति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपयमन्यथा यौगपथं सति
 भवेदित्यादिसूत्रभाष्ययोः सूत्रे पक्षद्वयदूषणे यः क्रमस्तेनैव भाष्ये भवितव्यम् । भाष्ये वा यस्तत्र क्रमस्तेनैव सूत्रेऽपि भवितव्यम् । तत्तथं पक्षद्वय-
 निरासपरसूत्रभाष्ययोर्भिन्नभिन्नक्रमवत्त्वेततः सूत्रे पक्षद्वयदूषणक्रमनियमे हेतुरन्यो विवक्षितो भाष्ये च तन्नियमे हेतुरन्यो विवक्षित इति भिन्नभिन्नक्रमहे-
 तुविवक्षया भिन्नभिन्नक्रमवत्त्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तयोः क्रमनियमे विशेषपहेतू दशयति ॥ **सूत्रकृतेति** ॥ **अस्यैव निराक्रियमाणत्वादिति** ।
 ततश्च प्रतिशङ्गं विधोत्पत्तेः प्रामाणिकत्वसिद्धौ तद्वलटुक्तप्रकारद्वयातिरिक्तप्रकारसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तमादाय क्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वनिर्वाहाननुश्रु-
 ल्वाप्राप्त्या तर्कस्थानाभासत्वसिद्धेस्तत्साविध्यादनुमानप्रामाण्यसिद्धिस्तेन विश्वस्य क्षणिकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । देहादीनामित्या-
 दिपदेन दीपदेः परिग्रहः ॥ **परिमाणभेदेन भेदसिद्धाविति** । परिमाणस्य यावद्द्रव्यभाववित्वेन तद्वेदे वक्ष्यमाणरीत्या द्रव्यभेदस्यावश्यकत्वा-
 दिति भावः ॥ **आरम्भवादादौलक्ष्येणेति** । विशेषपदस्य परिमाणभेदपरतायाः पूर्वोत्तरक्षणयोर्द्रव्यभेदप्रसङ्गस्तथाऽयोगादिति भावः । ननु
 भवतामन्योपेक्षया को विशेषो येनैवमुच्यत इत्यतोऽन्योपेक्षया विशेषसमर्पकतयाऽस्माकमिष्टे तत्तत्तत्पर्यमाह ॥ **अस्माकमित्यादिना** । किं परिणाम-
 वादिनामारम्भवादादौलक्ष्यमित्यतस्तदर्शयितुमाह ॥ **अयमर्थ इति** । इतीत्यस्येयमर्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु भेदाङ्गीकारेण क्षणभङ्गशिरिरेरम्भ-
 न्ततत्प्रवेशः स्यादित्यतोऽभेदासहकृतपूर्वोत्तरक्षणवर्तिद्रव्यभेदस्यैव क्षणभङ्गसाधकत्वेन भेदभात्रस्य तदसाधकत्वाच्च भेदमात्रेण क्षणभङ्गसिद्धिरिति भोक्तृपे-
 इत्याशयेनाह ॥ **तावतेति** । दृश्यते प्रत्यभिज्ञात इति पूर्वप्रन्यानुरोधेनान्नानुभूतिपदं प्रत्यभिज्ञापरं तृतीयार्थं चायं तसिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **तदिदं**
फलमिति ॥ **प्रत्यभिज्ञेयमिति** । भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञेत्यादौ भ्रान्तिभ्रान्तेति यावे कतः ॥ कुनो न बाधकमिति । न च विशेषदर्शनस्य

अमलै सिद्धे बाधकाभावात्स्यैर्यदर्शनस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तिसिद्धौ च तद्बाधितत्वेन विशेषदर्शनस्य अमवासिद्धिः स्यादित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथा सति स्यैर्यदर्शनस्य अमत्वसिद्धौ बाधकाभावाद्विशेषदर्शनस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तिसिद्धौ च तद्बाधितत्वात्स्यैर्यदर्शनस्य अमत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयस्य स्वरक्षे समानत्वादिति भावः । विशेषदर्शनस्यैर्यदर्शनयोः कुतो न बाध्यबाधकभाव इत्यतो बाध्यताप्रयोजकस्य न्यूनबलत्वं बाधकताप्रयोजकत्वस्य चाधिकबलत्वस्य प्रकृते विरहादिति भावेन हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ अनुपलभ्यमानविशेषयोरिति । अस्तु तर्ह्युक्तरीत्या समानबल्योरनयोः परस्परप्रतिपक्षत्वमित्यत आह ॥ अन्योन्येति । तथा सति प्रतिपत्तणमुभयोदासीनत्वापत्तोरिति भावः । अवश्यं चेतदेवाभित्याह ॥ अन्यथेति । निश्चितसाध्यवैकल्यस्यैव सन्दिग्धतद्वैकल्यस्यापि दृष्टान्तदोषत्वादिति भावः ॥ एवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यामेति । नीलादिकं यदि क्षणिकं न स्यात्तर्हि सन्न स्यादिति तर्कमूलभूताया यदक्षणिकं तत्सन्नेति व्यतिरेकरीत्याऽऽकाशे व्यभिचाराद्यातिवैकल्यम् । प्रत्यभिज्ञया स्याधिक्यस्य समर्थितत्वेन तद्बाधितत्वाक्षणिकमेवेति विपर्ययपर्यवसानानुपपत्तिश्चेत्येवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यं स्वयमूहनीयमित्यर्थः ॥ न्युत्क्रमेणेति ॥ आदौ समुदाय इति ॥ इतरेतरेति । सूत्रद्वयमनन्तरमनुस्यूतश्चेति तत् आकाशे चाविशेषादिति तत् उत्तरोत्पादे चेति ततोऽसत्तत्त्वं व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । यदि चानया प्रणाड्या व्याख्यानेऽस्ति किञ्चिन्नियामकमिति तथा व्याख्यानमुपपन्नमिति मन्यसे तर्हि तदनुरोधेनैव सूत्रनिर्माणक्रमस्यापि प्रसक्त्या क्रमान्तरेण तन्निर्माणानुपपत्तिरिति भावः । भिन्नभिन्नक्रमनिमित्ताश्रयणेन सूत्रभाष्ययोः प्रवृत्तेर्भिन्नभिन्नक्रमत्वमित्यभिप्रेत्य सूत्रभाष्ययोस्तथा प्रवृत्तौ निमित्तविशेषमुपदर्शयति ॥ उच्यत इत्यादिना ॥ प्रतिसङ्ख्येत्यादिति । प्रतिसङ्ख्येति सूत्रप्रतीकग्रहणेन समस्ततत्सूत्रग्रहणभन्नाभिमतम् । आदिपदेनोभयथा च दोषादिति सूत्रान्तरपरिग्रहः । ततश्च प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदादिति सूत्रमुभयथा च दोषादिति सूत्रं चेत्येवं सूत्रद्वयमित्यर्थः ।

अ०— दिक्मुखे च खट्वान्ताङ्गावौ सच्चैक्यचिद्वेत् ॥ विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वेदेत् ॥ मायावादिदेवासावुपेक्ष्य भूतिमिच्छता ॥ सर्वप्रमाणसिद्धं यदुद्देर्भेदेन सर्वदा ॥ कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च किं प्रमम् ॥ सर्वलोको बिभेयुजो यस्मादनुभवतादा ॥

तस्यापलापिनः किञ्च निष्प्रमाणकत्रादिनः ॥ सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ॥ सत्या इत्याद्यनुभवाः सदा तत्प्रतिपक्षगाः ॥ अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ॥ दुर्मते को नु गृहीयाद्दिनाऽसुरतर्ति क्वचित् ॥ २-२-७ ॥

सु०— दुःखाभावं सुखं चाहुरिति यदनुदितं तन्निराकरोति ॥ दिगिति । खट्वष्टान्तादित्याकाशस्य भावत्वे योन्यायोऽभिहितस्तत्सादिति हेत्वितिदेशः । धर्मप्रतियोगिनिरपेक्षमेव विधिरूपेण प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । सद्भावः क्वचिद्भवेच्चेचदृष्टान्तेनेति शेषः । अनेनान्यथा रूपादीनामपि भावत्वं न स्यादविशेषादिति बाधकं सूचयति । यद्यपि दिशो नाकाशान्निघ्नन्ते । तथाऽप्याकाशस्य भागसद्भावं ज्ञापयितुं तासां ग्रहणम् । एकवचनं तु जात्यभिप्रायम् । एतेनाकाशे चाविशेषादिति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । आकाशादीनां भावत्वसमर्थनेन पञ्चस्कन्धात्मकं विश्वमिति निरस्तम् । आत्मनो ज्ञानात्मकत्वं तु नास्माकं विरुद्धम् । क्षणभङ्गिताया निरस्तत्वात् । ज्ञानस्यापि ग्राहकतायाः परेणाभ्युपगतत्वात् । मोक्षस्तु चतुर्थे परीक्षिष्यते ॥ ९३ ॥ स्यादेतत् । वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्थः साधारणः स्वमतविरुद्धः सिद्धान्तः स एव सूत्रकृता निराकृतः । यस्तु सौत्रान्तिकस्य सिद्धान्तविशेषः । प्रमाणं तावद्विविधम् । प्रमेयद्वैविध्यात् । तत्र ज्ञानातिरिक्तः सर्वोऽपि रूपादिप्रपञ्चोऽनुमेय एव न तु प्रत्यक्षः । ज्ञानं तु नीलाद्याकारं प्रत्यक्षवेद्यमिति । स कस्मान्न निराकृत इत्यत आह ॥ विश्वमिति । तथैवैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मध्ये यः सौत्रान्तिको विश्वं रूपादिकं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा रूपादेर्विश्वस्य प्रत्यक्षवेद्यतां वैभाषिकादिभिरभ्युपगतामनभ्युपगम्येति यावत् । अनुमितं वदेत् । रूपादेर्विश्वस्यानुमानवेद्यतामङ्गीकुर्यात् । मायावादिनः तुल्यं वर्तते इति मायावादिवत् । एतदुक्तं भवति । यथा सर्वान्दुःसमयानपाकुर्वताऽपि सूत्रकृता न मायावादोऽत्र पादे निराकृतः । तस्यात्यन्तनिर्दलस्योपैव कार्या । न त्वीषत्सदलैः साङ्ख्यादिसमयैः सह निरास इति ज्ञापनार्थम् ।

तथा बाह्यानुमेयतावादोऽपीति । ननु मायावादः सूत्रोक्त्यनुचरकालभावी । तस्य कथं निरासप्रसक्तिः । मैवम् । अनादिकालतो वृत्ता इत्युक्तत्वात् । अन्यथा साङ्ख्यादिनिरासस्याप्यप्रसक्तोऽस्तीति । नन्वप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन नीलादेर्विश्वस्याप्रत्यक्षत्वं सूत्रकारस्याभिमतमेवेति कुतो न कल्प्यते । नैवं शक्यम् । प्रमाणाविरुद्धः प्रमाणानुसारी च सूत्रकारस्याभिप्रायः कल्पनीयः । न चायमर्थस्तथेत्याशयवानाह ॥ सर्वेति । अयमत्रोत्तरक्रमः । नीलादेरर्थस्याप्रत्यक्षत्वं न वक्तुं शक्यते । नीलादिप्रतीतिरपरोक्षतायाः साक्षिसिद्धत्वात् । इन्द्रियव्यापारभावभावित्वेनानुमानसिद्धत्वाच्च । अथ मतम् । येनार्थेन यज्ज्ञानं जायते तत्तदाकारं भवति । तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशतया स्वगतं नीलाद्याकारमपि साक्षात्कुरुते । अतोऽपरोक्षतयोपलभ्यमानस्य नीलाद्याकारनिकारस्य बुद्धिगतत्वान्न कश्चिदोप इति । अत्रेदमुपतिष्ठते । यदपरोक्षतयाऽवभासमानं नीलाद्याकारचक्रं बुद्धेर्भेदेन सर्वदा सर्वप्रमाणसिद्धम् । तस्य कथं नु बुद्धित्वमङ्गीक्रियते । बहिर्मुखतयेदन्त्वेन ह्ययं नीलाद्याकारोऽपरोक्षमवभासते । न जातवन्तर्मुखतयाऽहं नीलमिति । तथा नीलापरोक्षज्ञानसमन्तरं नीलार्थी नियमेन बहिः प्रवर्तते । तेनानुमीयतेऽनेन बहिर्गर्थ एव साक्षात्कृत इति । न ह्यन्यत्र ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तिरिति युज्यते । अतिप्रसङ्गात् । मध्येऽनुमानं तु निरासिष्यते । एवमाप्तोऽपि किमपरोक्षतया पश्यसीति पृष्टोऽङ्गुलिं प्रसार्येदमिति बाह्यमेव ब्रवीत्यतस्त्रिभिरेपि प्रमाणैरपरोक्षतयाऽवभासमानस्य नीलाद्याकारस्य बुद्धितो भेद एवावसीयते । न चेदं सर्वं आन्तम् । कदाऽप्यन्यथाप्रतीत्यभावात् । विनैव बाधकेन आन्तित्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । अतोऽपरोक्षतयाऽवभासमानो नीलाद्याकारो बाह्य एव न बुद्धिगत इति । किञ्च बाह्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वे तदसिद्धिरेव स्यात् । प्रमाणाभावात् । तथा च बाह्यार्थाभ्युपगमो रिक्तः स्यादित्याह ॥ विश्वमिति । अन्यज्ज्ञानादिति शेषः । का प्रमा यस्य तत्किं प्रमम् । अनुमेयो बाह्याकार इति चेन्न । सर्वथाऽसिद्धस्य पक्षीकरणायोगात् । लिङ्गाभावाच्चाप्यसिद्धेश्च । स्यादेतत् । बुद्धि-

भक्तस्तान्नाकारो परोक्षमवभासते । स कादाचित्कत्वात्किमपि कारणमपेक्षमाणो बाह्यं नीलाद्यनुमापयिष्यतीति । मैवम् ।
 बाह्यतैव नीलाद्याकारस्य स्फुरणात् । कुत्र चेदमुपलब्धम् । यत्कादाचित्कं तत्कारणवदिति । ज्ञान एवेति चेन्न । बाह्याप्रत्य-
 क्षत्ववर्गे तत्रापि कारणवत्त्वानवधारणात् । ज्ञानं पूर्वज्ञानकारणमुपलब्धमिति चेत् । तर्ह्यकारोऽपि पूर्वाकारजन्यः कल्प्यताम् ।
 किं बाह्यार्थव्यसनेन । नीलज्ञा(नानं)नोत्पादानन्तरं पीतज्ञानोत्पाददर्शनाच्चेति चेन्न । सदृशजन्यत्वस्य परेण क्वाप्यनुपलब्ध-
 त्वात् । किञ्च वासनादिकमान्तरमेव सहकारीकृत्य विसदृशमेव ज्ञानं जनयतीति कल्पनीयम् । न बाह्यम् । दृष्टेनैव कथञ्चिदु-
 पपत्तावदृक्कल्पनानुपपत्तेः । अतो बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति शङ्कनास्पदत्वादिदं मतमत्र न दूषितमित्युक्तम् । यद्वा
 स्फुटतरानल्पदोषत्वेन शिष्यैरेव हेयतया ज्ञातुं शक्यत्वादित्याशयेनाह ॥ सर्व्वेति । माध्यमिकादयो बाह्यार्थाद्यप्यनुभवाना अपि
 ह्यनुभववाद्भिभ्यतः सांवृतसत्त्वाद्यभ्युपयन्ति । ततः सर्व्वेऽनुसरणीय एवायमनुभवः । तमपि यः सौत्रान्तिकोऽपलपति । अनुभव-
 सिद्धाया अपरोक्षस्य नीलाद्याकारस्य बाह्यताया अयाकरणात् । तथा निष्प्रमाणकं वदति । नीलाद्याकारस्य बुद्धिस्थतायां
 प्रमाणाभावात् । तस्याप्यनुभवस्यापलापिनो निष्प्रमाणकत्वादिनस्तस्य सौत्रान्तिकस्य किं दूषणं न भवेत् । सर्व्वमपि भवेदिति ।
 एकत्वमनुभूतिस्थं खदृष्टान्तात् । तस्यापलापिन इति परपक्षे तत्र तत्रानुभवविरोधोऽभिहितः । स कथमित्यतोऽभिनेयनं तं
 दर्शयति ॥ सोऽहमिति । अत्र स एवाहमित्यात्मैकत्वग्राही प्रत्यभिज्ञानुभवो दर्शितः । तदिदमित्यनात्मनः । अहं सुखीति
 सुखस्य विधित्वानुभवः । सद्भावरूपं गगनं दिशः सत्या भावरूपा इति गगनस्य च दिशां च भावत्वानुभवः । आदिपदा-
 दिदं नीलं नाहं नीलमित्यादेः परिग्रहः । तत्प्रतिपक्षमास्तदभ्युपगतार्थविरुद्धविषयाः । वैभाषिकसौत्रान्तिकमतनिराकरणमुप-
 संहरति ॥ अत इति । अखिलप्रमाणप्रतिपक्षं सर्व्वप्रमाणविरुद्धार्थविषयम् । अत एव दुर्मतम् । दिङ्मनागप्रभृतिभिर्विभर्तुमी-

तत्प्राप्त्यर्थं को नु शुद्धीयादित्याक्षेप इत्यत उक्तं विनैति । सत्पुरुषविषय एवायमाक्षेप इति भावः । न चैवं निराकरणवैयर्थ्यम् । उक्तार्थानुसन्धाने को नु शुद्धीयादिति व्याख्यानादिति ॥ २-२-७ ॥

हि०— दिक्सुखे च खट्टान्ताद्भावाविति मूले खट्टान्तादित्यस्य खट्टान्तेनेत्यभिप्रायकत्वे मूले हेत्वनुक्तिप्रसङ्गः । आकाशभावतायाः परासम्मतत्वेन तस्य दृष्टान्तत्वानुपपत्तिश्च भवतीत्यतो नेदं दृष्टान्ताभिधानं किन्तु हेत्वतिदेश एवेति न कोऽपि दोष इत्यभिप्रेत्य तत्परतया तदोजयति ॥ खट्टान्तादितीति । तमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ धर्मेति । तर्हि भाष्ये दृष्टान्तानभिधानप्रसङ्गो दोष इत्याशङ्क्य सम्बन्धवच्चिद्वैदित्ये- तदेव तदभिधानमिति न तदनभिधानप्रसङ्गोऽपीत्यभिप्रेत्य तत्समर्पकतया तदोजयति ॥ सद्भाव इत्यादिना । तर्हि रूपादिदृष्टान्तेनेत्येव वक्तव्यं किमनया वक्तव्येयतो विपक्षे बाधकसूचनद्वाराऽप्रयोजकताशङ्कानिरासार्थत्वाच्च तदुक्तेरानर्थक्यमित्याशयेन तथोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ अनेनेति ॥ नाकाशाद्विद्यन्त इति । आकाशभाग एव दिशो न तु न्यायमत इव तस्मादर्थान्तरभित्तिरर्थः । ततश्चाकाशस्य भावस्य साधकपूर्वग्रन्थेनैव तद्भागरूपदिशामपि भावत्वसिद्धेः पृथक् तद्भावत्वसाधनमनर्थकमित्याशयः । आकाशस्य समागमे वादिनां विप्रतिपत्तेस्तन्निरासाय समागत्यप्रतिपादन एव तात्पर्याद्भावत्वसाधने तात्पर्याभावाच्चान्नानर्थक्यमिति परिहरति ॥ तथाऽपीति ॥ एतेनेति । खट्टान्तादित्यादिभाष्येणेत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेणेति । आकाशस्याविशेषतोऽविशेषोऽखिलस्यपि सत्त्वात्किन्नानुमीयत इति प्राचीनव्याख्यानोपेक्षयाऽऽकाशो भावत्वसाधको यो न्यायस्तस्य सुखेऽव्यविशेषाच्च सुखमभावरूपमिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । ननु पञ्चस्कन्धात्मना स्थितमिति प्रागनुदितया विश्वस्य पञ्चस्कन्धात्मताया अनिरासाद्भाष्ये न्यूनत्वमित्याशङ्क्यकाशादीनां भावत्वसमर्थनपरपूर्वभाष्येणैव तन्निराससिद्धेः किं पृथक् तन्निरासेनेत्यभिप्रेत्य पृथक् तदनिरासो भाष्यकारणमित्याशयेन भावत्वसमर्थनपरपूर्वभाष्येणैव तन्निराससिद्धिमाह ॥ आकाशादीनामिति । ननु च सत्तन्वमानं ज्ञानमेवात्मैत्यरूपज्ञानसन्ततिमिति पूर्वपक्षग्रन्थे सूचितया आत्मनो ज्ञानरूपताया अनिरासाद्भाष्ये न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्याः स्वसम्मतत्वेनानिरासोपपत्तेर्न न्यूनत्वेत्यभिप्रेत्य तस्या अविरुद्धतामाह ॥ आत्मन इति । ननु तथाऽऽत्मानं च क्षणस्थितमित्यनुदितया आत्मक्षणीकतायाः स्वसम्मतत्वाभावेन

निराकार्यत्वात्तदनिरासान्धनत्वमेव भाष्य इत्याशङ्क्य तस्या अयुत्तरोत्पादे चेति सूत्रव्याख्यानावसरेऽतो ज्ञातं मेयत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुत इत्या-
दिनाऽऽत्मानात्मप्रपञ्चसाधारण्येन निरस्तत्वात् पुनस्तन्निरासापेक्षयाशयेनाह ॥ **क्षणेति** । नन्वात्मनो ज्ञानरूपताया उभयसम्मतत्वात्तत्र विवादास-
म्भवेऽपि स्वमते ज्ञानरूपस्यात्मनो ग्राहकताऽप्यस्ति न तु परमत इत्यस्येव विप्रतिपत्तिविषय इत्यत आल्यज्ञानरूपत्वादत्मानः परमते आल्यज्ञानक-
र्तृत्वरूपतद्ग्राहकत्वाभावेऽपि तदतिरिक्तप्रवृत्तिज्ञानकर्तृतायास्तन्मतेऽपि भावेनोक्तनिरूपग्राहकताया अपि सत्त्वात् तदंशस्यापि विप्रतिपत्तिविषयतेत्याह
॥ **ज्ञानस्यापीति** । तथाऽप्यरूपज्ञानसन्ततिं मोक्षमित्यनूदितभोक्षस्यानिरासाव्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्य ज्ञानं स्वरसमङ्ग्येव नित्यं सन्तानमिष्यते ।
बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तस्याप्युक्तानुमा रिपुरित्यादिना चतुर्थस्य द्वितीये निराकारिष्यमाणत्वादनिरासो न दोषापादक इत्याह ॥ **मोक्षस्तिवति** ।
॥ ७३ ॥ **साधारण इति** । बाह्यार्थो घटादिः परमाणुपुञ्जरूपः सन्नित्येवंरूप इत्यर्थः । ननु विश्वं त्यक्त्वेत्यत्र त्यागो नामानभ्युपगम एव वाक्यः ।
अन्यस्यासम्भवात् । न चासाविहास्ति । रूपादेर्विश्वस्य तेनाभ्युपगमादित्याशङ्क्य विश्वं प्रत्यक्षं त्यक्त्वेत्यस्य विशिष्टनिषेधत्वाद्विशिष्टनिषेधस्य च
सति विशेष्ये बाधे विशेषणविषयतायाः सविशेषणे हीति न्यायसिद्धत्वात्प्रत्यक्षवैध्वरूपविशेषणविषयत्वप्राप्त्या रूपादेर्विश्वस्याभ्युपगमेऽपि तस्य
प्रत्यक्षवेधताया अनभ्युपगमानानुपपत्तिरिति भावेन विशिष्टनिषेधस्य विशेषणविषयतया तात्पर्यमाह ॥ **रूपादेर्विश्वस्येत्यादि** । षष्ठ्यर्थसप्तम्यर्थ-
योः प्रकृतान्वयासम्भवेन मायावादिन एवेति वा मायावादिनीवेति वा षष्ठीसमर्थारसप्तमीसमर्थाद्वा तत्र तस्येवेत्यनेन वतेरसम्भवात्तदनुपपत्तिमाशङ्क्य
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति लक्षणान्तरेण वतिप्रत्ययसम्भवात् दोष इत्याशयेन तत्तुल्यक्रियतामुपदर्शयति ॥ **मायावादिनेति** । कथं सौत्रान्ति-
कस्य मायावादिना तुल्यक्रियात्वमित्यतस्तदुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तथा बाह्यानुमेयतावाद्दोषीति** । अत्यन्तं
निर्दलस्य बाह्यानुमेयतावादस्योपेक्षैव कार्यो न त्वीजसदलैर्वैमाधिकादिभिः समयैः सह निरासः कार्ये इति ज्ञापनार्थं बाह्यानुमेयतावादोऽप्यत्र पादेन
निराकृत इत्यर्थः । सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावीति तस्य सूत्रव्याख्यानरूपत्वाद्याख्यानस्य च पश्चात्तन्वनियमात्सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावित्वं मायावादस्येति भावः
॥ **उक्ततत्त्वादिति** । एतपादारम्भसमर्थनान्वसर इति शेषः । तथा च सूत्रोक्तैः प्रागपि मायावादसत्त्वाद्युक्तैव तन्निरासप्रसवितरिति भावः ॥ **अन्य-**

धेति । अनादिकालतो वृत्तस्वव्यतिरेकेण तन्निरासप्रसङ्गस्याप्यस्याभावादिति भावः । नन्वत्र मूले यदपरोक्षतयाऽवभासमानं नीलाधाकारचक्रं बुद्धेर्भेदम सर्वदा सर्वप्रमाणसिद्धं तस्य तदुद्धिगतत्वनुपपत्तिरेवोच्यते । न तु नीलादेर्विश्वस्यप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिस्तत्त्वग्रभनेन तस्याप्रत्यक्षत्वनिरास इत्यतो नेदं साक्षात्तन्निरासकं किन्तु साक्षात्तन्निरासकमन्यदेव । इदं तु तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तन्निरासकमिति परम्परैवेत्यभिप्रेत्य साक्षात्तन्निरासप्रदर्शनपूर्वकं तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारकतया ग्रन्थं सङ्गमयितुमाह ॥ अयमत्रोत्तरक्रम इति ॥ अत्रेदमिदमिति । एतदशङ्क्यपरिहारार्थमिदं मूलमित्यर्थः । तत्कथमित्यतोऽपेक्षितपूरणपूर्वकं वाक्यं योजयति ॥ यदपरोक्षतयेत्यादिनाऽङ्गीक्रियत इत्यन्तेन । कथमपरोक्षतया प्रतीयमानस्य नीलाधाकारचक्रस्य बुद्धेर्व्यवृत्ततया सर्वप्रमाणाभिद्वत्त्वमित्यतस्तवत्तस्य प्रत्यक्षसिद्धतां दर्शयति ॥ बहिर्मुखतयेति । पराक्त्वेनेत्यर्थः । तस्यैवाभिनयेनोपदर्शनमिदं नीलमितीति । मुत्तन्यमानमहमिशाकारमालयविज्ञानमेव परमने आत्मेति दर्शयितुमहमित्युक्तम् । अन्यथा बुद्धिर्नीलमिषेवावश्यमिति द्रष्टव्यम् । अनुमानसिद्धतामप्याह ॥ तथेति । अनेन नीलार्थं बहिर्यमात्रसाक्षात्कारवात्नीलापरोक्षज्ञानसमन्तरं नियमेन बहिःप्रवर्तमानत्वादित्यनुमानमुक्तं भवति । अप्रयोजकतामाशङ्क्य परिह्वरति ॥ न हीति ॥ आतिप्रसङ्गादिति । तथा सति पुरो देशे रजतसद्व्यवज्ञानानन्तरं रजतार्थिनो देशान्तरे प्रवृत्तिः स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । ननु नीलापरोक्षज्ञानेन स्वगतनीलाकारस्यैव ग्रहणेऽपि नीलार्थिनो बहिर्नियमेन प्रवृत्तिः सम्भवति । ज्ञानगतनीलाकारग्रहणबहिःप्रवृत्त्योर्मध्ये बाह्यनीलासुमानप्रवृत्त्या बाह्यनीलस्यापि ज्ञातत्वासम्भवात् । तथा हि । अपरोक्षतयाऽवभासमानो बुद्धिगतो नीलाधाकारः सकारणकः कादाचित्कत्वादित्यनुमानमेव सकारणत्वसिद्धौ कारणान्तरस्यासम्भवेन बाह्यनीलाधाकारस्यैव कारणत्वेनाभ्युपेत्यादित्यत आह ॥ मध्येऽनुमानं स्मिन्वति । विश्वमन्यच्च किं प्रममिष्येतदुपग्रन्थव्याख्यानवसरे स्यादेतदित्यादिना मध्येऽनुमानमाशङ्क्य बाह्यतयैव नीलाधाकारस्य स्मरणादित्यादिना निरसिष्यत इत्यर्थः । आगमसिद्धतामप्युपदर्शयति ॥ एवमिति । प्रत्यक्षादेर्भ्रमात्वात् प्रमाणासिद्धत्वं तद्वेदस्येति शङ्कते ॥ न चेदमिति । एवं माध्ये हेत्वशं व्याख्याय कथम् तस्य बुद्धिसिद्धत्वमिति साध्यांशं तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ अत इति । अनेन तस्यापरोक्षतयाऽवभासमानस्य नीला-

बाकारस्य कथं बुद्धित्वं बुद्धिगतत्वं न कथमपि किन्तु तस्य बाह्यत्वमेवेति योजनोक्ता भवति । किं विप्रतिपन्नबाह्यार्थपक्षकानुमानमभिमतं किंवा
 समप्रतिपन्नतज्ज्ञानपक्षकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाश्रयासिद्धयाऽथ पक्षं दूषयति ॥ **सर्वथेनेति** ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ **लिङ्गभावा-
 दिति** । ननु विज्ञानं बाह्यार्थसापेक्षं विज्ञानत्वादिति विज्ञानत्वमेव लिङ्गं भविष्यतीति न तदभाव इत्याशङ्क्य विज्ञानस्यात्र पक्षतया तदनिरास्य
 विज्ञानवतो दृष्टान्तस्याभावेनान्वयतोऽतिरिक्तस्य बाह्यार्थस्याबाप्यसिद्धया दृष्टान्ताभावेन व्यतिरेकतश्च व्याप्यसिद्धेर्नैवमित्याह ॥ **व्याप्यसिद्धिरिति** ।
 सामान्यसिद्धिपरिशेषान्धमेव बाह्यार्थसिद्धिरस्तिस्वत्वाशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । पक्षासिद्धिशङ्कापरिहाराद्योक्तमपरोक्षमवभासत इति । अपेक्षपाण
 इत्यस्यानन्तरमन्यस्यासम्भवादिति पूर्णीयम् ॥ **बाह्यतथैवेति** । तथा च बुद्धिगतनीलायाकारासिद्धेराश्रयासिद्धया सामान्यसिद्धिरेवानुपपद्येति
 भावः । आश्रयासिद्धिः स्वमते न दोष इत्यतो दोषान्तरमाह ॥ **कुत्र चेनेति** । तथा च व्याप्तिग्रहणस्थलाभावेन व्याप्तिज्ञानानुपपत्त्या व्याप्यत्वारिद्धेः
 सामान्यसिद्धिरनुपपद्येति भावः । ज्ञान एव व्याप्तिग्रह इति वदन्प्रष्टव्यः । ज्ञानेऽभिमतं सकारणकत्वं वा बाह्यकारणकत्वं वा ज्ञानकारणकत्वं चेति
 विकल्पत्रयं मनसि निधायाधं दूषयति ॥ **बाह्याप्रत्यक्षत्ववाद इति** । बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षत्ववादे ज्ञानस्य बाह्यार्थकारणकत्वनिश्चयसम्भवेऽपि त्वनेते
 तस्याप्रत्यक्षत्वाच्च ज्ञाने तत्कारणत्वनिश्चय इति भावः । ननु ज्ञानं प्रति न बाह्यं कारणमभ्युपगम्यते येन तस्याप्रत्यक्षत्वेन ज्ञानस्य तत्कारणकत्वावधार-
 णानुपपत्तिः प्रसज्येत किन्नाम पूर्वज्ञानमेव तत्र कारणम् । तच्च प्रत्यक्षमेवेति तत्कारणकत्वावधारणमुपपन्नमेवेति द्वितीयं शङ्कते ॥ **ज्ञानमिति** ।
 उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानजन्यत्वं बहुतरुज्ञानाकारस्यापि पूर्वज्ञानाकारजन्यत्वसम्भवेन बाह्यार्थं विनाऽनुपपत्तेरभावेन ज्ञानाकारेण बाह्यार्थानुमानासम्भवाद्-
 सिद्धिरेव स्यादित्याशयेन परिहरति ॥ **तर्हीति** । यत्र नीलज्ञानानन्तरं नीलज्ञानमेव भवति तत्र पूर्वज्ञानाकारस्योत्तरज्ञानाकारजनकत्वसम्भवेन
 बाह्यार्थं विना तदुत्पत्त्यभावेऽपि यत्र नीलज्ञानानन्तरं पीतज्ञानोत्पत्तिस्तत्र पूर्वज्ञानाकारस्य विसृष्टतयोत्तरज्ञानाकारजनकत्वागम्यत्वादस्यैव बाह्यार्थ
 विना ज्ञानाकारानुपपत्तिरिति युक्तं तेन बाह्यार्थानुमानमिति भावेन शङ्कते ॥ **नीलज्ञानानन्तरमिति** । भवेदेतदेवं यदि कारणस्य
 स्वसदृशकार्यजनकतानियमः स्यात् । न चासाधुस्ति । विरलपरमाणुभ्यो मिलितपरमाणूनां मिलितपरमाणुनाभमितिपतीन्द्रियो-

भ्यश्चाधिपतीन्द्रियामधिपतीन्द्रियश्चानधिपतीन्द्रियाणामुत्पत्तिदर्शनात् । ततश्च तद्वदेव नीलज्ञानाकारस्यापि विसदृशपीतज्ञानाकारजनकत्वोपप-
त्तेर्न तस्य बाह्यार्थेन विनाऽनुपपत्तिरिति कार्यं तदनुमापकत्वमित्याशयवानाह ॥ सदृशेति । ननु कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वनियमेऽपि युज्यते
विरलपरमाणुभ्यो मिलितपरमाणूनां तैभ्यश्च विरलपरमाणूनामुत्पत्तिस्तथाऽनधिपतीन्द्रियेभ्योऽप्यधिपतीन्द्रियाणां तैभ्यश्चानधिपतीन्द्रियाणां सदृश-
कार्यजननत्वभावस्यापि कारणस्यादृष्टादिसहकारिवशाद्विसदृशकार्यजनकत्वसम्भवात्पीतपीतदिज्ञानस्थले च सहकारिविशेषसमवधानाभावाच्च विस-
दृशकार्यजनकत्वं सम्भवतीत्यत आह ॥ किञ्चेति । आन्तरवासनादिसहकारिसम्पत्त्या पूर्वज्ञानाकारस्यैव विसदृशोत्तरज्ञानाकारजनकत्वस्य सम्भवाच्च
बाह्यस्य पीतिकाकारस्य पीतज्ञानाकारार्पकत्वं कल्प्यमित्याशयः । ननु पूर्वज्ञानस्यैव बाह्यस्याप्यर्थस्य ज्ञानाकारजनकत्वसम्भवे कुत एतदवधार-
णम् । यत्पूर्वज्ञानमेवान्तरवासनादिसहकारिवशाद्विसदृशमुत्तरज्ञानं जनयति न तु बाह्यं नीलदीप्त्यत आह ॥ दृष्टेनैवेत्यर्थः ।
यद्वाऽऽन्तरमेव सर्वं दृष्टमिति परेणाङ्गीकृतत्वादान्तरं वासनादिकं दृष्टं बाह्यं नीलदृष्टमिति ज्ञातव्यम् । विश्वमन्यच्च किं प्रभमित्युपक्रान्तं बाह्यार्थ-
स्याप्रत्यक्षत्वे तदसिद्धिप्रसङ्गमुपसंहरति ॥ अत इति । अनुमेयत्वे तदसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । बाह्यार्थानुमेयतावादस्यानिरस्यताया युक्त्योपपादि-
तत्वात्तन्नातिपादकोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्य पूर्वोपपादितप्रकारोपेक्षया प्रकारान्तरेण तदुपपादनार्थत्वात्त्वानर्थक्यमिति भावेन प्रकारभेदमभिनयेनोपदर्श-
यन्नुत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ शङ्कानासपदत्वादित्यादिना । बाह्यार्थानुमेयतावादस्यातिनिर्दलत्वेन शङ्काविषयत्वशून्यत्वादित्यर्थः । उक्तं सर्व-
प्रमाणसिद्धिमित्यादिना पूर्वग्रन्थ इति शेषः । तस्यापलापिन इति व्यधिकरणे षष्ठ्यावित्यभिप्रेत्य योजयति ॥ तस्यानुभवस्यापलापिन इति ।
तस्येत्यस्यावृत्तिं समानाधिकरणषष्ठीत्वं चाश्रित्याह ॥ तस्येत्यादि ॥ तत्र तत्रेति । आत्मादेः क्षणिकत्वादावित्यर्थः ॥ अभिनयेनेति ।
तदाकारप्रदर्शनेत्यर्थः ॥ स एवाहमिति । अनेन तदिदमेवैतन्नयस्यैवकारस्य न यथाश्रुतः सम्बन्ध किन्तु सोऽहमित्यनेन सम्बन्ध इत्युक्तं
भवति । तदपि चात्मनो निर्विकारत्वात्पूर्वोत्तरकालभावविनस्तस्यात्यन्ताभेद एव प्रत्यभिज्ञाविषय इति प्रदर्शनार्थमित्यवधेयम् ॥ विधित्वेति । भाव-
त्वेत्यर्थः । भूले निर्मानमाखिलप्रमाणप्रतिपक्षमिति दुर्भतत्वोपपादकं हेतुगर्भं विशेषणद्वयमिति भावेन तथैव योजयति ॥ अत एवेति । निर्मा-

नत्वादरेवेत्यर्थः । एवमिति । अक्षेपस्य सत्पुरुषमात्रविषयत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । अक्षेपस्य सत्पुरुषमात्रविषयत्वे सत्पुरुषाणां तदग्रहणप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निवारणार्थत्वायोगात्तदर्थकनिराकरणस्य वैध्यर्थं स्यादित्याशयः ॥ उक्तार्थानुसन्धान इति । तथा चोक्तरीत्या हेयत्वप्रतिपादनेन तदनुसन्धाने सत्पुरुषाणां तदग्रहणप्रसक्त्यभावेऽपि मतनिराकरणाभावे तद्व्यवानुसन्धानाभावेन सत्पुरुषाणामपि तदग्रहणप्रसक्तेः सत्त्वेन तन्निराकरणार्थत्वसम्भवात्तदर्थकनिराकरणस्यार्थवत्त्वमेवेति भावः ॥ २-२-७ ॥

अ० — ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ अरः शून्यमखिलं मनोवाचामगोचरम् ॥ निर्विशेषं स्वयम्भातं निर्लोपमजरामरम् ॥ अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः ॥ वस्तुतश्च तदस्मीति नियोपासापरोक्षितम् ॥ रागादिदोषरहितं तद्भावं योगिनं नयेत् ॥ तस्यैवानादिसंवृत्या नानाभेदात्मकं जगत् ॥ सदिवाभाति सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते ॥ पारमार्थिकसत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचित् ॥ सांवृतेनैव सत्त्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ शून्यात्मवृत्तियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते ॥ सृष्टिकाले पुनश्चान्ते स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् ॥ इति ब्रूते तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ॥

सु० — ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ माध्यमिकमतम(त्रापाक्रि)त्र निराक्रियते । तस्योक्तार्थविरुद्धतां दर्शयितुं तत्तावदुपन्यस्यति ॥ अपर इति । अपरो माध्यमिक इति ब्रूत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । शून्यमेव तत्त्वं न ततोऽन्यदस्तीति शेषः । ननु पञ्चस्कन्धास्ततोऽतिरिक्ताः सन्नीत्यत उक्तमखिलमिति । पञ्चस्कन्धात्मकमखिलं जगच्छून्यमेव न ततोऽन्यदित्यर्थः । तच्छून्यं कुतः सिद्धमित्यत उक्तं स्वयं भातमिति । स्वयं भातत्वं च न स्वकर्मकप्रकाशत्वम् । किन्त्वपरप्रकाशत्वमेवेत्याशयेनोक्तं मन इति । प्रमाणमात्रोपलक्षणमेतत् । कुतः प्रमाणाविषयत्वं शून्यस्य निर्धर्मकत्वात् । सधर्मक एव प्रमाणाप्रवृत्तेरित्युक्तम् ॥ निर्विशेषमिति । निखिलजगदात्मकं चेच्छून्यम् । तर्हि तद्धर्मा लेपजरामणदुःखपरिच्छेदादयस्तस्यैव स्युरिति कथं निर्विशेषत्वादिकमित्यत आह ॥ निर्लोपमिति । लेपो धर्माधर्मसम्बन्धः । दोषा दुःखादयः । वस्तुतश्चानन्तं वस्तुतन्तरप्रतियोगो-

गिकान्योन्याभावरहितम् । यद्वा शुद्धं संगतं नित्यं सर्वात्मकं शून्यमभिलप्यते । तत्कथं निर्विशेषमुच्यत इत्यत एतदुक्तम् । लेपा-
दिदोषाभावमात्रेण शुद्धमुच्यते । देशादिगणित्वाभावादाय सर्वगतत्वादित्रादो न तु कसपि धर्ममाश्रियेति । उपायापेयभावा-
वस्थितपदार्थख्यापनं आह्वयधर्मः । अतस्तत्त्वविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयित्वा विप्रतिपत्तेः उपायोपेये दर्शयति ॥ तद मतिः ।
तच्छून्यमहमस्मीति नित्योपाययाऽपरोक्षीकृतं तच्छून्यं रागादिदोषरहितं योगिनं तद्भावं शून्यत्वलक्षणं भावं नयेदिति
सम्बन्धः । यथोक्तम् । प्रदीपस्यैव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य (तायिनः) भाविन इति । यदि शून्यमुक्तरूपं कथं
तर्ह्यखिलं शून्यमित्युक्तमित्यत आह ॥ तस्यैवेति । शून्यस्यैव । संव्रियतेऽनयेति संवृतिराविद्या । संवृतेः सत्यत्वेऽद्वैतहानि-
रारोपितत्वे तु संवृत्यन्तरापेक्षेत्यतोऽनादीत्युक्तम् । नानाभेदात्मकं पञ्चस्कन्धात्मकम् । शून्याविद्याकल्पितत्वादखिलं शून्यमि-
त्युच्यते । न पुनस्तदेव तदिति । तत्किमसदेवेदम् । तथात्वे वा कथं सदिति प्रतिभासः । सच्चारोपात् । पशान्तरमाह
॥ सत्यत्वमिति ! तस्यारोपितस्य जगतः सांवृतं सत्यत्वमिव्यतेऽतो न सत्यत्वविरोधः । अस्ति चेत्सत्त्वं जगतः कथं
तर्ह्यसत् । येन सदिवामातीत्युक्तमित्यत आह ॥ पारमार्थिकेति । सर्वथाऽबाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वं तदभावादसादिदं जग-
दुद्गीयत इति । पारमार्थिकसत्त्वाभावे कथं जगत्प्राप्तिक्रियादिव्यवहार इत्यत आह ॥ सांवृतेनैवेति । अखिलो हानोपादानो-
पेक्षाऽभिज्ञाऽभिवदनार्थक्रियालक्षणः । व्यवहारस्याप्यसत्त्वात् । स्वम इवेति शेषः । पारमार्थिकसत्त्वमेव व्यवहारविरोधि ।
तस्य सर्वक्रियारहितत्वात् । न तु तदभाव इति भावेनोक्तं सांवृतेनैव सत्त्वेनेति । सृष्टिप्रलयविषयं विभानं दर्शयति
॥ शून्यादिति । सृष्टिकाले प्रवर्तते जायते । शून्यस्य निष्क्रियत्वात्कथं विश्वकर्तृत्वमित्यत उक्तं संवृतिरोगेनेति । अन्ते
प्रलयकाले स्तिमितं निष्क्रियम् । अनेन क्रियाविभागादिन्यायेन या विश्वसत्त्ववादिनां प्रलयप्रक्रिया सा निराक्रियते । स्वाप्न-

गजादिरिवेति शेषः । एवमुपन्यस्तमतनिराप्तार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति ॥ तमुद्दिश्येति । जगादेदमधिकरणमिति शेषः ।

टि०— ॥ ३० नासतोऽदृष्टत्वात् ३० ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तमूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्य एव तस्योक्तत्वाद्वानुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य शून्यवादमपकरोतीति भाष्यं मनसि निधायैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ माध्यमिकेति । नन्वपरः शून्यमित्यादिप्रन्थोऽनर्थकः । न चायं तन्मतोपन्यासः । तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो विप्रतिपत्तिविषयमुच्यते तदनिरस्यताशङ्कानिरसनद्वारा तन्निरस्यतासमर्थनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्या-मित्याभिप्रेत्य तन्मतोपन्याससैवध्यर्थं पारंहरंस्तन्मतोपन्यासपरतयोत्तराश्रयं सङ्गमयति ॥ तस्येति । मूले शून्यमित्युक्त्या प्रसक्तं निःस्वरूपत्वं शून्यं तत्त्वमविवेच्यमित्यादितद्वाक्यानुसारेणापेक्षितशेषं पूरयन्परिहरति ॥ शून्यमेवेत्यादिना । अत्र मूलस्थं शून्यपदं सावधारणमित्याभिप्रेत्य शून्यमेवेत्यनुवादः । तत्त्वमित्यादिस्तु शेष इति द्रष्टव्यम् ॥ न स्वकर्मकप्रकाशत्वमिति । विषयविषयिभावस्य प्रत्यक्परागभावरूपत्वेनैकस्य युगपदुभयरूपताया विरुद्धतया स्वस्य स्वविषयकज्ञानताया अयोगादिति भावः । यद्वा ज्ञानमर्थं विषयकारोतीति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञानरथापि विषयीकरणलक्षणव्यापारं प्रति कर्तृत्वेन स्वविषयत्वे कर्तृकर्मभावो वाच्यः । न चासौ वक्तुं शक्यः । परसमवेतक्रियाफलशालित्वस्यैव कर्मलक्षणत्वेनैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मणोरेकत्वस्य विरुद्धत्वादतो न स्वविषयत्वं ज्ञानस्येति भावः । प्रमाणाविशेषभूतमनोवागगोचरत्वमात्रेण न परप्रकाश्यत्वाभावे सिद्धिः । तथा सति चक्षुराद्यगोचरत्वमात्रेण रसरूपदेरपि तत्सिद्धिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र वाक्ये विशेषवाचकमनोवाकशब्दयोः प्रमाणसामान्योपलक्षकत्वेन प्रमाणमात्रगोचरत्वलाभापरप्रकाश्यत्वाभावे सिद्धिरविकलैवेत्याशयेनाह ॥ प्रमाणमात्रोपलक्षणमेतदिति ॥ सधर्मक एवेति । रूपादिमयेव चक्षुरादेर्व्याप्त्या व्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्वेन पक्षधर्मतया च पक्षसंशुष्टत्वेन साध्यस्य सिद्धयोक्तधर्मकत्वेव साध्येऽनुमानस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तादिमत्येव च शब्दस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । निविशेषत्वादिकाभित्यादिपदेन स्वयम्भातत्वमनोवाचामगोचरत्वयोः परिग्रहः । निर्लेपमशेषपदोप-रहितमिति पदद्वयान्तर्गतयोर्लेपपदयोः पौनरुक्त्यनिरासार्थमेतदमाह ॥ लेपो धर्माधर्मसम्बन्ध इत्यादिना । अनन्तमित्यस्य देशकालाभ्यामिव वस्तुन इत्यनेनापि सम्बन्धान्न साकाङ्क्षतेत्याभिप्रेत्य तथासम्बन्धमाह ॥ वस्तुतश्चानन्तमिति । वस्तुतोऽनन्तत्वं नाम सकल-

वस्वात्मकत्वमिति प्रतीतिनिरासय तन्निर्वक्ति ॥ वस्तुनन्तरेति । स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पितत्वेनावनुगत्य वस्तुनन्तरप्रतिगोपिकोद्भव-
तत्त्वस्यार्थः ॥ एतदिति । निर्लेपमित्यादिकामित्यर्थः । देशादीत्यादिपदेन कालवस्तुनोः पूर्वाग्रहः । सर्वगतत्वादीत्यारिपदेन निश्चलासर्वात्मकत्वयोः
परिग्रहः ॥ कमपि धर्ममिति । परमहृत्परिमाणप्रच्युतसत्तासर्वतादात्म्यरूपमित्यर्थः ॥ शास्त्रधर्म इति । अकृतश्रोत्रोभिमतमनन्यासाध्यं
फलमधिकृत्य तद्धेतुमूर्तं प्रमाणान्तराप्रामाण्यं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहस्यैव शास्त्रत्वेनोपायोपेयभाधानवस्थितपदार्थस्यापकस्य निर्विपर्ययेन
निष्प्रयोजनत्वेन च काकदन्तपरीक्षादिप्रत्यवदशास्त्रत्वादिति भावः । तदस्मीति निष्ठापसनाऽपरोक्षितमित्यत्र विशेषणानुस्यूता न्यूनतमाशङ्क्य तदस्मीति
पूर्वप्रकृततच्छब्दोक्तशून्यस्यैव विशेषणत्वाच्चानुपपत्तिरिति भावेन विशेषणं पूरयति ॥ तच्छून्यमिति ॥ शून्यत्वलक्षणमिति । आदौ कर्तृत्वा-
दिविशिष्टात्मनि विनाशलक्षणं पञ्चान्महाशून्यत्वलक्षणं चेत्यर्थः । यस्य शून्यैकसत्ताज्ञानात्सा स्वपणच्छति स पुनरुक्त्याचिमुक्तो महाशून्यत्वमेव्यतीति
वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । आदावात्माविनाशरूपो भोक्षो भवतीत्येतदुक्तोऽवगतमित्यतस्तद्वाक्यादेवलाभेप्रत्य तस्येति ॥ यथोक्तमित्यादिना ।
तनेतीति तायी तनु विस्तार इति धातोः । तायिनो विस्तारिणस्तस्यावबोधसन्तानस्य प्रदीपस्यैव निर्वाणं निवृत्तिर्भाक्ष इत्यर्थः । न चैवं ज्ञाननाशस्यैव मोक्षव-
मित्यस्माद्वाक्याल्लभ्यते न त्वात्मनाशस्य तत्कथमस्योदाहरणत्वमिति वाच्यम् । परेण ज्ञानस्यैवात्मत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ उक्ततरूपमिति । निर्वि-
शेषत्वादिरूपमित्यर्थः ॥ कथं तर्हीति । तस्यानेवंरूपतयोक्तरूपशून्यात्मताया बाधितत्वादिति भावः । ननु संवृतेः किं लक्षणं किं च कार्यमित्यतोऽ-
विधावलक्षणादिकमेव तल्लक्षणादिकमित्यभिप्रेत्य तयोर्भेदे तदनुपपत्तेस्तदभेदमाह ॥ संवृतिरविद्येति । अभिधानादेरभावेन रूढ्या संवृतिशब्दस्या-
विधापरत्वासम्भवादाह ॥ संव्रियत इति ॥ अद्वैतहानिरिति । संवृतेः शून्यात्मकत्वासम्भवेन तदतिरिक्तवावश्यमवयवतत्त्वाः सत्त्वं तथैव
सद्वितीयत्वमिति भावः ॥ संवृत्यन्तरापेक्षेति । आरोपस्य संवृत्तिकार्यत्वात्तथाचानवस्येति भावः ॥ अतोऽभादीत्युक्तमिति । तथा च
संवृतेरारोपितत्वेऽप्यनादित्वेन संवृत्यन्तरानपेक्षत्वान्नानवस्येति भावः । उपलक्षणं चैतत् । संवृतेर्भेदादिवत्स्वनिर्वाहकत्वेन संवृत्याह्वयस्यारोपितस्य
संवृत्यन्तरानपेक्षत्वाच्च नानवस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाऽपि यदि शून्यमुक्तरूपं कथं तर्हीति शून्यमित्युक्तमिति शङ्काया न परिहार इत्यत आह ॥

॥ शून्याविधीन । ओमिति वदन्तं प्रति तथा सत्यसद्रूपे तस्मिन्नसदित्येव प्रतीतिरावश्यकतया सन्धट इत्यादिरास्त्वप्रत्ययानुपपत्तिरिहाह ॥ तथा-
 त्वे चेति । किमत्र प्रमारूपसत्त्वत्रययो न स्यादित्यभिमतं भ्रमरूपो वा । नाधः । सत्त्वप्रत्ययस्य प्रपञ्चे प्रमात्त्वस्यास्माकमसम्मतत्वेनेष्टापत्तीरिति
 मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ सत्त्वारोपादिति । अनिदंरूपेऽपि ख्येऽधिष्ठानगतेदन्तारोपादिदं रूप्यमिति प्रत्ययवत्सत्त्वाभावेऽपि घटा-
 दिप्रपञ्चस्य माथिमतेऽधिष्ठानीभूतब्रह्मगतसत्त्वारोपासन्धट इति प्रत्ययवच्चैतन्मतोऽप्यधिष्ठानीभूतशून्यगतसत्त्वारोपाद्धटादौ सत्त्वप्रत्ययो नानुपपन्न
 इत्यर्थः । ननु च न सन्धट इत्यत्र सन्धिविधिनशून्यानुबोधः । चाक्षुषादिज्ञाने रूपादिहीनस्य शून्यस्य स्फुरणयोगात् । अन्यथा नीलो घट
 इत्यादौ नील इत्यादिरधिष्ठानानुबोध इत्यापातात् । नैल्यादिकं घटेऽस्ति सत्त्वं तु नेति चेन्न । अस्यारोपितत्वासिद्धयचीनत्वेनेतेतराश्रयत्वादिति पूर्वब्राह्-
 म्यार्थगतस्य सांवृतसत्त्वस्य सत्त्वात्सत्त्वप्रत्यय इति पक्षान्तरोपदर्शनं भाष्य इति भावेनाह ॥ पक्षान्तरमाहेति ॥ कथं जगत्त्वर्थक्रियादीति ।
 आदिपदेन हानादिपरिग्रहः । तुच्छस्याप्यर्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गेन धीमात्रस्य नित्यतीन्द्रियस्य तदभावप्रसङ्गेनापरोक्षाधियोऽमृतत्वेनापरोक्षतो ज्ञात-
 स्यापि विपस्यासञ्जीवकत्वेनापरोक्षसत्त्वधियः प्रपञ्चासत्त्वासिद्धेः प्राक् तदसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । व्यावहारिकसत्त्वस्याननुगमेन सत्ताप्रत्यय
 तद्द्रव्यस्य वाऽपरमार्थसत्तोऽसत्त्वेन तत्र सत्त्वस्य विरुद्धतया सत्त्वयानुगतस्य सदृद्रव्यानुगतस्य सत्त्वप्रामाण्यस्य गौरवप्रसङ्गादसद्विलक्षणत्वस्य तुच्छेऽस्ति-
 प्रसङ्गादप्रातिभासिकत्वस्य गौरवादप्रातिभासिकसत्त्वस्यातिगौरवादसद्वैलक्षण्ये सति प्रतिभासिकवैलक्षण्यस्य चार्थक्रियाकारित्वेऽतन्त्रत्वेन परमार्थस-
 त्वस्यैव तत्र तन्त्रत्वादर्थक्रियाकारित्वव्यापकस्य पारमार्थिकसत्त्वस्य व्यावृत्तौ तद्व्याप्यस्यार्थक्रियाकारित्वस्यापि व्यावृत्त्यवश्यम्भावादिति भावः ।
 अर्थक्रिया जगद्गहरणादिरूपार्थक्रियेत्यर्थः । तावताऽपि कथमुक्तार्थेपपरिहार इत्यतोऽपेक्षितशेषं पूरयति ॥ व्यवहारस्यापीति । किमत्र पार-
 मार्थिकव्यवहारो न स्यादित्यापाद्यते किंवा व्यावहारिको वा न स्यादिति । नाधः । उक्तनिरूपस्य व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वभावेन तदभावापादन-
 स्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । पारमार्थिकसत्त्वस्य पारमार्थिकव्यवहारव्यापकत्वेन तद्व्यावृत्त्या पारमार्थिकव्यवहारमात्रावपि तद्व्यावृत्तेर्बहुवहारव्यावृत्त्य-
 प्रापकतया सांवर्तकसत्त्वेन व्यावहारिकव्यवहारसम्भवात् । प्रामाणिकत्वाच्चास्यार्थस्य नान्योन्याश्रय इति भावः । अपरमार्थिकव्यवहारस्यापारमा-

र्थिकसत्त्वेन सिद्धेरसम्भवात्परिहाराय स्वप्नादिवदिति सूत्रानुसार्युत्तरभाष्यानुसारेणानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ स्वप्ने इवेति । सांभूतेन सत्त्वेन व्यवहारो भवेदित्येतावतैव पूर्वैरेवकारैर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याङ्गीकृत्य परमार्थसत्त्वस्य व्यवहारप्रयोजकतां व्यवहारस्याप्यसत्त्वात्परमार्थसत्त्वाभावेऽपि न व्यवहारा-
नुपपत्तिरिति समाहितम् । वस्तुतस्तु परमार्थसत्त्वस्य व्यवहारविरोधित्वेन तत्राप्रयोजकत्वात् । परमार्थसत्त्वाभावेनैवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तिविरुद्धतयैव
तर्कखण्डनसम्भवात् तदर्थं व्यवहारस्यासत्त्वकथनापेक्षेत्यर्थविशेषसूचकत्वान्न तस्य वैयर्थ्यमित्याभिप्रेत्य तथैवकारतात्पर्यमाह ॥ **पारमार्थिकसत्त्व-
मेवेति ॥ चिक्रियारहितत्वादिति ।** अर्थक्रियाकारित्वे च क्रियाविशेषप्रसक्त्या विकारावश्यम्भवावदित्यर्थः । सृष्टिकाल इत्यस्य नोत्तरत्र
सम्बन्धः किन्तु पूर्वत्रेति भावेनान्वयं दर्शयन्सृष्ट्यादिविगानप्रदर्शकत्वलाभाय तदनुगुणतया प्रवर्तते इत्यादिपदजातं व्याचष्टे ॥ **सृष्टिकाल इत्या-
दिना ॥ अनेनेति ।** निश्चियार्थकालास्तिमितपदेनेत्यर्थः ॥ **क्रियाविभागादिन्यायेनेति ।** ब्रह्मणो वर्पशतान्ते मण्डेश्वरस्य राज्ञिहर्षिया
पृथिव्याधारम्भकणुषु क्रिया जायते ततो विभागास्ततोऽसमवायिकारणसंयोगानां नाशस्ततो ब्रह्मणुकानां नाशस्तन्मध्यगुणकानां महापृथिव्यादिपर्य-
न्तानां कार्याणां समवायिकारणनाशेन नाश इति प्रशस्तदेवाचार्योदीरितक्रियाविभागदिक्रमेणेत्यर्थः । संवृत्तियोगमात्रेण शून्याज्जगत्सृष्ट्यादेरसम्भवा-
शङ्कापरिहाराय स्वप्नान्तिवदेदमित्याद्युत्तरभाष्यानुसारेणानुरूपं दृष्टान्तं शेषपूर्णेनाह ॥ **स्वाप्नेति ।**

अ० — ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ नासतो जगतो भावो न हि दृष्टाऽसतो जनिः ॥ सतः काचित्प्रमाणं च दृष्टिर्वाक्छिदादरम् ॥

सु० — यत्तावदुक्तं शून्यादेवेदं जगदुत्पद्यत इति तद्यथाश्रुतमपाकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ इति ।
तद्व्याचष्टे ॥ नासत इति । असतः सर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वेन गगनकुसुमसमानाच्छून्याज्जगतो भावो जन्म नोपपद्यते कुत
इत्यत आह ॥ न हीति । सतो भवतः कार्यस्येति यावत् । क्वचिदसतो जनिर्न दृष्टा यतः । अत्र सर्वत्र शून्यस्यासत्त्वमा-
पाद्य दूषणाभिधानमिति ज्ञातव्यम् । स्यादेतत् । प्रमाणाभावः प्रमेयाभावं साधयति । न पुनः प्रमाणाविशेषाभावः ।

मा हि भूदस्मादिप्रत्यक्षव्यावृत्त्या धर्माद्यभावसिद्धिः । तदत्रापि प्रमाणाभावादिति हेतुर्वक्तव्यः । अदृष्टत्वादिति प्रत्यक्षाभावकथनं तु कथम् । अनैकान्तिकत्वादित्यत आह ॥ प्रमाणं चेति । दृष्टिः प्रत्यक्षमेवाखिलादनुमानादागमाच्च वरं प्रमाणम् । अयमभिसन्धिः । नासतो जगतो भाव इति प्रतिज्ञाय कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र प्रमाणाभावादिति हेतुं मनसि निधाय कथं तत्र प्रमाणाभव इति जिज्ञासायामनुमानागमयोः प्रत्यक्षमूलत्वेन ततः प्रमाणमित्यादावदृष्टत्वादिति । तदभावोऽयं दर्शितो न तु प्रधानप्रतिज्ञायां हेतुत्वेन येनोक्तदोषः स्यादिति । तर्ह्यनुमानाद्यभावोऽपि वक्तव्य इत्यत आह ॥ प्रमाणं चेति । अयमाशयः । वेदादेः शून्यत्वादिना प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते । तर्दायागमस्य त्वसाभिरित्यतो नास्त्यत्रागमः सम्प्रतिपन्न इति शिष्यैरेव शक्यते ज्ञातुम् । प्रत्यक्षाभावेनानुमानस्याप्यभावः सिद्ध एव । प्रत्यक्षस्यानुमानोपजीव्यत्वात् । प्रत्यक्षेण क्वचिदुपलब्धमेव ह्यनुमानेन क्वचित्साधनीयम् । अतोऽनुमानाद्यभावस्यानुक्ततावपि लाभाददृष्टत्वादित्येवोक्तं सूत्र-
कृतेति । अत एव प्रागुक्तं क्वचिदिति ।

टि०— ॥ ॐ नासनोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ यथाश्रुतमिति । यद्यपि शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तत इति ग्रन्थानुरोधेन जगतः शून्याविधाकल्पितत्वसिद्ध्या तदारोपाधिष्ठानत्वमेव शून्यस्य जगत्कारणत्वं परस्याभिमतमिति तदेव निराकर्तुमुचितम् । अन्यथाऽनाभिमतपक्षनिरासेन छलप्रसङ्गात् । तथाऽपि शून्याजगदुत्पद्यत इति वदतः किं यथाश्रुत एव कार्यकारणभावोऽभिमतः किंवा तदविधाकल्पितत्वात्तत्राध्यस्तत्वरूप इति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीये वक्ष्याम इति भावेन यथाश्रुत एव शून्यजगतोः साध्यसाधनभावो विवक्षित इत्याद्यपक्षस्य नासतोऽदृष्टत्वादित्ये-
तदुत्तरमित्येवं विकल्पमुखेन दूषणप्रवृत्तेर्न छलप्रसङ्ग इति ध्येयम् । ननु पारमार्थिकसत्त्वं शून्यादन्यस्य न क्वचिदिति वदता परेण शून्यस्य पारमार्थिकसत्यत्वाभ्युपगमेन तदसत्त्वाभावान्नासत इत्यादिदोषस्य निरालम्बनत्वमित्याशङ्क्याह ॥ अत्र सर्वत्रेति । यदि शून्यं निर्विशेषं

स्यात्तर्हि प्रामाणिकं स्यात्सधर्मक एव प्रमाणप्रवृत्तेर्दर्शनात् । ततश्च गगनकुमुदमन्त्रदसस्स्यादित्यसत्त्वापादनपूर्वकमेवैतद्दूषणप्रवृत्तेर्न तन्निरालम्बनत्वमित्यर्थः । ननु प्रमाणं च दृष्टिरेवेत्युत्तरावाक्यमनर्थकम् । न चैतत्प्रत्यक्षस्यानुमादिकं प्रति मूलवकथनार्थवान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तन्मूलवकथनस्यापि प्रकृतोपयोगाभावात् । न च प्रत्यक्षाभावेन तन्मूलकानुमानादेरभावोपपादनार्थत्वात्तस्योपयोग इति वाच्यम् । अनुमानादभाववर्णनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रमाणमात्राभावोपपादनार्थत्वात्तस्यार्थवत्त्वम् । तदभाववर्णनस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनात् । न च जगदसतोः कार्यकारणभावो नास्तीति प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वास्य प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । अदृष्टत्वादिति सौत्रहेतुनैव प्रतिज्ञातार्थोसिद्धिसम्भवेन तत्साधकतया प्रमाणाभावास्याननुसरणीयत्वादित्याशङ्क्यादृष्टत्वमात्रस्य प्रतिज्ञातार्थसाधकत्वसम्भवेन प्रमाणाभावस्य तत्साधकतयाऽवश्यमनुसरणीयत्वात् । उक्तप्रनाड्या तदुपपादकत्वावस्थक्षवरत्वकथनस्य नानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरग्रन्थं योजयितुं भवेदेतदेवं यददृष्टत्वमात्रस्य प्रतिज्ञातार्थसाधकत्वं प्रमाणाभावस्य च तत्साधकत्वमिति स्यात् । तदेव कथमित्यतस्तदुभयमुपपादयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति ॥ मा हि भूदिति । न भवति हीत्यर्थः ॥ वक्तव्य इति । तस्य तत्साधकत्वादिति भावः ॥ कथमिति । तस्यातत्साधकत्वादिति भावः । कुतस्तस्यासाधकत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ अनैकान्तिकत्वादिति । धर्माधर्मादिविति शेषः । तत्रास्मदादिप्रत्यक्षव्यावृत्तिसत्त्वेऽपि तदभावाभावादिति भावः । नन्वेवमप्यदृष्टत्वादिसौत्रहेतोर्न व्यभिचारपरिहार इत्याशङ्क्य तस्य प्रमेयाभावसाधकतयाऽभिमतहेत्वन्तरोपपादकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रमेयाभावासाधकत्वाच्च व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य प्रमाणं चेत्यादिभाष्याभिप्रायमाह ॥ अयमिहामिसन्धिरिति ॥ उक्तदोष इति । अनैकान्त्यरूप इत्यर्थः । इतीत्यस्येत्यमिति सम्बन्धः ॥ उपजीव्यत्ववादिति । अनेन मूले वरशब्द उपजीव्यत्वार्थकोऽखिलादित्यस्य विभक्तिविपरिणामेनानुवृत्त्यर्थ इति सूचितमिति ज्ञातव्यम् । उपजीव्यतामैवोपपादयति ॥ प्रत्यक्षेण हीति । अन्यथाऽप्रसिद्धविशेषणत्वापातादिति भावः ॥ अत एवेति । प्रत्यक्षेण क्वचिदुपलब्धमेव ह्यनुमानेन क्वचित्साधनीयम् । न चेदं क्वचिदप्रत्यक्षेणोपलब्धमतो न साधनाहमिति परमते प्रत्यक्षाभावोक्तिमात्रेणानुमानस्याप्यभावो लभ्यत इति सूत्रकृदप्रियायदर्शनार्थमेव प्राक् क्वचिदित्यनेन दृष्टान्ताभाव उक्तः । अन्यथा तदुक्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः ।

अ०— ॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ यदेवं सप्तमसान्मधुरादिव पीनता ॥ भवेज्जनस्य मार्जारशृङ्गं गोरिव घातकम् ॥ कार्यार्थी कारणं सच्च नोपादद्यात्कथञ्चन ॥ न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्वसम्भवात् ॥ देशकालादनियमो न हि शून्यासतो भवेत् ॥ पुरुषेच्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ॥ किन्नानुमीयते तद्वस्तुत्वापुरुषोद्भवः ॥ सर्वस्यापि ॥

सु०— मा भूच्छून्याज्जगदुत्पत्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणम् । मा च भूदागमः । तथाऽप्यनुमानं भविष्यति । असतः सदुत्पत्तौ प्रत्यक्षाभावेन दृष्टानुमानानुपपत्तावपि सामान्यतो दृष्टस्योपपत्तेः । कारणस्य हि सत्त्वे निषिद्धसत एव जन्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्यानुमानानां तर्कप्रतिघातं वक्तुं सूत्रम् ॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ यद्येवमिति । यद्यसत एव यत्किञ्चित्कार्यं जायेत तथा मधुरादिव सप्तमसान्मधुरादिव पीनता स्यात् । गोः शृङ्गमिव मार्जारशृङ्गमपि जनस्य घातकं भवेदविशेषादित्यनेनैवं सत्युदासीनानां हेयोपादेयोपेक्षणीयबुद्ध्यविषयाणां सप्तमसादीनामपि सकाशात्पीनत्वादिकार्यस्य सिद्धिः प्रसज्येतेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ कार्यार्थीति । यद्यसत एव कार्यमुत्पद्यते तदा पटादिकार्यार्थी कुविन्दादिः सत्तन्त्वादिकारणं सर्वथा नोपाददीत । असत एव पटाद्युत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गान्तरमाह ॥ नेति । न केवलमसतः कार्योत्पत्तौ सत्कारणोपादानानुपपत्तिः । किन्त्विष्टाय पटाद्युत्पादाय न प्रवर्तेत । न प्रयतते च । कुतः । शून्यादेवेष्वसम्भवात् । एतेन तन्त्वाद्युपादाना(दु)द्युदासीनानां चिकीर्षादिरहितानां च पुंसां पटादिसिद्धिः स्यादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ देशेति । शून्यात्सतः शून्यादेव भवतः कार्यस्य देशकालवयोवस्थानियमो न भवेत् । तथा हि । यदि जगच्छून्यादेव भवेत् । तदा गोधूमाः कृष्णभूमौ सम्पद्यन्ते । न पाण्डुभूमौ । वसन्ते किंशुकाः पुष्पिता भवन्ति । न वर्षीसु । त्रिहाण्येव गौर्गर्भं धत्ते । नान्यथा । स तुषा एव व्रीहयोऽङ्कुरानुत्पादयन्ति । नेतर-

श्रेत्यादि देशकालादिनियमः कार्योत्पत्तौ न स्यात् । शून्यस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । अनेनोदासीनानां देशकालादिनियमान-
पेक्षाणामपि कार्याणां सिद्धिरुपपत्तिः स्यादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । शून्यादेव कार्योत्पत्तौ कर्तृरुपादाननिमित्तापेक्षा न
स्मादिति समुदायार्थः । नन्वादिसृष्ट्यावेव शून्यात्कार्योत्पादं ब्रूमो न सर्वदा । अन्यदा तु कर्त्रादिकारणगणादेव । अतो नाति-
प्रसङ्ग इत्यत आह ॥ पुरुषेति । किञ्चिदित्यधुनातनं कार्यम् । वस्तुत्वात् । कार्यत्वात् । सर्वस्यापीत्यादिकालीनस्यापि कार्यस्ये-
त्यर्थः । अनेन ना पुरुषः सत आदिकालीनस्य कार्यस्य कर्तोऽनुमातव्यः । कुतः । दृष्टत्वात् । अधुनातनानां कार्याणां
पुरुषकर्तृत्वस्य निश्चितत्वादिति प्रथमसूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । सूत्रभाष्ययोः पुरुषग्रहणमुपादानाद्युपलक्षणम् ।
नन्विदं सर्वमपि स्वव्याहतम् । तथा हि । यदुक्तं नासतोऽदृष्टत्वादिति । तत्सतः कारणत्वेऽपि समानम् । न हि सतः कार-
णत्वमपि क्वाप्यावयोः सम्मतम् । ननु च मधुरादिव गोः शृङ्गमिवेत्यादिना सतः सृष्टिसंहारकारित्वं निदर्शितम् । मैवम् ।
सर्वस्यापि जगतोऽसत्त्वेन तदन्तःपातिनो मधुरादेरपि सत्त्वाभावात् । यथायमतिप्रसङ्गः । असतः कारणत्वे सप्तमरसादेरपि
मधुरादि(वत् का)कार्यकारित्वप्रसङ्ग इति । सोऽपि सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां मृदादिकारिकार्यत्वप्रसङ्गेन तुल्यः ।
तथाऽपि कारणत्वमात्रं सतोऽस्तीति चेन्न । तत्सत्त्वासम्मतैरुक्तत्वात् । न हि सकलविक्रियातीतस्य कारणत्वं शक्यसम्भवनम् ।
मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चासत्त्वाविशेषेऽपि सङ्खुद्धिभावाभावाभ्यां विशेषात् । यदपि कार्यार्थीत्यादि । तदीश्वरस्य सर्व-
कारणत्वे तत एव पटादिसम्भवात्तन्त्वाद्युपादानं न स्यात् । कुविन्दोदेरिच्छादिकं व्यर्थं स्यादिति समानम् । एतेन देशकाला-
दीति प्रसङ्गोऽपि समीकृतो वेदितव्यः । यच्च पुरुषेच्छानुसारेणेत्युक्तम् । तदपि महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यतासाधन-
समानयोगक्षेममिति ।

टि०—॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ दृष्टानुमानेति । प्रत्यक्षयोग्यानुमापकस्यैव दृष्टानुमानत्वादिति भावः ।

॥ सामान्यतो दृष्टस्येति । प्रत्यक्षयोग्यानुमापकत्वरूपत्वात्तस्येति भावः । किं तत्सामान्यतो दृष्टानुमानमित्यतः सामान्यसिद्धिपरिशेष-
रूपमेवस्यभिप्रेत्य तदर्शयति ॥ कारणस्य हीति । आदिकार्यं सकारणकं कार्यत्वाद्धटवदिति साध्यमानस्यादिकार्यकारणस्येत्यर्थः । परिशेषं
दर्शयति ॥ सत्त्वे निषिद्ध इति । विनादपदं कारणं कारणत्वाद्धर्णद्वैर्ध्यादिहेतुभिरिति शेषः । दण्डादिश्च पक्षतुल्य एवेति न
तत्र व्यभिचारः । अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्तत्त इति खण्डनोक्तेहेतुभिरिति वा शेषो ज्ञानव्यः ।
सामान्यसिद्धिपरिशेषयोरपि सामान्यतो दृष्टत्वं परेषामपि सम्मतम् । रूपद्वयपलब्धिः सकारणिका क्रियात्वादिति सामान्यसिद्धेः प्रसक्तप्रतिषेधनाया
अतीन्द्रियार्थानुमापकतया सामान्यतो दृष्टतायाः परैरङ्गीकृतत्वादित्यवधेयम् । यद्वाऽऽदिकार्यं सकारणकं कार्यत्वाद्धटवदिति सामान्यतो दृष्टस्येत्यर्थः ।
अस्य च नित्यातीन्द्रियार्थानुमापकत्वादूपादिज्ञानं सकारणं कार्यत्वाच्छिदिक्रियावदित्यादि नित्यातीन्द्रियार्थसाधकानुमानवत्सामान्यतो दृष्टत्वम् । अथवा
यथा कार्यत्वस्य सामान्यस्य कुठारादिनिष्ठकारणत्वसामान्यावलम्बनेनैव चक्षुराद्यनुमापकत्वं न तु चक्षुराधाकारणेति सामान्यतो दृष्टत्वम् । तथैव
कार्यत्वस्य सामान्यस्य मृदादिकारणनिष्ठकारणत्वसामान्यावलम्बनेनैव शून्यानुमापकत्वं न तु शून्यानुकारणेति भवति सामान्यतो दृष्टत्वमिति ज्ञेयम् ।
ननु चास्य सामान्यतो दृष्टस्य सकारणकत्वमात्रसाधकत्वेऽप्यसत्कारणकत्वसाधकत्वाभावात्कथं तत्र प्रमाणत्वमित्यतो यथा सकारणकत्वसाधकस्य
कार्यत्वस्य केवलस्य चक्षुरादिकारणकत्वसाधकत्वाभावेऽपि प्रसक्तप्रतिषेधसहकृतस्य चक्षुरादिकारणकत्वसाधकत्वं तथा कार्यत्वस्यापि केवलस्यसात्का-
रणकत्वासाधकत्वेऽपि प्रसक्तप्रतिषेधसहकृतस्य तत्साधकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन प्रसक्तप्रतिषेधमुपदर्शयति ॥ कारणस्य हि सत्त्वे निषिद्ध
इति । कारणस्य हि सत्त्वमसत्त्वं वा वाच्यम् । तृतीयप्रकाराभावात् । तत्र च बाध्यतया कारणस्य सत्त्वे निषिद्धेऽमुत्त्वसिद्ध्या सत्कारणकत्व-
सिद्धिरिति । यद्वा प्रसक्तयोः सत्त्वासत्त्वयोर्मध्येऽन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्तत्तौ नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्तत्त इति खण्डनोक्त-
वक्ष्यमाणहेतुभिः सत्त्वे प्रतिषिद्धेऽन्यत्राप्रसङ्गादसत्त्वप्राप्त्या तत्सहकृतसामान्यतो दृष्टेनासत्कारणत्वसिद्धिरिति भावः ॥ असत्त एवेति । यद्यपि

शून्यस्यासत्त्वं न तस्मिन्नास्तत्तथाऽपि निर्विशेषत्वबलब्धप्रामाणिकत्वसिद्धासत्त्वभ्युपगमेनेयं शङ्केति भावः ॥ यद्यप्यसत एवेति । अत्र यद्यसतः किञ्चिदुपपद्येत तर्हि सप्तमरसाञ्जनस्य पीनता स्यादित्येवपादनशरीरमभिमतं न तु मधुरादिवदित्यपि तदन्तर्गतं वैध्यर्थ्यात् । किन्तु यत्किञ्चित्कार्यकारित्वमनापाद्य पीनत्वकारित्वेनास्यापि रसत्वाविशेषापनीतस्यापादकत्वमावश्यकमिति भावः । एतच्च चित्ररसो नास्तीति प्राचां मतमाश्रित्योक्तम् । चित्ररसस्य पीनत्वकारित्वेनास्यापि रसत्वाविशेषापनीतस्यापादकत्वमावश्यकमिति भावः । एतच्च चित्ररसो नास्तीति प्राचां मतमाश्रित्योक्तम् । चित्ररूपवन्निचित्ररसोऽप्यस्तीति मते त्वष्टमरसाञ्जनस्य पीनता स्यादित्यापादनं द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तिकल्याप्तसङ्गद्वयस्याभासत्वमाशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसिद्धावाप्तं तस्याभासत्वमित्याशयेनोक्तमविशेषादिति । सौत्रोदासीनशब्दव्याख्यानरूपभाष्यस्य हेयोपादेयबुद्धिर्वर्जितानामिति हेतुगर्भे विशेषणमयुक्तम् । तद्वर्जितानामपि तन्वादीनां हेत्वदर्शनादित्याशङ्क्य तद्वद्धिविषयतावर्जितत्वं भाष्ये विवक्षितम् । तन्वादयश्च तद्वद्धिविषया एवेति न दोष इत्याशयेनोक्तं हेयोपादेयोपेक्षणीयबुद्धयविषयाणामिति । आद्यमतिप्रसङ्गमभिसन्धयाह ॥ तन्वायुपादानादुदासीनानामिति । द्वितीयमतिप्रसङ्गमभिसन्धयाह ॥ चिकीर्षादिराहितानामिति । देशनियममुदाहरति ॥ तदा गोधूम इति । कालनियममुदाहरति ॥ वसन्त इति । वयोनियममुदाहरति ॥ त्रिहायण्येवेति । अवस्थानियममुदाहरति ॥ सतुषा एवेति ॥ समुदायार्थ इति । कार्यार्थी कारणं सञ्चेत्सारम्य सतो भवेदित्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । वस्तुत्वस्य परीक्षा शून्ये व्यभिचितत्वाद्देहेतुत्वमित्यतोऽनूद्य व्याचष्टे ॥ वस्तुत्वात्कार्यत्वादिति । अधुनातनकार्यांशे सिद्धसाधनताप्रसङ्गादाह ॥ आदिकालीनस्येति ॥ प्रकारान्तरेणेति । नासतो जगतो भावो न हि दृष्टाऽसतो जनिः सतः क्वचिदिति प्राचीनव्याख्यानोपेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । ननु चेदानीन्तनकार्यस्य कर्तृपादाननिमित्तेभ्य उत्पत्तौ शङ्कितायां तर्ह्यदानीन्तनकार्यदृष्टान्तेनादिकार्यस्यापि कार्यत्वात्कर्तृपादाननिमित्तवत्त्वस्यानुमानसम्भवात् । न तस्य शून्याञ्जनासिद्धिरित्येव वक्तव्यम् । तत्कार्यं पुरुषेच्छानुसारेणेति भाष्ये नासत इति सूत्रे चेदानीन्तनकार्यदृष्टान्तेनादिकार्यस्य सकर्तृकत्वमात्रसाधनमित्यतः सूत्रमाध्ययोः पुरुषपदस्योपादाननिमित्तोपलक्षणत्वेन कर्तृमात्रपरत्वाभावेनादिकार्यस्य कर्तृपादाननिमित्तवत्तया एवोभयत्र

साधनानानुपपत्तिरित्याह ॥ सूत्रभाष्ययोरिति । ननु सतः कारणत्वे तन्वादेरपि मृदादिकार्यकारित्वापादनमनुपपन्नम् । सत्त्वस्य कार्यकारित्वमात्रप्रयोजकतया सत्त्वे तन्मात्रापादनस्य सङ्गतत्वेऽपि मृदादिरूपसद्विशेषत्वस्यैव मृदादिकार्यकारित्वे प्रयोजकत्वेन सत्त्वस्य तद्रूपविशेषप्रयोजकत्वभावेन तदापादनस्यायोगात् । तन्वादेः पटादिरूपकार्यकारित्वेन कार्यकारित्वमात्रापादनस्य चेष्टापादनरूपत्वासम्भवात् । अतोऽत्र तादृशापादनोपपत्त्यर्थमापादकमध्यकारणकार्यकारित्वमेव वाच्यम् । ततश्चात्र सतः कारणान्तरकार्यकारित्वे तन्वादेरपि मृदादिकार्यकारित्वं स्यादित्येव प्रसङ्गः पर्यवसन्नः । न चासौ युज्यते । विपर्ययपर्यवसानहीनस्य तर्काभासतया तत्पर्यवसानावश्यकभावेन प्रकृते तन्वादेर्मृदादिकार्यकारित्वं च नास्ति । तस्मात्सतोऽपि कारणान्तरकार्यकारित्वं नास्तित्वेनैव विपर्ययपर्यवसानेन सतः कारणान्तरकार्यकारित्वमात्रापादापि स्वोचितकार्यकारित्वाभावस्याप्राप्त्या कारणत्वमात्रस्य लभप्रसङ्गात् । असतः कारणत्वे च सप्तमरसादेरपि कार्यकारित्वमात्रस्यैवापादनेन तत्र विपर्ययपर्यवसानेनासतः कारणत्वमात्राभावप्राप्तेः । ततश्च वैषम्यान्न मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गतुल्यत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ तथाऽपि कारणत्वमात्रमिति । उक्ततर्केणासतः कारणताया असत्त्वासिद्धावपि सर्वस्यापि जगतोऽसत्त्वेन तदन्तःपातिनस्तन्वादेः सत्त्वासम्भर्तेन सतः कारणत्वसिद्धिरित्याह ॥ तदिति । तस्य तन्वादिरूपकारणस्य सत्त्वासत्त्वसम्भर्तेन हि सतः कारणत्वं क्वाप्यावयोः सम्मतमित्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः । ननु सतः कारणत्वासम्भर्तावपि न किञ्चिन्नियमकामित्याशङ्क्य सतः कारणत्वे विक्रियाप्रसङ्गात्पारमार्थिकत्वहानिप्रसङ्गेन पारमार्थिकत्वस्य कारणत्वविरोधित्वान्न सतः कारणत्वसम्भर्ताविति रित्याह ॥ न हीति । यद्वा कारणत्वस्य सत्त्वविरोधित्वाच्च न सतः कारणत्वं सम्भवतीत्याह ॥ न हीति ! नापीत्यर्थः । क्वचित्तैथैव पाठः । नन्वेवं सतः कारणत्वासम्भर्तौ मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चाविशेषादुभयेषां पानित्वजनकत्वं तदजनकत्वं वा स्यात् । न तु केषाञ्चिज्जनकत्वं केषाञ्चिदजनकत्वमिति त्रैषम्यमित्यत आह ॥ मधुरादीनामिति ।

अ० — ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते ॥ यतोऽनुभवविरोधे तु वचनं वादिनः कुतः ॥ स्वप्नभ्रान्तिवदेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ॥ यदि सत्त्वेन ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥ किञ्चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ॥ अनादेरस्य विश्वस्य निवृत्तिरिति चेष्ट्यते ॥ निवृत्तिश्च निवर्तते तस्या भ्रान्तिवत्सम्भवात् ॥ दृष्टस्य भ्रान्तिता चेत्त्याददृष्टेन भ्रमः कुतः ॥

सु० — अत्र यद्विश्वस्यासत्त्वमुक्तं तत्तावन्निराकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ न चेति । भवतीति भावः । न भावोऽभावः । असदिति यावत् । सदिति गम्यते यत इत्यनेन विश्वसत्यत्वे प्रत्यक्षं प्रमाण-
मुक्तं वेदितव्यम् । प्रत्यक्षेण सदित्यनुभूयमानमपि विश्वमसत्त्वो दोष इत्यत आह ॥ अनुभवति । अनुभव(वि)रोधे तु
क्रियमाण इति शेषः । (तत्र) यदि सत्त्वेनोपलभ्यमानमप्यसत्स्यात्तदोत्तरं वदत्यपि शून्यवादिनिनोक्तं त्वयेत्यतस्तेऽप्रति-
भेति ब्रवाणं परं प्रति शून्यवादिनः स्ववचनसाधनोपायाभावात्पराजय एवापद्येत । यदि च प्राशिक्षाद्यवगतं कथं मद्वचनं
नास्तीति ब्रूयात् । तदाऽङ्गीकृतं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिति सत्त्वेन तदवगतं विश्वं कथमसत्स्यादिति । उक्तदोषपरिहारं शङ्कते
॥ स्वप्नेति । स्वप्नश्च आन्तिश्च तयोरेव स्वप्नभ्रान्तिवत् । यद्यपि परस्य स्वप्नोऽपि भ्रान्तिरेव । तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन लोक-
व्यवहारमपेक्ष्य पृथगुक्तिः । यथा स्वप्ने भ्रान्तौ चासदेव गजादिकं सर्पादिकं च सदित्युपलभ्यते । तथाऽसदेवेदं विश्वं सत्यत्वे-
नोपलभ्यते । एतदेव विश्वस्य शून्यकारणत्वं नाम । नापरम् । तत्र कथं सदित्युपलम्भेन विश्वस्य स(त्य)त्वसिद्धिः । न चैवमधिष्ठा-
नस्य द्रष्टुः करणानां तदोषाणां च सत्त्वमङ्गीकार्यम् । अन्यथा आन्तिवैचित्र्याद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । असत्प्रकाशनशक्त्या संवृत्यैव
सर्वस्योपपत्तौ तदङ्गीकारवैयर्थ्यात् । एवञ्च न वचनासिद्धिः । सांवृतसत्त्वस्य वचनस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धेः । तावदेव व्यवहारो-
पपत्तौ पारमार्थिकसत्त्वस्योपयोगाभावादिति । एतत्परिहाराय ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न चप्नादिवत् ॐ ॥ इति सूत्रम् ।
तद्व्याचष्टे ॥ किञ्चेति । भवेदेवं यदि प्रपञ्चे रज्जुसर्पादाविव सत्त्वप्रत्ययो भ्रमः स्यात् । न चैवम् । तथात्वेऽत्र प्रपञ्चे सत्त्व-
भ्रमः किमिति नैव निवर्तते । ज्ञानानां भ्रमत्वावधारणं हि बाधबोधाधीनम् । सम्प्रतिपन्नस्थले तथा दर्शनात् । प्रत्ययत्वमात्रा-
धीनत्वे प्रागपि बाधबोधादयद्रज्जुसर्पादिज्ञाने लौकिकपरीक्षकाणां भ्रमत्वावधारणं स्यात् । न चैवं क्वचिद्दृष्टम् । न च प्रपञ्च-

सत्तावगमस्य बाधकं पश्यामः । ततो न भ्रमत्वावधारणं युक्तमिति । स्वप्नस्य भ्रान्तिरत्वाभावो भ्रमस्य चाधिष्ठानाद्यपेक्षानियमः साधृतसत्त्वस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वाभावश्चान्यत्र समर्थितोऽत्रानुसन्धेयः । स्यादेतत् । किं प्रपञ्चप्रत्ययस्येदानीं बाधो नास्तीत्युच्यते । उत्तोरकालेऽपि । आद्ये न तावता भवतोऽपि विश्वसत्यत्वावधारणं शुक्तिरजतादौ तदयोगात् । द्वितीयस्तु नास्ति । प्रपञ्चप्रत्ययो बाधिर्यते । प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । इत्यागामिबाधसिद्धेरित्यत आह ॥ अनादितोऽनुवृत्तस्येत्यर्थः । विश्वस्य तत्प्रत्ययस्य निवृत्तिर्बाधः । निवर्तेत बाध्येत । यदि प्रत्ययत्वात्प्रपञ्चप्रत्ययस्य बाधोऽनुमीयते तदाऽवश्यं बाधप्रत्ययस्यापि बाधेन भाव्यम् । अन्यथा प्रत्ययत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारापत्तेः । बाधकप्रत्ययस्य बाध्यत्वे प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यसिद्धिः । तिष्ठतु तावत्परमार्थचिन्ता व्यवहारिके तु तथा दृष्टमेव । न केवलमिदमापादनं किन्तु सम्भावितं चैतत् । यत्प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यं तन्नास्तिताप्रत्ययस्य बाध्यत्वम् । अनादितोऽनुवृत्तस्यानेकसजातीयविजातीयसंवादवतो याथार्थ्यसम्भवात् । कादाचित्कस्य संवादविधुर (रुद्ध) त्वेन भ्रमत्वसम्भवादिति । ननु च प्रपञ्चनिवृत्तिर्नाम शून्यमेव । तच्च परमार्थरूपं न कल्पितमदृष्टत्वात् । तत्कथं तत्प्रत्ययस्य बाध्यता स्यात् । किन्तु प्रपञ्चस्य दृष्टत्वेन कल्पितत्वसम्भवात्तत्प्रत्यय एव बाध्यः । हेतुश्च प्रपञ्चप्रत्ययत्वेन विवेकतन्त्र इत्यत आह ॥ दृष्टस्येति । भ्रान्तिताभ्रमशब्दाभ्यां कल्पितत्वमुच्यते । इदमुक्तं भवति । विपरीतमेतदुक्तं यत्सर्वप्रमाणदृष्टस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वमादाय तत्सचाप्रत्ययस्य बाध्यत्वस्वीकरणम् । केनापि प्रमाणेनादृष्टस्य शून्यस्याकल्पितत्वं गृहीत्वा तत्सत्त्वप्रत्ययस्याबाध्यत्वोपादानम् । ग्रामाणिकमकल्पितमग्रामाणिकं चाङ्गीक्रियमाणं कल्पितमिति सर्वसम्मतत्वादिति ।

टि०— ॥ ३० नाभाव उपलब्धेः ३० ॥ विश्वस्याभावरूपतायाः परेणानभ्युपगमाच्च चाभावो विश्वं सदित्यमदनुवादोऽभवन्नमभाव

इत्याश्रयेणऽपि विश्वस्यासत्त्वाङ्गीकारोऽप्यसत्त्वरूपत्वानङ्गीकारादुक्तदोष एवेत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ भवतीति भाव इत्यादिना ॥ तयोरी-
वेति । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यन्ताद्वृत्तिरिति भावः । यद्यप्यत्र भ्रान्तिस्वप्नवदिति वक्तव्यम् । इन्द्रे वीति ध्यन्तस्य पूर्वनिपातस्मरणात् । तथाऽपि स्वप्न-
मायासरूपेति श्रुत्यनुसारिस्वप्नादिवदिति सूत्रानुसारेण स्वप्नभ्रान्तिवदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु लक्षणहेत्वोः क्रियायाः संप्रदाद्याद् इत्यादिषु यथायथं
व्यभिचारं कुर्वता सूत्रकृतैतत्प्रकरणस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाचरमितस्यानित्यत्वात् । शङ्कानिसूत्रयोरिति साध्विति बदना ग्रन्थकारेण तदनित्यत्वस्य
ज्ञापनाच्च न इन्द्रे घालित्वान्न प्रसक्तिरिति ध्येयम् ॥ गोबलीवर्दन्यायेनेति । यथा गावः समागता बलीवर्दश्वेत्वादौ लौकिकव्यवहारे बलीवर्द-
नामपि गोत्वाक्रान्ततया गोप्रहणेनैव ग्रहणप्राप्तावपि गोविशेषत्वात्सामान्यविशेषपेक्षया पृथगुक्तिस्तथा स्वप्नस्य भ्रान्तित्वेन भ्रान्तिग्रहणेन ग्रहण-
प्राप्तावपि तद्विशेषत्वात्सामान्यविशेषपेक्षया पृथगुक्तिरुच्यत इति भावः ॥ एतदेवेति । शून्याविद्यया सदिति प्रतीयमानत्वमेवेत्यर्थः । अनेन
तदविद्याकल्पितत्वादिरूप एव शून्यजगतोः कार्यकारणभावोऽभिमत इति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षस्य निराकरणार्थेयमाशङ्क्येति सूचितं भवति । काल्पि-
तत्वस्य साधिष्ठानत्वव्याप्यत्वाद्वापकीभूतसाधिष्ठानत्वव्याप्यत्वात् तद्व्याप्यस्य कल्पितत्वस्यापि व्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्य कल्पितत्वे साधिष्ठानादित्वं स्यादित्या-
क्षिपति ॥ न चैवमिति ॥ अधिष्ठानस्येति । इदं रजतमित्येव भ्रान्तेर्दर्शनाद्भ्रान्तेराधिष्ठानसापेक्षत्वमिति भावः
॥ द्रष्टुरिति । भ्रमस्य समानाश्रयप्रमानिवर्त्यत्वेन ज्ञानस्य ज्ञातृसापेक्षत्वेन च द्रष्टव्यमभावादिति भावः ॥ करणानामिति । प्रलये सत्या-
मर्थविद्यायामिन्द्रियादिकरणाभावेन तज्जन्यप्रमाया इव तज्जन्यभ्रमस्याप्यदर्शनेन भ्रान्तेः करणसापेक्षत्वनिश्चयादिति भावः ॥ तद्दोषाणामिति ।
अन्यथाऽप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तेर्भ्रान्तेर्दोषापेक्षत्वनिश्चयादिति भावः । यद्यप्यप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तेर्न परस्यानिष्टा तथाऽपि तं प्रत्यप्रामाण्य-
परतस्त्वव्यवस्थापनेन तत्सिद्धिमभिप्रेत्यैतदापादनमित्यवधेयम् । उपलक्षणमेतत् । देहादीनां केयपि द्रष्टव्यम् ॥ सत्त्वमिति । अधिष्ठाना-
देरध्यस्तात्वे च तदध्यासस्याधिष्ठानाबन्तरसापेक्षत्वेनानवस्थाद्यापत्तेरिति कथं न विश्वसत्यत्वसिद्धिरिति भावः । ननु शून्यमेव जगद्भ्रमाधि-
ष्ठानादिकं भविष्यति । तच्च सदेवेति न शून्यातिरिक्तविश्वसत्यत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ अन्यथेति । शूनस्यैव जगद्भ्रमाधिष्ठानत्वे तस्याविचित्रत्वेन

घटोऽयं पटोऽयमित्येवंरूपानेकभ्रान्तिविषयत्वानुपपत्तिः । यद्यप्यविचित्रस्यापि रज्जुखण्डस्य सर्पमालाबलीवदमूत्रस्यादिप्रकारकविचित्रभ्रान्तिविषयत्वत्र-
कृत्यस्यापि विचित्रानेकविषयत्वं वक्तुं शक्यं तथाऽप्यविचित्रस्य युगपद्विचित्रानेकभ्रान्तिविषयत्वाभ्युपगमस्य तत्राभिप्रेतत्वाद्रज्जुखण्डस्य च क्रामिकविचित्र-
भ्रान्तिविषयतायामपि युगपत्तदभावाददोषः । आदिपदेनाधिष्ठानत्वस्य परिग्रहः । तदनुपपत्तिश्च निःसामान्ये निर्विशेषे च शून्येऽधिष्ठानत्वे तन्त्रस्य
सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषत्वस्याभावात् । ततश्च शून्यस्याधिष्ठानत्वाद्यनुपपत्त्या तदतिरिक्तस्य विश्वस्यैव तत्त्वे वाच्ये कथं न विश्वस्यत्वासि-
द्धिरिति भावः । केशोण्डकूटदिभ्रमस्य निराधिष्ठानस्यापि दृष्टत्वाच्च भ्रान्तेराधिष्ठानसापेक्षत्वनिग्रहः । प्रलये देहाद्यभावाद्भ्रमादर्शनेन भ्रान्तेस्तत्सापेक्षत्वेऽ-
पि न भ्रमस्य तत्सापेक्षत्वम् । अद्यस्तैरपि देहादिभिस्तदुपपत्तेः । न चैवमनवस्थाद्यापातः । तद्भ्रमस्यानादित्वेन तदनवकाशात् । न च कल्पया-
भ्रमानुपपत्तिः । कल्पान्तरीयभ्रमजन्यवासनयाऽपि तदुपपत्तिरिति भावेन परिहरति ॥ असत्प्रकाशनशक्येति । ननु सांवृतसत्यस्य वचनस्य
प्रत्यक्षेण सिद्धावपि पारमार्थिकस्य तस्यासिद्धेस्तवाप्रतिभैवेत्यत आह ॥ तावतैवेति । सांवृतसत्वमात्रेणैवेत्यर्थः । उपयोगाभावादित्युपलक्षणम् ।
सकलविक्रियातीतत्वेन व्यवहारविरोधित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥ ननु प्रपञ्चे सत्त्वभ्रमः किमिति नैव
निवर्तत इति प्रत्येन किं दूषणमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य भ्रमत्वावधारकप्रमाणभावात्सत्त्वप्रत्ययस्य तदवधारणानुपपत्तिरुक्ता भवतीत्यभिप्रेत्य किं
तद्भ्रमावधारकं प्रमाणं कुतश्च तस्य तदवधारकत्वं कुतश्च तस्यैव तदवधारकत्वं कथं चात्र तदभावो येन भ्रमस्यानुपपत्तिरित्यतस्तदवधारकं प्रमाणं
तावदाह ॥ ज्ञानानामिति । कुतस्तस्यावधारकत्वमिति द्वितीयशङ्कां परिहरति ॥ सम्प्रतिपन्नोति । कुतस्तस्यैव तदवधारकत्वमन्यस्यापि
तत्सम्भवादिति तृतीयशङ्कां परिहरति ॥ प्रत्ययत्वेति । अस्त्येव बाधबोधोदयात्प्रागपि रज्जुमर्पादिज्ञाने लौकिकपरीक्षकाणां भ्रमत्वावधारण-
मितीष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ न चैवमिति । तथाऽपि कथं प्रकृते तदवधारकप्रमाणाभाव इत्यतो बाधबोधः किं योग्य उतायोग्य इति
विकल्पद्वयं मनसि निधाय नान्योऽयोग्यस्य शङ्कितमशक्यत्वादिति द्वितीयपक्षदूषणं च मनसि निधायानुपलम्भबाधितत्वान्नाह इत्याह ॥ न च
प्रपञ्च इति । निगमयति ॥ अत इति ॥ युक्तमिति । अनेन कर्मणि चेत्यादाविव चशब्द इत्यर्थे इत्युक्तं भवति । मूले न्यूनतामाशङ्क्य

परिहरति ॥ स्वप्नस्येत्यादिना ॥ अन्यत्रापि च समर्थित इति सम्बन्धः । स्वप्नेति वासनारूपमेव जगन्मनसि स्थितं बहिष्ठवेन प्रतीयत इत्यादिना तृतीयस्य द्वितीये सम्बन्धे सुष्टिराह हान्यधिकरणे वासनाः सर्ववस्तुनामित्यादिना तथा स्वप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यत क्वचिदित्यादिना च स्वप्नस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाभावः कल्पितत्वे च जगतः सत्यं जगद्द्रव्यमपेक्षितम् । न हि सत्यशुक्तेः सत्त्वरजतस्य तयोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवति । अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना न भ्रान्तिर्भवति क्वापीत्यादिना तत्त्वनिर्णयेऽप्यगाचेस्त्वतोऽन्यता नादेहयोगिनो दृष्टिरिति तत्कारणं स्वतो देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न भ्रमात् । किं भ्रान्तिकल्पितमित्यादिना प्रथमस्य चतुर्थे च भ्रमस्याधिष्ठानाधोक्षानियमः । मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं चान्यसाधनम् । व्यवहारस्तथापि साधकत्वं तु पूर्ववदित्यादिना । जिज्ञासासूत्रे व्यवहारिकता चास्य स्याद्बाध्यत्व एव हि । बाध्यं नार्थक्रियाकारीत्यादिना प्रकृत्यधिकरणे च सांवृतसत्यत्वस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वाभावश्च समर्थित इत्यर्थः । तावतेदानीं बाधाभावमात्रेण । कुतो नेत्यतस्तथा सतीदानीन्तनबाधाभावस्य क्वचिच्छुक्तिरजतादिज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि भ्रमत्वाभावावधारकत्वं स्यान्न च तद्बुध्यत इत्याह ॥ शुक्तिरजतादाविति । विश्वप्रत्ययस्य जन्यत्वात्कथमनादित्वाभिधानमित्यतो व्याचष्टे ॥ अनादितोऽनुवृत्तस्येति । विशेषेण विशेषणोपलक्षणमित्याभिप्रेत्याह ॥ तत्प्रत्ययस्येति । निवृत्तेर्विषयसत्त्वेऽप्युपपत्त्याया न तत्प्रत्ययभ्रमत्वसाधकत्वमित्यत आह ॥ निवृत्तिर्बाध इति । नन्वस्तु प्रपञ्चप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेन बाधातुमानं तथाऽपि विश्वबाधप्रत्ययस्य बाधः कुतोऽङ्गीकार्यः । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादित्यतो व्याप्तिमुपपादयति ॥ अन्यथेति । तथाऽपीष्टापादनरूपत्वाच्चायं तर्क इत्यत आह ॥ बाधकप्रत्ययस्येति । अनेन प्रपञ्चप्रत्ययो बाधित्यत इति परानुमानस्य प्रतिर्तकाराहतिरुक्ता वेदितव्या । प्रपञ्चयथार्थ्यं च तत्रानिष्टमतो न बाधकप्रत्ययस्य बाध्यत्वम् । ततश्च विश्वप्रत्ययस्यापि प्रत्ययत्वेन न बाध्यत्वमिति विपर्ययपर्यवसानेन लभादिति द्रष्टव्यम् । तर्कमूलभूतव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ तिष्ठतु तावदिति । एतदियुक्तमेव दर्शयति ॥ यत्प्रपञ्चोति । तस्य सम्भाविततामुपपादयति ॥ अनादित इति ॥ सजातीयविविजातीयसंवादन एतदियुक्तमेव दर्शयति । विशेषदर्शनजन्यसमानविषयकज्ञानान्तररूपसजातीयसंवादात् अर्थक्रियादिरूपविविजातीयसंवादाच्चेत्यर्थः ॥ सजातीयविविजातीय-

संवादेल्यर्थः ॥ प्रपञ्चनिवृत्तिरिति । तद्वाच्य इत्यर्थः ॥ अदृष्टत्वादिति । सर्वथाऽदृष्टे संस्काराभावेन तत्साध्यकल्पनाया अयोगादिति भावः ॥ दृष्टत्वेनेति । तत्र दर्शनजन्यसंस्कारमद्भावेन कल्पनाहेतुसद्भावादिति भावः । तथाऽपि प्रलयवहेतोर्न व्यभिचारपरिहार इत्यत आह ॥ हेतुश्चेति । एतदिति परामृष्टमेव दर्शयति ॥ यदिति । तस्य विपरीतोक्तितां दर्शयति ॥ प्रामाणिकमिति । इतीदमिति सम्बन्धः ।

अ०—गवामशृङ्गिभावेन न हि स्याच्छशशृङ्गिता ॥ अस्माकं तु प्रमाणेन प्रमादादध्वस्य च ॥ उक्तमद्भ्यऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम् ॥ दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा ॥ मिथ्याच्चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेत् ॥ साधकत्वमस्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः ॥ तस्य चेत्यनवरथा स्यात्सत्त्वं चास्यानुभूतितः ॥ अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मा न काचन ॥ अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ ॥ तत्सम्बन्धितया सत्त्वमपि दृष्टस्य साक्षिगम् ॥ दृढदृष्टं तु यदृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम् ॥

सु०—एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति ॥ गवामिति । अशृङ्गिभावेन सहितेति शेषः । कश्चिद्गवां शृङ्गित्वमस्तीत्याह कश्चिच्छशस्येति । तत्र परोक्षतरीत्या गवां शृङ्गिता कल्पिता दृष्टत्वात् । शशृङ्गिता त्वकल्पिताऽदृष्टत्वादिति स्यात् । न ह्येवं लोके प्रतीतिर्लोकानुसारेणैव च परमार्थो बोद्धव्यो नान्यथा । लोकन्यायस्यैव तद्बोधोपायत्वादिति । तदेवं प्रत्यक्षबलेन विश्वस्यता साधिता तद्वाचकशङ्का च परिहृता । ततः किं सिद्धमित्यतो यदुक्तं पूर्वपक्षिणा सतोऽपि कारणत्वे प्रमाणाभाव इति । तत्परिहृतमिति वदन्समीकरणान्तरमपि परिहरति ॥ अस्माकं त्विति । सत्कारणत्ववादिनामखिलं परेणाक्षिप्तं युज्यते । कथं बाधविधुरेण प्रमाणेन जगतः सत्यत्वसिद्धौ मधुरादीनां पुण्यादिकारणानां सत्त्वसिद्धेः । तन्त्वादीनां (च) विचित्रस्वभावतया प्रमाणेन सिद्धानां न मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गः । न हि सत इवासतोऽपि स्वभावभेदोऽसत्त्वव्याघातात् । प्रमाणेनैव सतः कारणत्वापलब्धेरनुपपत्तिराभासभूतैव । प्रमाणेन सत्तया श्रमितानां मधुरादीनां सद्बुद्धिमात्रवैलक्षण्यकल्पना त्वयुक्तैव । अन्यथा

सदुद्धयाऽवगतात्समरसादपि पीनता सती स्यात् । ईश्वरस्य सर्वकारणत्वेऽपि तन्वाद्यपेक्षा पुरुषप्रयत्नाद्यपेक्षा देशकालादिनि-
यमश्च युज्यत एव । तन्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामितीश्वरस्य प्रसादात्सङ्कल्पात् । न चैवं निर्विशेषस्य शून्यस्य सङ्कल्पो युज्यते ।
न चैतदग्रामाणिकम् । आरम्भणाधिकरणोक्तरीत्याऽत्रागमनुमानानां प्रमाणत्वात् । न च वेदाद्यागमप्रामाण्यमसिद्धम् । प्रथम
सूत्रोक्तरीत्याऽऽगमप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽप्यागमप्रामाण्येनैवापास्त इति । ब्रह्मादीन्मृष्ट्यादावीश्वरस्तेषु
कृपयाऽपेक्षते परमेश्वरनियोगानुष्ठाने तेषां परमपुरुषार्थभावादिति ज्ञापयितुं प्रसादादित्युक्तम् । प्राग्विश्व(स्य) सत्यत्वसाधनायो-
पन्यस्तस्य प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन वैधर्म्याच्च न स्वमादिवदिति सूत्रं व्याख्यातम् । इदानीं विश्व-
मिथ्यात्वे पराभिहितस्यानुमानस्य दूषकत्वेनापि तद्वाख्यातुं मिथ्यात्वेऽनुमानं तावच्छङ्कते ॥ दृश्यत्वादिति । सर्वं मिथ्ये-
त्युक्ते सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वे शुक्तिरजतादौ सिद्धसाधनता शून्ये बाधश्च स्यात् । अतः सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां विमतमित्यु-
क्तम् । विमतं गगनादिकं मिथ्या दृश्यत्वात्स्वप्नवदित्यनुमानेन विश्वमिथ्यात्वसिद्धेः कथं तत्सत्यत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।
दूषयितुं पृच्छति ॥ इयं चेति । तिष्ठतु तावद्विश्वम् । इयं च मा । इदमेव दृश्यत्वानुमानम् । मिथ्या स (त्यं) त्या वेति
शेषः । आद्यं दूषयति ॥ मिथ्येति । न हि शब्देऽविद्यमानेन चाक्षुषत्वेन शब्दानित्यत्वं सिध्यतीति भावः । द्वितीय
दृश्यत्वं दृश्यमदृश्यं वा प्रथमं दूषयति ॥ व्यभिचार इति । दृश्यत्वं मिथ्या न चेदथ च दृश्यम् । तदा (दृश्यत्वस्य) दृश्यत्व
एव व्यभिचारो भवेत् । द्वितीये त्वज्ञानासिद्धता हेतोरिति भावः । स्यादेतत् । मिथ्यैव दृश्यत्वमिति ब्रूमः । न चैवं साध्यसाध-
कत्वम् । वणदैर्घ्यादीनां मिथ्याभूतानामपि साधकत्वस्योभयसिद्धत्वात् । चाक्षुषत्वादीनां त्वारोपाभावादारोपेऽप्यसांव्याव-
हारिकत्वादसाधकत्वं न तु मिथ्यात्वादित्यत आह ॥ साधकत्वमिति । यत्रोदाहरणे मिथ्यात्वं सम्प्रतिपन्नं तत्र साधकत्वे यत्र

च साधकत्वं सम्मतं तत्र मिथ्यात्वं विप्रतिपत्तितोऽसत्यस्य साधकत्वं साध्यमेव न पुनरस्माकं सिद्धमिति । विप्रतिपत्तौ साधकत्वं
 मिथ्यात्वं वा साधयिष्यामीति चेत् । किं सत्येन प्रमाणेनोत मिथ्याभूतेन । आद्ये तूक्तमेवोचरम् । द्वितीये दोषमाह ॥ तस्य
 चेति । न हि क्वाप्यस्माकं मिथ्याभूतस्य साधकत्वं सम्मतम् । अतस्तस्यापि साधकत्वं साध्यमेव । तस्यापि साधकत्वं साधयि-
 ष्यामीत्यत आह ॥ इतीति । पूर्वोक्तप्रकरणेत्यर्थः । न हि सर्वमसत्यं साधकमित्येकं प्रमाणमस्ति । नापि सद्वादी कदाऽपि
 सत्त्वासत्त्वोदासीनेन प्रमाणेन साध्यसिद्धिमङ्गीकुर्यात् । येनानवस्थाशान्तिर्भवेदिति । एवमसिद्धिव्यभिचाराभ्यामनुमानं निरा-
 कृत्य प्रमाणबाधं चाह ॥ सत्त्वं चेति । अस्य प्रपञ्चस्यानुभूतितः सिद्धमतो बाधितविषयं चानुमानमिति शेषः । न केवलं
 दृश्यत्वानुमानस्यानेन दोषेणाभासत्वं किन्तु यदन्यदपि प्रपञ्चमिथ्यात्वेऽनुमानं जडत्वं वा परिच्छिन्नत्वं वा परिरुच्यते तस्यापी-
 त्याह ॥ अनुभूतीति । उपलक्षणमेतत् । पूर्वोक्तासिद्धिव्यभिचाराभ्यां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा हि । जडत्वादिकं सत्यं मिथ्या-
 वा । आद्ये जडत्वादिमन्त्र वा । प्रथमे व्यभिचारः । द्वितीयेऽयसिद्धान्तः । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्नेति । भवेदसत्त्वमनुमानानां
 यद्यनुभवविरोधो भवेत् । न चासावस्ति मिथ्यात्वापरपर्यायं बाध्यत्वं ह्यनुमानसाध्यं न च तदभावः प्रत्यक्षेण वेद्यः । तस्य
 वर्तमानमात्रविषयत्वेन कथाश्चिद्वर्तमानकालीनबाधाभावविषयत्वायोगादित्यत आह ॥ अती-
 तेति । अत्रातीतग्रहणं प्रासङ्गिकम् । न केवलं वर्तमान इत्यपरर्थः । नः सर्वेषाम् । अन्यथा तद्विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरिति
 भावः । किमतो यद्येवमवर्तमानोऽपि कालः साक्षिगोचर इत्यत आह ॥ तदिति । कालान्तरसम्बन्धितया सत्त्वमबाध्यत्वम् ।
 न केवलं वर्तमानकालीनबाधाभावोऽनुभववेद्यः । किन्तु सर्वकालगतोऽपीत्यर्थः । तत्कथमिति उक्तम् । दृष्टस्येति । प्रत्यक्षादि-
 प्रतीतिविषयस्य प्रत्यक्षादिप्रतीतिप्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रहणादिति भावः । न हि विषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वमनन्तर्भाव्य

तत्प्रतीतेः प्रामाण्यं शक्यग्रहणम् । यदि प्रतीतिं गृह्णन्साक्षी तत्प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वाच्चद्रूढंस्तद्विषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वं व्यवस्थापयेत्तदा युक्तिरजतादिप्रतीतेरपि स एव ग्राहक इति तस्या अपि प्रामाण्यं गृह्णीयात् । तथा च तद्विषयस्यापि रजतादेस्तैस्त्रैकालिकाबाध्यत्वं सिद्धयेदित्यतो दृष्टशब्दं व्याख्याति ॥ दृढेति । यन्निर्दोषत्वेनावधृतया प्रतीत्या विषयीकृतं तदेव दृष्टमित्युक्तम् । कुतः । इतरस्य सम्बन्धस्य दृष्टस्य दृष्टाभासत्वात् । मुख्यामुख्ययोश्च मुख्यग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । कृतव्युत्पादनं चैतत्प्राक् ॥ ७९ ॥

टि०—दृष्टपक्षं परिहरति ॥ न ह्येवमिति । माऽस्तु लोके तथा प्रकृते तु तथैव किञ्च स्यादित्यत आह ॥ लोकेति ॥ समीकरणान्तरमपीति । सतः कारणत्वे तन्त्वादिना मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्यादिरूपमित्यर्थः । सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्युक्तं समीकरणं निराकरोति ॥ तन्त्वादीनमिति । नन्वेवं सप्तमरसादीनामपि विचित्रस्वभावत्वादेव न मधुरादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ न हीति । न हि सकलविक्रियातीतस्य कारणत्वं शक्यसमाधानमित्युद्गाहितामनुपपत्तिमपि निराकरोति ॥ प्रमाणेनैवेति । मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चेत्युक्तं विशेषं निराकरोति ॥ प्रमाणेनेति । प्रमाणविरोधादिति भावः ॥ अन्यथेति । सद्बुद्धिमात्रेणैव वैलक्षण्याभ्युपगम इत्यर्थः । सद्बुद्धिविषयत्वस्य मधुरादाविव तत्राथविशेषादिति भावः ॥ तन्त्वाद्यपेक्षयैवेति । न च कार्यत्वस्यार्थं तन्त्वाद्यपेक्षत्वेऽच्चातन्त्र्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेषां स्वाधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिक्रतया तदपेक्षाया अनपेक्षत्वेन तदनापत्तेरित्याशयात् । नन्वेवं शून्यस्य सर्वकारणत्वेऽपि तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामिति तस्य सङ्कल्पातन्त्वाद्यपेक्षोपपत्तिरित्यत आह ॥ न चेति । कुतो नेत्यतो निर्विशेषत्वाच्छून्यस्य तादृशसङ्कल्पा-नुपपत्तेरिति भावेनोक्तं निर्विशेषस्येति ॥ न चैतदप्रामाणिकमिति । तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामिति श्रस्य सङ्कल्पः । अपेक्षणीयस्य साधनस्य तदधीनत्वं चेत्येतदप्रामाणिकं नेत्यर्थः ॥ अनुमानागमनामिति । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकनुं कर्तुमन्यथा । स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः । साधनानां साधनत्वं यदास्माधीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यधीनिका भवेत् । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभाव-

श्वेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया । प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनरित्यावागमानां शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं
 स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदेतीश्वरकर्तृकसृष्टिः स्वव्यतिरिक्तसाधनसाध्या सृष्टित्वात्कुर्विन्दकर्तृकपटसृष्टिवदिति न
 तत्साधनं स्वतन्त्रं श्रेणार्थं भगवताऽनुप्रविष्टत्वात् । यथा प्राणादिरित्येवं रूपाणां युक्तैः पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रोक्तयुक्तीनां चेत्यर्थः ।
 अनुमानानामिति मूलगतचशब्दार्थतयोक्तमिति ज्ञातव्यम् । यद्यप्येतान्यनुमानानि नोक्तसङ्कल्पसाधकानि तथाऽपीश्वरसृष्टौ साधनान्तरसद्भावासाधकानि
 भवन्तीत्येतावन्मात्रेण तेषामन्त्रोपादनमिति ज्ञातव्यम् । वेदावागमेत्यत्रादिपदेन प्रकृतिं स्वामवष्टभ्येत्यादिभूमतिसङ्ग्रहः ॥ प्रथमसूत्रेति । जिज्ञासा-
 सूत्रे विषयसन्निकर्षाभावप्रयुक्ततत्प्रामाण्यशङ्कायाः परिहृतत्वादिति भावः ॥ अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽपीति । पुरुषेच्छानुसारेण यदा दृष्टः
 पटोद्भवः । एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यत इति प्रागुक्तास्मदनुमाने तथा सति महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यत्वसाधनमपि तत एव स्या-
 दित्युक्तोऽतिप्रसङ्गोऽपीत्यर्थः । मूले सङ्कल्पादित्येव वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा प्रसादादियुक्तैः प्रयोजनमाह ॥ ब्रह्मादीनिनिति । ननु दृश्यत्वादिभूतमि-
 त्युत्तरग्रन्थोऽनर्थकः । न चायं विश्वमिथ्यात्वेऽनुमानमाशङ्क्य तन्निरासार्थवान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तस्यापि प्रकृते सङ्गस्यदर्शनात् । न च वैध-
 र्म्योच्च न स्वमादिवादित्येतत्त्वव्याख्यानत्वात्तस्यापि प्रकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । किञ्चेत्यादिना तस्य प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याशङ्क्य प्रकारा-
 न्तरेण व्याख्यानार्थत्वादस्य ग्रन्थस्य नानर्थक्यमिति भावेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विषयभेदं दर्शयंस्तत्त्वव्याख्यानतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ प्रागित्यादिना ॥
शुक्तिरजतादाविति । ननु शुक्तिरजतादौ तत्सिद्धावपि नांशे सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिहोद्देश्यतया तदवच्छिन्ने साध्य-
 सिद्धेरभावात् । न च तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्यत्वात्तत्सिद्धेरंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तथा सत्पुद्गलसिद्धया सम्पूर्णसिद्धि-
 साधनत्वप्रसङ्गेनांशतः सिद्धसाधनत्वानवकाशात् । किञ्चैवं तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपोद्देश्यसिद्धेरविकलत्वेनोद्देश्यसिद्धयविरोधादंशतो बाधस्या-
 दोषश्चप्रसङ्गस्ततश्च यद्यत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तद्वंशतः सिद्धसाधनत्वेऽपि नांशतो बाधः । यदि च पक्षतावच्छे-
 दकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तद्वंशतो बाधप्रसक्तावपि नांशतः सिद्धसाधनतेति कथमुक्तोपपन्नसमावेशोऽत्रेति चेत् । किमत्र पक्षतावच्छेदकसा-

मानाधिकरणेन साध्यासिद्धिरदृश्यतयाऽभिमतता किंवा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । आधे शुक्तिरजतादौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरणेन साध्यासिद्धयो-
द्देश्यसिद्धेः सम्पूर्णैव सिद्धसाधनता द्वितीयैऽशबाध इति पक्षभेदेन दूषणद्वयस्याभिमतत्वात् । यद्यपि समानप्रकारकाविरहस्यैव प्रतिबन्धकतया शून्य-
त्वावच्छेदेन साध्याभावनिश्चयेऽपि सर्वत्वावच्छेदेन तदसिद्ध्या नाशबाधस्य दूषणत्वं सम्भवति । तथाऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्र ज्ञायमानाया
अनुमितेस्तदंशे प्रमात्प्रतिबन्धकतया तस्य दोषत्वमित्यत्र तात्पर्यदोषः । यत्तुक्तविधया विकल्पाद्वयमाश्रित्यार्थोऽज्ञातः सिद्धसाधनत्वं द्वितीयैऽज्ञातो
बाध इत्यत्रैतद्ग्रन्थतात्पर्यवर्णनं तन्न । मूलकोशेषु सिद्धसाधनत्वमात्रस्योक्तत्वात्तस्य चोक्तरीत्या सम्पूर्णस्यैव सम्भवेनांशतः सिद्धसाधनत्वपर्यन्तं धावना-
नर्थक्यात् । पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषतया तदैक्ये तद्दूषणत्वासम्भतेऽप्येति । सत्त्वं चास्यानुभूतित इत्यादिनोत्तरत्र प्रतिज्ञादोषस्य बाधा-
देरप्यभिधास्यमानत्वादत्रसरक्रमानुरोधेन प्रतिज्ञादोषस्यैव प्रथममाभिधातव्यत्वाच्चामनुक्त्या हेतुदोषस्य व्यभिचारोदेव प्रथममाभिधाने किञ्चिन्निमित्तमित्यत
इयं च मेल्यत्र सावधारणार्थकचशब्दाभिप्रायमाह ॥ **तिष्ठतु तावदिति** । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि साधकत्वं भविष्यतीत्यप्रयोजकतामाशङ्क्य तथा
सत्यविशेषावच्छेदेऽसत्तत्त्वावच्छेदस्यापि तदनित्यत्वसाधकताप्रसङ्गाच्चैवमित्याह ॥ **तथा हीति ॥ न चैवमिति** । मिथ्यात्वस्यासाधकत्वप्राप्तत्वा-
दिति भावः । अत्र साध्यग्रहणं प्रकृताभिप्रायेणैव न द्वापावशरीरान्तर्गततया तथा सति वक्ष्यमाणव्यभिचारस्यालप्रकत्वप्रसक्तोरित्यवधेयम् । व्याप्ति-
विकलत्वात्तर्काभासोऽयमिति शयेनाह ॥ **वर्णदैर्घ्यादीनामिति** । आदिपदेन रेखारोपितवर्णस्फटिकलौहित्यादिपरिग्रहः । साधकत्वस्यार्थभेदादि-
साधकत्वस्य । यद्यपि दैर्घ्यादयो ध्वनिध्वि वर्णेष्वपि स्वाभाविका एवेत्यादिना प्रथमसूत्रे तेषां सत्त्वव्यवस्थापनान्न मिथ्यात्वमिति न तत्र व्यभि-
चारस्तथाऽपि स्वमते तेषां मिथ्यात्वात्स्वरीत्या व्यभिचारशङ्केयम् । उभयासिद्धत्वोक्तितस्तु साधकत्वमात्रस्योभयसिद्धत्वाभिप्राया न तु तन्मिथ्यात्व-
स्याप्युभयसिद्धत्वाभिप्रायेत्यदोषः । तर्ह्यविशेषाच्चक्षुषत्वादेरपि शब्दानित्यत्वसाधकत्वं स्यादित्याशङ्क्य दृश्यत्वादेश्चाक्षुषत्वादेश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽ-
प्यारोपितत्वानारोपितत्वाभ्यां वाऽऽरोपितत्वेऽपि सांग्र्यावहारिकत्वासांग्र्यावहारिकत्वाभ्यां वा विशेषेण तर्कमूलभूताविशेषव्यापेरसिद्धेर्नायं दोषप्रसङ्ग
इत्याह ॥ **चाक्षुषत्वादीनां त्विति ॥ विप्रतिपत्ताविति** । अत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । मिथ्यात्वेन सम्प्रतिपत्तौ साधकत्ववि-

प्रतिपत्तिश्चेत्तस्य साधकत्वं साधयिष्यामि साधकत्वेन सम्प्रतिपन्ने मिथ्यात्वविप्रतिपत्तिश्चेत्तन्मिथ्यात्वं साधयिष्यामीत्यर्थः ॥ आद्ये तूक्तंमेवोत्तर-
 मिति । सता चेद्वैतसिद्धिः स्यादित्युत्तरं जिज्ञासाधिकरणे उक्तमेवेत्यर्थः ॥ अनुभूतिरिति । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानान्तर्तीयायै तसिः
 ॥ पूर्वोक्तेति । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचरो न चेद्वेदिति पूर्वोक्तेत्यर्थः ॥ सत्यं मिथ्या वेति । यद्यपीयं च मा मिथ्या चेत्साध्य-
 सिद्धिर्नेति पूर्वग्रन्थानुरोधोदासिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति पूर्वोक्तदूषणातिदेशग्रन्थानुरोधोदासिद्धिर्न मिथ्या सत्यं चेत्येवं विकल्पं मनसि निधाय तत्क्रमेणैव
 दूषणाभिधानमुचितम् । तथाऽपि मिथ्यासत्ययोः सत्यमर्थतः प्रधानमिति तत्क्रमेणैव विकल्प्य दूषणाभिधानमिदम् । इयं च मेत्यादिपूर्वभाष्ये तु परे-
 णाङ्गीचिकीर्षितत्वा निमित्तात्त्वकल्पस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य मिथ्या सत्यं वेति विकल्प्य तत्क्रमेणैव दूषणमुक्तम् । तदनुसारैव चासिद्धिव्यभिचाराभ्या-
 मिति दूषणातिदेशः कृत इत्यवधेयम् ॥ व्यभिचार इति । जडत्वादिहेतुमति जडत्वादौ मिथ्यात्वाभावादिति भावः ॥ अपसिद्धान्त इति ।
 जडत्वादेर्जडत्वादिसत्त्वाभावे चेतनत्वापरिच्छिन्नत्वप्रसक्तेरपसिद्धान्त इति भावः ॥ मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्नेतीति । जडत्वादेर्मिथ्यात्वात्तेन
 मिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्धिर्न स्यात् । न हि शब्देऽविद्यमानेन चाक्षुषत्वेन तदनित्यत्वं सिध्यतीति भावः ॥ वर्तमानमात्रविषयत्वेनेति । प्रत्यक्षस्य
 वर्तमानमात्रप्राहकत्वाद्वर्तमानकाले यदसत्त्वं तदभावरूपत्वसम्भवेऽपि कालत्रयेऽपि यदसत्त्वं तदभावरूपत्वप्राहकत्वं नोपपद्यते । तस्य कालान्तराविष-
 यत्वेन तत्सम्बन्धसत्त्वाभावप्राहकत्वासम्भवादिति भावः । वर्तमानकाले पारमार्थिकस्य सत्त्वस्यानुमानवेधत्वाद्भावहारिकवाधाभावविषयस्य प्रत्यक्षस्यानु-
 मानप्रमेयभूतपारमार्थिकवाधाभावविषयकत्वेन न तदंशेऽपि बाधकत्वमिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । ननु कालान्तरे बाधो भविष्यतीति शङ्कितु-
 नागतकालविषयकत्वात्तत्रत्यवाधाभावविषयकत्वाभावेन प्रत्यक्षस्य न बाधकत्वमित्येवाभिप्रेतत्वात् प्रत्यनागतकालविषयकत्वमात्रसाधनेनाप्युक्तशङ्का-
 परिहारसम्भवादतीतप्रहणमनर्षकमित्यत आह ॥ अत्रातीति ॥ अन्यथा तद्विशिष्टेति । न चानुमानोपनीतकालमादाय तद्विशिष्ट-
 व्यष्यहारोपपत्तिरिति वाच्यम् । पक्षीकर्तुमशक्यत्वाच्चानुमा तत्र वर्तते । तदेतदिति सर्वं दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं होव-
 वर्तत इत्यादिना प्रथमस्य चतुर्थे काले प्रमाणान्तरप्रवृत्त्यसम्भवस्य निपुणतरमुपपादित्वादिति भावः ॥ कालान्तरसम्बन्धितयेति । अनगत-

कालसम्बन्धितयर्थः । नन्वस्त्वेवं साक्षिप्राद्व्यासाकाशकालदिगात्मनः सुखादिरूपप्रपञ्चस्य साक्षिणा त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वसिद्धिः । तदितरस्ये-
न्द्रियलिङ्गशब्दगम्यस्य प्रपञ्चस्य तु साक्ष्याविषयत्वाच्च तेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ तत्कथमिति । दृष्टस्येत्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणदृष्टमात्रा-
र्थत्वेऽनुमानादिविषयस्य धर्माधर्मादिरदृष्टत्वेन दृष्टस्येत्यनेन सङ्ग्रहात् । तत्रिकालाबाध्यतायाः साक्ष्यसिद्धत्वादसिद्धिरिव स्यादित्यतो विशेषवाचकपदस्य
सामान्योपलक्षणतया दृष्टस्येत्यनेनैव तल्लभान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्याचष्टे ॥ प्रत्यक्षादिति । ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयकृतत्वमात्रकथनेन
कथमिन्द्रियादिगम्यस्य प्रपञ्चस्य त्रिकालाबाध्यतायाः साक्ष्यसिद्धत्वलाभ इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ प्रत्यक्षादिप्रतीतिनामिति । प्रामाण्यस्य
याथार्थ्यस्य । ज्ञानगतस्य याथार्थ्यलक्षणप्रामाण्यस्य स्वतत्त्वेन ज्ञानप्राहकत्वात्तत्प्रामाण्यप्राहकत्वमावश्यक-
मिति भावः । अस्तु ज्ञानप्रामाण्यप्राहकत्वं साक्षिणस्तथाऽपि तेन तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यसिद्धिरिव स्यान्न तु तज्ज्ञानविषयप्रपञ्चस्य त्रिकालाबाध्यत्वासिद्धिरि-
त्यतः प्रामाण्यस्योक्तत्वाबाध्यत्वघटितमूर्तिकत्वात्तदप्राहकस्य साक्षिणस्तत्तज्ज्ञानविषयस्य त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वप्राहकत्वं नानुपपन्नमित्याशयेनाह
॥ न हीति । तद्वृत्तप्रतीतिः प्रामाण्यं गृह्णन् । तद्विषयस्य प्रतीतिविषयस्य घटादेरित्यर्थः । न च शुक्तिरजतादिज्ञानानां प्रामाण्यमेव नास्ति किं
साक्षिणा गृह्यतामिति वाच्यम् । तथा सति प्रपञ्चगोचराणामपि ज्ञानानां प्रामाण्यभावात्किं साक्षिणा गृह्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन साक्षिणस्तत्प्रामा-
ण्यप्राहकत्वप्रसक्त्या साक्षिणा त्रिकालाबाध्यत्वस्य प्रपञ्चेऽयसिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात्साक्षिणा प्रपञ्चस्याबाध्यत्वंसिद्धिमभिलषता ज्ञानप्राहकस्य साक्षिणः
प्रामाण्यप्राहकत्वं स्वभाव इत्येव वक्तव्यम् । तथाचोक्तप्रसङ्गस्तुस्य इत्याशयेनोक्तं तत्प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वादिति । तर्हि ज्ञानप्राहकस्य साक्षिणः
प्रामाण्यप्राहकत्वं स्वभाव इति गतः पक्ष इत्यत आह ॥ कृतव्युत्पादनं चैतत्प्रागिति । प्रथमस्य चतुर्थ्यं न साक्षी ज्ञानं गृह्णन्प्रमाणमेवेतदिति
गृह्णाति । किं तर्ह्यदोषं चेत्प्रमाणं सदोषमप्रमाणमिति व्यक्त्वया । यदा त्वर्थित्वेन प्रामाण्यं निर्धारयिष्यति तदा भजनीयविजतीयसंवादविसंवाद-
भावाभावलक्षणपरीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यमवधारयति । दोषदर्शने त्वप्रामाण्यम् । प्रपञ्चप्रतीतिश्च प्रयत्नेनान्विष्यापि दोषमपश्यन्प्रामाण्य-
मवधारयतीति तत्सत्यत्वं साक्ष्यसिद्धम् । न चैवं शुक्तिरजतादीनां दोषप्रतीतिदशायां प्रामाण्यमवधारणात् । तत्प्रतीतौ त्वप्रामाण्यनिश्चयात् । यदा तु

निष्कम्पप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्रापि कदाचित्प्रामाण्यं निर्धार्यत एव । तथाऽपि नासौ साक्षिरूपवधारणाऽपि तु मानसीत्यादिनाऽतो दोषप्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणा मतीमत्वेदग्रन्थव्याख्यानावसरे कृतव्युत्पादनमेतदित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अ०— भ्रान्तेः संवृत्तिसत्यस्य विशेषो व्यभिचारवान् ॥ तेनाध्यङ्गीकृतं सम्यक् स नः सत्यत्वमेव हि ॥ विज्ञानाद्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा ॥ नैव दृष्टा प्रमा सा च न भवेत्स्वविरोधतः ॥

सु०— सत्यप्रतिपक्षाणि च दृश्यत्वाद्यनुमानानीत्याशयवानाह ॥ भ्रान्तेरिति । भ्रान्तिविषयत्वेन सम्प्रतिपन्नाच्छ्रुतिरजतादिकादित्यर्थः । संवृत्तिसत्यस्य तथात्वेनाभ्युपगतस्य विश्वस्य विशेषो वैलक्षण्यमव्यभिचारवान् । कदाचित्त्वचिदपि सम्प्रतिपन्नाभिध्याभावोऽवर्तमानः । तेन शून्यवादिनाऽपि सम्यगित्यसन्देहेन । स एव विशेषो नोऽस्माकं मते विश्वस्य सत्यत्वं साधयिष्यतीति शेषः । ततः सत्यप्रतिपक्षाणि दृश्यत्वाद्यनुमानानीति । अत्र तेनापि सम्यगङ्गीकृत इत्यनेन पक्षधर्मता समर्थिता । अव्यभिचारवानित्यनेन तु व्याप्तिः । अयमत्र प्रयोगः । विधं कालत्रयाबाध्यम् । प्रातीतिकविलक्षणत्वात् । व्यतिरेकेण शुक्तिरजतादिवदिति । ननु च शुक्तिरजतादीनां प्राक् शून्यतत्त्वज्ञानाच्छ्रुत्यादिज्ञानेनैव निवृत्तिर्भवति । प्रपञ्चस्य तु शून्यज्ञानेन कदाचिन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्येवं मया प्रातीति कृतावृत्तयोऽवैलक्षण्यमङ्गीकृतम् । न चेदं विश्वसत्यत्वे भवता हेतुकुर्वं शक्यम् । विरोधादित्यत आह ॥ विज्ञानादिति । व्यभिचारो निवृत्तिः । नायं विशेषोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । अप्रामाणिकत्वात् । न ह्यप्रामाणिकेन श्रृङ्गेणाश्वोऽन्यतो विशिष्यमाणो दृश्यत इति । नन्विदं कदाचिद्वाधिष्यते । दृश्यत्वाच्छ्रुतिरजतादिवदित्यनुमानस्य सत्त्वात्कथमत्र प्रमाणाभाव इत्यतस्तस्योक्तदोषं सारयति ॥ प्रमेति । या च शङ्क्यते मेत्यर्थः ॥ स्वचिरोद्यत इति । स्वविषयस्य स्वस्य च बाध्यत्वापादकत्वादित्यर्थः । अन्यथा व्यभिचारापत्तेः । यस्य विषयोऽसम्यक्त्वग्रं च बाधं कथं तत्प्र-

माणं भवेत् । अतोऽस्य विशेषस्याप्रामाणिकत्वेनाङ्गीकर्तुमशक्यत्वे योऽन्यो विशेषः प्रामाणिकः प्रामाणाविरोधी चाङ्गीकर्तव्यः सोऽस्माकं सत्यत्वे हेतुर्भव्यतीति । स च प्रमाणगम्यत्वमर्थक्रियाकारित्वं चेति हृदयम् । ननु तर्ह्येवमेव कुतो नोच्यते । तथोच्यमाने प्रमाणानां तत्त्ववेदकत्वमर्थक्रियायाः सत्त्वमसति तदभाव इत्यादि बहु संविधेयं स्यात् । लाघवाय त्वेवमुक्तं तदपि यथावसरमुपपादितमेव ॥ ७ ॥

टि०— भ्रान्तिशब्दस्य ज्ञान इवार्थेऽपि परेण प्रसिद्धेर्भ्रान्तिशब्देनार्थस्य ग्रहणप्राप्तावपि स्वरीत्या तदप्रतिषेधणामाश्रित्य तदाह ॥ भ्रान्ति-विषयत्वेन सम्प्रतिपन्नत्वादिति । विश्वस्य संवृत्तिसत्यवसिद्धेस्तथाऽनुवादानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ संवृत्तीति ॥ प्रतीतिकविलक्षणत्वादिति । असम्प्रतीतिकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अतो न तुच्छे व्यभिचार इति भावः ॥ विरोधादिति । भाविबाधस्य त्रिकालाबाध्यत्वाभावात्त्याज्यादित्यर्थः । विज्ञानेन भाविनि काले निवृत्तेः शङ्कितत्वेऽपि व्यभिचारस्याशङ्कितत्वादसदनुवादोऽयमित्याशङ्क्य व्यभिचारशब्दं निवृत्त्यर्थकतया व्याचष्टे ॥ व्यभिचार इति । निवृत्तिर्बाध इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । स्वविषयस्य स्वस्य चाबाधत्वादित्यर्थः । स्वविषये स्वस्मिन्नेव चेति शेषः । स्वविषयस्य कदाचिद्बाध्यत्वस्य कदाचिदबाध्यत्वे दृश्यत्वस्य तत्रैव व्यभिचारः । कदाचिद्बाध्यत्वस्यादृश्यत्वे चानुमानवैयर्थ्यं तस्य साध्यज्ञाप्यार्थत्वात् । तथा दृश्यत्वस्य कदाचिद्बाध्यत्वाभावे तत्रैव दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारात् । दृश्यत्वस्यादृश्यत्वे चाज्ञानासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ कथं तत्प्रमाणं भवेदिति । अन्यथा विषयस्यैव शुक्तिरजतादिप्रत्ययस्यापि प्रामाण्यं स्यात् । असद्विषयत्वाविशेषात् । दृश्यत्वादेरिव चाक्षुषत्वादेरपि शब्दानित्यत्वे प्रामाण्यं स्यात् । उभयोरपि बाध्यत्वाविशेषादिति भावः । ननु तादृशो विशेष एव दुर्निरूप इत्यत आह ॥ स चेति । ननु तर्हि विश्वं कालत्रयाबाध्यं प्रमाणत्वादर्थक्रियाकारित्वाच्चेत्येव स्पष्टमाभिधीयतां किमनया भ्रान्तेः संवृत्तिसत्यस्य विशेषो व्यभिचारवांस्तेनाप्यङ्गीकृत इति वक्रोक्त्येयाशङ्कते ॥ ननु तर्ह्येवमेवेति ॥ बहु संविधेयं स्यादिति । परेण प्रपञ्चप्राहकप्रमाणानां तत्त्ववेदकत्वस्यार्थक्रियायाः सत्त्वस्यासति साधकाभावस्या-

नङ्गीकारात् । तद्व्यादाने च गौरवप्रसङ्गादिति भावः ॥ **लाघवार्थमिति** । प्रपञ्चे प्रतिभासिकैवल्यक्षयस्य परं प्रति सम्मतत्वेन तस्यासाधन-
त्वात् प्रयत्नलाघवमिति भावः । यदेवं तर्हि प्रपञ्चप्राहकप्रमाणादेः कथं तत्त्ववेदकत्वादिसिद्धिरित्यतः समानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिग-
मित्यादिना तृतीयस्य द्वितीये चक्षुरादेस्तत्रैव मानता च कथं न स्यात्समतेर्बाधश्च नात्र हीत्यादिना मनसः सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षबाधितं
साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषत इति प्रथमस्य चतुर्थे न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां प्रजेत् । न हि बाधः क्वचिद्दृष्टो दुःखा-
वनुभवस्य त्वित्यादिना द्वितीयस्य तृतीये च । साक्षिणस्तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् । प्रमाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्यवहिता
भवेदित्यादिना तत्रैवाक्षजस्य । विश्वं सत्यं यच्चिकेत प्रयान्वयस्य यथार्थत इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वस्य सत्यत्ववाचिका इत्यादिना प्रथमस्य चतुर्थे ।
वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथमित्यादिना तृतीयस्य द्वितीये । दर्पिभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्ववेदकप्रमा । रज्जुसर्पदिविज्ञानादप्याधिक्याद-
मानता । स्यादागमस्यानिवर्त्यं महामोहप्रदत्वत इत्यादिना चतुर्थस्य द्वितीये च । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तत्त्ववेदकत्वस्य व्यावहारिकमेतस्मात्सत्य-
मित्येव चागतामित्येतद्प्रत्यतत्वाख्यानावसरे च कार्यस्यैव सत्त्वाभावे किं कारणसत्त्वयेति चेत् । कुतः प्रमाणात्कार्यसत्त्वाभावो भवता निश्चितः ।
श्रुत्यादेरेवेति चेत् । न । तस्यैवानेकातिप्रसङ्गगहननिविष्टत्वादिना च कार्यसत्ताया मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनो न सिद्धं चान्य-
साधनमित्यादिना जिज्ञासासूत्रे भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तः पतनाच्च हि । बाध्यं नार्थक्रियाकारं व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्वं एव हि । न
च स्वप्नोऽपि नो मृषा । सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्यैव तादृशम् । तदेवार्थक्रियाकारं तत्सदेवार्थकारिकमित्यादिना प्रकृत्यधिकरणादौ चासतोऽसा-
धकत्वस्य च यथावसरं तत्र तत्रोपपादितत्वाच्च तदसिद्धिप्रसङ्गोऽपीत्याह ॥ **तदपीति** ॥ ७ ॥

अ०— भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणोपेक्षया यदि ॥ अन्योन्याश्रयता हेतोर्दुर्ग्रहा इति यन्न तत् ॥ स्वरूपं वस्तुनो भेदो यन्न तस्य ग्रहे ग्रहः ॥
अन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यते ॥

सु०— यद्वा प्रपञ्चस्याबाध्यत्वे विशेषप्रमाणमनेनोक्तम् । तथा हि । जगतो बाध्यत्वमबाध्यत्वं च प्रसक्तम् । तृतीय-

प्रकाराभावात् । बाध्यत्वं च प्रसिद्धपदार्थतत्त्वज्ञानेनान्येन वा । तत्रार्थं वादिप्रतिवादिभ्यामनभ्युपगतम् । द्वितीयं तु प्रमाणा-
भावनिरस्तम् । परिज्ञेयादबाध्यत्वमेव सिध्यतीति । अथवा व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमनेन श्लोकद्वयेनोक्तम् । बाध्यत्वं
हि प्रसिद्धपदार्थतदितरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेन व्याप्तम् । तच्च व्यापकमनभ्युपगमप्रमाणभावाभ्यां जगतो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं
बाध्यत्वमपि व्यावर्तयतीति । एवं प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानानि निराकृत्येदानीं तदनुग्रहकत्वेन सत्यत्वप्रत्यक्षस्य प्रतिकूलत्वेन
च परोत्प्रेक्षितं तर्कमपि निराकर्तुमाशङ्कते ॥ भेद इति । आदिपदेन विशेषणप्रतियोगिनोर्ग्रहणम् । यदि शुद्धत इति शेषः ।
तर्हीति च । अयमर्थः । यदि प्रपञ्चो सांभृतो न स्यात्तदा प्रत्यक्षोऽप्यसौ न स्यात् । तथा हि । अनेकभेदभिन्नो हि प्रपञ्च
इष्यते । भेदस्य चाप्रत्यक्षतायां सोऽप्यप्रत्यक्ष एव । विना भेदेन तत्प्रतीतावद्वितीयशून्यप्रतीत्यापत्तेः । न च भेदप्रतीतिरुपप-
द्यते । भेदो हि प्रतीयमानो घटपटौ भिन्नाविति घटपटयोर्विशेषणतया घटपटयोर्भेद इति ताभ्यां विशेषणतया वा प्रत्येतव्यः ।
भेद इत्येव प्रतीतेरभावात् । यद्वा घटात्पटो भिन्न इति घटात्पटस्य भेद इति वा घटप्रतियोगितया पटधर्मिकतया च भेद-
ग्रहणमेष्टव्यम् । तत्रोभयत्राप्यन्योन्याश्रयत्वं विशेष्ययोर्वटपटयोर्ज्ञाने सति हि तद्विशेषणतया भेदो ज्ञातव्यः । न हि देवदत्ता-
दर्शने दण्डस्य तद्विशेषणतया दर्शनं युज्यते । विशेष्यज्ञानं च भेदोपेक्षम् । न हि भेदाप्रतीतौ घटपटाविति द्वित्वविशिष्टार्थ-
प्रतीतिः सम्भवति । एवं विशेषणतया भेदप्रतीतावपि द्रष्टव्यम् । तथा धर्मप्रतियोगिज्ञाने सति भेदज्ञानम् । तन्निरूप्य-
त्वात् । भेदज्ञान एव च धर्मप्रतियोगिनोर्ज्ञानम् । न हि भेदाग्रेह धर्मप्रतियोगिभावोऽवगन्तुं शक्यते । तथात्वे घटाद्वटस्य
भेद इत्यापि प्रतीतिः स्यात् । न च परम्पराश्रयाणि कार्याणि सम्भवन्ति । अतो वास्तवत्वे भेदस्य प्रतीत्यनुपपत्तौ प्रपञ्चस्यापि
तदापत्तेरविचारितरमणीयसंभ्रतिमय एवायमङ्गीकरणीय इति । निराकरोति ॥ नेति । यदुक्तं भेदस्य दुर्ग्राह्यत्वं तन्नास्तीत्यर्थः ।

तत्कथमित्यत आह ॥ स्वरूपमिति । यद्यस्माद्भेदो वस्तुनः स्वरूपं तस्मात्तस्य वस्तुनो ग्रहे सति पश्चाद्भेदग्रह इति नास्ति । किन्तु वस्तुग्रह एव भेदग्रहः । तथा च क्वान्योन्याश्रयत्वं येन भेदो दुर्ग्रहः स्यादिति । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं कुत इति चेत् । यो हि भेदमेव नाङ्गीकुर्यात् । किं तस्याद्रकवणिजो वहित्रचिन्तया । यस्तु भेदमङ्गीकृत्य तस्य वस्तुस्वरूपत्वं नाभ्युपैति तं प्रत्याह ॥ यदिति । यस्माद्वस्तुनो ग्रहे तस्य भेदस्याग्रहो नास्ति तस्माद्भेदो वस्तुनः स्वरूपमिति सम्बन्धः । अयमत्र प्रयोगः । विमतो भेदो घटस्वरूपं भवितुमर्हति । घटग्रहेऽगृह्यमाणत्वरहितत्वात् । घटस्वरूपवदेवेति । यद्यत्र तस्य ग्रहे गृह्यमाणत्वादित्येवोच्येत तदा घटपटाविति घटज्ञानेन ज्ञायमानेन पटेनानैकान्तिकत्वं स्यात् । तदर्थं तस्य ग्रहेऽग्रहो नेत्युक्तम् । न हि घटग्रहे गृह्यमाणोऽपि पटो घटग्रहे सर्वथा गृह्यत एवेति नियमोऽस्ति । यज्ज्ञाने यत्सर्वथोपलभ्यते तत्तत्स्वरूपमिति व्याप्ताबुच्यमानायां दण्डिज्ञाने दण्डोऽध्यवश्यं स्फुरत्येव । न चासौ दण्डिनः स्वरूपमित्यतो विशेषनिष्ठैव व्याप्तिरभिधातव्या । किञ्च विशिष्टं नाम विशेषणसम्बन्धिनिमित्तो विशेष्यस्याकारभेद इति पक्षे न विशिष्टप्रत्यये विशेषणस्फुरणमस्ति । किन्नाम विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानकारणम् । आशुभावाच्च क्रमो न लक्ष्यते । यद्वा घटभेदौ पक्षीकृत्य नियमेनान्यतरप्रतीतावन्यतरस्फुरणेनान्योन्याभिन्नत्वं साध्यम् । न हि दण्डिप्रतीतौ दण्डस्य स्फुरणेऽपि दण्डप्रतीतौ सर्वथा दण्डिनः स्फुरणमस्तीति । भवेदेतद्यदि भेदो वस्तुग्रह एव गृह्यत । न चैवम् । किन्नाम वस्तुप्रतीत्युत्तरकालमेव । निर्विकल्पके हि प्रत्यये वस्तुमात्रमवभासते । भेदस्तु(वस्तु)दर्शनोत्तरकालं प्रतियोगिस्मरणे सत्यवभासते । यथा सादृश्यमभात्रैत्यत आह ॥ अन्यथेति । यदि भेदो वस्तुप्रतीतौ न प्रतीयेत तदाऽस्यामुना भेद इत्युत्तरकालं सविकल्पकविज्ञानमपि न जायेत । तथा च तथा व्यवहारोऽपि न स्यात् । अस्यामुनेति हि धर्मिप्रतियोगितया वस्तुद्वयमुद्दिश्य भेदो ज्ञायते । न चागृहीतिभेदं तथोद्दिष्टं शक्यते । एकस्मि-

अपि तत्रसङ्गात् । भेदसत्तामात्रेण तदुपपत्तिरिति चेन्न । दूरस्थवनस्पत्योरभेदप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । दोषात्तत्र तथेति चेन्न । भेदस्य स्वरूपसत्तयैवोपयोगे दोषस्याकिञ्चित्करत्वादिति ।

टि०— ॥ अनेनोक्तमिति । भ्रान्तेः संवृत्तिसत्त्वस्येत्यादिश्लोकद्वयेनेत्यर्थः ॥ तत्राद्यमिति । एतच्च भ्रान्तेः संवृत्तिशब्दस्य विशेषो व्यभिचारावांस्तेनाप्यङ्गीकृत इत्यनेन सूचितमित्यर्थः ॥ द्वितीयं त्विति । विज्ञानाद्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा । नैव दृष्टेत्यादिना शून्यज्ञानाबाध्यत्वं सूचितमित्यर्थः । स नः सत्यत्वमेव हीति परिणसिद्धार्थकथनमित्याह ॥ परिशेषादिति । किं तद्बाध्यत्वव्यापकं कथं चात्र तद्बाधुत्तिरित्याशङ्क्य तद्दर्शयति ॥ बाध्यत्वं हीति ॥ प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपदार्थतदितरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनेत्यस्यान्यतरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वे-त्यर्थोऽवधेयः । क्वचिदन्यतरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनेत्यपि पाठः ॥ अनभ्युपगमेत्यादि । प्रसिद्धपदार्थतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्यानभ्युपगमेन तदितर-पदार्थतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्य प्रमाणाभावेन व्यावृत्तिसिद्धिरिति विवेकः । इतीत्यस्येति व्यापकानुपलब्धिद्विकमिति सम्बन्धः ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वत्वतद्भेदा इति । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैतुत्तरग्रन्थानुरोधेनादिशब्दार्थमाह ॥ आदिपदेनेति । साक्षाद्भावत्वासक्तं वाक्याभासा-तामपेक्षितपूर्णं परिहरति ॥ गृह्यत इति शेष इति । तर्हीति चेति । अत्र विशेष इति वर्तते । भेदस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि कुतः प्रपञ्च-स्याप्रत्यक्षत्वमित्यत उक्तं भेदभिन्न इति । तथाऽपि यत्र भेदोऽङ्गीक्रियते तस्य वस्तुनः प्रत्यक्षाभावमात्रमेव भेदप्रत्ययामावेन भविष्यति । अन्यत्र तु प्रपञ्चप्रत्यक्षे न बाधकमिति कथं तत्प्रत्यक्षाभावापादनमित्यतः सर्वत्रापि भेदसद्भावं प्रतिपादयितुं तदनेकत्वोक्तिः । नन्वन्योन्याश्रयाद्भेदप्रतीतेरेव निराकरणे त्वन्मतेऽपि भेदप्रतीतिर्न स्यादित्यतो मन्मते भेदस्य सांवृतत्वासंवृतिवशेन भेदप्रतीतिसम्भवेऽपि त्वया तस्य पारमार्थिकत्वाङ्गीकारान्न तदुपपत्तिरित्याशयात् । ननु घटपटादिभेदस्य प्रत्यक्षत्वाच्च तस्याप्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह ॥ न चेति । भेदप्रतीतिप्रत्यक्षरूपभेदप्रतीतिरित्यर्थः । तत्कुत इत्यतोऽन्योन्याश्रयेण भेदप्रत्यक्षं दूषयिष्यन्दित्रावच्छिन्नयोर्घटपटयोर्विशेषणत्वेन च प्रतीतिसापेक्षत्वं भेदप्रतीतेरुपपादयितुं भूमिकां तावदारचयति ॥ भेदो हीति । ननु घटपटोभयविशेषणतया च भेदप्रतीत्युदाहरणमसङ्गतम् । न च भेदप्रतीतिविशेषणत्वेन विशेष-

षणत्वेन च घटपटोभयप्रतीतिसापेक्षत्वमुपपादयितुं तदुदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । अस्यास्माद्भेद इति प्रतीत्या भेदस्यान्यतराश्रितत्वेन तत्प्रतीतिर्धर्मित्वेन
 प्रतियोगित्वेन च तत्प्रतीतिसापेक्षत्वेऽपि विशेष्यस्यादिना तत्प्रतीतिसापेक्षत्वाभावात् । न च घटास्पटस्य भेद इति वस्तुतया द्वादशस्य भेद इत्यपि प्रतीति-
 विधमानत्वेन नान्यतरमात्राश्रितत्वनिश्चयस्तस्य सम्भवतीति वाच्यम् । अस्माभिर्भेदद्वयाङ्गीकारेण तन्निश्चयसम्भवादिति चेन्न । एकस्यैव भेदस्य द्विष्टस्व-
 पक्षे उभयोरपि धर्मित्वेन धर्मिप्रतियोगिसापेक्षभेदप्रतीतिर्वक्तुमशक्यत्वेन भेदद्वयाङ्गीकारेणान्यतरमात्राश्रितत्वपक्षेऽपि धर्मिप्रतियोगिभावमनपेक्ष्य सम्ब-
 न्धमात्रापेक्षायां च विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च घटपटोभयप्रतीतिसापेक्षाया एव भेदप्रतीतिर्वक्तव्यत्वेन तदुदाहरणस्य सङ्गतत्वात् । अत एव तत्त्व-
 निर्णयटीकायामेकस्यैव भेदस्य द्विष्टत्वपक्षे गत्यन्तराभावादिति भेदद्वयाङ्गीकारेणान्यतरमात्राश्रयत्वेऽपि धर्मिप्रतियोगिभावमनपेक्ष्य सम्बन्धमात्रापेक्षायां
 गत्यन्तराभावादिति चोक्तमिति ध्येयम् । न भेदो युगधर्मः किन्त्वेकस्यैव धर्मिप्रतियोगिभावोपेक्षा चेत्सस्मिन्मतेऽपि भेदप्रत्यक्षमन्योन्याश्रयेण दूषयितुं
 भूमिकामारचयति ॥ यद्वेति ॥ तत्रोभयत्रापीति । विशेषणविशेष्यभावेन भेदप्रतीतौ धर्मिप्रतियोगिभावेन तत्प्रतीतौ चेत्यर्थः । तत्कथमि-
 त्यतो विशेषणविशेष्यभावेन भेदप्रतीतौ तदिदं दर्शयिषुर्विशेषणतया तत्प्रतीतौ तावदन्योन्याश्रयत्वमुपपादयति ॥ विशेष्ययोरिति । घटपटाविति
 द्वित्वावच्छिन्नयोर्वर्धपटयोर्विशेष्यतया प्रतीतौ सत्यामित्यर्थः । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां घटपटाविति द्वित्वावच्छिन्नयोर्वर्धपटयोर्विशेष्यतया प्रतीतौ
 सत्यामित्युक्तमिति ध्येयम् । भेदज्ञानस्य विशेष्यभूतद्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानापेक्षत्वे नियामकमाह ॥ तद्विशेषणतयेति । द्वित्वावच्छिन्न-
 घटपटविशेषणतयेत्यर्थः । तद्विशेषणत्वज्ञानस्य विशेष्यज्ञानकार्यत्वात्कार्यस्य च कारणोपेक्षत्वाद्युक्तं तद्विशेषणतया भेदज्ञानस्य द्वित्वावच्छिन्नविशेष्य-
 भूतघटपटज्ञानापेक्षत्वम् । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां विशेषणादिप्रतीतिर्विशेष्यादिप्रतीतिकार्यत्वादित्युक्तम् । द्वित्वावच्छिन्नयोरिति विशेष-
 णानुपादाने न भेदज्ञानस्य घटपटज्ञानकार्यत्वं सिध्यति । विशेष्यत्वेन विशेष्यप्रतीतिस्त्वावच्छिन्नस्यापि घटपटान्यतरप्रतीतिमात्रस्य सत्त्वेऽपि भेद-
 प्रतीतेरभावेन व्यभिचारात् । विशेषणोपादाने तु नायं दोषः । द्वित्वावच्छिन्नविशेष्यप्रतीतित्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले घटपटा-
 न्यतरप्रतीतिमात्रस्य सत्त्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्वविशेष्यप्रतीतिरभावेन तदप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । अत्र तद्विशेषणतयेत्यनेन तद्विशेषणता-

विषयकत्वमात्रमेव भेदज्ञानस्याभिमतं न तु तद्विशेषणत्वप्रकारकत्वमपि । तथा सति घटपटभेदो विशेषणमिति विशेषणत्वप्रकारभेदज्ञानस्य विशेषणभूतघटपटज्ञानापेक्षत्वाप्राप्तवपि घटपटौ भिन्नाविति भेदज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वेनोक्तयुक्त्या विशेषणज्ञानापेक्षत्वाप्राप्त्या तदुपजीव्यन्योन्याश्रयत्वानुयानापातात् । तद्विशेषणत्वविषयतामात्रविवक्षायां तु नायं दोषः । घटपटौ भिन्नाविति भेदज्ञानस्य तद्विशेषणत्वप्रकारकत्वेऽपि तद्विशेषणत्वमात्रविषयकत्वेन विशेषणभूतघटपटज्ञानापेक्षत्वप्राप्त्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गसम्भवादित्यवधेयम् । तद्विशेषणतयेत्युक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ न हीति । ननु न तावताऽन्योन्याश्रयनिर्वाह इत्यतो विशेषणज्ञानस्य विशेषणीभूतभेदज्ञानापेक्षतामाह ॥ विशेषण्यज्ञानं चेति । द्वित्वाच्छिन्नघटपटरूपविशेषण्यज्ञानं चेत्यर्थः । कुतस्तस्य तदपेक्षत्वमित्यतो दण्डज्ञानाभावे दण्डविशेष्यत्वेन देवदत्तज्ञानादर्शनेन तद्विनिर्णययुक्तव्यतिरेकप्रतिगोचिन्त्यादित्याशयेनाह ॥ न हीति । द्वित्वाविशिष्टार्थप्रतीतिर्भेदविशेष्यत्वेन द्वित्वाविशिष्टार्थप्रतीतिरित्यर्थः । तत्त्वनिर्णयटीकायां द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेषण्यज्ञानस्य भेदज्ञानापेक्षत्वोपादकतया भेदप्रतीत्याविनाभूतत्वाद्विद्वत्प्रतीतिरिति युक्त्यन्तरानुसरणं तु विशेषणादिप्रतीतिर्विशेष्यादिप्रतीतिर्भावत्वादिति विशेषणत्वेन भेदज्ञानस्य विशेष्यतया घटपटरूपविशेषण्यज्ञानापेक्षत्वोपादकयुक्त्यैव द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेषण्यज्ञानस्य भेदज्ञानापेक्षत्वं न वक्तुं शक्यमिति नाभिप्रेत्य किन्तु तस्य प्रकारस्य पूर्वोक्तीत्या शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्किं तदुपन्यासेनैव्यभिप्रेत्येनापि प्रकारेण भेदप्रतीत्यपेक्षायाः सम्यग्वक्तुं शक्यत्वादित्यभिप्रेत्येवेति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । विशेषणतया भेदप्रतीतिलुक्तमन्योन्याश्रयत्वं विशेष्यतया प्रतीतवध्यतिदिशति ॥ एवं विशेष्यतयेति ॥ घटपटयोर्भेद इति । घटपटयोरिति द्वित्वावच्छिन्नघटपटविशिष्यतया भेदप्रतीतिर्विशेषणीभूतद्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानापेक्षा । विशेषणीभूतदण्डज्ञानाभावे तद्विशेष्यतया देवदत्तज्ञानादर्शनेन द्वित्वावच्छिन्नघटपटविशिष्यतया भेदप्रतीतिर्विशेषणीभूतद्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानादर्शनात् । द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेषणप्रतीतिश्च भेदज्ञानापेक्षा देवदत्तादर्शनेन तद्विशेषणतया दण्डज्ञानादर्शनेन भेदविशेषणतया द्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानस्य भेदज्ञानकार्यत्वाद्विशेष्यतया भेदप्रतीतावध्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणेऽन्योन्याश्रयतामुपपाद्य धर्मपतियोगिभावेन तदग्रहेऽपि तासुपपादयति ॥ यथेति ॥ तन्निरूप्यत्वादिति । भेदस्य ससम्बन्धिकपदार्थत्वेन सम्बन्धितवधर्मप्रतियोगि-

ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ घटात्पटस्य भेद इति । पटस्य भेदं प्रति धर्मित्वं घटस्य चात्र धित्वेन प्रतियोगित्वम् । प्रतीत्यैव भेदः प्रत्येतद्व्य-
 इति धर्मित्वप्रतियोगित्वप्रतीत्यपेक्षप्रतीतिकत्वमेवात्राभिमतम् । तत्त्वनिर्णयटीकानुसारात् । न हि भेदाग्रहे धर्मिप्रतियोगिभावोऽवगन्तुं शक्यत इत्युत्तर-
 ग्रन्थानुसाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ धर्मिप्रतियोगिनोज्ञानमिति । धर्मित्वप्रतियोगित्वयोर्ज्ञानमित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ न हीति ॥ पटा-
 द्घटस्य भेद इति । पटस्य भेदं प्रति धर्मित्वेन घटस्य प्रतियोगित्वेन प्रतिभासस्तयोर्भेदाग्रहे न सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु भेदाग्रहेऽप्युक्तरीत्या
 धर्मित्वप्रतियोगित्वप्रतिभास इति वदन्तं प्रत्यानिष्टमाह ॥ न हीति ॥ तदापत्तेरिति । प्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ वस्तुनः स्वरूपमिति ।
 धर्मिणः स्वरूपमित्यर्थः । अयम्भावः । न भेदो युगधर्मः । किन्त्वेकस्य धर्मोऽपरेण निरूप्यः । घटपटौ भिन्नाविल्यत्रापि घटात्पटो भिन्नः पटाद्घटो
 भिन्न इत्येवार्थः । एवं घटपटयोर्भेद इत्यत्रापि घटपटधर्मिकं भेदद्वयमेव प्रतीयते । एकत्रचनं तु घटपटयो रूपमिति वस्तुमुदायापेक्षम् । स च धर्मिणः
 स्वरूपमेवेति । एतच्चोत्तरत्र टीकाकार एव स्पष्टयिष्यतीति ॥ तथा चेति । प्रतीतिद्वयाभावादिति भावः ॥ आर्द्रकवणिज इति ।
 आर्द्रकं शृङ्गेरं स्यादथ शुण्ठी महौषधमित्यभिधानादर्द्रकशब्दः शुण्ठीपरः ॥ नियमोऽस्तीति । घट इति घटत्वेन घटग्रहे पटाग्रहा
 भावान्न नियम इति भावः ॥ विशेषनिष्ठैवेति । स्वभिन्नविशेषणविशेषितवस्तुस्वरूपनिष्ठैवेत्यर्थः । ननु भेदस्य वस्तुस्वरूपत्ववादिना घट
 इत्येव तत्प्रतीतिरङ्गीकर्तुं शक्यते । संशयाधानिस्तारापातात् । घटत्वेन रूपेण घटमात्रप्रतीतौ साक्षिरूपसर्वज्ञानोपपादनार्थक्यापाताच्च । किन्नाभ
 नः सर्वमिदमिदं किन्तु स्वयमेवेत्यादितत्त्वनिर्णयटीकानुसारेण सर्वविलक्षणत्वेनैव । तथा च सर्वविलक्षणत्वेन घटप्रतीतावगृह्यमाणत्वाद्वाहित्यस्य
 प्रतियोगिभूते सर्वस्मिन्सत्त्वेऽपि तस्य घटस्वरूपत्वाभावात्तत्र व्यभिचार इति चेन्न । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि सर्वविलक्षणत्वेन भेदप्रतीतिः सिद्धान्ते
 नाभिप्रेता । किन्तु घटत्वेनैव न सर्वात्मकमित्यादिस्तु न प्रतीत्याकारः किन्त्वभिप्रायकथनमेतत् । कुत इति चेन्न । तथा सत्यभावलक्षणस्य भावेऽ-
 तिख्याप्तिप्रसङ्गात् । न च प्रथमप्रतीतौ भेदस्य घटत्वेन प्रतीत्यङ्गीकारे साक्षिरूपसर्वज्ञानोपपादनमनर्थकम् । प्रमेयत्वादिना रूपेणभावज्ञानस्यैव
 घटत्वेन तज्ज्ञानस्यापि प्रतियोगिज्ञानानपेक्षत्वादिति वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदनपेक्षत्वेऽप्यभ्युपगमवादेन तदुपवर्णनोपपत्तेः । न चैवं व्यावृत्त्यज्ञानेन

सर्वत्र संशयाथापात इति वाच्यम् । फलबलेन घटत्वेन रूपेण तज्ज्ञानस्यैव संशयनिर्वक्तृवाङ्गीकारात् । तत्र चागृह्यमाणत्वरहित्याभावात् न प्रति-
योगिभूते सर्वस्मिन्व्यभिचार इति । विशेषव्याप्त्यभ्युपगमे गौरवमयादाह ॥ **किञ्चेति** । न विशिष्टपत्त्ये विशेषणस्फुरणमस्तीति विशिष्टस्य
विशेषणादिभिन्नाखण्डपदार्थरूपत्वादिति भावः । नन्वेवं सति दण्डादेशिविशेषणत्वानुपपत्तिः । कारणीभूतज्ञानविषयत्वे सति कार्याभूतज्ञानविषयत्व-
स्यैव तन्निर्वचनत्वात् । दण्डादेश्च कारणीभूतज्ञानविषयतायामपि कार्याभूतज्ञानविषयत्वात्तत्कथं तज्ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वकल्पनम् । न च
कारणीभूतज्ञानविषयतामात्रमेव विशेषणत्वं न तु विशिष्टं गौरवात् । तच्च दण्डादेरविकल्पमिति युक्तमेव तज्ज्ञानस्य कारणत्वमिति वाच्यम् । तथा
सत्यनुमितिजनकीभूतव्याप्तिज्ञानविषयस्य व्याप्त्यादेरप्यनुमितिविषयविशेषणत्वपातेन विशिष्टस्य तत्वायोगादित्यरुचेराह ॥ **यद्वेति** ॥ न **चैव-**
मिति । ततश्च घटग्रहेऽगृह्यमाणत्वात्तदहितत्वेहेतोरसिद्धिरीति भावः । नन्वेवं सर्वत्र संशयादिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **किञ्चामेति** । वस्तुप्रती-
त्युत्तरकालं प्रतीतो भेदः प्रसक्तमपि संशयादिकं निरोत्स्यतीति भावेनोत्तरमाह ॥ **वस्त्विति** । वस्तुप्रतीतिभेदप्रतीत्यौपयोग्यपक्षभेदास्तु किं पौर्वापर्य-
कल्पनयेत्यतस्तदुपपादयति ॥ **निर्विकल्पकं हीन** । तदा प्रतियोगिस्मरणभावेन भेदज्ञानसामग्रीविरहात् । अत एवात्तत्र प्रतियोगिस्मरणे
सतीति सामग्रीसद्भावोपपादनमिति भावः । ननु वस्तुप्रतीतौ भेदाप्रतीतौ भेद इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसक्तिः । वस्तुप्रतीत्युत्तरकाल-
मुत्पन्नस्यास्यामुना भेद इति सविकल्पकस्य तादृशव्यवहारहेतुनया तत एव तद्व्यवहारसम्भवादित्यतो भवेदेतदेवं यदि तादृशं भेदसविकल्पकमभ्युप-
गम्य व्यावहारानुपपत्त्युत्तरमत्राभिप्रेतं स्यात् । न चैवं किञ्चाम तादृशभेदसविकल्पकं न स्यात् । ततश्च तादृशो व्यवहारो न स्यादित्येवेति नाति-
प्रसङ्ग इति भावेनपेक्षितपूरणेनोभयानुपपत्तिसमर्पकतया वाक्यं योजयति ॥ **यदीत्यादिना** । ननु च वस्तुप्रतीतौ भेदाप्रतीतावप्यस्यामुना भेद
इति भेदे सविकल्पकं ज्ञानं भविष्यति । प्राग्भेदज्ञानस्य तत्रोपयोगाप्रतिभासेनाप्रयोजकत्वादित्यतस्तस्योपयोगं दर्शयति ॥ **अस्येति** ॥ **उद्दिश्येति** ।
सम्बन्धीकृत्यैरर्थः । न तु निर्दिश्यैरर्थः । ज्ञाने तदभावात् ।

अ० --- अगृहीतो यदा भेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः ॥ स्यात्प्रतीतिविरोधाच्च न हि कश्चित्था वेदेत् ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा

युगपद्यदि ॥ विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ॥ को विरोधस्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु ॥ अस्यामुष्यादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ॥

सु०— न केवलं वस्तुदर्शने भेदस्फुरणमनभ्युपगच्छतोऽस्यामुना भेद इति पश्चात्कालीनं सविकल्पकज्ञानं तथाव्यवहारश्च नोपपद्यते । किं तर्हीत्यत आह ॥ अगृहीत इति । यदि घटदर्शनेऽपि तद्भेदो न दृष्टस्तदाऽनन्तरं स्मर्यमाणो गृह्यमाणो वा प्रतियोगी पटोऽपि विना भेदेनोपलब्धव्यः । भेदादर्शनेचावश्यमभेदज्ञानं स्यात् । तथा चोत्तरकालं स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति सविकल्पको भेदग्रहः स्यादिति । अस्त्वेवमित्यत आह ॥ प्रतीतीति । चशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धः । पटाद्धटो भिन्न इत्येव हि सविकल्पिका प्रतीतिरनुभूयते । न जातु स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति । अतः प्रतीतिविरोधादेवंविधः सविकल्पग्रहो नाङ्गीकर्तुमुचित इति शेषः । किञ्च यदि स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति सविकल्पको भेदग्रहः स्यात् । तदा कदाचित्थाविधो वाग्व्यवहारोऽपि स्यात् । न चैवमित्याह ॥ न हीति । एतेन किमेकप्रतीतिविरोधः । उत सर्वप्रतीतिविरोधः । नाद्यो व्यभिचारात् । न द्वितीयः । अमिद्धेरित्यपि परास्तम् । कदाऽपि कस्यचिदपि तथाव्यवहाराभावेन विपरितिव्यवहारेण च सर्वप्रतीतिसिद्धिरिति । अतो वस्तुप्रतीतावेव भेदस्य स्फुरणात्तत्स्वरूपत्वमेवेति ॥ ७३ ॥ नन्वेवं भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेन तत्प्रतीतिभेदाभावादितरेतरसापेक्षत्वस्य सुतरामभावान्नान्योन्याश्रयत्वमित्युक्तम् । तत्र किं भेदो धर्मिणः स्वरूपम् । उत प्रतियोगिनोऽपि । न तावद्वितीयः । एकस्यैव भेदस्योभयस्वरूपत्वेऽद्वैतप्रसङ्गात् । आद्ये तु यद्यपि धर्मिज्ञानभेदज्ञानयोर्नान्योन्याश्रयत्वम् । तथाऽपि प्रतियोगिज्ञानापेक्षयाऽन्योन्याश्रयत्वं कथं परिहरणीयम् । भैवम् । भेदस्य स्वरूपतो ज्ञाने प्रतियोगिविशेषज्ञानानपेक्षणात् । प्रतियोगिस्वरूपज्ञाने चैतद्भेदज्ञानानपेक्षणात् । अस्तु तर्हि विशेषज्ञानेऽन्योन्याश्रयत्वम् । तद्धि घटात्पटो भिन्न इत्युत्पद्यते । तत्र धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य वा प्रतियोगिता । अन्यथा वा । न तावद्वितीयः । स्वतोऽपि भेदप्रतीत्यापत्तेः । आद्ये प्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतीतौ धर्मिणः प्रतियोगितायां स एव न्यायः । तथा च पटाद्धटस्य भेदप्रतीतौ घटात्पटस्य भेदप्रतीतिरित्यन्यो-

न्याश्रयत्वमिति । मैवम् । वस्तुतोऽन्योन्याप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोः प्रतीतयोः सतोरसति सादृश्यादौ प्रतिबन्धकैऽ-
न्योन्याप्रतियोगिकतया विशिष्टभेदप्रतीतौ बाधकाभावादिति । एवं स्वमतेन भेदप्रतीतवन्त्योन्याश्रयत्वं परिहृत्य भिन्नभेदवा-
दिनां परिहारमाह ॥ धर्मित्वेति । उपलक्षणं चैतत् । धर्मिप्रतियोगिनौ चेत्यापि द्रष्टव्यम् । तद्भावो विशेषणत्वं विशेष्यत्वं
च । अत्र विशेषणविशेष्ययोरन्यतरत्वाद्भेदस्य पृथग्रहणाभावः । अयमर्थः । किं निर्विकल्पकप्रतीतवन्त्योन्याश्रयत्वमुच्यते
उत सविकल्पकप्रतीतौ । नाद्यः । तत्र धर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्य भेदयोर्वा युगपदुभयावभासात् । तथा विशेषे-
षणविशेष्यभूतयोर्घटपटयोर्भेदस्य च तद्भावयोश्च युगपत्प्रतीतिः । युगपदेव सर्वस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् । दर्शनयोग्यत्वाच्च । ननु
धर्मिप्रतियोगिनोर्विशेषणविशेष्ययोश्च तद्भावोऽपरो भिन्नभेदवादिभिर्नेष्यते । तत्कथमेतत् । मैवम् । भूषणकारादिभिस्तस्या-
ङ्गीकृतत्वात् । तेषामेव चायं परिहार इति । ननु यत्र प्रतियोगी पश्चात्प्रतीयते । तत्र युगपदवभासो नास्तीति तद्दृष्टान्तेन
सर्वत्राप्येवमनुमीयत इति चेन्न । असन्निहितवत्सन्निहितस्याप्यज्ञानसाधने प्रतीतिविरोधात् । यत्र च प्रतियोगी न सन्निहि-
तस्तत्रापि धर्मिधर्मित्वभेदानां तावद्युगपत्प्रतीतिर्नानुपपन्ना । तदिदमुक्तं को विरोध इति । द्वितीयं निराकरोति ॥ स्वरूपेणेति ।
अस्यामुष्मादित्युपलक्षणम् । अनयोर्भेदो भिन्नाविभावित्यपि ग्राह्यम् । निर्विकल्पकप्रतीतार्थानामन्योन्यावैशिष्ट्यमात्रं सविक-
ल्पकज्ञानेऽवभासते नाधिकमिति न तत्रापीतरेतराश्रयत्वमिति । तथा चाहुर्भिन्नभेदवादिनः । एकस्यामेव निर्विकल्पिकायां
संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपदवभासे सति तत्रैकं भेदिनमवधिं कृत्वैतस्मादयं भिन्न इति सविकल्पकबोधोदयात्कथमतिरिक्त-
भेदपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वमिति । ननु किमर्थमयं परमतोपन्यासः । भेदपार्थक्यमन्तरेण विशेषप्रतीतवस्माकम् (प्येवमे) यमेव परि-
हार इति ज्ञापनार्थम् । तर्होदमेव वाक्यं तथा व्याख्यायताम् । न चैत्रं (शं) शक्यम् । तद्भेदश्चेति पृथग्भेदग्रहणविरोधात् ।

विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपि न धर्मप्रतियोगिप्रकाराद्भिद्यत इति वैशेषिकपरीक्षायामुक्तम् । अतो नात्र व्युत्पादनमपि कृतमिति ॥ ७ ॥

टि०— ॥ अस्यामुना भेद इति । धर्मप्रतियोगित्येत्यर्थः ॥ एकस्मिन्नपि घटे घटस्य घटेन भेद इत्युद्देशपूर्वकं भेदसविकल्पस्य तत्साध्यतादृशव्यवहारस्य च प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु घटपटयोर्भेदसद्भावादस्यामुना भेद इत्युद्देशपूर्वकप्रतीत्यादिकमुपपद्यते । एकस्मिन्घटे च स्वेन स्वस्य भेदाभावात् तथोद्देशादिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ भेदेति । तर्हि दूरस्थवनस्पत्योरपि परस्परभेदसद्भावात्तथोद्देशपूर्वकस्यामुना भेद इति भेदप्रत्ययस्य प्रसङ्गादेमेदप्रत्ययो न स्यादित्याह ॥ दूरस्थेति ॥ अकिञ्चित्करत्वादिति । दोषस्य किं धर्मप्रतियोगितया विलक्षणवस्तुद्वयप्रतीतिप्रतिबन्धकतयोपयोगः । उतभेदभ्रमजनकतया । नाद्यः । भेदग्रहस्योक्तप्रतीत्यनुकूलत्वे हि तद्विघटकतया दोषः प्रतिबन्धको भवेत् । अन्यस्य तद्विघटनीयस्य तत्राभावात् । कार्यानुकूलकिञ्चिद्विघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न चास्ति तत्र भेदस्य स्वरूपसत एवोक्तप्रतीतिजनकत्वाङ्गीकारात् । अत एव न द्वितीयः । स्वरूपसता भेदेनोक्तप्रतीतिर्विरोधिन्योत्पत्तावेदभ्रमजननस्यासम्भावात् । न हि विरोधदर्शने सत्यनाहार्यारोपो दोषेण जायमानः क्वचिद्दृष्ट इति भावः ॥ विना भेदेनेति । अस्यामुना भेद इति धर्मप्रतियोगितया वस्तुद्वयमुद्दिश्य भेदेन न ज्ञेयेत्यर्थः । अगृहीतभेदस्य वस्तुद्वयस्योक्तरीत्या धर्मप्रतियोगितयोद्देशमशक्यत्वादिति भावः । अस्त्वेवं घटदर्शनोत्तरकालमुपलभ्यमानस्य पटस्योक्तरीत्या भेदेनाग्रहः । किं तावताऽपीत्यतो भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धतयाऽन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वाद्भेदेनाग्रहेऽभेदेन तदग्रहः स्यादित्याह ॥ भेदादर्शन इति । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ तथा चेति । उत्तरकालं घटदर्शनोत्तरकालम् ॥ किञ्चेति । अनेन चशब्दस्योत्तरसम्बन्ध इति प्रागुक्तं विवृतं भवति । यद्यथाऽनुभूयते तत्कदाचित्तया व्यवहारविषय इति व्याप्तेरिति भावः । अस्त्येव कदाचित्तथाविधौ वाग्यवहार इतीष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति । प्रतीतिविरोधादेव तादृशभेदग्रहभावासिद्धेः किमतिप्रसङ्गान्तराभिधानेनैत्यतः प्रतीतिविरोधानुपपत्तिशङ्कापरिहारेण तद्विरोधोपपादनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तदनुपपत्त्याशङ्कां तत्परिहारकतां च दर्शयति ॥ एतेनेति । कतिपयप्रतिपत्तप्रतीति-

विरोधो वा सर्वपतिपक्षप्रतीतिविरोधो वेति विकल्पार्थः ॥ व्यभिचारादिति । कतिपयप्रतिपक्षप्रतीतिविरुद्धस्यापि सविकल्पकग्रहस्य बहुलमङ्गीकार्य-
तादृशेन यदेकप्रतीतिविरुद्धं तन्नाङ्गीकार्यमिति व्याख्यसिद्धेर्नैकप्रतीतिविरुद्धत्वेनानङ्गीकार्यतासाधनं युक्तमिति भावः ॥ असिद्धेरिति । कस्यचित्तथ।
प्रतीतिसङ्गवेन सर्वप्रतीतिविरोधासिद्धेरित्यर्थः । एतेनयुक्तं विशदयति ॥ कदाऽपीत्यादिना ॥ तथेति । स्वस्मात्स्वयं भिन्नवाक्यवहाराभावेनेत्यर्थः
॥ विपरीतेति । घटात्पटो भिन्न इत्येव वाक्यवहारोऽर्थः ॥ ९७ ॥ अद्वैतप्रसङ्गादिति । यददलन्ताभिन्नेनालन्ताभिन्नं तत्तेनालन्ताभिन्नमिति
व्याख्या घटालन्ताभिन्नेन भेदेनालन्ताभिन्नस्य पटस्य घटालन्ताभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ नान्योन्याश्रयत्वमिति । घटप्रतीतेरेव भेदप्रतीतिव्येन प्रतीति-
द्वयाभावात्परस्परसापेक्षत्वस्य सुतरामभावादिति भावः ॥ कथमिति । भेदस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिप्रतीतेरेव भेदप्रतीतिव्याभावात्प्रति-
योगिज्ञानभेदज्ञानयोरुक्तरीत्या परस्परसापेक्षत्वादिति भावः । किं भेदस्य प्रतियोगिनश्च स्वरूपेण ज्ञाने परस्परसापेक्षत्वमिति किं वा विशेषरूपेण तज्ज्ञाने
तदपेक्षत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायत्वं निराचष्टे ॥ भेदस्येति । घटत्वेन भेदज्ञान इत्यर्थः ॥ प्रतियोगिति । पटत्वेन पटज्ञान इत्यर्थः ।
द्वितीयमाशङ्कते ॥ अस्तु तर्हीति ॥ अन्यथा चेति । धर्मिणो प्रतिपक्षभेदस्यापि स्वरूपेण प्रतीतितामात्रेण वेत्यर्थः ॥ स्वत इति । स्वस्येति
शेषः । तथा च पटात्पटो भिन्न इति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । धर्मिणः पटाद्विज्ञत्वेनाप्रतीतत्वे सति स्वरूपेण प्रतीतत्वस्य पटभेदप्रतियोगिताप्रयोजकस्य
पटेऽपि सत्त्वादिति भावः । धर्मिणः प्रतियोगितायामिति घटस्य पटभेदप्रतियोगित्वं हि पटप्रतियोगित्वं हि पटप्रतियोगिकभेदार्थमिदमेव । ततश्च
धर्मिणः पटस्य घटरूपप्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतियोगित्वमावश्यकमिति भावः । स एव न्याय इति प्रतियोगिरूपधर्मिणो भेदेन प्रतिपक्षस्य धर्मिभूतस्य
प्रतियोगिनः पटस्य प्रतियोगिता ततोऽप्रतिपक्षभेदस्यापि स्वरूपेण प्रतीतिमात्रेण वा । नान्यः । तथा सति घटस्यापि घटाद्वैदप्रतीत्यापत्तेः । प्रतियो-
गिरूपधर्मिणो भेदेनाप्रतिपक्षत्वे सति स्वरूपेण प्रतिपक्षत्वस्य पट इव घटेऽपि सत्त्वादिति भावः । अस्तु तर्हि धर्मिणः पटाद्वैदप्रतीत्यापत्तेः । प्रतियो-
पक्षभेदस्यैव प्रतियोगित्याद्यः पक्ष इत्यत आह ॥ तथा चेति । उपलक्षणं चैतत् । घटात्पटस्य भेदप्रतीतौ पटाद्वैदस्य भेदप्रतीतिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।
न धर्मिणो भेदेन प्रतिपक्षस्य प्रतियोगित्वं ब्रूमः । येनान्योन्याश्रयः स्यात् । नापि स्वरूपेण प्रतीतिमात्रं विवक्षितम् । अपि तु विवक्षमानभेदत्वमपि । तथा

च स्वस्य स्वस्मात्तदभावात् भेदग्रहप्रसङ्ग इत्याशयेन समाधत्ते ॥ **भैवमिति** । नन्वेतदप्यप्रयोजकम् । क्षीरनीरयोर्विधमानभेदयोरपि स्वरूपग्रहणे भेदग्रहादर्शनात् । तादृशयोर्दूरस्थवनस्पत्योर्भेदग्रहदर्शनाच्चेत्यतः समानाभिहारादिलक्षणदोषरूपप्रतिबन्धकवशात्तदग्रहणेऽप्यसति प्रतिबन्धके न तदग्रह इति भावेनोक्तमसति सादृश्यादौ प्रतिबन्धक इति ॥ **विशिष्टभेदप्रतीताविति** । घटत्पटौ भिन्न इति प्रतीतावित्यर्थः । विशेषणादेरिव धर्म्यदिरप्यत्र सङ्ग्राह्यत्वात्तदग्रहान्मूले न्यूनतामाशङ्क्य धर्मित्वेत्यादेस्तदुपलक्षणत्वेन धर्मित्वादिमात्रपरवाभावाच्च न्यूनतेत्याशयेन तदुपलक्षणतया व्याख्याति ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । पूर्वत्रेवात्रापि भेदस्यावश्यं ग्राह्यत्वात्तदग्रहान्यूनतेत्याशङ्क्याह ॥ **अत्रेति** । एक एव भेदो द्विष्ट इति पक्षमाश्रित्याह ॥ **तद्भेदस्येति** । भेदद्वयान्नीकारेणान्यतरमात्राश्रितत्वपक्षमाश्रित्याह ॥ **भेदयोर्वेति** ॥ **तथा विशेषणेति** । घटपटयोर्भेद इत्यत्र घटपटयोर्विशेषणत्वाद्घटपटौ भिन्नावित्यत्र तयोर्विशेष्यत्वात्प्रतीतिभेदेन तयोर्विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्येदमुक्तम् । घटपटयोर्विशेषणविशेष्यभावोक्त्यैव भेदस्यापि तल्लभात् । विशेषणविशेष्यभूतस्य भेदस्येत्यनुक्त्वा भेदस्येत्येवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **भेदपार्थक्यमन्तरेणेति** । अयमर्थः । यत्र धर्मप्रतियोगिनौ सन्निहितौ तत्र धर्मप्रतियोगिनोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्य च युगपदेव धीः । इदमनेन सदृशमिति वत् । तथा विशेषणविशेष्यभूतयोर्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावस्य च युगपदेव धीः । इमौ सदृशविविक्तम् । सर्वस्यैवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वाद्योग्यत्वाच्च युगपदनैकज्ञानं च समुहालम्बनरूपमविरुद्धम् । दीपसहस्रहस्रविषयकसमुहालम्बनदर्शनात् । यत्र तु धर्मप्रतियोगिनोरन्यतरस्यासन्निधानं तत्रापि संस्कारसच्चिवेन्द्रियसन्निकर्षणैकमेव ज्ञानमुत्पद्यते । तदनेन सदृशमित्यादिवत् । तथा च क्वान्योन्याश्रय इति । एवं च धर्मप्रतियोगिनौ यत्र सन्निहितौ तदाऽनेन प्रकारेण युगपज्ज्ञानस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । स्वरूपं वस्तुनो भेद इत्यादिना प्रकारान्तरेण तदुपपादनं कृतमिति ध्येयम् ॥ **तर्हीदमेव वाक्यमिति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा इति वाक्यमेव विशेषप्रतीतावन्योन्याश्रयपरिहारपरतया व्याख्यातम् । किमनेन वस्तुनोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोरित्यादिना बहिरेव तत्परिहारकथनंनेति भावः ॥ **तद्भेदश्चेतीति** । यद्यप्यत्र मूलग्रन्थानुरोधेन तद्भेदा इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि धर्मित्वं च प्रतियोगित्वं च तद्भेदश्चेति विग्रहोऽज्ञाभिमत इति प्रदर्शनार्थैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिग्रहणप्रकाराद्भेदाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अत्र च विशेषणं विशेष्यं चेति विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिग्रहणप्रकारात्पृथग्रहणाच्च नैतदेवं वाक्यं तथा व्याख्यातुं शक्यमित्याशयेनाह ॥ विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपीति । स्वमतेन नायं परिहार इत्यत्रात्रत्यमपि ज्ञापकमाह ॥ अत इति । स्वमतेनास्य परिहारत्वाभावादित्यर्थः । तथास्त्वे हान्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यत इति धर्मिप्रतियोगिभावेन भेदग्रहणोपादनवदन्येथैव भिन्नाविति वक्तुं न शक्यत इति विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणोपादनस्यापि पृथक् कर्तव्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा ननु भेदपर्यक्यमन्तरेणास्माकमप्यमेव परिहार इत्युक्तम् । तथा सति विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्याप्यत्रोपादितत्वेन तस्यापि भवदनुमतत्वापातादित्यतो नेदमनिष्ठमित्याह ॥ विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपीति । तथा च धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणविशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्य चैकरूपत्वाद्धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणस्य चास्मत्सम्मतत्वात्तदविशिष्टविशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमप्यस्मत्सम्मतमेवेति भावः । भवेदेतदेवं यदि विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणं धर्मिप्रतियोगिप्रकारान्न विधत् इति स्यात् । तदेवं तु कुत इत्यत उक्तं वैशेषिकपरिक्षायामुक्तमिति । तथा च न तदुपादानमिदानीं कार्यमिति भावः । नन्वेवं विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्य भवदनुमततायां तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तदुपादानमपि भवता कर्तव्यं स्यादित्यतो विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणविशिष्टतया तदुपादानप्रकारेणैवास्याप्युपादितत्वादेव पृथक् स्वयं तदुपादानमपि न कृतमित्याह ॥ अतो नान्नोति । यत्त्वस्य वाक्यस्य परमतोपन्यासत्वमेवावश्यं वाच्यम् । अत्र विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्यापि पृथक् सङ्कीर्तनात् । स्वमते च विशेषणविशेष्यग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिप्रकारादवैयर्थ्यस्य वैशेषिकपरिक्षायामुक्तत्वेन तदग्रहणेनैव प्राप्तत्वात्पृथग्विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमनर्थकमिति विशेषणेति पूर्ववाक्यं व्याख्यायास्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गुह्यत इत्युत्तरवाक्ये धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणविशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्याकृतत्वाच्चायं परमतोपन्यास एवेति निश्चीयत इत्युत्तरवाक्यव्याख्यानम् । तत्रात एव कण्ठतो नोक्तमित्येव वक्तव्यत्वादुपुपादनपदास्वारस्यम् । पूर्ववाक्ये विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणे तदनुसारेणोत्तरवाक्येऽपि तस्यावश्यं ग्राह्यत्वादन्यथा पूर्ववाक्येऽपि तदग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ ॐ ॥

अ० — किञ्च भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति ॥ धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तोऽन्योन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्य-
संश्रयः ॥ अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योन्यसंश्रयः ॥ एतादृशस्य वक्तारानुभौ जात्युत्तराकरो ॥ मायी माध्यमिकश्चैव तदुपेक्ष्यौ बभूवुभिः ।
यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ॥ न हि लक्षणभेदोऽस्ति निर्विशेषत्वस्तयोः ॥ अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणम् ॥ स्ववाक्याभाव-
संवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः ॥ तत्पक्ष इति वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्यज ॥ अप्रयत्नान्निराचक्रे चेति दृष्टिविरुद्धताम् ॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य
सूचयामास विश्वकृत् ॥ २-२-८ ॥

सु० — एवमापदकानभ्युपगमेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गं निराकृत्येदानीं दूषणान्तरं प्रतिजानीते ॥ किञ्चेति । अन्यत्वे-
त्यर्थः । कथमिति चेत् । किमत्र यदि धर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षया भेदः प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्यापाद्यते । किंवा यदि
भेदः प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादिति । आद्ये दोषमाह ॥ भेद इति । कथमित्यापेक्षे । परिपृच्छतीति मूढवितः ।
आक्षिपतीति यावत् । धर्म्यादिभेदग्रहणात् । धर्म्यादिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणात् । कथमिदं लभ्यते । धर्म्यादिपदस्य तद्ग्रहणोप-
लक्षणत्वात् । आदिपदस्य च कारणार्थस्यावृत्तेः । तदेतत्परस्परं व्याहतमिति शेषः । तथा हि । भेदो दुर्ग्रह इति प्रतिज्ञाय
तदुपपत्तये हीदमुच्यते । अनेन यदि भेदो धर्म्यादिप्रतीतिमपेक्ष्य प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । तथा च न प्रतीयेते-
त्यापादनेन प्रतीयते चातो न धर्म्यादिग्रहणापेक्षा तत्प्रतीतिरिति लब्धं भवेत् । तथा च पूर्वोत्तरविरोध इति । द्वितीये
पृच्छामः । किं परेण क्वापि भेदो न गृहीतः किंवा क्वचिद्गृहीत इति । आद्यं दूषयति ॥ अन्यत्वेति । यद्यन्यत्वं क्वापि न
गृहीतं तदाऽन्योन्याश्रयत्वापादनमेव न शक्यम् । निराश्रयत्वात् । तद्वि प्रतीतयोर्द्वयोः कार्यकारणभावाश्रये सत्यापाद्यते ।
अन्ततो वादिप्रतिवादिनोर्दूष्यदूषकयोरापाद्यापादकयोर्भेदाग्रहेऽनुत्थानमेवापादनस्य । द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यत्वामिति ।
सिद्धं प्रतीतम् । अन्योन्याश्रयत्वे हि भेदप्रतीतिरेव न स्यात् । न ह्यन्योन्याश्रयाणि कार्याणि क्वापि प्रकल्प्यन्ते । तथा

चास्ति चेद्भेदप्रतीतिर्नूनाभासभूतमेवेदमन्योन्याश्रयत्वमप्रतिबन्धकत्वादिति । अस्ति भेदप्रतीतिः सा न प्रमेति तु तात्पर्यमिति चेत्किमन्योन्याश्रयत्वमन्योन्यात्पादं प्रतिबध्नातीति मतं किंवा तद्धर्मम् । आद्ये कथमग्रमासपि भेदप्रतीतिरुत्पद्यते । न द्वितीयः । अन्ययोरन्योन्याश्रयत्वमन्यतु लुप्यत इत्यस्यान्याय्यत्वात् । सांघृती प्रतीतिरिति चेत् । तर्त्तिक पटः सांघृत इति येभ्यस्तन्तुभ्यो जातस्तेषामेव कारणं भवतीति । नन्वेनेनास्य तर्कस्य किं दुषणमुक्तं स्यादित्यत आह ॥ एतादृशस्येति । न केवलमेतज्जात्युत्तरं किन्तु यदन्यदपि तदीयं वचनम् । तथा हि । भेदस्यापि भेदान्तरभेदत्वेऽनवस्थेति । तथा भिन्ने भेदनिवेशश्चेत्तेनैव भेदेन भिन्नतायामात्माश्रयत्वं भेदान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था । अभिन्ने भेदनिवेशश्चेत्स्वतो घटस्य भेदापत्तिरिति । तथा न तावत्प्रत्यक्षेण भेद एव दृश्यते । भेद इत्येव प्रतीतिरननुभवात् । वस्तुनोऽपि प्रतीतौ न तावद्भेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिः । उक्तदोषात् । नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विका भेदप्रतीतिः । अभेदेन प्रतीते भेदप्रतीतावति प्रसक्तेः । न च युगपत् । भेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतिः कारणत्वेन यौगपद्यायोगात् । न च प्रकारान्तरमस्तीति । तथा सत्तावत्कारणं वा कारणे सत्ता वा । आद्ये कारणस्यासत्त्वम् । द्वितीयेऽसत् एव कारणत्वमित्यादि । सत्सर्वं जात्युत्तरमिति ज्ञापयितुमेतादृशस्येत्युक्तम् । सर्वस्यापि स्वव्याघतकत्वात् । भेदस्य सत्तायाश्च स्वरूपातिरि (सत्ताया) वतताया अशुक्ताया एवाङ्गीकरणाच्च । कृतमेयं जातिरिति चेन्न । सामान्यलक्षणसद्भावेऽस्य निर्बन्धस्य व्यर्थत्वात् । अहेतुप्रसङ्गिनित्यसमास्वनर्भावाच्च । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादित्वान्मार्थीति साधुः । शून्यवादिनिरासेनैव मायावादोऽपि निरस्तो वेदितव्य इत्यतिदेशज्ञापनाय मार्थी चेत्युक्तम् । एव शब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धः । नन्वेतदन्योन्याश्रयत्वादिकं सूत्रकृतैव कुतो न निराकृतमित्यत आह ॥ तदिति । तस्माज्जात्युत्तराकरत्वादुपेक्ष्यावेव । न तु परिहाराय प्रतिवादी कर्तव्यौ । एतदुक्तं भवति । सदलमेव पूर्व-

पक्षिवचनं निराकर्तव्यं भवति न निर्दलम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एतच्च जात्युत्तरत्वेन निर्दलमित्युपेक्षितं सूत्रकृता । अस्मा-
 भिस्तु शिष्यव्युत्पादनाय निराकृतमिति । स्यादेतत् । शून्यवादी शून्यं जगत्कारणं मन्यते । मायावादी तु ब्रह्म । तत्कथं
 नासतोऽदृष्टत्वादित्यादिशून्यवादनिरासस्य मायावादेऽतिदेशः । मतवैषम्येऽतिदेशासम्भवादित्यत आह ॥ यदिति । तस्माद-
 तिदेशो युक्त इति शेषः । तत्कथमित्यत आह ॥ न हीति । लक्षणभेदेन हि विप्रतिपन्नो भेदो बोधनीयः । न चासौ शून्य-
 ब्रह्मणोः सम्भवति । द्वयोरपि निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् । ननु निर्विशेषत्वेन बाह्यलक्षणभेदाभावेऽपि सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकत्वं
 ब्रह्मणः स्वलक्षणं मायावादिनाऽङ्गीकृतम् । न शून्यस्य शून्यवादिना । तेन ब्रह्मशून्ययोर्भेदो भविष्यतीत्यत आह ॥ अनृना-
 दीनि । ब्रह्मणः सत्यज्ञानाद्यात्मकत्वं नामानृतजडादिविरोधित्वमेवाभिमतं मायावादिनोऽन्यस्यासम्भवात् । अनृतजडविरोधि-
 रूपमन्तत्रयमलब्धनदुःखताविरुद्धमिति व्याख्यानञ्च । अनृतादिविरोधित्वं च शून्यवादी शून्यस्यापि मन्यते । जाड्य-
 संवृत्तिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदिति वचनात् । ततो नैतदपि भेदकमिति युक्त एवातिदेशः । स्यादेतत् । प्रपञ्चमिध्यात्वा-
 नुमाननिरासार्थं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवादिति सूत्रम् । तत्र यद्भ्रान्तेः संवृत्तिसत्यस्येति दूषणमुक्तम् । तेदेव वैधर्म्यादिति
 सूत्रे प्रतीयते । यत्पुनरुक्तं दृश्यत्वस्य सत्यत्वे तत्रैव व्यभिचारप्रसङ्गाच्चस्य मिध्यात्वं वाच्यं तथा चासाधकत्वमिति तत्सूत्रे
 न दृश्यते । तत्कथमेतद्व्याख्यानमित्यत आह ॥ स्ववाक्येति । अत्र वाक्यमिति हेतुवाक्यार्थो दृश्यत्वं लक्ष्यते । तत्पक्ष इति
 विषयसप्तमी । तन्मिध्यात्वसाधनविषय इति । इति शब्दो हेतौ । अप्रयत्नात्प्रयत्नमविधाय वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्येव
 निराचक्र इति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । दृश्यत्वस्य मिध्यात्वं शून्यवादिनैवाभ्युपगतम् । मिध्याभूतस्य चासाधकत्वं
 सुप्रसिद्धमेव । अत एवैतद्विषये सद्वादिनः किमपि कृत्यं नास्त्येव । स्फुटदूषणव्युत्पादने सूत्रत्वव्याघातात् । तस्मादेतदूषण-

व्युत्पादने सूत्रकृता प्रयत्नो न विहितः । अस्माभिस्तु तदभिप्रायः स्फुटीकृत इति । तथाऽपि सत्त्वं चास्यानुभूतित इति यत्प्रत्यक्षमिध्यात्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वमुक्तम् । यच्च मिध्यात्वे मा न काचनेति निष्प्रमाणत्वं तदुभयं सूत्रे न दृश्यत इत्यत आह ॥ चेति । अस्य मिध्यात्वस्य । नन्वनुक्तसमुच्चयार्थेन चशब्देनदं दूषणद्वयं सूचितमिति यथा व्याख्यायते । तथा तदपि चशब्दार्थतया व्याख्यायताम् । किमनुक्तत्वाङ्गीकारेण । मैवम् । न कृत्यं प्रतिवादिन इत्युक्तत्वात् । सूत्रे हेतु-विशेषस्यानुपादानान्निष्प्रमाणत्वं ज्ञापितमित्यस्तु । किं चशब्दस्योभयसूचकत्वग्रहणेन । न । सति शब्दे सावकाशज्ञापकादर-णानुपपत्तेः । स्वप्नादिवदिति सूत्रं स्वप्नवदिति व्याख्यातम् । कोऽत्राभिप्राय उच्यते । बहुस्थलेषु गृहीतं व्याप्तिरित्यतो न व्यभिचारमर्हतीति पूर्वपक्षिणोऽभिमानं सूचयितुं सूत्रकारेणादिपदं प्रयुक्तम् । तथाऽपि प्रयोगवेलायामेक एव दृष्टान्त उपा-देयोऽन्यथाऽऽधिक्यं प्रसज्यते । यथाऽऽह । हेतूदाहरणादिकमधिकमिति । एतज्ज्ञापनाय भाष्यकारेण स्वप्नवदित्येवोक्तमिति सर्वं सुस्थम् ॥ २-२८ ॥

टि०— ॥ आपादकानभ्युपगमेनेति । धर्म्यादिज्ञानार्थीनज्ञानत्वरूपापादकानभ्युपगमेनेत्यर्थः । अक्षेपस्यैव परेण कृतत्वेन कथं शब्दस्य प्रक्षार्यत्वानुपपत्तेराह ॥ आक्षेपैति । तर्हि परिपृच्छनीत्यनेन विरोध इत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ परीति ॥ कथमिति । ग्रहणसापेक्षत्व-प्रत्यायकपदाश्रवणान्न तच्छाभ इति भावः । लक्षणाहेतुभूतविषयविप्रायिभाववरूपशक्यसम्बन्धसूचनाय तद्ग्रहणेत्युक्तम् ॥ आदिपदस्येति । अनेनादिपदमावर्तते आवृत्तं च कारणपरमतः सापेक्षत्वस्यापि लाभ इत्युक्तं भवति ॥ तदेतदिति । तत्प्रतिज्ञानमेतदपादनं च परस्परव्याहत-मित्यर्थः । प्रतिज्ञापादनयोः परस्परविरोधमेवोपदर्शयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ निराश्रयत्वादिनि । निर्विषयत्वादित्यर्थः । कोऽसौ विषयो यदभावादापदनस्याशक्यतेत्याह ॥ तद्धीनि ॥ तद्धर्ममिति । प्रमात्वमित्यर्थः ॥ अन्याय्यत्वादिति । प्रतीतिगतो नान्योन्या-

श्रयत्वेन तत्प्रभावाविशेषस्य चोरापराधान्माण्डव्यस्य शूलप्राप्तिवदयुक्तत्वादिति भावः । न च प्रमारूपा भेदप्रतीतिर्न सत्येति नान्योन्याश्रयप्रति-
 बद्धयाऽप्रामाया विषयवस्त्वयमपि संवृतिकार्यत्वेन तत्रान्योन्याश्रयादिना दौर्घट्यभूषणत्वेन तदुत्पादस्याविरुद्धत्वादित्याशङ्कते ॥ **सांवृती प्रतीति-**
रिति चेदिति । प्रतीतेरसत्यत्वेऽपि व्यावहारिकत्वादन्योन्याश्रयादिप्रतिबद्धवत्त्वमेवेति न तदुत्पादो युक्तः । न ह्यन्योन्याश्रयादिदुष्टस्य व्यावहारि-
 कता दृष्टचरी । तथा सति सांवृतस्य पटस्य स्वजनकतन्तुजनकत्वप्रसङ्गात् । यदि चान्योन्याश्रयादिदुष्टस्यापि संवृत्तिसामर्थ्याव्यावहारिकता
 स्यादिति मन्यसे । तर्ह्यश्वरसामर्थ्यादन्योन्याश्रयादिदुष्टस्यापि पारमार्थिकत्वमेव स्यादिति ममापि समानमित्याशयेन परिहरति ॥ **तत्किमिति ॥**
अनेनास्येति । किञ्च भेदः कथं ग्राह्य इति श्लोकद्वयेनान्योन्याश्रयत्वापादनस्येत्यर्थः ॥ **भेदस्यापीति ।** धर्मभेदवाद इति शेषः ॥ **आत्मा-**
श्रयत्वमिति । तद्वेदस्य तद्वेदविशिष्टवस्तुवृत्तांशतः स्ववृत्तेश्चैव प्रत्यक्षमुतोभयप्राहकम् । उभयग्रहपक्षेऽपि युगपत्क्रमेण वा क्रमपक्षेऽपि किं पूर्वं किमपर-
 ङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अभिज्ञे भेदनिवेशश्चेदिति ।** पटाद्विज्ञे घटे वर्तमानो भेदो यथा पटाद्वटं भिन्वात्तथा घटमपि घटाद्विन्वात्स-
 मानयोगक्षेमत्वादिति भावः । भेदयस्तुनोः किमेकैकप्राहकं प्रत्यक्षमुतोभयप्राहकम् । उभयग्रहपक्षेऽपि युगपत्क्रमेण वा क्रमपक्षेऽपि किं पूर्वं किमपर-
 मिति विकल्प्य दूषयद्विर्मण्डनमिश्रभेदप्राहकत्वमेव प्रत्यक्षस्य नास्तीत्युक्तं तदनुब्रूयति ॥ **तथेति ।** वस्तुवेति तु पक्षस्तदनर्थबीजमिति पारित्यक्तः
 ॥ **वस्तुनेनेपीति ।** धर्मप्रतियोगिरूपवस्तुनोऽर्णेत्यर्थः ॥ **भेदपूर्वमिति ।** भेदप्रतीतिपूर्विका वस्तुप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **उक्तदोषादिति ।** भेद-
 इत्येव प्रतीतेरनुभववादिस्तुक्तदोषादित्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तैरिति ।** पटाभेदेन प्रतीते घटे पटभेदप्रतीत्यभ्युपगमे घटाभेदेन प्रतीते घटेऽपि घट-
 भेदप्रतीत्यापत्तेरित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अभेदेन प्रतीत इति ।** भेदप्रतीतेः पूर्वं प्रतीयमाने वस्तुन्यभेद एव प्रतीयते । भेदाभेदोदासीन्येन
 वस्तुप्रतीतेरभावादित्याशयः ॥ **न च युगपदिति ।** युगपद्वेदस्य वस्तुनश्च प्रतीतिरपि नेत्यर्थः । श्रीहर्षीयं जात्युत्तरवचनमप्युदाहरति ॥ **तथेति ।**
 'बीजमित्येव नाङ्कस्य कारणम् । किन्तु सद्बीजमिति सद्भादिना विशेष्यते । तत्र विकल्पयति ॥ **सत्तावत्कारणं वेति ।** कारणस्वरूपे
 सत्तान्तर्गत्यनन्तर्गतमित्यां सत्ताविशिष्टं कारणं तदुपलक्षितं वेति विकल्पार्थः ॥ **आद्य इति ।** अन्तर्भावितसत्त्वस्य कारणत्वे सत्ताविशिष्टे सत्तासम-

वायाभावाकारणमसदेव स्यात् । सत्तासमवायस्यैव सङ्गवह्णप्रयोजकत्वात् । तथा हि । विशिष्टं किं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धा एव किंवा तदन्यत् । आद्येऽपि किं सैव सत्ता सत्तान्तरं वा । आद्येऽशतो विशेषणेशेऽपि स्ववृत्तिप्रसङ्गः । यदि विशिष्टमन्यत्तर्हि सत्तायाः सत्ताविशिष्टे वृत्त्यभावप्रसङ्गः । विशेषत्वात्स्वस्मिन्स्ववृत्त्यभाववत्त्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावनिमित्तमदर्शनात् । यदि चान्या सत्ताविशिष्टे वर्तते तर्हाऽपि तामन्तर्भाव्य विशिष्टं कारणमनन्तर्भाव्य वेत्युक्तदोषानतिवृत्तिरेवेत्यसत्त्वं कारणस्यापन्नमित्याशयः ॥ असत् एव कारणत्वमिति । सत्तोपलक्षितं सत्तारहितं बीजं कारणमिति त्वयैवाङ्गीकारादिति भावः । असामर्थ्यविहीनस्य कथं जात्युत्तरत्वमित्यतः साधारणासामर्थ्यसङ्गादित्याह ॥ सर्वस्यापीति । तत्रान्योन्याश्रयत्वापादनस्य पूर्वोत्तरविरुद्धत्वाकं एव स्पष्टम् । यच्च धर्मभेदवादे भेदस्यापि भेदान्तरमेवत्वेऽनवस्थापादनं तदप्यभेदस्याप्यभेदिभ्यामभेदान्तरस्याङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसञ्जनस्य समानत्वात्स्वव्याघातकमेव । यच्च भिन्ने भेदनिवेशश्चेदित्यादिकमात्माश्रयत्वादिप्रसञ्जनं तदप्यभेदः किमभेदवति वर्तते उत तद्रहिते । आद्येऽपि तेनैवाभेदेनाभिन्नतायामात्माश्रयत्वमभेदान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था । द्वितीये तु घटस्य घटेनेव पटेनाप्यभेदापत्तिरित्यात्माश्रयत्वादिप्रसञ्जनसाम्यात्स्वव्याघातकम् । यच्च न तावत्प्रत्यक्षेण भेद एव प्रतीयते । भेद इत्येव प्रतीतेरनुभवादित्यादिप्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वखण्डनं तदपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्न तावदभेद एव प्रत्यक्षेण दृश्यते । अभेद इत्येव प्रतीतेरनुभवात् । वस्तुनोऽपि प्रतीतो न तावदभेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिरुक्तदोषत्वात् । नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विकाऽभेदप्रतीतिः । भेदेन प्रतीते भेदप्रतीतावतिप्रसक्तिः । न च युगपदभेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतिः कारणत्वेन तदयोगात् । न च प्रकारान्तरमस्तीति त्वदभिप्रेताया अभेदस्य प्रत्यक्षताया अपि निराकरणसाम्यात्स्वव्याघातकम् । यच्च सत्तावत्कारणं नेत्यादिनोक्तं तदप्यसत्त्वविशिष्टं कारणं वा तदुपलक्षितं वा । आद्ये कारणस्य सत्त्वमात्माश्रयप्रसङ्गेनासत्त्वविशिष्टेऽसत्त्वभावात् । द्वितीये तु सत् एव कारणत्वमसत्तोपलक्षितमसत्त्वरहितं कारणमिति त्वयैवाङ्गीकारादित्यपि प्रत्यक्षस्थानसाम्यात् । स्वव्याघातकमिति सर्वस्याप्युक्तस्य स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । असाधारणमसामर्थ्यमप्याह ॥ भेदस्य सत्तायाश्चेति ॥ सामान्यलक्षणेति ॥ स्वव्याहतमुत्तरं जातिरिति । जातिसामान्यलक्षणेत्यर्थः । अजातिश्चे जातिसामान्यलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ अहेतुप्रसङ्गनिव्यसमास्विति ।

अयमाशयः । भेदो विशेष्यधर्म्यादीत्यादिना शङ्कितस्यान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गनस्याहेतुसमायामन्तर्भावः । यद्यपि यत्र साधनस्य साध्यापेक्षया पूर्वोपरसहभाव-
 निरासेनाहेतुत्वचोदनमन्योन्याश्रयत्वं चारोप्यं तत्रैवाहेतुसम्प्रवृत्तिः । यथा धूमवत्त्वज्ञानमग्निमत्त्वज्ञानात्किं पूर्वभाव्युतानन्तरभाव्युत सहभावि । नाद्यः ।
 साध्याभावेन तस्य साधनत्वायोगात् । न द्वितीयः । साधनाभावे च साध्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः । विशेषेण साध्यसाधनभावायोगादिति । अत्र
 तु साधनस्य साध्यात्पूर्वोपरसहभावनिरासेनाहेतुत्वाचोदनात् । अन्योन्याश्रयत्वस्य प्रसङ्गनीयत्वेन तस्यात्रारोप्यत्वाभावाच्चास्य नाहेतुसमायामन्तर्भावः ।
 तथाऽप्यत्र तथा प्रसृज्जनस्याप्रवृत्तावपि तादृशप्रसृज्जनप्रवृत्तियोग्यत्वमकुण्ठितमेव । तत्रैवैहापि साधनं धर्म्यादिज्ञानं साध्याद्देदज्ञानात्किं पूर्वभावि
 किंवाऽपरभावि किंवा सहभावि । नाद्यः । कार्याभावे तस्य कारणत्वायोगात् । न द्वितीयः । कारणभावे कार्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः ।
 अविशेषेण साध्यसाधनभावायोगादिति कारणीभूतधर्म्यादिज्ञानस्य कार्यभूतभेदज्ञानात्पूर्वोपरसहभाविनिरासेनाहेतुत्वप्रसङ्गनस्य तत एवान्योन्याश्रयत्वस्य
 तत्रारोप्यतायाश्च वर्णयितुं शक्यत्वेनाहेतुसमत्वं शक्योपपादनमेवैत्याशयात् । धर्मभेदवादे भेदस्य भेदान्तरमेवत्वैऽनवस्थापादनस्य तु प्रसङ्गसमाया-
 मन्तर्भावः । अनवस्थाभासप्रसङ्गनस्यैव प्रसङ्गसमत्वात् । अज्ञायमानानामेव भेदानां प्राथमिकभेदोपपादकत्वेन प्राथमिकभेदप्रतीतिरूपमूलक्षतेरभावेन
 प्रकृतानवस्थाया वस्तुतोऽनवस्थात्वानुपपत्त्या तदाभासत्वावश्यम्भावेन तत्प्रसङ्गनस्याप्यनवस्थाभासप्रसङ्गनत्वसम्भवात् । यद्यप्यत्र तेनैव भेदेन भेदत्वे
 आत्माश्रयत्वप्रसङ्गनमेवास्ति न त्वनवस्थाप्रसङ्गनं तथाऽपि तेनैव भेदेन भेदताया आत्माश्रयप्रसङ्गकत्वेन प्रकृते आश्रयणायोगात् । भेदान्तर-
 भेदत्वमेव त्वया वाच्यम् । तथा चानवस्थेत्यत्र प्रवृत्तिप्रकाराश्रयणोऽस्यैवानवस्थाभासप्रसृज्जनत्वमित्याशयात् । भिन्ने भेदनिवेशा इत्यादिदूषणस्यापि
 प्रसङ्गसमायामन्तर्भावः । भेदान्तरभिन्ने भेदवृत्तावनवस्थाप्रसङ्गनात् । यद्यपि चात्र तेनैव भिन्नत्वे आत्माश्रयत्वप्रसङ्गनम् । अभिन्ने भेदनिवेशश्चेत्त्व-
 तोऽपि भेदापत्तिप्रसङ्गनं चास्ति न त्वनवस्थाप्रसङ्गनम् । तथाऽप्यभिन्ने भेदनिवेशस्य स्वतोऽपि भेदापत्तिप्रसङ्गकतया तेनैव भेदेन भिन्ने भेदनिवेश-
 स्यात्माश्रयत्वप्रसङ्गकतया परेण वक्तुमशक्यत्वाद्भेदान्तरभिन्न एव भेदनिवेशो वाच्यः । तथाचानवस्था स्यादिति । अत्रैतद्दूषणप्रवृत्तिप्रकाराश्रयणोऽ-
 स्यैवानवस्थाभासप्रसङ्गनत्वमित्याशयात् । प्रत्यक्षं किं भेदमेव गोचर्येदित्यादिदूषणस्याप्यहेतुसमायामन्तर्भावः । यद्यप्यत्र साधनस्य साध्यात्पूर्वोपर-

सहभावनिरासैनाहेतुत्वप्रसङ्गनाभावात्साहेतुसमायामन्तर्भावः सम्भवति तथाऽप्यत्र प्रत्यक्षसिद्धधर्मप्रतियोगिरूपवस्तुज्ञानं किं भेदज्ञानार्थवभावि किंवा पश्चाद्भावि किंवा सहभावि । नाथः । साध्याभावे तस्य साधनत्वायोगात् । न द्वितीयः । साधनाभावे साध्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः । अवशिष्टेण साध्यसाधनभावायोगादित्येतद्दूषणप्रवृत्तिप्रकाराश्रयणे साधनस्य साध्यात्पूर्वपरसहभावनिरासेनाहेतुत्वप्रसङ्गनत्वमस्यैवेत्याशयात् । सत्तावत्कारणमित्यादिदूषणस्य नित्यसमायामन्तर्भावः । यद्यपि धर्मस्य तदतद्बुधविकल्पानुपपत्तिः । धर्मिणस्ताद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति नित्यसमलक्षणमिह यथाश्रुते नास्तीति नास्य तन्त्रान्तर्भावो वक्तुं युक्तः । तथाऽपि सत्तावत्कारणमित्यादेः सत्तारूपधर्मस्य कारणत्वमस्ति न वा । आधेऽसदपि कारणम् । सत्तायाः सत्ताविरहेणासत्त्वात् । द्वितीये सत्तायाः सदाकारप्रत्ययेऽपि न जननीय इति तन्मात्रप्रमाणायाः सत्ताया विलोपे सर्व कारणमसदेवेति प्राप्तामिल्यभिप्रायकत्वात् । सत्त्वरूपधर्मस्य कारणत्वाकारणत्वविकल्पानुपपत्त्या धर्मिणः कारणीभूतबीजादेः सत्तावैशिष्ट्यमङ्गप्रसक्त्या नित्यसमत्वमस्यैवेत्याशयात् । सम्मतश्चार्थं प्रकारो ग्रन्थकारस्य । यद्यथाश्रुतप्रकारेण तस्य तस्य दूषणस्य तत्र तत्र जातावन्तर्भावसम्भवेऽप्युक्तरीत्या तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रकारान्तराश्रयणे तस्य तस्य तन्त्रान्तर्भावोऽस्येवेति । अत एव कर्तमेयं जातिरिति प्रश्नोऽन्तर्भावश्चेति परिहारश्च शिष्टो । अन्यथा तदसामञ्जस्यप्रसङ्गात् । अत्र च टीकायां यथायोगमिति पूर्णान्न काचित्कुसुधिरिति ध्येयम् । नन्वस्माद्यमेधाखजो विनिरिति भायाशब्दाद्विनिप्रत्ययस्सरणात् । तस्मिन्सति मायावीति भवितव्यं मायीति तु कथम् । न च दण्डालादिबिदिनिप्रत्यये मायीति रूपनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । अनदन्तवान्मायाशब्दस्यात इनिठनावित्यनेन तस्मात्तदशोऽस्ति तत्त्वेन तदप्राप्तावयनदन्तेभ्यस्ताद्विधायेकेन ब्रह्मादिभ्यश्चेल्लेनेन तत्प्राप्तिसम्भवाच्चानुपपत्तिरित्याशयेन तत्प्रसङ्गकमाह ॥ मायाशब्दस्येति ॥ ब्रह्मादित्वादिनि ॥ ब्रह्मादिगणे पठित्वादित्यर्थः । अपरः शून्यमखिलमित्युपक्रमानुसारेण माध्यमिकस्यैवोपसंहारे ग्रहणमुचितं मायी चेत्याधिकमित्याशङ्क्यातिदेशज्ञापनार्थवान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेनातिदेशेप्रकारं दर्शयन्नेव तत्सूचकतया तदानर्थक्यं परिहरति । शून्येति । उपेक्ष्यावेवेति । अनेनैवशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्ध इत्युक्तं विवृतं भवति । एवशब्दव्यावर्त्यमुपदर्शयति ॥ न त्विति । तच्छब्दपरामुष्टजात्युत्तराकारत्वस्य कथं सूत्रकारं प्रत्यनिराकर्तव्यतां प्रयोजकता । तथात्वे वा भाष्यकाराणामपि तत्रोपेक्षेव

कर्तुमुचिता । तत्किमिति तन्निराकरणं तेषामित्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति । तत्कथमित्यतः क्रमेण युक्तितद्वाह्यानाभ्यामभिमततामुप-
पादयति ॥ **अन्यस्येत्यादिना ॥** अन्तरूपस्य सत्यत्वस्यापरजातिरूपस्य ज्ञानत्वस्यापरोक्षिन्नपरिमाणवत्त्वं
रूपानन्तत्वस्य च निर्धर्मिके ब्रह्मण्यसम्भवादित्यर्थः । दुःखताविरुद्धमित्यत्र स्वार्थे तत्प्रत्ययः । तद्वाह्यानाञ्चेत्यत्र तच्छब्द आवर्तनीयः । तथा च
तेषां वैदिकसत्यज्ञानानन्तशुद्धमुक्तानन्दपदानां तद्वाह्यानाद् । तस्य मायावादिनो व्याह्यानाञ्चेत्यर्थः । अतिनिकटमविक्रियं मुरारः परमपदं
प्रणयादभीष्टवीचीत्युरार्धेन सम्बन्धः । कथमेतदवगतमित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ **जाड्येति ॥ एतदपीति ।** सत्यज्ञानानन्ता-
नन्दात्मकत्वरूपं स्वलक्षणमपीत्यर्थः । न केवलं बाह्यलक्षणमित्येपर्यः ॥ **दूषणमिति ।** सध्रतिपक्षादिरूपमित्यर्थः ॥ **तत्कथमिति ।** सूत्रार्थ-
कथनरूपवाभावादिति भावः ॥ **प्रयत्नमविधायेति ।** अनेनाप्रयत्नादिति मूले ल्यब्लेपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति ॥ **सूत्रे हेतुविशेष-**
स्येति ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवादिति सूत्रे सूत्रकारेण हेतुर्विशिष्य नोक्तस्तेन तदभावो ज्ञापितो भवति । यदि हेतुविशेषोऽपि
स्यात्तर्हि सूत्रकारस्तमप्युपादवादिति विशिष्यहेतुनुरूपस्यैव निष्प्रमाणत्वज्ञापनसिद्धेर्न तस्मैचकत्वं चशब्दस्येत्यर्थः । दृष्टान्तोक्त्या हेतुरपि सामान्यत
उक्त एवेति कथं तदनुक्तिरिति शङ्कापरिहाराय विशेषपदम् ॥ **सावकाशेति ।** किं हेत्वभावादेव तदनुक्तिः किंवा दृष्टान्तोक्त्यैव हेतुरपि
सुज्ञान इत्यभिप्रायेणेति शङ्काकवलितत्वान्नानुक्तिमात्रेण निष्प्रमाणकत्वसिद्धिरित्यर्थ इति बहवः । वस्तुतस्तु दूष्यत्वेन दृश्यत्वाद्यन्यतमस्य हेतुविशेष-
स्यानुपादानादित्यर्थः । ततश्च सूत्रे स्वप्नादिवदिति दृष्टान्तमात्रमुक्तं न कोऽपि हेतुविशेष उक्तः । तेन ज्ञायते स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वसाधकं
यावत्साधनं तावत्सर्वमप्यत्र दूष्यतयाऽभिमतमिति । तेन च मिथ्यात्वं विश्वस्य निष्प्रमाणकमिति ज्ञापितमित्यस्तु । किञ्च शब्दस्यैतदर्थकत्ववर्णनेनेति
शङ्काग्रन्थार्थः । अत्र हि मिथ्यात्वे प्रमाणसामान्याभावो ज्ञापनीयः । स चानुक्तसमुच्चयायकेन चशब्देन शक्यैव ज्ञायते । स्वप्नादिवदिति दृष्टान्त-
मुक्त्वा हेतुविशेषानुपादानं तूक्तरीत्याऽनुमानसामान्याभावज्ञापकतया सावकाशत्वाच्च प्रमाणसामान्याभावज्ञापनायालमित्यतो न तदादरणं भाष्यकृता
कृतमिति परिहारग्रन्थार्थः ॥ २-२-८ ॥

अ०— ॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धः ॐ ॥ ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयकारं प्रभासते ॥ तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदो भेद एव च ॥ कल्पिताः प्रतिभा-
सन्ते नानासंवृतिभूमिषु ॥ इत्येतदपि नो युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥ भासतेऽनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेक्षलम् ॥ तन्मतम् ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च
ॐ ॥ क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण ॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा
इमेऽशिवाः ॥ २-२-९ ॥

सु०— ॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धः ॐ ॥ अत्र योगाचाराणां मतमपाक्रियते । तदर्थं तदुपन्यस्यति ॥ ज्ञानमेवेति ।
विज्ञानमेव तत्त्वं न रूपादयश्चत्वारः स्कन्धा इति योगाचारा मन्यन्त इत्यर्थः । विज्ञानाङ्गीकारेऽपि विशेषमाह ॥ एकमिति ।
अद्वितीयमित्यर्थः । ननु ज्ञेयमपि रूपादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धं तत्त्वं (वि) ज्ञानमेव तत्त्वमित्यत आह ॥ अखिलेति । ज्ञान-
मेव ज्ञेयकारं न ज्ञेयं नाम ज्ञानाद्विन्नमस्तीत्यर्थः । कुतो ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वमित्यत आह ॥ प्रभासत इति । ज्ञानं हि
प्रकाशते तेन प्रकाशमानत्वस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तौ सिद्धायां नीलादेरपि प्रकाशमानस्य ज्ञानत्वसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा प्रभासते
नीलादिना सहैवेति शेषः । तेन सहोपलम्भमनियमादभेदो नीलतद्विद्योरित्युक्तं भवति । नन्वयुक्तो ज्ञानज्ञेययोरेभेदः ।
भेदस्य प्रतिभासनात् । एकमिति चायुक्तम् । विज्ञानसन्ततीनां भेदस्यैकैकस्यामपि सन्ततौ विज्ञानभेदस्य च विद्यमानत्वात् ।
किञ्चास्तामन्योभेदः । भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यते । तेनैव विज्ञानस्य सद्वितीयत्वप्राप्तैर्नैकत्वमुपपद्यत इत्यत आह ॥ तत्रेति ।
तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेद इति सम्बन्धः । सन्ततिभेदः सन्ततीनां परस्परं भेदः स्वभेदः । एकैकस्यामपि सन्ततौ पूर्वोत्तरज्ञानभेदः ।
कल्पिता एवेति सम्बन्धः । नानासंवृतिभूमिष्वनेकाज्ञानस्थानेष्वन्तःकरणेषु । यद्वा नानासंवृतिकारणकासु वासनास्त्विति
निमित्तसप्तमी । तदुक्तम् । भेदस्तु भ्रान्तिबुद्ध्यैव ह (दृश्य इन्दा) इयेतेन्दाविवादश्च इति । एवमनूदितं मतमपाकरोति

॥ इत्थेनतदपीति । पूर्वमतसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । अनेन न भाव इति सूत्रांशो व्याख्यातः । जगद्भावो ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । भवतेरनुभवार्थत्वात् । उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एव । कुतो न युक्तमिति चेत् । किं ज्ञेयं स्वरूपेणासदेव विज्ञाने समारोपितं विज्ञानात्मकमित्युच्यते । किंवा परमार्थसत एव ज्ञेयस्य जगतो विज्ञानात्मकत्वं भेदमात्रं त्वसदिति । आद्यस्त्वतीताधिकरणरीत्या निरस्तः । न द्वितीयः । जगतो ज्ञानाभेदे प्रमाणाभावात् । न तावत्तत्र प्रत्यक्षमस्तीत्याह ॥ न हीति । अनेनानुपलब्धेरित्येतद्व्याख्यातं भवति । मा भूत्प्रत्यक्षेण ज्ञानार्थयोर्भेदसिद्धिः । प्रकाशमानत्वाद्यनुमानाच्च भविष्यतीत्यत आह ॥ अनुभवस्यैवेति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । एवशब्देनानुभवस्यानुमानतः प्राबल्यं सूचयति । तन्मतं तदभिमतमनुमानमिति शेषः । ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति वा । ज्ञानज्ञेययोः स्फुटं भेदस्यैव साक्षिसिद्धत्वात्कालात्ययापदिष्टत्वमनुमानस्येत्यर्थः । अनेनानुपलब्धेरित्येदुपलब्धिविरोधादिति च व्याख्यातम् । ननु भेदग्राहकं प्रत्यक्षं भ्रान्तमिति चेन्न । बाधकाभावात् । अनुमानं बाधकमिति तु न वाच्यम् । प्रत्यक्षस्यानुमानतो बलवत्त्वात् । अन्यथा कालातीततोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तिर्त्वेऽनुमानप्रामाण्यं तस्मिंश्च सति प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वाच्चेति । अनुमानविरोधं चानुमानस्य प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ क्षणिकत्वाच्चेति । आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वं भ्रान्तम् । अवाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् । स्थिररूपत आशुतरविनाशितरहितत्वात् । अनुस्मृतेश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण । अत्र क्षणिकत्वाक्षणिकत्वलक्षणाविरुद्धमार्थासं भेदेहेतुं वदताऽऽन्तरबाह्यत्वादिरनेको विरुद्धधर्मसंसर्ग उपलक्षितो बोद्धव्यः । एवं प्रत्येकं निराकृतानि बौद्धमतानि साधारणदोषेण दूषयितुं सूत्रम् ॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ इति । तद्व्याख्याति ॥ सर्वेति । श्रुतिप्रामाण्यस्य समर्थितत्वादौदिकं प्रत्यापि श्रुतिविरोधकथनं युक्तमेव । अभ्युपगतश्रुतिप्रामाण्यं

शिष्यं प्रति वा । तेषां पक्षाणामशिवत्वमनेन ज्ञाप्यत इति । नन्वनुभूतीविरोधः प्रागुक्त एव पुनः कस्मादुच्यते । उपसंहारा-
र्थमित्यदोषः । यद्वा तदीयप्रमेयान्तरेऽपीति ॥ २-२-९ ॥

टि०— ॥ ३० न भावोऽनुपलब्धेः ३० ॥ अधिकरणप्रतिपादानुक्तेर्मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्ये तदुक्तेस्तदनुसारेणात्रापि शिष्यैरेव
ज्ञातुं शक्यत्वात्तदनुक्तिरत्र न दोषयेत्याभिप्रेत्य विज्ञानवादमपाकरोतीति भाष्यं मनसि निधाय स्वयमाधिकरणप्रतिपादमाह ॥ अत्रेति । तर्हि तन्नि-
राकरणमेव कर्तव्यम् । किं ज्ञानमेवैकमाखिलमित्यादिना ग्रन्थेन । न चायं तन्मतोपन्यासः । तस्यानर्थकत्वादित्यतो विप्रतिपत्तिविषयोपदर्शनेन तन्मता-
निरस्यताशङ्कानिरासार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तन्मतोपन्यासप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं सङ्गृहयति ॥ तदर्थमिति । निरस्य-
ताप्रयोजकीभूतविरुद्धार्थत्वोपदर्शनेन तन्मतस्य निरस्यतासमर्थनार्थमित्यर्थः । ननु विज्ञानस्य तत्त्वता वैभाषिकादिमतसाधारणी न मतभेदप्रयोजके-
त्यतो मूले उक्तस्यैवेत्यस्य तात्पर्यं वदन्नपेक्षितपूर्णं वाक्याभासतां परिहरति ॥ विज्ञानमेव तत्त्वमित्यादिना ॥ विज्ञानाङ्गीकारेऽ-
पीति । विज्ञानस्य तत्त्वान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ विशेषमाहेति । तर्हि विज्ञानव्यक्तीनामनन्तत्वादनन्तसम्बन्धवर्द्धकारप्रसङ्गात्सद्वैतभङ्ग इत्याशङ्का-
परिहारार्थमिति शेषः । एकत्वसङ्ख्यावत्स्वरूपस्यैकत्वस्य ज्ञानेऽसम्भवात्सम्भवे वा सद्वैतभङ्गशङ्कानिरासाक्षमत्वात्तच्छङ्कानिरासोपयोगितयैकमित्येत-
द्वाचष्टे ॥ अद्वितीयमित्यर्थ इति । मूले ज्ञानस्याखिलज्ञैयत्कारत्त्ववर्णनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य ज्ञानमेवैकमित्युक्तताया ज्ञानमात्रताया उपपादनार्थं
तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्वोजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । तत्त्वरूपत्वाङ्गीकारप्रयोजकस्य ग्रामाणिकत्वस्य ज्ञानज्ञेययोः
साधारण्येनोभयोरपि तत्त्वरूपत्वमेव न तूत्तररीत्या तद्वैषम्यमित्यर्थः ॥ ज्ञानं हीति । अनेन ज्ञानमित्यस्यावृत्तिरुक्ता भवति । ज्ञानमेव हीत्यर्थः ।
अन्यथा ज्ञानत्वस्य प्रकाशमानत्वं प्रति व्यापकताया अलाभादिति द्रष्टव्यम् । अनेन यद्यकाशते तज्ज्ञानं यथा सम्मतं प्रकाशते च नीलादीस्तुदा-
हरणोपनयाख्यव्यवधानुमानमेव ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वे प्रमाणमुक्तं भवति । अनुमानान्तरसङ्ग्राहकतयाऽपि प्रतिभासन्त इति व्याख्याति ॥ यद्वेति ।

॥ तेन सहोपलम्भनियमादिति । यत्नेन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते । यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमा नियतसहोपलम्भ-
नियतश्चाथो ज्ञानेनेत्यनुमानमनेनोक्तं भवति । न चात्र हेत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम् । त्रिषयविज्ञानयोरैकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भभावादेव तस्मिन्नि-
सम्भवात् । न चाप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनरूपतया तदनवकाशात् । तथा हि । विज्ञानवादिना निषेधो हि
विज्ञानार्थयोर्भेदः सहोपलम्भनियमाभावेन व्याप्तः । यतो यौ भिन्नौ तावत्तस्य सहोपलम्भ्येते यथाऽश्चिनाविति नियमात् । अश्विनोर्हि कदाचिदेकोप-
लम्भेऽन्यस्योपलम्भेऽपि न तन्निवयोऽस्ति । कदाचिदेकस्याश्रादिनाऽऽच्छादनेऽप्यन्यस्योपलम्भे दर्शनात् । न च भेदव्यापकः सहोपलम्भनियमाभावोऽ-
र्थज्ञानयोरस्ति येन तद्व्याप्यो भेदोऽपि स्यात् । तयोः सहोपलम्भनियमेन तद्विरुद्धस्य सहोपलम्भनियमाभावस्यासम्भवात् । स च ज्ञानार्थयोर्वर्तमानः
स्वव्याप्यं भेदमपि व्यावर्तयति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावात् । ततश्च प्रतिबन्धसिद्धौ क्वाप्रयोजकत्वशङ्केति भावः । ननु तत्र सन्ति
भेदश्चेत्यादिना ज्ञानज्ञेयभेदादेः कल्पितत्वं कथ्यते तदनर्थकम् । न च तद्ग्राहकस्य प्रत्यक्षादेः कल्पितार्थविषयकत्वेनाप्रामाण्यप्रतिपादनार्थं तदिति
वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनेनानर्थक्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्य ज्ञानज्ञेययोरभेदानुमानादेस्तद्विरोधेनाप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वा-
त्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुक्तार्थानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ विज्ञानसन्ततीनामिति ।
घटज्ञानपटज्ञानादिरूपविजातीयज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः ॥ एकस्यामपि सन्ततायिति । घटोऽयं घटोऽयमिति सजातीयज्ञानसन्ततावित्यर्थः
॥ ज्ञानभेदस्येति । पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तिभेदस्येत्यर्थः ॥ किञ्चेति । न च तत्र सन्ततिभेदश्चेत्युत्तरवाक्येनैतच्चोपपरिहारः । तत्र ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञान-
सन्ततीनामैकसन्ततावपि पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तीनां च भेदनिरासेऽपि भेदाभावेन भेदस्यानिरासादिति वाच्यम् । तस्यापि ज्ञेयकोटावन्तर्भावेन ज्ञानज्ञेय-
भेदनिरासकेन तत्र भेद इत्यनेनैव तन्निराससिद्ध्या पृथगनिराससम्भवादिति भावः । व्यवहितत्वात्सम्बन्धं दर्शयति ॥ तत्रेति । तत्रैतस्य
व्याख्यानं ज्ञानज्ञेययोरिति । इतरसमुच्चायकचक्रशब्दस्येतरव्यावर्तकैवकारणैवात्र सम्बन्धानुपपत्तिमाशङ्क्यैवशब्दस्य भिन्नक्रमतां दर्शयति ॥ कल्पि-
ता एवेति ॥ सम्बन्ध इति । ज्ञानज्ञेयभेदादेः कल्पिततायाः परसम्मतत्वं कुतोऽवगतमित्यतस्तद्व्याख्यादेवेत्यभिप्रेत्य सहापलम्भनियमाभेदो

नीलतद्विधिरिति प्रागुदाहृततद्वाक्यशेषमेवोदाहरति ॥ तदुक्तमिति । हेत्वंशस्येव प्रतिज्ञांशस्याप्यवश्यव्याख्येयस्याव्याख्यानाद्वाथ्ये न्यूनत्वमाशङ्क्य मत्तापकरणप्रतिज्ञारूपपूर्वभाष्येणैव तद्याख्यानसिद्धेः पृथगव्याख्यानं न न्यूनत्रापादकामित्याशयेन पूर्वभाष्यमेव तद्याख्यानतयाऽपि व्यापारयति ॥ अनेनेति । कथमिलतस्तदेवाभिनेयेन दर्शयति ॥ जगदिति । ननु तर्हि सूत्रे न ज्ञानमिति वक्तव्यं न भाव इति तु कथमुक्तम् । न च भावशब्दोऽपि ज्ञानपर इत्यदोषः । कर्तृसाधनभूधातुनिष्पन्नभावशब्दस्य सदर्थत्वेन ज्ञानपरत्वापुपत्तेरित्यतः क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगतव्या अनेकार्था हि धातव इति स्मरणात् । धातूनामनेकार्थत्वस्थित्या भवेत्तनुभवार्थत्वस्याप्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ भवनेरनुभवार्थत्वादिति । नन्वेवं भावशब्देनैवानुभवलाभादनुभवशब्दे तदर्थस्यानित्युपसर्गस्य वैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्योपसर्गणां धातुगतशक्यतावच्छेदकरूपोपसन्दानत्वापरपर्यायद्योतकत्वेन तदर्थकत्वासिद्धेर्न तद्वैयर्थ्यमित्याह ॥ उपसर्गां हीति । प्रजयतीत्यत्र प्रोत्तरजिवेन जिघातोरेव प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनया प्रकृष्टजयबोधकत्वसिद्धेस्तद्योतकत्वमात्रम् । यथा प्रेत्युपसर्गस्यास्तीर्यते तथाऽनुत्तरभूत्वेन भूधातोरेव ज्ञानविशेषे शक्तिकल्पनया ज्ञानविशेषबोधकत्वादित्यस्योत्तरीत्या द्योतकत्वमेवेत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गणां वाचकत्वमेव स्वसिद्धान्तः । समिति ह्युपसर्गेण परमुल्या र्थतोच्यते । उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेदिति तत्र तत्र भगवत्पादोक्तेः । युक्तिसिद्धश्चायमर्थः । गवादिशब्दानां स्वार्थ इव जिघातोरावापोद्वापाम्यां जय इव प्रादेरपि प्रकर्षादावापोद्वापाम्यां शक्तिप्रहात् । प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य च जयमात्रे कसि-
शक्तिकजिघातुसमिग्याहारैरेणोपपत्तौ धातोवेव प्रोत्तरजिवेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनस्य गौरवात् । जिपूर्वत्वेन प्रशब्दस्यैव प्रकृष्टजये शक्ति-
कल्पनाप्रतिबन्धा चानुत्थानात् । तथाऽप्यङ्गीकारवादोऽयमिल्यदोषः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । निरवकाशैतदप्रन्थानुरोधेन कर्मनिर्णय-
टीकानुरोधेन च द्योतकत्वस्योदाहृतभगवत्पादप्रन्थानुरोधेन वाचकत्वस्य चावगतेरुभयमपि सिद्धान्त एव । ततश्चोपसर्गविशेषाभिप्रायेणैव वाचकत्व-
द्योतकत्वयोः समावेशस्यावश्यकत्वादुपसर्गविशेषस्य वाचकत्वेऽप्युपसर्गविशेषस्य द्योतकत्वात्तदभिप्रायेणैव वाऽयं ग्रन्थः । तर्कताण्डवे वाचकत्वसमर्थन-
मप्युपसर्गविशेषाभिप्रायकमेवेत्यप्याहुः । यद्यप्यत्र वो शुष्माकं भाः साक्षात्कारत्वेनाभिमतं ज्ञानमित्यभिप्रेत्य वा प्राप्तौ भूशुद्धिचिन्तयोरिति वचनात् ।

चिन्तार्थकज्ञानात्सकोऽपि मूधातुरस्तीति वा नाभाव उपलब्धेति पूर्वसूत्र इवात्रापि सूत्रे कर्तृसाधनो भावशब्दः सदूपज्ञानवाचक एव । विज्ञानवादे ज्ञानादन्यस्यासत्त्वेन तद्वाच्यत्वासम्भवात् । ज्ञानमित्यनुक्त्वा भाव इत्युक्तिस्तु शून्यवादिनं प्रत्युक्तो दोषो नास्माकमिति पूर्वपक्षोत्थापनार्थमेवेति वा व्युत्पादनं कर्तुं शक्यते । तथाऽप्युपायान्तरमेतदुपदर्शितं टीकायामिलदोषः । ननु जगतो विज्ञानात्मकं नाम तत्रारोपितत्वमेव समाभिमतम् । तथा च न हीत्युत्तरदूषणासङ्गतिरित्यतो नैतत्पक्षदूषणपरमुत्तरवाक्यं किन्नाम विज्ञानाभिन्नेव जगदिति पक्षनिरासपरमित्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य जगतो विज्ञानात्मकत्वोक्तौ सम्भावितं पक्षद्वयं विकल्पाद्वापक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किं ज्ञेयमित्यादिना ॥ निरस्त इति ।** जगतो भ्रान्तिकल्पितत्वस्य तत्र साधकाभावेन बाधकसद्भावेन निरस्तत्वादिति भावः । ननु न हि ज्ञानतया जगदिति ज्ञान-जगतोरभेदस्य प्रत्यक्षाभावाववर्णनमनर्थकम् । न चैतत्तदभेदस्य ग्रामाणिकत्वाभावसमर्थनार्थमिति वाच्यम् । तस्य प्रागनुक्ततया तदुपपादकत्वायोगादि-त्वात् द्वितीयपक्षनिरासहेतुतया तस्याभिप्रेतत्वाच्चदुपपादकस्योत्तरग्रन्थस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रायेणाभिप्रेतोपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं द्वितीयपक्षनिरासं प्रतिज्ञाय तद्धेतुतया प्रमाणाभावं तावद्यापारयति ॥ **न द्वितीयो जगत इति ।** तथाऽपि प्रत्यक्षाभावमात्रेण न प्रमाणाभावसिद्धिरिति प्रसङ्गादि-त्वात्तत्र यावदप्रमाणविशेषाभावस्यैव प्रमाणाभावसाधकतयाऽभिमतत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तत्किं प्रत्यक्षमुतानुमानमिति प्रमाणविशेषविकल्पं मनसि निधाय प्रत्यक्षाभावोपपादकतया न हीति ग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **न तावदिति ।** द्वितीयपक्षमुत्थापयति ॥ **मा भूदिति ।** प्रकाशमानत्वादात्या-दिपदेन नियतसहोपलम्भरूपहेतुपरिग्रहः । न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थतुनामिति निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधात् निष्ठान्तविरुद्धशब्दयोगेऽनुभवस्येति कथं षष्ठीन्यतो नायं षष्ठीमात्रस्य निषेधः किन्तु कारकषष्ठया एव । अन्यथा ब्राह्मणस्य कुर्वन्नोदनस्य पचन् अपां पेरुरसिनरकस्य जिष्णवो गुणैरित्यादौ षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च निष्ठायोगे कारकषष्ठ्यनुपपत्तावपि शेषषष्ठ्या अप्रतिषेधादस्याश्च शेषषष्ठीत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **सम्बन्ध-मात्र इति ।** एतच्च न लोकेति निषेधस्य नित्यत्वमभ्युपगम्यैवोक्तं न वस्तुतः । तुजकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य गृहगजज्ञापका-त्तस्यानित्यतया कारकषष्ठीपक्षेऽपि निषेधाप्रवृत्त्युपपत्तोरिति ध्येयम् । नन्वनुमानविरोधस्याप्युत्तरत्रोच्यमानत्वादनुभवस्यैवेति कथमवधारणमित्यतोऽस्य

बाधकतयोपयोगिप्राबल्यसूचकतयोत्तरनिषेधकत्वाभावानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ एवमशब्द इति । अनुमाननिरामकतया मूलारूढतासिद्धयर्थ-
मनुरूपं शेषं पूरयति ॥ अनुमानमिति शेष इति । प्रमाणाभावसमर्थनफलोपपादकतयाऽपि शेषं पूरयति ॥ ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति
वेदिति । अत्र शेष इति वर्तते । बाधकमपि किं तदभेदग्राहकं प्रत्यक्षमभिमतं किंवा तदभेदसाधकतयोन्यस्तमनुमानमिति विकल्पद्वयं मनसि
निधाय न हि ज्ञानतया जगद्द्रश्यत इति ज्ञानजगतोरभेदे प्रत्यक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्च तस्य बाधकत्वं सम्भवतीत्याशयेनाहं दूषयति
॥ बाधकाभावादिति । द्वितीयं दूषयति ॥ अनुमानं हीति । तदुक्त इत्यतो दुर्बलस्यानुमानस्य प्रबलप्रत्यक्षबाध्यतया तद्बाधकत्वायोगा-
दित्याह ॥ प्रत्यक्षस्येति । प्रबलत्वं चानुमितिकारणस्य पक्षसाध्यहेतुव्याप्यदेरनुमितिस्वरूपतत्प्रामाण्यादेश्च प्रत्यक्षेणैव ग्राह्यत्वादुपजीव्यत्वेनेति
द्रष्टव्यम् । अस्तुप्रबलस्यापि प्रत्यक्षस्य दुर्बलेनैवानुमानेन बाध इत्यतस्तथा सत्यग्नौष्यप्रत्यक्षस्य तच्छैस्यानुमानेनैव बाधप्रसङ्गात्कालात्ययापदिष्टाच्छेदः
स्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥ अन्योन्याश्रत्वाच्चेतीति । न चैवमनुमानस्य भ्रान्तत्वे सिद्धे प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यासिद्धिस्तास्मिंश्च सत्यनु-
मानस्य भ्रान्तवसिद्धिरिति तत्राप्यन्योन्याश्रयः स्यादिति वाच्यम् । अक्षस्य प्रबलतयाऽनुमानविरोधपरिहारमनपेक्ष्यैव प्रामाण्यास्थित्या तदनवकाशात् ।
न हि सिंहः शशशावकामावमपेक्ष्य वनमवगाहत इत्याशयात् ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्चेति ॐ ॥ ननु ज्ञेयस्याशुतरविनाशित्वराहित्यासिद्धिरेवे-
त्यत उक्तं मूले उक्तप्रकारेणेति । तच्चाचष्टे ॥ अनुस्मृतेनैत्याद्युक्तप्रकारेणेति ॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ ननु श्रुतिप्रा-
माण्यमनभ्युपगच्छन्तं प्रति कथं श्रुतिविरोधकथनमित्यत आह ॥ श्रुतीति । स्वागमप्रामाण्यस्य बोद्धेनाप्यङ्गीकारात्तदागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेनैव
तं प्रति श्रुतिप्रामाण्यसमर्थनादित्यर्थः ॥ प्रागिति । सत्त्वं चास्यानुमृतिः । अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादित्यादिनेति शेषः । उपसंहारार्थत्वमार्गिका-
गतिरिति पूर्वत्रपारितोषादाह ॥ यद्वेति । तत्तद्वाद्युपेक्षितप्रागनिराकृतप्रमेयविशेष एवानुभवविरोधोऽप्युच्यते । न तु प्राङ्निराकृतेऽर्थ इत्यगौ-
नरुक्त्यमित्यर्थः ॥ २-२-९

अ० --- ॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भावात् ॐ ॥ आह क्षणिको विधं मदसद्द्रूपमद्वयम् ॥ इत्याद्ययमतत्सर्वं सप्तमद्विसदातनम् ॥ नैतत्पदार्थ

एकस्मिन् युक्तं दृष्टिविरोधतः ॥ भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते ॥ तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते ॥ तत्तदोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ॥ यदि तैरखिलैर्देवैर्लिप्यते च लदर्शनः ॥

सु०— ॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥ जैनमतमत्र निराक्रियते । निराकार्याशज्ञापनाय तदुपन्यस्यति ॥ आहति । द्विविधं तावद्विश्वं जीवाजीवात्मकं निरीश्वरम् । तत्पुनः षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशनामानि । तत्र जीवास्त्रिविधाः । बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति । धर्मो गतिहेतुर्जगद्भाषी । अधर्मः स्थितिहेतुर्व्यापक एव । पुद्गलो रूपरसगन्धस्पर्शवद्द्रव्यम् । तद्द्विविधं । परमाणुरूपं सङ्घातरूपं च । कालोऽभूद्भवति भविष्यतीति व्यवहारहेतुरप्यणुरूपः । आकाश एकोऽनन्तप्रदेशश्च । स द्विविधो लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । एतेष्वणुव्यतिरिक्तान्यस्तिकाशशब्दानि । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकाशशब्द (प्र) वृत्तेः । ते च जीवास्तिकाशो धर्मास्तिकाशोऽधर्मास्तिकाशः पुद्गलास्तिकाश आकाशास्तिकाश इति पञ्च । अत्र च मोक्षोपयोगिनः सप्तपदार्था जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षाः । जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः । आजीवो जीवोपभोग्यं वस्तुजातम् । आस्रवस्तद्भोगोपकरणमिन्द्रियादिकम् । बन्धो द्विविधः । घातिकचतुष्टयभेदात् । आद्यं जीवगुणानां ज्ञाना (नन्दा) दीनां प्रतिबन्धकम् । द्वितीयं शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखहेतुभूतम् । निर्जरो मोक्षसाधनं तपः । संवर इन्द्रियनिरोधः । मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः । मोक्षग्रहणेनैव मोक्षमार्गोऽपि सङ्गृहीतः । स च सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यकारिष्याख्यरत्नत्रयात्मकः । तदेतद्विश्वं सप्तभङ्गि प्रत्येकं सप्तप्रकारकमित्याह क्षणिकः । कथं सदित्येकप्रकारः । असदिति द्वितीयः । द्वयं सदसदात्मकमिति तृतीयः । अद्वयमवक्तव्यमिति चतुर्थः । द्रयाद्वयमिति पञ्चम- षष्ठौ । तत्र सदवक्तव्यं चेति पञ्चमः । असदवक्तव्यं चेति षष्ठः । अतस्सर्वमिति सप्तमः । सर्वमिति सदसदात्मकम् । अत-

दित्यव्यक्तम् । तत्किं कालभेदेन सप्तभङ्गि नेत्याह ॥ सदाननामिति । एतच्चोपलक्षणम् । नित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्न-
त्वादिरूपेणाप्यनेकान्तवादोऽवगन्तव्यः । अत्र सप्तभङ्गित्वानिरासार्थं नैकस्मिन्नसम्भवादिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ नैतादिति ।
एतत्सप्तप्रकारत्वं कुतः । असम्भवात् । सोऽपि कथं दृष्टिविरोधतः । सर्वं हि स्वोपाधौ सत्परोपाधावसत् । स्वरूपेण भावोऽन्या-
त्मत्वादिनाऽभावाः । द्रव्यरूपेण नित्यमवस्थाभेदेनानित्यम् । स्वरूपादिनाऽभिन्नं स्वगुणादिना भिन्नाभिन्नमित्येव प्रतीयते ।
नातोऽन्येन प्रकारेण । अतो व्यवस्थया नियमग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधेनासम्भवादयुक्तमेवानेकान्तमतमिति । नन्वेकान्तदर्शनस्य
मिथ्यादृष्टित्वेन न तद्विरोधोऽसम्भवमाहवतीत्यत आह ॥ भावेति । येन रूपेणेत्यस्यैव विवरणं भावाभावतयेति । तच्च
व्यवस्थितसदसत्त्वाद्युपलक्षणं बोद्धव्यम् । यद्वा भावाभावतयाऽन्येन च येन सत्त्वादि(ना)रूपेणेति योजना । अथवा येन भावा-
भावतया रूपेणेति सामानाधिकरण्येन योज्यम् । यदि वा भावाभावतयेत्यस्य विशेषणमेतत् । येन व्यवस्थितेन रूपेणेति । केन
प्रमाणेनेत्याक्षेपः । भवेदेतन्नियमदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वम् । यदि दृष्टस्य नियमस्य निवारकमेकान्तसाधकं प्रबलप्रमाणं
स्यात् । न चैतदस्ति । न च बाधकेन विना प्रत्ययानां मिथ्यात्वं कल्पयितुं युक्तमतिप्रसङ्गादिति । नियमस्य बाधकमाश-
ङ्कते ॥ तत्तदिति । सद्वादिनो हि सत्त्वं विश्वस्य प्रमाणैः प्रातिष्ठिपंस्तदनङ्गीकारे दोषांश्च न्यरूपन् । एवमसद्वादिनोऽप्य-
सत्त्वस्थापनं तदनङ्गीकारे दूषणं च व्युत्पादितवन्तः । तथाऽन्येऽपि स्वपक्षसाधनं तदनभ्युपगमे बाधनं च कृतवन्तः ।
तथा च यदि स (त्य) त्वं नाङ्गीक्रियते तदा तु तदुपन्यस्तं प्रमाणमुपरुध्येत दूषणं चानुषज्जेत । एवमसत्त्वाद्यनङ्गीकारेऽपि ।
अतस्तदोषपरिहारार्थं तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं च तत्तदात्मता विश्वस्य मया स्वीकृता । तथा चानेकान्ते प्रबलप्रमाणमद्वात्कथं
नियमे बाधकाभाव इति परिहरति ॥ तैरिति । तर्हीति शेषः । इदमत्र वक्तव्यम् । सद्वादिमतानुसरणसमयेऽसत्त्वादिमङ्गीरङ्गी-

करोषि (वा) न वेति । एवमसद्वादिचरणशरणप्रवेशवेलायां सत्त्वादिप्रकारानुरीकरोषि वा न वेति । एवमन्येष्वपि पक्षेषु विकल्पो
 यथाद्यस्तदाऽसौ चलदर्शनः सदासकलपक्षाङ्गीकारवांस्तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते । तथा हि । सद्वादिनो हि न केवलं सत्त्वे
 प्रमाणं तदनङ्गीकारे दूषणं च व्युत्पाद्य निवृत्ताः । किन्त्वसत्त्वादिपक्षेषु दोषानपि व्युत्पादितवन्तः । एवमसद्वादिनोऽपि
 नासत्त्वे प्रमाणं तदनभ्युपगमे बाधकं चाभिधायैवोपरताः । किन्नाम सत्त्वादपक्षेषु दोषानप्युपपादितवन्तः । एवमन्येऽपि ।
 तथा च सकलपक्षकक्षीकारे तु तत्तद्वाद्युक्तपक्षान्तरदोषलेपः कथं न स्यात् । अथमन्यसे । न ते दोषाः किन्त्वाभासाः । ते च
 नानेकान्तवादं बाधन्त इति । तदा कथं तानि प्रमाणानि । अनङ्गीकारे दोषाश्च नाभासाः । (ये नानुस) येनानुसरणीयाः ।
 तस्मात्तत्तद्वादिव्युत्पादितप्रमाणाद्यनुसारेण सप्तभङ्गीरङ्गीकुर्वाणेन तदुक्तविपक्षदोषानुसारेण तत्परित्यागोऽपि कार्यः स्यात् ।
 तथा चाङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशमाविष्टः स्यात् । नन्वेकान्तो द्वेधा । क्रमाक्रमभेदात् । तत्र
 क्रमानेकान्ते तावन्नाङ्गीकारपरित्यागौ विरुद्धौ । अक्रमानेकान्तेऽपि येन रूपेण नित्यत्वं तेनैवानित्यत्वमित्याद्यनङ्गीकारान्न
 विरोधः । तथा च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारपरित्यागा मया तानि प्रमाणानि दूषणानि च व्यवस्थापितानि भवन्तीति नोक्तदोषः । मैवम् ।
 तत्तत्प्रमाणादीनां व्यवस्थानर्हत्वात् । न खलु तत्तत्प्रमाणवादिभिस्तानि तानि प्रमाणादीनि सावकाशान्युपन्यस्तानि । तस्मात्स-
 र्वेष्वपि वादिषु परमास्तिकस्य कथितैव गतिः । अपि चैवमपि सप्तभङ्ग्यङ्गीकारो निर्मूल एव । न ह्येवं वादिनो वादिनः
 प्रसिद्धाः । सम्भावनया तदङ्गीकारे च न सप्तत्वपरिनिष्ठा । सम्भावनाकोशस्य निःसीमत्वात् । किञ्च सर्वाङ्गीकारपक्षे
 स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीति पक्षद्वयं न भिद्यते । द्वितीयपक्षे तु चलदर्शन इत्येव दूषणम् । अप-
 सिद्धान्ती स्यादिति । तदेवं सप्तभङ्ग्यङ्गीकारः प्रमाणविरुद्धोऽप्रामाणिकश्चेत्युक्तम् । अखिलैर्दोषैर्लिप्यत इत्यनेन परस्पर-

व्याहतिश्चैत्यपि सूचितम् ।

टि०— ॥ ३० नैकस्मिन्नसम्भवात् ३० ॥ स्याद्वादिमतं दूषयतीति भाष्यं मनसि निधयैतदधिकरणप्रतिपादमाह ॥ जैनैति । तन्मतोपन्यासैवैयर्थ्यं परिहरति ॥ निराकार्यशेति । पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितिन्यायाभाससन्देहे मते बुद्धिस्थे सत्येव तन्निरसनस्य सम्भवादिति भावः । मूले विश्वस्य सप्तभङ्गित्वानुवादः क्रियते । स च पराभिमतविश्वशब्दार्थज्ञाने दुर्ज्ञानो भवतीत्यतो विश्वशब्दगृहीतार्थान्दर्शयति । द्विविधमिति । सङ्क्षेपत इति शेषः ॥ जीवाजीवात्मकमिति । भोक्तृभोग्यात्मकमित्यर्थः । आत्मत्रादीनामजीवे मोक्षस्थ च पक्ष-
भेदादुभयत्रान्तर्भाववृत्तं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यमिति भावः । जीवाजीवात्मकत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्कथमस्य निरसनीयत्वमित्यतस्तत्प्रयोजकमाह ॥ निरीश्वरमिति ॥ योगसिद्धा इति । नित्यसिद्धा इत्यर्थः । तत्राहन्मुनिर्नित्यसिद्धः । इतरे केचित्सार्धनैमुक्ता अन्ये बद्धा इति भेदः ॥ धर्मो गतिहेतुरिति । गतिः प्रवृत्तिहेतुर्ज्ञापकं प्रमाणस्य स तथोक्तः । सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रार्थवाह्यान्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमी-
यत इति भावः ॥ अधर्म इति । स्थितिहेतुः स्थित्यनुमेय इत्यर्थः । उर्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुमार्थत इति भावः ॥ तद्विविधमिति । यद्यपि पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्यावरं जङ्गमं चेति पुद्गलस्य षाड्विध्यमेव परेणोक्तमिति षड्विधमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि कस्यचित्परमाणुरूपेऽन्यस्य च सङ्घातरूपेऽन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण द्वैविध्यमेवोक्तमित्यवधेयम् ॥ लोकोति । तत्रोपर्युपर्यवस्थितानां लोका-
नामन्तर्वर्ती लोकाकाशस्तदुपरि मोक्षस्थानमलोककाशस्तत्र लोकानामभावादित्यर्थः । जीवास्तिस्माय इत्यादि कै शब्द इति धातोरस्तीति निकाश्र्यते शब्दत इत्यस्ति कायो जीवश्चासावस्ति कायश्चेति कर्मधारयः । पुर्यते गिलतीति पुद्गिलः स चासावस्ति कायश्चेति तथोक्तः । जीवाजीवाखवबन्धनिर्जरसंवर-
मोक्षा इत्येव मूलपाठः ॥ आत्मत्र इति । आत्मत्रयति पुरुषं ज्ञानजननेन विशेषेण धिति नानाविधेन्द्रियादिकमात्मत्र इत्यर्थः ॥ घातकचतुष्टय-
भेदेति । अत्र घात्येव घातिकमिति स्वार्थे कः । घातिकं च चतुष्टयं चेति विग्रहः । अत्र घातिकमित्यनेन चतुर्विधमपि घातिकर्म । चतुष्टयमित्यनेन चतुर्विधमप्यघातिकर्म ग्राह्यं तेन घात्यघातिकर्मस्वरूपेण बन्धो द्विविध इत्यर्थः । क्वचित्तु घात्यघातिकर्मचतुष्टयभेदादिति वा पाठः । स तु सुगम एव ।

पाठद्वयेऽपि बध्नातीति बन्धो बन्धकं कर्मोष्ठविधिमिति तात्पर्यार्थः । किं तद्घातिकर्मैल्यत आह ॥ **आद्यमिति** । जीवगुणानां प्रतिबन्धकं कर्म-
घातिकर्मिल्यर्थः । यद्यपि घातिकं कर्मचतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तरीयमिति तत्र सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति । विपर्ययो
ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मुक्तिरिति विपर्ययो दर्शनावरणीयं बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकरैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानव-
धारणं मोहनीयं सम्मोक्षमार्गे प्रवृत्तानां तत्प्रत्यह्कारं विज्ञानमान्तरीयकम् । एतच्चतुर्विधं कर्म श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्मोच्यत इति घातिकचतुष्टयस्य श्रेयो-
हन्तृत्वमिति तत्सिद्धान्तः । तथाऽपि ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्य जीवस्य ज्ञानादिगुणानां मोक्षदशायामविधिविधितां संसारदशायां प्रतिघातकानि
प्रवाहानादीनि पापरूपाणि चत्वारि घातिकर्मणीति विधान्तरेण चातुर्विध्यपरतदेकदेशिमत्तमाश्रित्यायं तदनुवाद इति द्रष्टव्यम् । अघातिकर्मोदाहरति
॥ **द्वितीयमिति** । यद्यप्यघातिकर्मं चतुर्विधं वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति । तत्र ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयमेतन्नामाऽहमस्मीत्यभिमानो
नामिकं विशिष्टवंशे जनितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकं शरीरयात्रानिमित्तं कर्मायुष्कमिति वा सक्तियस्य शरीरस्य पावकपवनवशादीपद्वनीभावे शरीरा-
कारेण परिणामो वेदनीयं तच्छक्तिमति तस्मिन् बीजे कललाह्वयद्रवावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चास्मकक्रियाविशेषो नामिकं बीजस्य शरीराकारपरिणाम-
शक्तित्वात् गोत्रिकं शुक्लशोणितव्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयमायुष्कं तदेतच्चतुर्विधं कर्म तत्त्वज्ञानाविघातकरत्वेन निःश्रेयसेहेतुपरिपन्थिहेतुत्वाभावाद्घा-
तिकर्मणीति परसिद्धान्तः । तथाऽपि शरीरसंस्थातदभिमानतस्थितितत्त्वयुक्तसुखादिनिमित्तानि पुण्याभिश्चितत्वात्पुण्यरूपाणि चत्वार्यघातिकर्मणीति
तदेकदेशिमत्तानुवादोऽयमित्यविरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ **निर्जर इति** । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपमोगेन जरयतीति निर्जर इत्यर्थः । तच्च
मलिनवीरासनतिष्ठद्भोजनतप्तशिलारोहणकेशोच्छुण्ठनादिरूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ **संवर इति** । आलयः खेतोद्वारं संवृणोतीति संवर इत्यर्थः । स च
शमादिप्रवृत्तिरूपो द्रष्टव्यः । स्वाभाविकालम्बस्वरूपाविर्भाव इत्युपलक्षणं चेतत् । अर्हन्मुनिप्राप्तिः सततोर्ध्वगतिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि गोकुलो न
मोक्षोपयोगीति तदुपयोगिषु तद्रूपनमनुचितमित्याभाति तथाऽपि तदुद्देशस्य मोक्षोपयोगित्वाभिप्रायेण तस्य तत्र गणनमित्यवधेयम् । कोऽसौ मोक्ष-
मार्गो यो मोक्षग्रहणेन गृहीत इत्युच्यते इत्यतस्तमुपदर्शयति ॥ **स चेति** । आत्मविशिवक्तत्वादिरूपेण देहस्य देहादिशिविवक्तत्वेनालानो वा दर्शनमिह

सम्यग्ज्ञानमभिमतं पुद्गलदर्शनमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वात् । सम्यक् चारित्र्यं चाहिसैवस्वरूपो धर्मोऽभिमतः । धर्मोऽहिंसापरो नान्य इति तत्रैव वक्ष्य-
माणत्वात् । यद्यपि सम्यग्दर्शनं च यद्यपरोक्षज्ञानं तदा सम्यग्ज्ञानप्रवहेनैव गृहीतम् । यदि च स्वसम्यग्परिपालनं तदा सम्यक् चारित्र्यप्रवहेनैव
गृहीतमिति न पृथग्ग्रहणं युक्तम् । अत एव च मोक्षस्य सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यसमुच्चयसाध्यत्वमेवेति तत्सिद्धान्तः । अत एव तृतीये मोक्ष-
साधननिराकरणप्रस्तावेऽस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि चेति साधनतया द्वयोरेवानुवादः । तथाऽपि गुणदोषचिन्तामकृत्वा यथास्थिततन्म-
तानुवादोऽयं कृत इत्यदोषः । के ते सप्तप्रकाराः कदा कदा च प्रसरन्तीत्याशयेन पृच्छति ॥ कथमिति ॥ तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति मति-
र्भवेत् । स्यान्वास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निबेधे विवक्षिते । क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवात् । स समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग इष्यत
इत्यनन्तवीर्योदीरितसप्तभङ्गप्रकारं मनसि निधाय सदसद्व्ययमद्वयं द्वयाद्वयमतत्सर्वमिति मूलोक्तान्सप्तप्रकारानुपदर्शयति ॥ **सदित्येकप्रकार**
इत्यादिना । अत्र सतस्वपि भङ्गेषु स्यादिति पदं पूर्णायम् । ततश्च स्यात्सत् । स्यादसत् । स्यात्सदसत् । स्यादवक्तव्यम् । स्यात्सदवक्तव्यं
च । स्यादसदवक्तव्यं च । स्यात्सदसदवक्तव्यं चेति सप्तप्रकारं सिध्यति । अवश्यं चैतदेवम् । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति नास्ति च ।
स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं च स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चेति क्षणकोक्तेः । अत्र च स्याच्छब्दस्तिष्ठन्तप्रति-
रूपकोऽनेकान्तबोधोक्तो निपातः । यथाऽऽहुः । वाक्येष्वनेकान्तबोधी गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगिवाचिष्ठन्तप्रतिरूपक इति । यदि
पुनरयमनेकान्तबोधोक्तः स्याच्छब्दो न भवेत् । स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकम् । स्यात्तदिदमुक्तमर्थयोगिवादि । अनेकान्तबोधोक्तत्वे तु स्यादस्ति
कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात्कथञ्चिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । एवञ्च सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वम् । सत्त्वे सति
तद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वमित्याद्यनियतसप्तप्रकारता विध्वस्योक्ता भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ **एतच्चेति** ।
सदादिप्रकारैः सप्तभङ्गोपदर्शकं सदसदित्यादिमाध्यमित्यर्थः । नित्यत्वानित्यत्वेत्यादि स्यान्नित्यं स्यादनित्यं स्यान्नित्यं चानित्यं च स्यान्नित्यानि-
त्यविलक्षणं स्यान्नित्यं च तद्विलक्षणं च स्यादनित्यं च तद्विलक्षणं च स्यान्नित्यं चानित्यं च नित्यानित्यविलक्षणं चेत्यादिरूपेणानियत-

सप्तप्रकारतावादोऽङ्गान्तव्य इत्यर्थः । भिन्नत्वाभिन्नत्वादीत्यादिपदेन भावत्वाभावत्वादिरूपपरिग्रहः । उक्तप्रतिज्ञायामसम्भवहेतोः सूत्र एवोक्ते-
दृष्टिविरोधत इति भाष्ये तदभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्य सौत्रहेतुपपादनार्थत्वेन स्वतन्त्रहेत्वभिधानत्वानुपपत्तिरित्याशयेन हेत्वाकाङ्क्षात्थापन-
पूर्वकं सौत्रहेतुं व्यापार्य तदुपपादकतया तदुपपादयितुं हेत्वाकाङ्क्षामुत्पापयति ॥ **कुत इतीति ॥ व्यवस्थयेति ।** अनेनोत्तरग्रन्थानुरोधेन
दृष्टिपदव्यवस्थया नियमप्राहकदृष्टिपरं तच्च प्रमाणमात्रोपलक्षणमित्युक्तं भवति । मूले येन रूपेण मीयत इत्येतावता पूर्तेर्भावाभावतयेलस्य वैध्य-
र्थमाशङ्क्य परिहरति ॥ **येन रूपेणेत्यस्यैव विवरणमिति ।** अल्पविषयकत्वाद्भावाभावतयेलस्य येन रूपेणिति बहुविषयकव्याख्यानत्वम-
नुपपन्नम् । तथा सति वासः परिधत्ते यत्कौममित्यादाविव विशेषविषयव्याख्यानानुसारेण सामान्यविषयस्य व्याख्येयस्यापि विशेषविषयकत्वस्थित्या
भावत्वाभावत्वरूपेणानेकान्तवादापेक्षया रीत्यन्तरेणानेकान्तवादाभावप्रसङ्गादित्यतो व्याख्यानस्यापि व्यवस्थितसत्त्वात्तत्राबुपलक्षणत्वाश्रयणान्नानुपपत्ति-
रित्याशयेनाह ॥ **तच्चैति ।** अत्र पक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावो व्याख्यानस्योपलक्षत्वं चाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति ।**
अस्मिन्नपि व्याख्याने मूले चशब्दस्यान्येनेत्यस्याध्याहारकल्पनाप्रसङ्गादपरितुष्यन्नाह ॥ **अथवेति ।** अत्रापि येन रूपेणेत्यावता पूर्तेरितिवैध्यर्थ-
मित्यपरितोषादाह ॥ **यदि चेति ।** किमस्य विशेषणस्य प्रयोजनमित्यतो भावत्वाभावत्वादेः प्रकारस्य स्वरूपेणाभावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभाव इति
प्रागुक्तरीत्या व्यवस्थितत्वोपदर्शनेमेव तत्प्रयोजनमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **येनेति ॥ आक्षेप इति ।** न केनापि प्रमाणेनेत्याक्षेप इत्यर्थः ।
तथाऽप्येकान्तदर्शनस्य भ्रमत्वादिति पूर्वशङ्कायाः कथं परिहार इत्यतो वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **भवेदिति ।** एकान्तदर्शनं यदि भ्रमः स्यात्तर्हि बाध्ये-
तेत्यभिप्रेते तर्कप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चेति ॥ अतिप्रसङ्गादिति ।** शुक्तिरजतप्रत्ययस्यैव सत्यरजतप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यादि-
त्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं चेति ।** अनेन तत्तदोषनिवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणमित्युक्तं भवति ॥ **तर्हीति शेष इति ।** पूर्वत्र
यदीत्युक्तेरिति भावः । ननु सत्त्वपक्षाङ्गीकारसमयेऽस्तत्त्वादपिपक्षाणामनभ्युपगमान्नायं दोष इत्यतोऽङ्गीकारपक्ष एवायं दोष इत्यतो नानुपपत्तिरित्यभि-
प्रेत्य सम्भावितपक्षद्वयं विकल्पाधापक्षदूषणतया ग्रन्थं योजयितुमाह ॥ **इदमभेदेत्यादिना ।** ननु तत्तत्पक्षाङ्गीकारेणैव तत्तदुपन्यस्तप्रमाणानुसरणस्य

तत्तद्वर्णनानुषङ्गस्य चोपपन्नत्वात्कथमखिलदोषलिप्तत्वं तस्यैतत् नाना दोषशब्देन तत्तदङ्गीकारे निरूपितदोषोऽभिमतो येन तदङ्गीकारमात्रेण तन्निवृत्तैः कथं दोषलिप्ता तस्येति शङ्क्येत किन्नाम तदतिरिक्त एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हति ॥ कथितैव गतिरिति । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशमापन्नः स्यादित्युक्तैव गतिरित्यर्थः ॥ सम्भावनाकोशस्येति । सत्त्वे सत्यसाद्विलक्षणत्वं सत्त्वेसति सदसाद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति सदसाद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे-सत्यसाद्विलक्षणत्वमित्यादीनामनेकेषां प्रकाराणां सम्भवादिति भावः ॥ स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति । स्यात्सदसदिति पक्षात्स्यात्स्यादसदिति मिलितं पक्षद्वयं न भिद्यत इत्यर्थः । युगपत्सर्वभङ्ग्यङ्गीकारपक्षे स्यात्सदसदिति तृतीयपक्षाङ्गीकारेणैव स्यात्सत्स्यादसदित्याद्यपक्षद्वय-याङ्गीकारासिद्धेः पुनस्तत्स्वीकारो व्यर्थः । तत्पारित्यगे च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारमङ्ग इति भावः ॥ द्वितीय इति । सत्त्वपक्षाङ्गीकारसमयेऽसत्त्वादिमङ्गानङ्गीकारोऽसत्त्वाङ्गीकारसमये च सत्त्वादिप्रकाराणामनङ्गीकार इति प्राग्विकल्पित द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ व्याहतश्चेत्यपीति । व्याहतं सदेत्युत्तरत्र व्याहतत्वस्यापि कथनादिदमुक्तमित्यवेयेयम् ।

अ० — अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं सदसत्तया ॥ अशेषमाविरुद्धं च निर्माणं व्याहतं सदा ॥ सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिरसग्रहः ॥ स्वव्याहत-त्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि ॥

सु० — एवमभूतस्यापि सप्तभङ्गिगतस्य स्वीकारोऽतिप्रसङ्गो चाह ॥ अनिहायेति । अशेषमाविरुद्धं वदत इत्यस्योपपादनं व्यवस्थितया सदसत्तया प्रमाणाप्तनियममतिहायेति । सर्वे प्रकारा यस्य विश्वस्य तत्तथोक्तम् । सर्वथासौ प्रकारश्चेति वा । ननु क्रमानेकान्ते तावत्कालभेदेन न व्याधातः । अक्रमानेकान्तेऽपि रूपभेदेनेत्यत उक्तं सदा सर्वप्रकारं वदत इति । सदेति रूपाभेदस्याप्युपलक्षणम् । अयमाशयः । यदि क्रमेण वा रूपभेदेन वाऽनेकप्रकारत्वम् । तदा नायमनेकान्तवादः समर्थनीयः । सर्वैरपि

वादिभिरङ्गीकृतत्वात् । न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वणोऽस्ति । यं प्रत्यनेकान्त-
वादावतारः सङ्गच्छेत । केवलं क्षणभङ्गो वाऽत्यन्तसत्कार्यवादो वाऽवस्थावस्थावतोरत्यन्तभेदो वाऽपाकर्णीयः । अतोऽ-
नेकान्तवादभवतारयता क्षपणकेन सदा रूपाभेदेनैव सर्वप्रकारकत्वमित्येव वक्तव्यम् । तथा च न व्याघातनिस्तार इति ।
अशेषमाविरुद्धं सदा सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिः स्यात् । निर्माणं च सदा सर्वप्रकारं वदतोऽमग्रहोऽप्रामाणिकस्वीकारः
स्यात् । व्याहतं सदा सर्वप्रकारं वदतः स्वव्याहतत्वं स्यादिति योजना । दृष्टहानाद्यनुषङ्गिदोषान्तरसङ्ग्रहार्थमित्याद्या
इत्युक्तम् । हिशब्दः सर्वत्र प्रसङ्गहेतुस्त्वचनार्थः । अयमर्थः । यदि प्रमाणविरुद्धमपि सर्वप्रकारत्वं विश्वस्य स्वीक्रियते तदा
दहनशैत्यं वा गवालम्भादेर्धर्मसाधनत्वादिकं (वाऽ) चाङ्गीकार्यं स्यात् । प्रमाणविरोधेन प्रतिपक्षनिराकरणं च न स्यात् ।
किन्तु प्रत्यभिज्ञादिविरुद्धमपि क्षणिकत्वादिकमङ्गीकर्तव्यं स्यात् । अविशेषात् । यदि चाप्रामाणिकमपि सर्वप्रकारत्वसुरीक्रियते
तदा खरविषाणादिकं वा गोमांसादिभक्षणस्य धर्मसाधनत्वं चोरीकर्णीयं स्यात् । प्रमाणाभावेन परमतनिरासोऽपि न कार्यः
स्यात् । तदप्यभ्युपगमनीयमेव भवेदविशेषात् । तथा च दूष्योपादेयहीनस्य शास्त्रनिर्माणमपि न स्यात् । यदि च व्याहत-
मपि सर्वप्रकारत्वमङ्गीकुर्वीत । तदा मातुरपि वन्ध्यात्वं जिनोपादेशस्य प्रमाणतयाऽभ्युपगतस्याप्यप्रामाण्यं बद्धस्यापि मुक्तत्वं
मुक्तस्यापि बद्धत्वं सिद्धस्यापि रागित्वं श्वपचस्यापि सिद्धत्वमित्यादिसर्वमप्यङ्गीकुर्वीत । अन्यथाऽनेकान्तभङ्गप्रसङ्गात् ।
एवञ्च न शास्त्रप्रणयनप्रयासः कार्यः । मत्तोन्मत्तादिभिरैवास्य कृतत्वादिति ॥ ७७ ॥

टि०— प्रमाणविरुद्धत्वस्याशेषमाविरुद्धं वदत इत्यनेनैव कथनादप्रामाणिकत्वस्य च निर्माणमित्यनेनैव कथनादतिहाय प्रमाणाप्तमित्यादि-
भाष्यखण्डस्य वैध्यर्थमित्यत आह ॥ **अशेषेति** । अन्यपदार्थप्रधानत्वेन बहुत्राहेजवन्यत्वात्तदाश्रयणमनुपपन्नमित्यरुचेराह ॥ **सर्वश्चासाविति**

सु० — एवं विश्वस्य क्षपणकोक्तं सर्वप्रकारत्वं निराकृत्य तदुक्तमर्थान्तरमपि निराकर्तुमनुवदति ॥ वक्त०नि । क्षपणक
 इति वर्तते । स्वप्रभं स्वप्रकाशं देहस्य मानं परिमाणमिव मानं यस्यासौ तथोक्तः । अत्र देहमानन्त्वमेव विप्रतिपन्नोऽर्थः ।
 स्वप्रभत्वं तु सम्मतमेवास्माकम् । यद्वा स्वप्रभमिति क्रियाविशेषणम् । त्रिना प्रमाणेन स्वीयया प्रभयोत्प्रेक्षयैव वक्त०ति ।
 अथवाऽनेन देहपरिमाणत्वे जैनोक्तं प्रमाणाभासमनुवदति । तत्र स्वशब्देन स्वीयो देह उच्यते । तत्र प्रभा यस्यासौ तथोक्तः ।
 तथा च प्रयोगः । देवदत्तात्मा तेदेह एव तत्र सर्वत्र च विद्यते । तत्रैव तत्र सर्वत्र च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् ।
 यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते । स तत्रैव तत्र सर्वत्र च विद्यते । यथा देवदत्तगृह एव तत्र सर्वत्रैव
 चोपलभ्यमानस्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः । तथा चायं तस्मात्तथेति । अन्यथा कमनीयतनयालिङ्गने सर्वत्राल्हा (दाक)
 दकरस्य स्वसुखस्याननुभवप्रसङ्गः । तथा च सर्वाङ्गीणरोमाश्चादिकार्यानुदयः स्यादिति । यद्वा प्रदीपस्यैव स्वानपायिनी प्रभा
 यस्यासौ स्वप्रभ इति । अत्रात्मनः कायपरिमाणत्वनिरासार्थं सूत्रम् ॥ ३० एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ३० ॥ इति । तस्य तात्प-
 र्यमाह ॥ तदपीति । कुतः । अकात्स्न्यादिप्रसङ्गादिति शेषः । पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्यात्मनः कर्मविपाक-
 वशाद्भजगवयादिदेहप्राप्तौ तत्राकात्स्न्यं स्यात् । गजादिदेहगतस्य च तत्परिमाणस्य पिपीलिकादिदेहदतिरेकः स्यादित्युभयथा
 कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरेवेति । एतदर्थत्वेन वा नानाशरीरेष्विति वाक्यं योज्यम् । तत्रान्यथाभवादिति कायपरिमाणत्वा-
 भावापत्तेरित्यर्थः । स्यादेतत् । यं यं देहं प्राप्नोत्यात्मा तत्तत्परिमाणो भवत्यतो नोक्तदोष इत्याशङ्कानिरासार्थं सूत्रम्
 ॥ ३० न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ३० ॥ इति । तस्य तात्पर्यमाह ॥ तदप्यलमिति । चित्तस्थं परिमाण-
 पर्यायं तच्छब्देन परामृशति । नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवादिति स्थूलमूक्षमशरीरेषु प्रवेशात्स्थूलमूक्षमपरिमाणोपजनने सति

परिमाणतद्वतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादात्मन एवमन्यथाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

टि०— स्वप्नं देहमानमित्यनुवाददुभयमपि विप्रतिपन्नमिति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ अत्रेत्यादिना । एवं तर्हि स्वप्नममित्यनुवाद-
वैयर्थ्यमित्यपरीषात्तदेवं स्वप्नकाशत्वनुवादपरं किन्तु देहमानत्वस्य स्वोपेक्षामात्रमूलकत्वाभिधानमेवेति न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन तत्परतया
योजयति ॥ यद्वेति । परेणानुमानावष्टम्भनैवात्मनो देहमानत्वसमर्थनात् स्वोपेक्षामात्रमूलकत्वाभिधानत्वमपि तस्य युक्तमिति पूर्वत्रापरितोषात्परा-
भिप्रेतानुमानसमर्पकतयाऽपि तद्वाच्ये ॥ अधवेति ॥ अनुवदतीति । सूचयतीत्यर्थः । कोऽसौ जनैकोतो देहमानत्वसाधकः प्रमाणाभासो
यत्सूचकतया स्वप्नममित्यस्य सार्थक्यमित्यतस्तमाह ॥ तथा चेति ॥ तदेह एवेत्यादि । अत्रात्मनो व्याप्तत्वासिद्धयाऽन्यन्तरवारणायाद्य एवकारः ।
अणुत्वसिद्धयाऽन्यन्तरवारणाय सर्वत्रेयुक्तम् । व्याहृतिपरिहारायोक्तं तत्रेति । एवमप्रेऽपि हेत्वादौ तत्रेत्युक्तिव्याहृतिपरिहारायेति ज्ञातव्यम् । देहा-
पेक्षया किञ्चिन्मनमध्यमपरिमाणसिद्धिव्युदासायान्य एवकारः । सर्वत्रैव नात्र सङ्कोच इत्यर्थः । एवञ्च युक्ताऽऽत्मनो देहमानत्वसिद्धिः । हेतौ तु घटाद्यव-
च्छिन्ने आत्मानि सुखाद्यनुभवभावानामेवासिद्धिवारणाय तत्रेति । तदेह एवेत्यर्थः । तत्र सर्वत्रोपलभ्यमानशब्दाश्रयेऽपरिच्छिन्नदेहगताकाशे व्यभिचारवारणा-
याद्य एवकारः । स्वासाधारणस्पर्शाधारतयोपलभ्यमाने देहाव्याप्ते प्राणवायौ व्यभिचारवारणाय सर्वत्रेयुक्तम् । चरमेवकारस्तु सर्वत्रैव न सङ्कोच
इति ज्ञापयन्तस्तसङ्कोचशङ्कया प्राणवायवैव व्यभिचारवारणायेति द्रष्टव्यम् । अत्र दृष्टान्ताभावेन विशेषतो व्याप्त्यसम्भवात्सामान्यव्याप्तिं दर्शयति ॥
यो यत्रेति । अत्र गृहे विद्यमानाकाशे व्यभिचारवारणायाद्य एवकारः । गृहकदेशे वर्तिनि स्तम्भादौ तद्वारणायोक्तं तत्र सर्वत्रेति । सर्वशब्दे
सङ्कोचशङ्कया तद्वर्तिनि तादृशवस्तुविशेषे व्यभिचारपरिहारायान्य एवकारः । प्रदीप इत्यनन्तरं तत्रैव तत्र सर्वत्रैव विद्यत इति शेषः । प्रदीपो
यद्यप्येकदेशवस्तैव तथाऽपि तदभिन्नप्रमायाः सर्वत्र विद्यमानत्वात्तदभिप्रायेण तत्र सर्वत्र विद्यमानत्वोक्तिरित्यमिति ज्ञातव्यम् । उपनयनिगमने
दर्शयति ॥ तथा चेति । अप्रयोजकतामाशङ्क्य हेतुच्छिन्नेरेव विपक्षे बाधकत्वात् तद्वकाश इति भावेनाह ॥ अन्यथेति ॥ आलहा-
देति । अत्रालहादशब्दो विकासरूपविकारपर इति ज्ञातव्यम् ॥ सुखेति । अनेन मूले प्रमाशब्दः सुखानुभवपर इत्युक्तं भवति । अत्रापीष्टा-

पत्तिमाशङ्क्याह ॥ तथा चेति । भौतिकं त्वेव रूपादीत्युत्तरानुव्याख्यानप्रवृत्त्यौपाधिक्यतयाऽपि स्वप्रभमित्येन द्वाह्याति ॥ यद्वेति । अनेन प्रमाशब्दः पक्षे दृष्टान्ते च कान्तिविशेषपर एवेत्युक्तं भवति ॥ ॐ एवञ्चात्माकात्स्न्यम् ॐ ॥ अकात्स्न्यदित्यादिपदेनातिरेकपरिग्रहः । अनेन सूत्रेऽकात्स्न्यपदमतिरेकस्याप्युपलक्षणमित्युक्तं भवति । तद्व्यसङ्गमेव विवृणोति ॥ पिपीलिकादीत्यादिना । उक्तयोजनायां शेषः पूर्णीयो भवतीत्यपरितोषादाह ॥ एतदर्थत्वेनेति । एतदर्थत्वेनापीत्यर्थः । न च पर्यायादित्युत्तरसूत्रव्याख्यानशेषस्वस्यापि सद्भावाद्वाशब्दः ॥ इत्यर्थ इति । अत्र पक्षेऽन्यथापरिणामरूपान्यथाभावस्य तदर्थत्वासम्भवादिति भावः ॥ नोक्तदोष इति । नाकात्स्न्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ ननु परिमाणपर्यायस्य पूर्वत्राप्रकृतत्वात्कथं प्रकृतपरामर्शिनो तच्छब्देन तस्य परामर्श इत्यतो ग्रन्थोक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिस्थत्वेन प्रकृतत्वसम्भवाद्युक्तस्तस्य परामर्श इत्याशयेनोक्तं ॥ चित्तस्थमिति । ननु नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभावादिति किं नानाशरीरप्रवेशो नात्मनोऽन्यथाभावसाधनमभिमतं तदापादनं वा । नाद्यः । तथा सति बाधापसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सिद्धान्त इव पूर्वपक्षेऽपि नानाशरीरप्रविष्टस्यात्मनोऽन्यथाभावाभावसम्भवेनाप्रयोजकत्वापातात् । न च नानाशरीरप्रवेशो नापादकः किन्तु परिमाणान्यथाभाव एव । तथा च यदात्मा परिमाणान्यथाभाववान्स्यात्तर्ह्यन्यथाभाववान्स्यादिति तर्कशरीरमत्र विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति मूले आपादकानुक्तिप्रसङ्गेन न्यूनत्वापातात् । तदध्याहाराभिप्राये च नानाशरीरेषु प्रवेशादित्यस्य वैध्यधर्थापातात् । न चास्य परिमाणान्यथाभावोपपादकत्वादेतद्वलैनैव तल्लामात्र वैध्यधर्थादिकमिति वाच्यम् । तथाऽपि परिमाणनिष्ठेनान्यथाभावोनात्मनस्तदापादनस्य चोपपादान्नाप्युच्यस्य शूलप्राप्तिवदुक्तत्वेन तेन तदापादनानुपपत्तेरित्याशङ्क्येदमापादनमेवेत्यभिप्रेत्य तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारं सूचयंस्तदुपपादयति ॥ नानाशरीरे-
ष्वित्यादिना ।

अ०— अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः ॥ तन्मते तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितम् ॥ नानित्यताऽश्मयक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः ॥ लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने क्वचित् ॥ औत्तम्योत्तमक्रयं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्मादनित्यता ॥

भौतिकं त्वेव रूपादिव्याप्तं साधेन नो मते ॥ नैवं तस्यान्यथाभावो यस्यानियत्त्वमीरेतम् ॥ रूपादियुक्तस्य तथा अगन्नाशित्वसिद्धये ॥ व्याख्या
तयाऽन्यथाभावादात्मनो नित्यता भवेत् ॥

सु०— अस्त्वात्मन एवान्यथाभावस्ततः को दोष इत्यत आह ॥ अन्यथेति । स्थितिर्व्याप्तिः । तन्मते जैनदर्शने ।
अङ्गीकृतेति शेषः । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ तदिति । यत एवं व्याप्तिर्यतश्चान्यथाभाववित्त्वमङ्गीकृतं तत्तस्मादात्मनोऽ-
नित्यत्वमापततीति शेषः । अत्र दृष्टान्तः पुद्गलस्येति । इवशब्दोऽध्याहार्यः । पुद्गलस्य देहस्येवेति । यद्वा पुद्गलशब्दो जरज्ज-
नैरात्मवाचित्वेन स्वीकृत इत्यत्रात्मवाची । यद्वा स्वमतेनायमात्मनि प्रयुक्तः । यथाऽऽहुः । पुद्गलो निरयं गिरिञ्जिति । नन्वव-
स्थापर्यायरूपेणाप्यात्मनोऽप्यनित्यत्वमङ्गीक्रियत एव । तत्कथमापादनमित्यतो वा पुद्गलस्य देहस्येवेत्युक्तम् । यथा
देहस्य देहाकारनामपरित्यागेन भस्मीभावलक्षणानित्यत्वं तथाविधमात्मनोऽप्यापाद्यत इति । नन्वन्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वेन
व्याप्तिर्नास्ति परमाण्वादौ व्यभिचारात् । तत्कथमापादनम् । मैवम् । परिमाणव्यत्ययलक्षणस्यान्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्व-
व्याप्तत्वेन देहादौ दृष्टतया तद्वतोऽप्यात्मनस्तथाविधानित्यत्वस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । तदिदमुक्तमनिवारितमिति । नन्व-
स्मन्मतवद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽन्यथाभावोऽस्त्येव सुखदुःख्याभ्यामुक्त्वाभ्युपगमात् । अन्यथाभाविनश्च देहादेरनित्यतोप-
लब्धात्तस्माद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽनित्यता दुर्वीरित्यत आह ॥ नेति । अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनः प्रसज्यत इति शेषः । तत्कथ-
मित्यत आह ॥ चैतन्यादेरिति । अस्मन्मत इति वर्तते । अनित्यतेति च । तुशब्दोऽवधारणे । अस्मन्मते चैतन्यादेर्लक्षणस्य
निवृत्तावेव विशेषिणो लक्षणवतोऽर्थस्यानित्यता स्यात् । न तु जैनानामिवान्यथाभावमात्रेण । एतदुक्तं भवति । यस्य वस्तुनो
यल्लक्षणं तन्निवृत्तिरूपोऽन्यथाभाव एव तदनित्यतानिग्रन्धनं नान्यथाभावमात्रमिति । एवं तर्हि शब्दादिलक्षणभावाद्भगनादीनां

महाप्रलये विनाशः स्यात् । चेष्टाश्रयत्वाभावाच्छरिरस्य सुत्यादौ विलयो भवेदित्यत उक्तं विशेषिणो लक्षणस्येति । विशेष-
वतो लक्षणस्य न तु लक्षणमात्रस्येत्यर्थः । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ नेति । तदिति सामान्येन वाक्यार्थं परामृशति ।
अनित्यत्वकारणत्वेनोक्तं विशेषिणो लक्षणस्य निवर्तनं चेत्तने क्वचिदपि न स्यात् । अतस्तस्यानित्यताऽपि न स्यात् । यद्वा
तदिति लक्षणपरामर्शः । चेत्तने वर्तमानं क्वचिन्न निवर्तत इति शेषः । विशेषिणो लक्षणस्य निवृत्तौ लक्ष्यस्यानित्यता स्यादित्युक्तम् ।
तद्विशदयति ॥ ओतेति । ओतप्रोतात्मकत्वं नाम तन्तूनां संयोगविशेषः पटे लक्षणातिशेषः । अङ्गसंस्थितिः करचरणाद्यङ्गानां
सान्निवेशविशेषः । आदिशब्दः प्रकारवचनः । अनित्यता लक्ष्यस्येति शेषः । यात्रलक्ष्यभाविना लक्षणानां निवृत्तिरेव लक्ष्यानि-
त्यत्वनिमित्तम् । तादृशं चात्मनश्चैतन्यम् । तच्च कदाऽपि न निवर्तते इति कथं तस्य विनाशप्रसङ्ग इति । यदुक्तमात्मा
स्वप्न इति तदप्यसत् । प्रभावतः प्रदीपादेरिव रूपस्पर्शापत्तेः । रूपादिमत्त्वाच्च विनाशित्वापत्तेः । यद्रूपादिमत्तदनित्य-
मिति परैरेव व्याप्तेरङ्गीकृतत्वात् । ननु सिद्धान्तेऽप्यात्मनो रूपादिमत्त्वमङ्गीक्रियत एव । रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति
व्याप्तिश्च । रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादित्युक्तत्वात् । तत्कथमनित्यत्वपरिहार इत्यत आह ॥ भौतिकं त्विति ।
तुशब्दो विशेषार्थः । स एव भौतिकमिति विवृतः । न रूपादिमात्रमित्येवार्थः । न च भौतिकं रूपादिकमात्मन्यास्ति ।
तस्मान्नानित्यताप्रसङ्ग इति भावः । यथा भवद्भिरन्यथाभावो विशेष्यते । यात्रलक्ष्यभाविशेषलक्षणव्यावृत्तिरूपोऽन्यथाभावोऽ-
नित्यत्वव्याप्त इति । रूपादिमत्त्वं च भौतिकत्वेन । तथाऽस्मन्मतेऽपि विशेषणप्रक्षेपे नोक्तदोष इत्यत आह ॥ नैवमिति ।
तस्य क्षणकस्य मते नैवमन्यथाभावो रूपादिमत्त्वं च विशेष्यते । किन्तु सामान्यमेवानित्यत्वव्याप्ततयाऽङ्गीक्रियते ततो
नोक्तदोषपरिहार इत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ अन्यथेति । भूभूधरादेर्जगतो नाशित्वसिद्धये यस्यान्यथाभावस्तस्यानि-

त्यत्वमीरतं क्षपणकेन । तथाशब्दः समुच्चये । रूपादियुक्तस्याप्यनित्यत्वमीरितमिति । यद्वा यद्रूपादियु(क्तं) तत्तत्तथाऽ-
नित्यमीरितमिति योजना । तस्येत्यस्य यस्येत्यनेनान्वयः । अन्यथा तु यच्छब्दश्रवणात्तच्छब्दाध्याहारः । पूर्ववाक्यात्तस्ये-
त्यनुवर्तते वा । एतच्चोपपादयिष्यते । उक्तमुपसंहरति ॥ व्याप्त्येति । यदन्यथाभावि तदनिर्त्यं यच्च रूपादिमत्तदनित्य-
मिति व्याप्त्या । अन्यथाभावादित्युपलक्षणम् । रूपादिमत्त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्यादेतत् । सम्प्रतिपन्नव्याप्तिरुक्त्याप्यारोपणा-
निष्टव्यापकारो(पः)पणं तर्कः । अत्र च न चेद्वाप्तिः सम्मता कथं तर्हि तर्कत्वम् । भवम् । व्याप्यवद्भासेरपि पराम्युप-
गतत्वेऽपि तर्कत्वाविरोधात् । एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्भवावपि न दोषः । वक्ष्यति चैतत् । परन्यायैस्तु दूषणमिति ।

टि०— व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाह ॥ स्थितिर्व्याप्तिरिति ॥ ततोऽपि किमिति । व्याप्यङ्गीकारमात्र-
स्यादोषत्वादिति भावः । आत्मनोऽन्यथाभावेन देहस्यानित्यत्वप्रसङ्गं चोपपत्त्यान्माण्डव्यस्य शूलरोपणवदयुक्तम् । देहस्यानित्यत्वाङ्गीकारादिष्टा-
पादनं चेत्यतोऽत्रात्मनोऽनित्यत्वस्यापाद्यमानत्वाच्च दोषद्वयमपीत्याभिप्रेत्य तदापादनसिद्धयर्थमनुरूपं शेषं पूरयति ॥ आत्मन इति । अत्रात्मन
आपततीत्येतावान् शेषो द्रष्टव्यः । तर्हि तावदेव चारितार्थान्मूले पुद्गलस्येत्यस्यानर्थक्याशङ्क्य तर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तोपदर्शनार्थत्वाच्चानर्थक्य-
मित्याभिप्रेत्य तदुपदर्शकतया तद्वोजयति ॥ अत्र हृष्टान्त इति । पुद्गलस्येत्येतावन्मात्रस्य तदुपदर्शकत्वातुपपत्तेराह ॥ इवशब्द इति ।
अत्र पक्षे आत्मन इति शेषः । इवशब्दाध्याहारश्च कर्तव्यो भवतीत्यर्थातोषादाह ॥ यद्वेति । अत्रापि जरज्जैरनीत्याश्रयणं कर्तव्यं भवतीत्यपरी-
तोषादाह ॥ यदि वेति ॥ तत्कथमपादानमिति । अनिष्टप्रसङ्गनत्वाभावादिति भावः ॥ अतो वेति । अतश्चेत्यर्थः । अनेनात्र पुद्गलस्ये-
त्यावर्तते । तत्र श्रुतस्यात्मार्यत्वमावर्तितस्य देहार्थत्वमिवशब्दाध्याहार्य इत्युक्तं भवति । देहस्यैवेत्युक्तमेवोपपादयति ॥ यथेति ॥ तथाविधमिति ।
तथा च तादृशानिश्चयानभ्युपगमादात्मनो नेष्टापत्तिरिति भावः ॥ परमाणवादाविति । तत्र प्रदेशविशेषसंयोगादिरूपस्यान्यथाभावस्य सत्त्वेऽपि

विवक्षितानित्यत्वाभावादिति भावः ॥ तत्कथमिति । व्याप्तिविकलस्य तर्कस्याभासत्वादिति भावः ॥ परिमाणव्यत्ययेति । नन्वत्र कीदृश-
 श्रान्यथाभाव इत्याद्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाऽन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तिमिद्वेः परिमाणव्यत्ययलक्षणस्येति तद्विवरणमनर्थकम् । न च परमा-
 णवादौ व्यभिचारपरिहारार्थं तत् । तन्नित्यत्वासिद्धेः । सिद्धत्वे वा पक्षसमत्वेनैव तत्परिहारसम्भवात् । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा वक्ष्यमाण-
 व्याप्तावपि तत्र व्यभिचारापातादिति चेन्न । अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तावपि प्रकृते आपादकतया विवक्षितस्य परिमाणान्यथात्वस्याभावेनैव
 व्यभिचारपरिहारसम्भवे किं पक्षतुल्यत्वादाश्रयणेनेति भावेनैतदप्रत्युपपत्त्या वक्ष्यमाणविरोधासम्भवात् । ननु नानित्यताऽस्मत्पक्ष इत्यादिनोत्तरग्रन्थे-
 नात्मनोऽनित्यत्वाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च परं प्रत्युद्भावितस्य दोषस्य स्वपक्षेऽपि समानत्वात्स्वव्याहृतत्वेन जात्युत्तरस्वशङ्कानिवारणार्थं
 तदिति वाच्यम् । स्वपक्षे आत्मनोऽन्यथाभावस्यैवाभावेन तदप्रवृत्त्युपपत्त्या स्वव्याप्ताप्रसरादित्यतोऽन्यथाभावप्रसङ्गनक्रयनेन तदुपपादनपूर्वकं स्वपक्षे
 दूषणसाम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ उच्चनीचत्वाभ्युपगमादिति । विकासरूपस्योच्चत्वस्य सङ्कोचरूपनीचत्वस्य च परिमाणा-
 न्यथात्वाभावेऽसम्भवाद्द्विवक्षितान्यथाभावसिद्धिरिति भावः ॥ तस्मादिति । अन्यथाभाविनोऽनित्यत्वनियमादात्मनश्चान्यथाभावित्वादित्यर्थः । यद्यपि
 वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यताप्रयोजकत्वात्परिमाणव्यत्ययभावेऽन्यथाभावमात्रेणैवात्मनो नित्यत्वशङ्का सम्भवयेत् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य
 परिमाणव्यत्ययलक्षणान्यथाभावस्य तत्रयोजकत्वं तदुत्पादनं कृतमित्यवधेयम् ॥ वर्तत इति । अनुवर्तत इत्यर्थः ॥ अनित्यतेति चेति ।
 वर्तत इत्यनुवर्तते । अन्यथाभावमात्रस्य तत्र प्रयोजकताव्यावृत्तये मूले तुशब्द इत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ तुशब्द इति ॥ विशेषवत इति ।
 स्वरूपभूतस्येत्यर्थः ॥ न त्विति । शब्दादिकं च यावद्वक्ष्यमाविलक्षणमिति न तन्निवृत्त्या गगनादिनिवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । ननु लक्षणस्य
 निवृत्तौ त्विति प्रकृतत्वात् सा चेतने कुत इति स्त्रीलिङ्गेन तच्छब्देन निवृत्तिपरामर्शो युक्तः । तदिति नपुंसकेनेति तु कथं तत्परामर्श इत्यतो नायं निवृत्ति-
 परामर्शः किन्तु सामान्येन चैतन्यादेर्विशेषिण इति पूर्ववाक्यार्थपरामर्श इति न नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ तदिति । तच्छब्दपरा-
 मृष्टव्यं पूर्ववाक्यार्थं दर्शयन्नेव तद्वाक्याभिप्रायमाह ॥ अनित्यत्वेति । अनेन मूले तच्छब्दशेषलक्षणनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तानित्यतायाश्च परामर्शक

इयुक्तं भवति । सामान्येन वाक्यार्थपरामर्शकत्वे तच्छब्दस्य तदिति नपुंसकं क्लृप्तं भवतीत्यतस्तत्स्वारस्याय पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । तद्धीनेनानि-
त्यत्वप्रयोजकस्य स्वरूपलक्षणविनाशस्यापमन्यभावाभादनित्यत्वाभावसमर्पकता न स्यादित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तत्समर्पकतां दर्शयति ॥ अनेन
इति । विशदयतीति । ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । विशेषिलक्षणस्य शृङ्गाप्राहकतया स्वमुखेनैव कथनादस्य पूर्वविवरणत्वमिति
द्रष्टव्यम् । आदिशब्दस्य प्रभृत्यर्थत्वे लक्षणमात्रनिवृत्तिरेव लक्ष्यानित्यतानिमित्तत्वप्राप्तेरात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गतादवस्थादाह ॥ आदिशब्द इति ।
कोऽसौ प्रकारोऽयमादिशब्दो वक्तृत्वतस्तत्पददर्शयन्नेव वाक्यतात्पर्यमाह ॥ यावदिति । ननु भौतिकं त्वेव रूपादित्युत्तरग्रन्थे रूपादिमात्रस्यानि-
त्यत्वव्याप्त्यभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च रूपादियुक्तत्वेऽनित्यत्वं नास्तीति प्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतो-
पयोगादर्शनेनानर्थक्यापरिहारात् । न च परपक्षे प्रसङ्गितदोषस्य स्वपक्षे साम्याभावोपदर्शनार्थवान्वानर्थक्यमिति वाच्यम् । रूपादियुक्ततयाऽऽत्मनोऽ-
नित्यतायाः पूर्वमप्रसङ्गितत्वेन स्वपक्षे तत्साम्यशङ्काया अनुदयात् । न चैतददुरोधेन परपक्षेऽप्येतदोषस्य वक्तव्यतायां तात्पर्यं कल्प्यम् । रूपा-
दिमत्त्वस्य तं प्रत्यसिद्ध्या तेन तदनित्यत्वरस्यापादायितुमशक्यत्वात् । न च रूपादिमत्त्वमभ्यापादाभिमित्यत्र तार्यम् । प्रसज्जकाभावेन तदापादना-
योगादित्यतः स्वपक्षे तदोषसाम्यशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तच्छब्दकाप्रसङ्गकतया परपक्षे रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वापादनं विवक्षुरापादकासिद्धि-
परिहाराय तत्प्रसङ्गकं तावदुपदर्शयति ॥ यदुक्तमिति । अनेन स्वप्नभमित्यनेनोक्ता कान्तरेव रूपाद्यापादिकेत्युक्तं भवति । एतच्च प्रदीपस्यैव
स्वानपाधिनी प्रभा यस्यासौ स्वप्न इत्यन्तिमव्याख्यानमनुरुध्य द्रष्टव्यम् ॥ प्रदीपादेरिवेति । अनेन तर्कमूल्यात्परेमाद्यात्तर्कामसोऽयमिति
शङ्कापरिहृता भवति । इष्टापरिं परिहरति ॥ रूपादीति । एवं शङ्काप्रसज्जकमुक्त्वा तत्साम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वेति । श्यामावदाताः शतपत्र-
लोचना इत्युक्तेरिति भावः ॥ व्यासिश्चेति । अङ्गीक्रियत एवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ विशेषणप्रक्षेप इति । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणनिवृत्तिरूपस्य
भौतिकत्वरूपस्य च विशेषणस्य प्रक्षेप इत्यर्थः । रूपादियुक्तस्येत्युक्तं पदमाश्रित्य व्याख्यातम् । इदानीं रूपादियुक्तस्येति पदभेदमाश्रित्य व्याचष्टे ॥
यद्वेति ॥ योजनेति । इयं च यतच्छब्दाध्याहारमनित्यत्वमिति प्रकृतेऽपि योग्यत्वात्तथेत्यस्यानित्यमात्रप्रत्यं चाश्रित्य कृतेति द्रष्टव्यम् । एवं योजनायां

तस्यैतस्यानपेक्षितत्वाद्द्वैध्यमित्यतो यस्यान्यथाभावोऽनित्यत्वमीरितमिति पूर्ववाक्यस्थेन तस्यैतस्यान्वयान्नानर्थक्यमित्याशयेनाह ॥ नस्ये-
त्यस्येति । तर्हि कथमेकपदत्वेन व्याख्यानम् । तत्पदाश्रवणेन निराकाङ्क्षत्वालमादित्यत आह ॥ अन्यथा त्विति । एकपदत्वेन व्याख्यान
इत्यर्थः ॥ यच्छब्दश्रवणादिनि । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धत्वादिति भावः । अध्याहारस्यानुवृत्त्यपेक्षया जघन्यत्वाच्चैवं तस्येति पूर्ववाक्यात्तस्ये-
त्यस्यानुवृत्तिसम्भवेनाध्याहारकल्पनमयुक्तमित्याशयेनाह ॥ पूर्व्वेति । नन्वन्यथाभावमात्रस्य रूपादिमत्त्वमात्रस्य चानित्यत्वेन व्याप्तिः परामिता । न
तु विशिष्टस्यान्यथाभावस्य विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्य च तेन व्याप्तिरिति पूर्व्वमुक्तं तत्कुन इत्यत आह ॥ एनच्चेति । अविशिष्टस्यैवान्यथाभावोदेर-
नित्यत्वेन व्याप्तिरित्येव कीदृशाश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यत इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः । अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः । तन्मते
तदनित्यत्वं पुद्गलस्य निवारितमित्यादिनोक्तस्यैव व्याख्या तयाऽन्यथाभावादित्यादिनोत्तरत्राभिधानात्पौनरुक्यमित्याशङ्क्योपसंहारार्थत्वात्तस्य न तदिति
भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ उक्तमिति ॥ सम्प्रतिपन्नोति । उभयसम्प्रतिपन्नेत्यर्थः । एतच्च व्याप्यस्वरूपसङ्कर्तनं न लक्षणान्त-
र्गतम् ॥ व्याप्यारोप इति । व्याप्याङ्गीकार इत्यर्थः । अन्यथा धूर्लीपटले धूमध्वमानन्तरं बन्धनुभित्तिस्थले यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न
स्यादिति तर्के निरभिक्तत्वं वस्तुतः सत्त्वेन तत्रारोपाभावादव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ अनिष्टेति । अनिष्टस्य बन्धभावव्यापकस्य धूमाभावादः
प्रसङ्जनमित्यर्थः । अत्र जलहृदे निर्धूमत्वापादनव्यावृत्त्यर्थमनिष्टेति । शब्दो यवानित्यः स्यात्तर्हि सावयवः स्यादित्यादिव्युदासाय व्यापकेति । शब्दो
नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वव्यापकस्य मीमांसकं प्रत्यनिष्टस्यानित्यत्वस्य साधनेऽतिप्रसङ्गव्युदासाय प्रसङ्जनमित्युक्तम् । प्रसङ्जनं च न तर्कः ।
तस्यैव निरुच्यमानतयाऽऽत्माश्रयप्रसङ्गात् । किन्तु आपादनं प्रसङ्गः । आपादनमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमित्युक्तदोषः । आपादनमङ्गीकर्त-
व्यतया ज्ञापनमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् ॥ अत्रेति । अविशेषितेऽन्यथाभावादानित्यत्वेन व्याप्तिर्न सम्मता चेद्ब्रवतामित्यर्थः ॥ कथ-
मिति । असनोऽन्यथाभावादुपादिमत्त्वाच्चानित्यत्वं स्यादित्यनित्यत्वप्रसङ्जनस्योक्तत्वरूपतर्कलक्षणानाक्रान्तत्वात्तत्त्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ व्याप्यव-
दिति । यथा स्वपक्षसाधने इदमित्यं न भवतीति परपक्षदूषणे च व्याप्यस्य स्वपरसिद्धपक्षेक्षायामप्यनिष्टोपदर्शनरूपे दूषणे व्याप्यभूतस्यापादकस्य

परसिद्धत्वेनैवापेक्षितं न स्वसिद्धत्वमपि तथा व्याप्तेरुभयसिद्धतायाः स्वपक्षसाधने उक्तरूपदृष्टौ चोपेक्षायामनिष्टोपदर्शनरूपे दृष्टौ व्याप्तेः पर-
सिद्धत्वमेवापेक्षितं न तु स्वसिद्धत्वमपि । ततश्च व्याप्यादेरुभयसिद्धत्वाभावे साधनत्वादिविरोधेऽपि न तर्कविवरोध इत्यर्थः । ननु यदि व्याप्या-
दिपदव्यावर्त्यमस्ति तर्हि कस्यचिदर्थस्याङ्गीकारेऽर्थांतरस्यापादनमिति पद्व्युक्तलक्षणेऽपि व्याप्यादिपदं कर्तव्यं स्यात् । यदि च तन्नास्ति तर्ह्यत्रापि
व्याप्यादिपदं न कर्तव्यं स्यादिति चेन्न ! भावानवबोधात् । सेतिकर्तव्यताकं हि करणम् । तत्र तर्कः करणधर्मा । तस्य व्याप्यादीन्यङ्गानि । तत्र
करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षयाऽङ्गैर्भ्यः पृथक् कृत्य पद्वत्तौ तर्कतयौक्तिः । अत्र तु सेतिकर्तव्यताकस्यैवेति न दोषः । न चैवमत्रोक्तलक्षणाभावेऽपि
पद्व्युक्तलक्षणसत्त्वेनाव्यापकेष्टप्रसङ्गानामपि तर्कत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तर्हि ततोऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न । अङ्गं विना कृतस्य
करणस्य क्रियां प्रत्यजनकताया अङ्गसाच्चिव्याभावेन तदप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ एवमेवेति ॥ व्याप्यादिवदेवेत्यर्थः ॥ क्वचिदिति । पूर्वतो
यदि निरग्निकः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यत्राश्रयस्योभयसम्मततावपि यद्यत्र घटो भविष्यत्तर्हि भूतलभिन्नाददृश्यत्तत्तु दर्शनसामग्रीकत्वादिति तर्के
आश्रयस्योभयसम्मततावपीत्यर्थः । ननु तर्के व्याप्यस्यैव व्याप्तेरपि परसिद्धत्वमेवापेक्षितमाश्रयस्योभयसम्मतत्वमनपेक्षितमित्युक्तं तत्कृतः सिद्धमित्यत
आह ॥ वक्ष्यतीति । तृतीयस्य द्वितीय इति शेषः । न्यायशब्दस्यात्र धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्तपरत्वादिवक्षितसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

अ० — ॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादिविशेषात् ॐ ॥ नित्योर्ध्वगतिरित्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते ॥ अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न
विकृतिश्च सा ॥ कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुयेष्यते ॥ संस्थानापगमश्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदप्यन्त्याभावो यदि मुक्तिश्चतादृशी ॥

सु० — क्षणकोक्तं प्रमेयान्तरं निराकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादिविशेषात् ॐ ॥ इति ।
तत्रान्त्यावस्थितेश्चेत्येतावत्तावद्वाख्याति ॥ नित्येति । अपिशब्दः प्रमेयान्तरनिराकरणसमुच्चयार्थः । चशब्दः परिमाणपर्या-
येण सह समुच्यते । येषां नित्योर्ध्वगतिमुक्तिरिति जैनैः कथ्यते । सा च न कथमात्मनो विकृतिर्भवेत् । भवेदेव । तत्कथम् ।
अलोकाकाशमाप्तस्य । प्राक् लोकाकाशस्थो ह्ययमात्मा निरन्तरोर्ध्वगत्याऽलोकाकाशमाप्नोति । तथा चान्यथाभावादात्मनो

नित्यत्वापत्तिरिति भावः । अनेनान्त्या याऽवस्थितिः सन्ततोर्ध्वगतिलक्षणा । ततश्चात्मनोऽनित्यत्वापत्तिरिति सूत्रखण्डस्यार्थ-
उक्तो भवति । नन्वन्यथाभावमात्रमनित्यस्य प्रयोजकमिति न तावद्भवदीयः पक्ष इत्युक्तम् । नापि मदीयः पक्षः । तत्कथं
प्रदेशविशेषयोगमात्ररूपान्यथात्वेन मुक्तात्मनोऽनित्यत्वप्रसजनमित्यतो जैनपक्षोऽयमिति समर्थयितुं नावस्पृच्छति ॥ कीदृश-
श्चेति । क्षपणकेन हि क्षित्यादेः सर्वस्य नित्यत्वाद्येनेकान्तं समर्थयमानेन द्रव्यपर्यायाभ्यां नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्युक्तम् ।
द्रव्याकारस्य कदाऽप्यनपायान्नित्यत्वम् । पर्यायोऽन्यथाभावस्तस्मादनित्यत्वमिति । तत्र वक्तव्यम् । कीदृशोऽत्रान्यथाभावो
नार्शं प्रति हेतुतयेष्यते । किं संस्थानादिलक्षणाऽपगमरूपो वा साधारणो वेति भावः । आद्यं शङ्कते ॥ संस्थानेति । संस्थान-
ग्रहणं लक्षणोपलक्षणम् । नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्धः । प्रतिषेधति ॥ स नेति । वक्तुं शक्यत इति शेषः । कुतो नेत्यत
आह ॥ स न हीति । यावच्छ्रक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणोऽन्यथाभावो भूसागरादिषु पक्षैकदेशभूतेषु न हीदानीं प्रमितस्ततो
हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं स्यादित्यर्थः । प्रमितत्वे तु तस्यानित्यत्वेऽपि संशयो नास्तीत्यनुमानं व्यर्थमापद्यते । तर्हि द्वितीयोऽ-
स्त्विति शङ्कते ॥ यः कश्चिदिति । पूर्ववदेव सम्बन्धः । अविवाक्षितविशेष इत्यर्थः । एवं तर्हि मुक्तात्मनोऽप्यानित्यत्वा-
पादनं सुस्थितमिति भावेनाह ॥ सुक्तिश्चेति । तादृशी अन्यथाभावस्वरूपा । एवमप्यात्मनो नित्यत्वे भूभूधरादीनामपि
नित्यत्वं स्यात् । अन्यथा हेतोरनैकान्त्यात् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता । उभयनित्यत्वादिति । अवयवोपचयपचयलक्षणोऽन्यथाभा-
वोऽनित्यत्वे हेतुरिति चेन्न । स्फटिकादौ पक्षैकदेशे सन्दिग्धत्वात् । रूपादिमत्त्वं सविशेषणमुपादीयते चेत्को दोष इति चेन्न ।
परस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि परो रूपादिमत्किञ्चिन्नित्यमभ्युपैति । आत्मनस्तु प्रमथा रूपादिमत्त्वमापादितमेव । यद्वाऽऽ-
त्मनो रूपादिमत्त्वं स्वसिद्धान्त एव । रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्यङ्गीकारे पूर्वोक्तानित्यत्वप्रसङ्गो व्याख्यातव्यः ।

टि०— ॥ ॐ अन्त्यावस्थिनेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ प्रमेयान्तरमिति । पूर्वं निरस्तासप्तमङ्गदेहमान-
त्वादैन्यमयमित्यर्थः । भाष्येऽपिशब्दचशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमाशङ्क्यार्थमेदकथनेन तयारिहरति ॥ अपिशब्द इति । सप्तमङ्गादिनिराकरणेन
सहैताशिराकरणस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ परिमाणपर्यायेणेति । परिमाणान्यथाभावेन सह नित्योर्ध्वगतेः समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ सा चेति ।
अनेन न केवलं परिमाणान्यथाभाव एवात्मनोऽन्यथाभावहेतुः किन्तु नित्योर्ध्वगतिश्चात्मनो विद्वत्तिरन्यथाभावहेतुरिति परिमाणपरपार्थीयेण समुच्चय
उपदर्शितो भवति ॥ तत्कथमिति । नित्योर्ध्वगतौ सिद्धयार्थं भवेत्तथाऽन्यथाभाव आत्मनः सैव तु कथं सिद्धयेदित्याशयः । तत्कथमिति तः परमि-
त्यत आहति शेषः । अलोकाकाशमाप्तस्येत्यतः परं चेतीति शेषः । अनेन मूलेऽलोकाकाशमाप्तस्येत्येतन्निर्लोध्वग्युपादकमित्युक्तं भवति । कथमलो-
काकाशप्राप्तिकथनेन नित्योर्ध्वगतिसिद्धिरित्यतस्तमुपादयति ॥ प्रागिति । अस्त्वेवमात्मनोऽन्यथाभावः किं ततस्तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितमिति
प्रागुक्तमतिप्रसङ्गफलतया दर्शयति ॥ तथा चेति ॥ अन्यथाभावमात्रमिति । अविशेषितोऽन्यथाभाव इत्यर्थः ॥ उक्तमिति । नानित्य-
ताऽस्मपक्षे त्वित्यादिनेति शेषः । गुणकर्मदावर्तते संस्थानापगमं विनाऽप्यनित्यत्वसद्भावेन न तस्य तत्र प्रयोजकत्वमित्यत आह ॥ संस्थानग्रह-
णमिति । लक्षणोपलक्षणं यावच्छ्रव्यमाविकक्षणोपलक्षणमित्यर्थः । अन्यथा शब्दादिलक्षणापगमात् । गगनदीनामपि महाप्रलये नाशप्रसङ्गात् ।
अत एव यावच्छ्रव्यमाविलक्षणापगम इत्येवोत्तरानुवाद इत्यवधेयम् । संस्थानापगमः किं पक्षे प्रमितो न वा । आद्ये किं प्रलक्षणे तानुमानागमाभ्यामिति
विकल्पान्मनसि निषायाद्यं प्रत्याह ॥ तर्हीदानीं प्रमित इति । प्रलक्षस्य वर्तमानमात्राहिवाद्भूधरादिषु चेदानीं संस्थानापगमस्यावर्तमानत्वाच्च
तस्य प्रलक्षणे प्रमितिः सम्भवतीति भावः । नेति पक्षं प्रत्याह ॥ तत इति । अनुमानागमप्रमितत्वं प्रत्याह ॥ प्रमितत्व इति ॥ अनुमानं
व्यर्थमिति । संस्थानापगमसाध्यकतयाऽवश्यमनुसरणीयादनुमानादागमाद्वा तदनित्यत्वस्यापि निश्चितत्वादिति भावः ॥ पूर्ववदेवेति । संस्थानापगम-
श्चेदिति वाक्ये नाशहेतुतयेष्यत इति पूर्वानुवृत्त्या यथा सम्बन्धस्तथा यः कश्चिदन्यथाभावो यदीति वाक्येऽपि नाशहेतुतयेष्यत इति पूर्वानुवृत्त्यैव सम्बन्ध
इत्यर्थः ॥ एवमपीति । अन्यथाभाववत्त्वेऽपीत्यर्थः ॥ स्यादिति । अविशेषादिति भावः ॥ अन्ययेति । अन्यथाभावविविशेषेऽपि भूधरा-

दीनामानित्यवमात्मनश्च नित्यत्वमित्यभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । आत्मनैवेति शेषः ॥ **सन्निवृत्तत्वादिति** । परमाणोरप्रत्यक्षत्वेन तदवयवोपचयापचयोः प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । न च निविडावयवत्वात्फटिकादेरवयवोपचयापचयलक्षणान्यथाभावानिश्चया-
 निश्चितासिद्धिरेव किञ्चोच्यत इति वाच्यम् । निविडावयवत्वं न विभागयोग्यावयवत्वं विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु घटादितोऽप्युत्कृष्टकारणापे-
 क्षत्वमेव । न च तद्विशेषाभावः शक्योऽस्माभिरग्रान्तुमिति न निश्चितासिद्धिरत्र वक्तुं तात्पर्यात् । विशिष्टरूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकतायां दोषा-
 नुक्तिर्भाष्ये स्पष्टत्वात्स शिष्यैरेवोद्घातामिति भावेनेत्यभिप्रेत्य स्वयं तं पक्षं दूषयितुमाशङ्कते ॥ **रूपादिमत्त्वमिति** । किमाक्षेपे । न कोऽपि
 दोष इत्यर्थः । व्यभिचारोपाध्योरदर्शनादिति भावः ॥ **परस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति** । विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । न च हेतोर्वैयर्थ्यविशे-
 पणत्वं न दूषणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिहतोरिति वाच्यम् । व्याप्युपयोगितया हि हेतौ विशेषणमुपादीयते वैयर्थ्यं तु विशिष्टस्य व्याप्यत्वाभावाद्धेतु-
 दूषणत्वमेवेति तृतीये वक्ष्यमाणत्वेन तदुपपत्तेरित्याशयात् । स्वमते तद्वैयर्थ्याप्रसक्तेरुक्तं परस्येति । एकपक्षेऽपि दूषणमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्-
 न्यतररीत्याऽपि व्यर्थविशेषणत्वं दूषणमेवंस्वत्रयेयम् । परपक्षवैयर्थ्यमेवोपपादयति ॥ **न ह्यिति** ॥ **उपैतीति** । येन तद्वाराण्य विशेषणमर्थव-
 त्त्यादिति भावः । ननु रूपादिमतोऽध्यात्मनो नित्यत्वं परेणाप्यभ्युपगतमेवेति कथं तदनभ्युपगतोक्तिरित्यतो भवेदेवं यद्यात्मनो रूपादिमत्त्वं परेणा-
 ज्ञीकृतं स्यान्न चैतदस्तात्त्राह ॥ **आत्मनस्त्विति** । न तु परस्य सिद्धान्त इत्येवार्थः । अतो न तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषणमुपादेयमिति
 भावः ॥ **स्वसिद्धान्त एवेति** । स्वस्य जैनस्य सिद्धान्त एवेत्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्येतान्येव व्यभिचारेण रूपादिमत्त्वमात्रस्यानित्यत्वेन सहव्यति-
 पररीत्याऽप्यसिद्धया विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्यैवानित्यत्वप्रयोजकत्वप्रतिरूपमनस्तदभावादेवानित्यत्वात्प्रसङ्गात्कथमविशिष्टव्याप्तिमूलकः प्रागुक्त आत्मानि-
 त्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य केवलं रूपादिमत्त्वमेवानित्यत्वेन व्याप्तमित्यङ्गीकार एवात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गनस्य तत्राभिमतत्वाद्विशिष्टस्य प्रयोजकत्वपक्षे
 तदप्रसक्तत्वपि नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **रूपादिमत इति** । यद्वा भाष्यकारीयाविशिष्टान्यथाभावस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वे दोषोक्तिर्विशिष्ट-
 रूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वपक्षदोषोपलक्षणमित्याभिप्रेत्य तं दोषमुपदर्शयितुं रूपादिमत्त्वमित्यादिशङ्कासमाधानात्मकग्रन्थप्रवृत्तिः । योजना तु पूर्व-

वदेव बोध्या । केचित्तु विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे दोषस्य सत्वेऽपि तस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यमत्राद्वाप्ये कृतरसापक्षे दोषानुक्तिरिति पूर्वग्रन्थार्थ-
मुपगम्य विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे दोषभावादेव तत्पक्षे दोषानुक्तिर्भाष्यकारस्येति पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ स्वसिद्धान्त एवेति । जैनसिद्धान्त
एवेत्यर्थः । ततश्चात्मनोऽपि सप्तभङ्गीरङ्गीकुर्वता परेण रूपदेरङ्गीकारात्तन्मात्रस्यैवानित्यन्वयप्रयोजकतयाऽऽत्मनोऽपि तदापत्त्या तद्यावृत्त्यर्थं भौतिकेति
विशेषणस्यावश्यं ग्राह्यत्वाच्च परपक्षेऽपि विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । तर्हि रूपत्वेनात्मानित्यत्वापादनपरपूर्वग्रन्थविरोधः स्यादित्यनोऽविशिष्टस्य रूपा-
दिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारवादोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात्तस्य वस्तुस्थितिकथनपरेणानेन ग्रन्थेनाविरुद्धत्वादित्याशयेनाह ॥ रूपादिमत् इति ।
ग्रन्थप्रयोजनमाहुः ।

अ०— देहमाने विकारः स्यादिति स्थासूननात्मनः ॥ आह हस्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथात्मनः ॥ अणुदेहस्य जीवस्य गजस्य विकृतिर्हि
या ॥ देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः स्थासुतनौ च नुः ॥ गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शाकार्थं रसास्थितिः ॥ अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता
भवेत् ॥ एवञ्चात्माकार्थ्यमिति तत एवाह वेदवित् ॥ २-२-१० ॥

सु०— क्षणकोक्तमर्थान्तरं दूषयितुमनुवदति ॥ वेहेति । देहमाने देहमानत्वे प्रमिते सतीति शेषः । विकारः स्यात् ।
स्थावरारणां सात्मकत्वाङ्गीकृतावात्मन इति शेषः । इति स मा भूदित्येवमर्थम् । स्थासूनवृक्षादीननात्मन आत्मानविधृता-
नाह क्षणकः । अत्र क्षणकः स्थावराननात्मन आहेत्येतावत्येव वक्तव्ये यदात्मनो देहपरिमाणत्वस्य प्रमितत्वादृक्षादी
नामपि सात्मकत्वे तत्परिमाणत्वापत्तावङ्कुरावस्थायामणुमात्रस्य महावृक्षावस्थायां च महतो विकारित्वं विकारित्वादनित्यत्वं
च प्रसज्येत । तन्मा प्रसज्जीत्येवमर्थमिति हेतुकथनं तत्पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थम् । यदि विकारित्वमात्रमनित्यत्वे प्रयोजकं
जैनोनाभ्युपेयात् । तदा विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्विभ्यता स्थावरानामनात्मत्वं यत्तेनाभ्युपगतं तदनुपपन्नं स्यात् । न हि

स्थावरणां सात्मकतायामात्मनो लक्षणापगमो भवति । किन्त्वन्यथाभावमात्रमिति । यद्वा दूषणसौकर्यार्थं हेत्वनुवादः । तदिदं
 विकारित्वापत्तिभयात्स्थायवराणामनात्मत्वङ्गीकरणमयुक्तम् । तथा सति हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्याङ्गीकार्यत्वं प्रसङ्गात् ।
 तत्कथमित्यत आह ॥ हस्त्यादीति । पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्य हस्त्यादिदेहेषु प्राप्तोऽन्यथाभावः स्याद्वि-
 तसादिति । अथवा शरीरमात्रस्यानात्म (क) त्वमापाद्य तदुपपादनमिदं क्रियते । हस्त्यादिसर्वदेहेष्वप्यात्मनोऽन्यथाभावः
 स्यात् । उत्पत्तिसमये देहानां हस्तवित (स्त्यादिमा) स्तिमात्रपरिमाणत्वादौवने नूत्कृष्टपरिमाणत्वादिति । अनेनाविशेषादिति
 सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति । ननु च विषमोऽयमुपन्यासः । अल्पैव हि हस्त्यादिदेहेष्वनात्मनो विकृतिः । वृक्षादौ तु महती ।
 ततो वृक्षादीनामनात्मत्वे हस्त्यादीनामपि तदुपपादनमनुचितमित्यत आह ॥ अणुदेहस्येति । अणुदेहस्य पिपीलिकादि-
 देहस्य जीवस्य गजत्वे प्राप्ते । यद्वेत्यत्तिसमयेऽणुदेहस्य हस्तवितस्त्यादिपारिमितदेहस्य महागजत्वे प्राप्ते देहव्याप्तौ (या) यावती
 विकृतिः स्थास्नुतनौ च नुः पुरुषस्य या विकृतिस्तस्यास्तस्याश्च परस्परं को विशेषः । न कोऽपि । अयमर्थः । आत्मनः
 किं महती विकृतिरित्यत्यवहेतुत्वादनात्म्युपगन्तव्या । किंवा विकृतिमात्रम् । नाद्यः । महत्त्वस्यापरिनिष्ठितत्वात्परिनिष्ठाकल्पने
 केषुचिद्वृक्षादिषु तदभावात् । तदवरोधेनापि परिनिष्ठाङ्गीकारे हस्त्यादावपि तद्भावात् । द्वितीये तूभयोर्विकारित्वेनाविशेषा-
 दवृक्षादिवद्धस्त्यादावप्यनात्मत्वमङ्गीकार्यम् । हस्त्यादिवदवृक्षादीनामपि सात्मकत्वं न परित्याज्यमिति । एतेनाविशेषादि-
 त्यस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम् । स्यादेतत् । न वयं विकारित्वापत्तिभयादवृक्षादीनामनात्मकत्वमाचक्ष्महे । किन्तु सात्मकत्वे प्रमा-
 णाभावात् । बाधकप्रमाणसङ्गताच्च वृक्षादीनां देहत्वे तद्व्यापकमिन्द्रियवत्त्वमपि स्यात् । न च तदस्ति । तत्कार्यस्य श्रवणादेरभावात् ।
 सोऽपि तज्ज्ञापकस्याभावात् । अदेहत्वे च न सात्मकत्वं शिलादिवदित्यत आह ॥ गीतादिति । गीतात्तावदवृक्षस्यापि पुष्प-

फलावाप्तिर्दृश्यते । तथा श्रवणमनुमीयते । विमतः श्रवणवान् गीतसाक्षिध्ये सति लब्धविकासत्वाद्राजादिवदिति । न चायं स्वभाव एव । राजादेरपि तत्प्रसङ्गात् । श्रवणेन च श्रोत्रसद्भावोऽनुमीयते । एवं श्रुतिष्यस्पर्शविशेषात्कार्यं दृश्यते । तेन सुकुमारशरीरवत्स्पर्शज्ञानमनुमीयते । तेन च त्वगिन्द्रियसत्त्वम् । तथोदकादिरसास्थितिः शुष्यतोऽवस्थानं दृश्यते । तेन सम्मतवद्रसज्ञानं ततो रसेन्द्रियसद्भावोऽनुमीयते । एवं कमनीयकान्ताबलोकनेनोत्कोरकत्वं तिलकवृक्षस्योपलभ्यते । तेन दर्शनकामौ ततो नयनमनसी सिध्यतः । धूपोपयोगेन चातिशयदर्शनाद्घ्राणसिद्धिरिति प्रसिद्धशरीराविशेषात्स्थावराणामनात्मता न सिद्धयेत् । केचिन्मूले निषिक्तानामपासुपरि सर्पणादाध्यात्मिकत्रायुसम्बन्धमनुमाय सात्मकत्वमनुमिति । तदसत् । भस्मगुलिकादौ व्यभिचारात् । एतेनाविशेषादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । वक्ति स्वप्रभमित्यादिकमुत्सृजितं कस्माद्धारणितमिति मन्दाशङ्कां निवारयितुं सूत्रारूढं करोति ॥ एवञ्चेति । इति त्रिसूत्रीमिति शेषः । तत एव तदर्थमेव । उक्तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेव । एवमन्यत्रापि सूत्रानुपन्यासेन व्याख्यानेऽपि नैवमाशङ्कनीयमिति ज्ञापयितुमिदमभिहितमिति ॥२-२-१०॥

टि० — देहमान इति वाक्ये विकारापत्युक्तंवापि तस्याः स्थास्तूनामनात्मत्वस्वीकारोपपादकत्वाभावात्तदुपपादिकायाश्चात्मनो विकारापत्तेरानुक्तेस्तथाऽऽत्मनो विकारापादिकायाः स्थावराणां सात्मवाङ्गीकृतौ तत्तत्परिमाणत्वापत्त्यनुक्तेस्तदापादिकाया देहमानत्वेन प्रमिततायाश्चानुक्तेः कथमस्य स्थावराणामनात्मत्वस्वीकारसाधकत्वमित्यतो विकारपदस्याद्युक्तिं बह्व्यमाणीया अर्थायां चाभिप्रेत्यापेक्षितमर्थं शेषकथनेन पूरयन्व्याख्याति ॥ **देहमान इत्यादिना** । स्थावराणामनात्मत्वस्वीकारस्यात्मनो विकारापत्तित्वनिवृत्त्यर्थात् । विकारापत्त्यर्थकत्वाभावेनेति शब्दस्यैतदर्थकत्वासम्भवादाहेति स मा भूदित्येवमर्थमिति । स्थावराणामात्मभिन्नवरूपानात्मत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारेण विप्रतिपत्तिमूचकत्वाऽनुपपत्तेस्तदर्थमाह ॥ **आत्मानधिष्ठितानिति** ॥ इत्येव वक्तव्य इति । देहमानत्वस्य प्रागेव निरस्ततयाऽदूष्यत्वेनानुवाद्यत्वादूष्यतया स्थावराणामनात्मत्वमात्रस्यैव

वक्तव्यत्वादिति भावः । देहमानन्त्वप्रमितत्वादेः प्रयोज्यप्रयोजकभावमुपदर्शयन्नेव हेतुकथनपरवाक्यतात्पर्यमाह ॥ **यदात्मन इत्यादिना ॥**
प्रमितत्वादिति । देवदत्तात्मा तदेह एव तत्र सर्वत्रैव वर्तते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यमानत्वादित्यनुमानेनेति शेषः
 ॥ **अणुमात्रस्येति ।** अणुत्वमात्रपरिमाणस्यैत्यर्थः ॥ **महत इति ।** महत्त्वपरिमाणस्यात्मन इति सम्बन्धः ॥ **विकारित्वमिति ।** परि-
 माणतद्द्वेतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादिति भावः । मूले इतीत्यस्य तात्पर्यं तन्मेत्यादि किं तत्पूर्वोक्तं प्रमेयं कथं च हेतुकथनस्य तद्दृढीकरणार्थित्वमित्यत-
 स्तदुभयं दर्शयति ॥ **यदीत्यादिना ।** अनुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ **न हीति ।** अयमर्थः । अन्यथाभावमात्रस्यानित्यताप्रयोजकत्वपक्ष एव स्याव-
 राणाभानात्मत्ववर्णनमुपपद्यते । तेषां सात्मकत्वाङ्गीकृतावात्मनस्तत्परिमाणत्वप्राप्त्याऽनित्यत्वापादकान्यथाभावसद्भावेन तत्प्रसञ्जनसम्भवात् । न तु
 यावच्छक्ष्यभावविलक्षणापगमस्यानित्यताप्रयोजकत्वपक्षे । तत्पक्षे स्थावराणां सात्मस्याङ्गीकृतावात्मनस्तत्परिमाणत्वप्राप्त्याऽन्यथाभावमात्रप्रसक्ततावप्यनि-
 त्यत्वप्रयोजकीभूतयावच्छक्ष्यभावविलक्षणापगमाप्राप्त्याऽनित्यत्वप्रसञ्जनस्यैवाऽसम्भवेन तद्विवर्त्यत्वानुपपत्तेः स्थावराणाभानात्मत्वाभ्युपगमस्यानर्थक्यमिति ।
 स न हि भूमागरादिष्वित्यादिनैव विकारितामात्रस्यानित्यत्वप्रयोजकताया जैनेनाभ्युपगन्तव्यत्वस्य समर्थितत्वाच्च हेत्वनुवादस्य तदर्थेति पूर्वत्रारुच्या
 पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति ।** ननु हस्त्यादीत्युत्तरवाक्ये हस्त्यादिदेहेष्वात्मनोऽन्यथाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च हस्त्यादिदेहानाभानात्मत्वो-
 पपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । हस्त्यादिदेहानाभानात्मत्वस्याप्रकृतत्वेन तदुपपादनार्थत्वायोगादित्याशङ्क्यात्र मूले हस्त्यादिदेहानाभानात्मत्वा-
 पादनस्यापि मध्येऽभिप्रेतत्वेन तदुपपादकत्वस्य सम्भवादित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमुक्तानुवादपूर्वकं तदनुपपत्तिं प्रतिज्ञाय तत्र
 हेतुतया हस्त्यादिदेहानाभानात्मत्वापादनं तावत्पर्ययति ॥ **तदिदमिति ॥ अन्यथाभावः स्याद्विति ।** ततश्च विकारित्वादात्मनोऽनित्यता
 च स्यादित्यर्थः ॥ **हस्त्यादिदेहेष्विति ।** विशिष्याभिधानं देहान्तरव्यावर्तकमित्याश्रित्य देहविशेषस्यानात्मत्वापादनोपपादकतया तद्वाक्यं
 व्याख्यातम् । इदानीं तु स्वरूपकथनतामाश्रित्य देहमात्रस्यानात्मत्वप्रसङ्गोपपादकतयाऽपि तदोजयति ॥ **अथेवेति ।** सर्वदेहेष्वप्यात्मनोऽन्यथा-
 भावमुपपादयति ॥ **उत्पत्तीति ।** देहानां हस्तवित्तस्यादिमात्रपरिमाणत्वादित्येव टीकापाठो न तु देहादीनां हस्तवित्तस्यादिमात्रपरिमाणत्वादिति ।

विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ कान्तावलोकनेनेति । कान्ताकर्तृकावलोकनेनेत्यर्थः ॥ तेनेति । उत्कौरकावेनेत्यर्थः । तस्य दर्शनकामकार्यतया तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ तत इति । दर्शनकामाभ्यामित्यर्थः । दर्शनस्य नयनसाध्यतया तद्व्यतिरेके कामस्य च मनःसाध्यतया तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्तेरिति भावः । साधकप्रमाणाभावाशङ्कापरिहारकत्वेति नानात्मतेति वाक्यं योजयति ॥ इतीति । अनेन वृक्षादिकं सात्मकं शरीरत्वास्यप्रतिपन्नशरीरवदित्यनुमानमेव साधकं प्रमाणमुक्तं भवति ॥ व्यभिचारादिति । तत्र सत्यपि मूले निषिक्तानामपामुपर्युप-सर्पणे आध्यात्मिकप्राणसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ प्रकारान्तरेणेति । वृक्षादीनामिन्द्रियवत्तया प्रमितप्रसिद्धशरीराविशेषादिति प्रकारान्तरेणे-त्यर्थः ॥ मन्दाशङ्कामिति । सूत्रानुपन्यासेऽप्युक्तरीत्या तत्तत्सूत्रारूढताया उपदर्शितत्वान्न प्रेक्षावतामियं शङ्केति भावः । वक्तीत्यादेः सर्व-स्योदाहृतसूत्रमात्रार्थत्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥ त्रिसूत्रीमिति शेष इति ॥ तदर्थमेवेति । अनेनाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्त इति चतुर्थ्य-न्तात्तसिस्तादर्थ्ये चेत्यर्थस्त्युक्तं भवति । तस्यैव विवरणमुक्तार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवेति ॥ २-२-१० ॥

अ० — ॥ ॐ पत्पुरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वगुणैर्युक्तं सदाशिवम् ॥ जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ॥ आहुः पाशुप-तास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः ॥ नांपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य स्तुतिर्गत्यम् ॥ उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् ॥ यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ॥ धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्वेवताः ॥ घ्नंच्छिरःनदेनानेकोऽसात्रासीन्वारायणः परः ॥ तस्माद्भुद्रः सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्ताबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा ॥ इत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मतिः ॥ परार्धानपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः ॥ प्रतीयन्ते सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ॥

सु० — ॥ ॐ पत्पुरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ (इह) महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां मतमपाक्रियते । ते चतुर्विधाः शैवाः पाशुपताः कालामुखा महाव्रताश्चेति । तेषां सत्यप्यनन्तरभेदे साधारणमेव प्रमेयं वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादपाकर्तुमुनुव-दति ॥ सर्वज्ञत्वादिकैरिति । पशुपतेरिमे पाशुपता इति चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते । ते सदाशिवं जगद्विचित्ररचनाकर्तारमाहुः ।

ततो जन्माद्यस्य यत इत्युक्तमसदिति । अज्ञानादिदोषयुक्तं कथं जगत्कर्तारमाहुरित्यत उक्तं दोषवर्जितमिति । सर्वज्ञाद्यभावेऽ-
ज्ञानादिवर्जनं चेतनस्य नोपपद्यत इत्यतः सर्वज्ञादिकैः सर्वगुणैर्युक्तमित्युक्तम् । यद्वा सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वगुणैर्युक्तं दोषवर्जित-
मिति प्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यासः । जगद्विचित्ररचनाकर्तारमिति श्रोत्रब्रह्मलक्षणविरुद्धार्थाकिरित्यवगन्तव्यम् । तदेतददूष-
यितुं पत्न्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रतात्पर्यमाह ॥ तच्छेति । चशब्दः पूर्वमतैः सह समुच्चयार्थः । हिशब्दो हेतौ । तत्पशु-
पतेः सर्वजगत्कारणत्वादिकं मतं नोपादेयम् । कुतः पत्युः पशुपतेरसामञ्जस्यादौषित्वात् । तदनङ्गीकारे च बहुश्रुतिविरोध-
इति योजना । कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति ॥ अस्मेति । अनेनास्य देवस्य मीळुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभुश्चे-
हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्ठं वर्तिरश्विनाविरावदिति श्रुतिमुपादत्ते । स्तुहि गर्तमित्यनेन । स्तुहि श्रुतं
गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्तुमग्रम् । मूळां जरित्रे रुद्र स्त्वानोऽन्यं ते आस्मान्निवपन्तु सेना इति । उत्पिपेषेत्यनेन ।
रुद्रस्य त्वेव धनुरान्निः शिर उत्पिपेषेति । गृणीष इत्यनेन । कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति ननाम रुद्रोपयन्तम् । भूरेदो-
तारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्म इति । पदमित्यनेन । तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनामिति । हन्तुमित्यनेन । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्माद्विषे शरवे हन्त-
वा उ इति । यं कामये इत्यनेन । यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति । मेत्यनेन । मा शिशदेवा
अपि गुर्कतं न इति । धनवित्यनेन । घञ्छिन्नदेवा अभिवर्पसा भूदिति । एकोसावित्यनेन । एकोनारायण आसीन्न ब्रह्मा
न च शङ्कर इति । तस्मादित्यनेन । स रुष्टः स प्रसन्नो यद्रुद्रो यत्प्रसन्नस्तस्माद्रुद्रसम्यसादावभूतामिति । वैष्णवमित्यनेन ।
तेषां मखं वैष्णवं यश आर्छादिति । यज्ञेनेत्यवगन्तव्यमिति यो भूतानामिति प्रसिद्धम् । कथमेताभिः श्रुतिभिः पशुपतेर्नोपपत्वं

विरुद्धमित्यतस्तासां तात्पर्यमाह ॥ इत्यादीति । अभवोऽभावः प्रतीयन्ते पशुपतेरिति शेषः । अस्य देवस्येत्यनेन पराधीन-
 पदप्राप्तिः प्रतीयते । मीळुषः सेचकस्यैषस्येच्छारूपस्यास्य विष्णोर्देवस्य प्रभृथे प्रमरणे पूजायामिति यावत् । हविभिः कृते
 सति वया बन्धको रुद्रो रुद्रियं महित्वं रौद्रं पदं विदे विन्निदे लेभे हि यथा तथा हे अश्विनौ युवामपि इरावदबभूवृत्तिं वर्तनं
 यासिष्टं अयासिष्टं प्राप्तवन्तौ स्थ इति । स्तुहीत्यनेन स्तावकतया पारतन्त्र्यम् । हे रुद्र त्वं श्रुतं प्रसिद्धं गर्तसदं हृदयगुहानिनामं
 युवानं मृगं न भीमं सिंहमिव भीषणमुग्रमुग्राणां दैत्यानामुपहतुमुपहन्तारं नृहरिं स्तुहि स्तौषि । स एवं स्तवान् स्तुवंस्त्वं
 जरित्रे स्तोत्रे त्वां स्तुवन्तं माम् । मूल मूढय सुखय । ते सेनाश्वासदन्यमेव निवपन्तु घ्नन्ति । रुद्रस्येत्यनेनाज्ञात्वं पारतन्त्र्यं
 मृतिश्च । आरोपितं धनुर्हनाववष्टभ्याचस्थितस्य रुद्रस्य शिरो ज्ञायाम् । (वज्रिरू) कामरूपेणेन्द्रेण छिन्नायामुत्क्षिप्ता धनुराङ्गि-
 रुत्पिपेष चिच्छेदेति । कुमार इत्यनेनापि पारतन्त्र्यं जनिश्च । हे रुद्रकुमारः पुत्रो भवान् जगज्जामोहनाय कैलासमुपयन्तं त्वां
 बन्दमानं पितरं कृष्णं प्रति ननाम । तेन स्तुतस्त्वं भूरः पुरुषार्थस्य दातारं सत्पतिं गृणीषि स्तौषि स्तुतवानसि । एवम्भूतस्त्वमस्माभिः
 स्तुतोऽस्मेऽस्मभ्यं भेषजानि संसारव्याधिनिरसनानि ज्ञानानि रासि ददासि देहीति । तव श्रिय इत्यनेन पराधीनपद-
 प्राप्तिर्जनिः पारतन्त्र्यं च । हे रुद्र यद्येभ्यस्ते जनिम जन्माभूते मरुतो ब्रह्माणोऽतीतवर्तमानास्तव श्रिये सम्पदे चारु सुन्दरं
 चित्रमाश्चर्यं उपमं उप समीपे मा लक्ष्मीर्यस्य संवहनकर्त्री तत्तथोक्तम् । यद्विष्णोः पदं मर्जयन्तः शोधितवन्तः क्षालितवन्तः ।
 तत्त्वया हृदि निधायि न्यधायि । तेन कारणेन त्वं गोनं गवां (वाचां) मध्ये गुह्यं नाम नारायणादिकं पासि जपोपदेशा-
 दिना पालयसीति । अहमित्यनेन मृतिः । अहं ब्रह्माद्विषे ब्रह्माद्विपां दैत्यानां शरवे हिंसकाय हिंसकं रुद्राय रुद्रं हन्तवै हन्तु-
 मेव प्रलये धनुरातनोमि विस्तारयामीति । यमित्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः । अहं यं यं रुद्रं कर्तुं कामये तं तमुग्रं रुद्रं कृणोमि

करोमि । एवं तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां सुमेधसं करोमीति । मेत्यनेन ब्रह्मत्वम् । अतीतानागतवर्तमाना गुह्याभिमानिनो देवा रुद्रा अपि नोऽस्माकमुपास्यमृतं ज्ञानरूपं ब्रह्म माऽगुर्न ज्ञातवन्त इति । घनचित्यनेन मृतिः । गुह्याभिमानिदेवान्धन्वनीधरो वर्षसा बलेन सर्वमभ्यभूदभिभूतवानिति । एक इत्यनेन प्रलयेऽभावो जनिश्च । तस्मादित्यनेन जनिः । परमेश्वररोपजो रुद्र इत्यर्थः । सम्प्रसादो ब्रह्मा । तेषामित्यादिवाक्यैः पारतन्त्र्यम् । तेषां देवानां यशो वैष्णवं मूलं विष्णुमखे पशुत्वेन नियुक्तं रुद्रमर्छित्वाप्तवदिति । देवा यज्ञेन रुद्रेण पशुना यज्ञं विष्णुमयजन्तेति । देवाः पुष्पं रुद्रं पशुमवधन्वमिति । यो भूतानामधिपती रुद्रः स विष्णोराज्ञारूपायां तन्त्यां चरति वृषा प्रसिद्धतन्त्यामिवेति । एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनं त्वाचार्येणान्यत्रोदाहृतेभ्यो वाक्येभ्यर्थाक्कातश्चावगन्तव्यम् । अत एव सामर्थ्यादित्युक्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ सदाषट्त्वादिति । ततः श्रुतिबलेन सदाषत्वात्पशुपतिरीशो जगत्कर्ता न भवति । दोषिणो यज्ञदत्तस्येव जगत्कृतत्वात्पुनपचेरिति ।

टि०— ॥ ३० पन्थुरसामञ्जस्यात् ३० ॥ अधिकरणप्रतिपाधानुक्तेर्भूते न्यूनतामाशङ्क्य पशुपतपक्षं निराकरोतीति भाष्य एव तदुक्तेर्न तदनुक्तिर्दोषायेत्यभिप्रेत्य तद्वाच्यविवरणपूर्वकं स्वयमधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ इहेति ॥ सत्यप्यन्वानरभेद इति । ईश्वरः कारणं भवति तथाऽपि नोपादानं किन्तु निमित्तमेव । तस्योपादानतायां कार्यगुणदोषैर्लेपः स्यात् । मृशदीनामिव घटादिगुणदोषैस्ततो नोपादानता तस्यैवानां मतं चैतन्यरूपः पशुपतिर्भवत्येव निमित्तकारणमुपादानं चेति द्वितीयानां मतमिति परममेव एवास्ति । विप्रतिपत्तिराद्योर्द्वयोरुत्तरयोस्त्ववान्तरप्रमेये । रुद्राक्षं कङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं कलशार्चनमिति कालामुखैः । दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कपालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव इति । मुद्रिकाषट्कतस्त्रयः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ज्ञात्वा निर्वाणमृच्छति । कार्णिकारुचिकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्मयज्ञोपवीतिं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मद्रितदेहस्तु न भूय इह कायभाक् । इति महाव्रतै-

श्वाधिकारसाधनयोः सौलभ्यस्य कथनादित्थेवं चतुर्णां परापरप्रमेयेऽवान्तरमेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ **साधारणमेवेति** । यद्यपि कार्यकारणयोगविधि-
 दुःखान्ताः पञ्चपदार्थाः पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टा इत्यपि महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां साधारणमेव प्रमेयं तत्र कार्यं प्राधानिकं
 महदादि । कारणं महेश्वरः । योगश्च चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगशास्त्रेणोक्तः प्रणवाद्यनुष्ठानरूपो विधिस्तु नानाविधो भिक्षाटनपात्रधारणादि-
 रूपः कर्तव्यताविशेषः । दुःखान्तो मोक्षः । यत्र स्वातन्त्र्यमेव न कदाचित्पारतन्त्र्यं परतन्त्रस्यैव सर्वाणि दुःखानि भवन्ति न तु स्वतन्त्रस्येश्वरस्य
 पशुपतिश्च व्याख्यातः कारणत्वेन । पशवश्च रागद्वेषादिभिर्निबद्धा जीवास्ते च योगविधिभ्यां कार्याद्विलक्षणं पशुपतिमाराध्य दुःखान्तं मोक्षमधि-
 गच्छन्ति । अन्यथा परतन्त्राः सन्तो वाक्तव्या नामभिर्दामभिरिव बद्धा रागद्वेषादिभिरनड्बाह इव विलयाताः शुष्कालाम्बुव्रतसंसारसमुद्रे इतस्ततोऽ-
 भिधावन्तः स्वर्गनरकादिषु बहूनि दुःखानि प्राप्नुवन्ति । अज्ञा अत एव पशव इत्येतत्सर्वेषां साधारणं प्रमेयं न तस्य सर्वस्यानुवादेन दूषणमिहास्तीति
 साधारणं प्रमेयमपाकर्तुमनुवदतीत्युक्तमभिवाभाति । तथाऽपि साधारणप्रमेये विरुद्धमप्यंशं विहायातिविरुद्धांशस्य दूषणायायमनुवादः । अत एव
 वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादित्युक्तम् । ततश्च वेदवादस्यातिविरुद्धं साधरणं प्रमेयमपाकर्तुमनुवदतीत्यर्थः ॥ **पाशुपता इति** । चतुर्विधेषु तेष्वेकाविधा-
 भूतपाशुपतानां परामर्श इति भ्रान्तिं निवारयति ॥ **पशुपतेरिति** । पशुपतिप्रणीतसिद्धान्तानुगामित्वाच्चतुर्णामपि पाशुपतत्वमिति ध्येयम् । जग-
 द्विचित्ररचनाकर्तारमित्यस्यैव सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वगुणैर्युक्तं दोषवर्जितमिति विशेषद्वयस्यापि सिद्धान्तविरुद्धार्थोपन्यासत्वस्यैव सम्भवे जगद्विचित्ररचना-
 कर्तृत्वोपपादकतया तद्योजनं क्लिष्टमिति पूर्वत्रापरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **प्रधानेति** । मुख्यलक्षणेत्यर्थः । अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावेव
 हि । तावदेवेश्वरो नामेति भगवत्पादोक्तेरिति भावः । यद्वा साध्यलक्षणेत्यर्थः ॥ **जन्माद्यस्येति** सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमिति
 पूर्वप्रन्थानुरोधादित्यवधेयम् ॥ **श्रौतेति** । लक्षणसूत्रे जन्मादिकारणत्वस्यानन्तगुणपूर्णत्वस्य च लक्षणतयाऽभिप्रेतत्वेऽपि जन्मादिकारणत्वस्य श्रुति-
 वृत्त्या प्रतिपादकत्वात् । श्रौतत्वं गुणपूर्णत्वादित्येव श्रुतिवृत्त्याऽप्रतिपाद्यत्वाद्श्रौतत्वमिति भावः । उक्तप्रतिज्ञायां सूत्र एवासागङ्गस्यादिति हेतु-
 क्तेर्भाष्ये बहुश्रुतिविरोधत इति हेत्वभिधानानर्थक्यमित्याशङ्क्य नेदं प्रकृतप्रतिज्ञायां हेतुक्रयनपरं भाष्यं किन्तु सौत्रदेवत्वमङ्गीकारे बाधककथनद्वारा

तद्धेतुपपादकमेवेति नानर्थक्यमिति भावेन प्रकृतप्रतिज्ञायां सौत्रं हेतुमुपन्यस्य तदुपपादकतया भाष्यं योजयति ॥ **कुत इत्यादिना ॥ यज्ञेनेति ॥ अबध्नानिति यो भूतानामिति प्रसिद्धमिति । यद्यथास्य देवस्येत्यादाविव यज्ञेनेत्यादिनदमुपादीयत इति वाच्यम् । तत्प्रसिद्धत्ववचनं स्वनर्थकमेव । अस्य देवस्येत्यादिपूर्वोदाहृतानामपि प्रसिद्धत्वेन व्यावर्थाभावात् । तथाऽप्यपेक्षितार्थप्रतिपादकस्य समस्तस्य श्रुतिखण्डस्य तत्र तत्रोदाहरणानुदाहरणभिप्रायेणैयमुक्तिः । न हि यज्ञेन यज्ञमयजन्तेत्याद्युदाहृतवाक्येनेवास्य देवस्येत्यादावुदाहृतभागैर्नैव विवक्षितार्थलाभः सम्भावितः । श्रंभ्रश्च देवानित्यत्रापि क्रियापदानुपन्यासान्धनत्वमेवेति न ततोऽपि विवक्षितार्थलाभ इति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्तु यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति । अबध्नन्पुरुषं पशुमिति समग्रेण पादेन यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्त्रिचरो दृषेति श्लोकार्धेन यथाश्रुतानुपूर्वीविशिष्टश्रुतिपरिग्रहवदस्य वेदस्येत्यादावनुव्याख्याने समग्रेण पादेनार्धेन वा यथास्थितानुपूर्वीविशिष्टतत्तच्छ्रुत्यप्रतिहादियं प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अभावशब्दस्य प्रत्ययेऽनुत्पत्त्यर्थतान्त्रिनिवारयति ॥ **अभावोऽभाव इति ।** मिह सेचन इत्यस्माच्छ्रुतिः क्वसुरादेशे दाश्वान्साह्यान्मीढवांश्चेति निपातनादद्विजानित्वोपधादीर्घत्वद्वेषेषु सत्सु निष्पन्नमिद्व्यव्यातिपदिकात् षष्ठ्यैकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणच्चेति पूर्वस्वरूपत्वे आदेशप्रत्ययोरित्यनेन स्यानिवत्वात्प्रत्ययवयवस्य सकारस्य षत्वे च भीळहृष इति रूपसिद्धिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **सेचकस्येति ।** भक्ताभिलषितवर्षितुरित्यर्थः ॥ **एवस्येच्छारूपस्येति ।** तौदादिकात् इषु इच्छायामित्यस्मादकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यनेन एषणमेष इति भावे घञि पुगन्तलघूपदस्य चेत्युपधागुणे च सत्येषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । टीकायां तु अत्र आ ईश इति विग्रहः । शकारस्य व्यत्ययेन प्रकार इत्यभिप्रेत्य आ सम्नादीशस्येति व्याख्यानं कृतमित्यवधेयम् । वय वचन इत्यस्मात् अनुनित्यनेन कर्तर्यसुनित्यभिप्रेत्याह ॥ **बन्धक इति ।** अहङ्कारमिमानित्वेन जीवानां बन्धक इत्यर्थलाभार्थस्य विन्दतेर्लिटि द्विवचनाभावश्छान्दस इत्यभिप्रेत्याह ॥ **विदे विविद इति ।** इराशब्दस्यान्ननामसुपठितत्वादाह ॥ **अन्न वदिति ॥ यासिष्टमिति ।** लुब्धे बहुलं छन्दस्यमाह्वयोऽपीति स्मरणादडभावश्छान्दस इत्यभिप्रेत्याह ॥ **यासिष्टमिति ।** नेति पदं हि लोके प्रतिषेधार्थ एव वर्तते । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थे उपमार्थे च वर्तते येन पदेनान्वीयते तत्पूर्वं प्रयुज्यमानं तत्प्रतिषेधे वर्तते ।**

ततः परं प्रयुज्यमानं तत्पदार्थप्रतियोगिकसादृश्ये वर्तते । नेति प्रतिषेधार्थो भाषायाभुमयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममसेतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायाभित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमीयत इति यास्कोक्तेः । तथा चोपमेयवाचिनो मृगशब्दादुपरिष्टात्प्रयुज्यमानं नेतिपदं मृगपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थकमित्याशयेनाह ॥ **सिंहमिवेति** । ननु न कुमारक इत्युपमेयवाचिकुमारकपदात्पूर्वं प्रयुज्यमानस्यापि नपदस्योपमानार्थत्वात् पूर्वपदस्य वेदे प्रतिषेधार्थत्वनियमो युक्तः । न चार्भको न शिशुरिव कुमारकः सूक्ष्मे देह इति व्याख्यानान्न काचित्कुसृष्टिरिति वाच्यम् । तथा व्याख्यानस्य शब्दाननुगुणत्वात् । कुमारशब्दस्य सूक्ष्मदेहार्थव्यवस्थापकयो खडियोगेयोरभावात् । अर्भकशब्दस्य च सूक्ष्मदेहार्थत्वेऽर्भकमल्पकं शरीरं यस्येति व्युत्पत्त्युपपत्तेः । ततश्च न तत्र नपदस्यार्भकपदेनान्वयायोगात्कुमारकपदेनैवान्वय इत्युक्तदोषतादवस्थयमिति चेत् । न । नेन्द्रं देवममसेतेत्यादौ सर्वत्र पूर्वस्य नपदस्य प्रतिषेधार्थत्वेऽपि सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त इति वचनात्प्रतिषेधार्थत्वाभावस्य कुमारशब्दार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थत्वस्य चोपपन्नत्वात् । उक्तं च टीकाकृता यद्यपि परं नेतिपदं इवार्थे प्रसिद्धं तथाऽपि क्वचित्पूर्वमपि भवतीति । यत्तदाह तटीकावाक्यस्य खलेन पर्षन्प्रति हन्मि भूरित्यादौ क्वचित्पूर्वमपि नेतिपदमुपमार्थं दृष्टमिति न कुमारक इतीदमप्युपमार्थमेवेत्यभिप्रायवर्णनम् । तत्र । तथा सति पूर्वस्य नशब्दस्योपमनार्थताया दर्शनमात्रेणैव सिद्ध्या हेत्वाकाङ्क्षोपरमात्सर्वे विधय इति तत्र हेतुप्रदर्शनपरोत्तरटीकाग्रन्थवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । खले न खल इवेति भक्तिपदादीयटीकानुरोधेन येनान्वीयते तस्मात्परत्वेन तस्य पूर्वत्वासिद्ध्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाश्रयणस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च धान्यानि यद्वत्खलानीत्यादिस्पृश्यनुसारैतत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तेन खलशब्दस्य तस्थितधान्योपलक्षणत्वस्य वा खलशब्दापरतः स्थितधान्यानीति पदान्तराध्याहारस्य प्राप्तावपि नशब्दस्य पर्षानित्यनेनान्वयस्याप्राप्त्या तद्वलेनार्थार्थस्यसिद्धत्वात् । अत एव खलस्थितधान्यानीवेति नशब्दस्य परत्वमेव निदर्शितमिति दिक् । मृगं न भीम इत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारायाह ॥ **उग्रमुग्राणामिति** । षष्ठ्यर्थे तृतीया । एकवचनं च जात्यभिप्रायमिति भावः ॥ **उपहन्तुमिति** । कृहनिभ्यां कनुरिति हन्तेः कनुप्रत्ययेऽनुदातोपदेशवनति तनोतीत्यादीनामनुनासिकलोपो झालि कृतीत्यनुनासिकलोपे हनुशब्दनिष्पत्तिर्बोद्ध्या । वेदापभाष्यकारस्तु दशपादीवृत्तिस्थं तकारारहितं कृहनिभ्यां कनुरिति पाठमनसृत्य तकारोपजनश्छान्दस इत्याह । तत्तु हन्ति-

धातुं विवृण्वता माधवेनोपहनुमिदुशद्वय क्रोः कित्वादननासिकलोप इत्युक्तत्वेन तकारसहितपाठस्यैव तत्सम्मतत्वेन तद्विरोधादुपेक्ष्यम् । यत्तु माधवेनापि सुरूपकानुमिति मन्त्रं विवृण्वता तकारोपजनश्रान्दस इत्युक्तं तत्तु दशपदीवृत्तिमनुसृत्यैव न तु वस्तुस्थितिमनुरुध्यैति द्रष्टव्यम् । स्तुहति लोटश्रवणाद्विषयवृत्तान्तिं चारयति ॥ स्तोषीति ॥ लङर्थेयं लोटिति भावः । जनितुशब्दस्य स्तोतनामसु पाठादाह ॥ स्तोत्र इति । द्वितीयाथे चैवं चतुर्थीति भावेनाह ॥ स्तुवन्नमिति । मृद्वेत्येतदन्तर्गतनिर्णयमिलमिप्रेत्याह ॥ मृडयेति । शस्य कित्वाह्वयपदगुणामाव इति ध्येयम् ॥ सुखयेति । मृड सुखन इति धातोरिति भावः । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत इत्यभियुक्तोक्तेस्तत्रः नीत्युपसर्गश्रवणाद्वि- सार्थत्वमित्याशयेनाह ॥ घ्नन्तिवति । घ्निरूपेण कीटरूपेण । घनुरानिः घनुराः कोटिस्तदग्रमिति यावत् । नानामेव च लिटि अभ्यासदीर्घश्रृङ्ख- न्दस इति भावेनाह ॥ ननामेति । सुपां सुलुगिति चतुर्थी बहुवचनस्य शे आदेश इत्यभिप्रेत्याह ॥ अस्मे अस्मभ्यमिति ॥ ददासीति । रा दान इति धातोरिति भावः । विध्यर्थतालाभायाह ॥ देहीति । लोटर्थं लङिति भावः ॥ शोधितवन्त इति । मृजूष सिद्धाविति धातो रिति भावः ॥ न्यथार्यीति । बहुलं छन्दस्यमाह्वयेऽपीति स्मरणान्विधायीति लुङ्यडभाव इति भावः । छन्दसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति स्मरणात् ब्रह्मद्विष इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थ इति भावेनाह ॥ ब्रह्मद्विषामिति । यद्यप्यत्र चतुर्मुखस्य पञ्चमुखल्लेत्रेति टीकोक्तरीत्या दक्षप्रजापतिद्विष इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं शक्यमिति व्यर्थयाश्रयणमनर्थकमित्यामिति तथाऽपि सत्येव तस्मिन्वर्थाधिक्यलाभाय प्रकारान्तरोपदर्शनमेतदिति द्रष्टव्यम् । श्रु हिंसायामिति धातुव्याख्यानं मनसि निचायाह ॥ हिंसकायेति । हिंसाशीलायेत्यर्थः । ताच्छील्यार्थकस्य उपस्ययस्य श्रवणात् । अत एव टीकायां हिंसनशीलेत्येव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । द्वितीयाथेयं चतुर्थीति भावेनाह ॥ हिंसकमिति । एवमेव रुद्राथेत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ हन्तुमेवेति । तुमर्थे तवैप्रत्यय इति भावः । ऐव्युशब्दार्थकथनम् । न तु भीषणाद्यर्थमित्यर्थः ॥ कृणोमीति । व्यत्ययो बहुलमिति विकरणव्याख्य इति भावेनाह ॥ करोमीति । उपात्योपासकभाव एव न इति षष्ठ्यर्थः सम्बन्ध इति भावेन तल्लब्धार्थकथनमुपास्यामिति ॥ ज्ञान- रूपमिति । ऋ गतावित्यन्तो भावे क्त इति भावः ॥ मागुरिति । इण् गतौ इणोगाङ् लुङीति गादेशः । गतिस्थेति सिचो लुक् । अत इति

शैर्जुस् नमाङ्गयोग इत्यडभाव इति भावः । वर्षसूशब्दस्य बलनामसु पठितत्वादाह ॥ वर्षसा बलेनेति ॥ जनिश्चेतीति । तत एते व्यजायन्त
 विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्वैभो वरुगरुद्रेन्द्रा इत्युत्तरावाक्यानुसारेण । अन्यथाऽनुगण्या वाऽत्र जनितामादियमुक्तिरिति ध्येयम् ॥ आचार्येण-
 वान्यत्रोदाहृतवाक्येभ्य इति । अत्रैव प्रसङ्गान्तरे उदाहर्तेभ्यो यः स्वात्मभायाभिर्न स्वयं गतो नाहं न भस्वांस्तमथापरे कुतः । ब्रह्माऽपि
 यं वेत्ति न चेह सम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमर्षा इत्यादिभ्यः । यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्य इत्यन्तेभ्यो, ब्रह्मशिव-
 यमवाक्येभ्यो भाष्ये उदाहृतात् । अपचादपि कष्टं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्येव यदैव त्वं पराङ्मुख इति शैवस्कानन्दवचनात् ।
 नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्यैकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैयद्वल्कीडतेऽस्माभिरच्युत इति ब्राह्मब्रह्मवैवर्तवचनात् । गीताभाष्ये तत्र तत्रोदाहृत-
 त्वात् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिवा । पुनश्चानन्तथा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तथा ।
 नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्करा इति नारदीयवचनात् । यदन्तरं सिंहगेज्ज्योर्विते यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोरपि । यदन्तरं जान्हवीमूर्यकन्यया-
 स्तदन्तरं ब्रह्मागिरिशियोरपीति स्कान्दशैववचनात् । संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसीति स्कान्दे शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनात् । स्थितप्रज्ञोऽपि
 यस्तर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत इति गारुडवचनात् । महादेव परं जन्मस्तव मुक्तिर्निरूप्यत इति नारदीयवच-
 नात् । यः स्थाणोः स्थाणुतां प्रादाद्भगवानव्ययो हरिरित्यादिमागवततत्पर्योदाहृतवचनेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ टीकान्तश्चेति । सन्न्यायरत्नावलीतथ्येत्यर्थः ।
 अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिरित्यादरणीयत्ववर्णनात् । टीकोत्तरीत्या यं कामय इत्यस्य न त्वं वेत्सि न वेत्तिन्द्रो नाहं वेद्वि न
 शङ्करः । वेति पारं महत्त्वस्य हरेरद्भुतकर्मण इति टीकोदाहृतस्कान्दवचनात् । मा शिश्वेदेवा इति वाक्यस्य । नमोऽतिशायिने तस्मै देहिनां पर-
 मात्मने । नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । एतौ च द्वाविह श्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ ।
 तदुद्देशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकाविति टीकोदाहृतशान्तिपर्ववचनानुसारेण स रुद्र इत्यादिवाक्यस्य देवा वै सत्रमासत ऋद्धिकागस्तेऽब्रुवन् यत्नः
 प्रथमयश इत्यादिटीकोदाहृतोपक्रमानुसारात्तेषां मत एवमित्यस्य तस्येन्द्रो वमित्ररूपेण धनुर्ग्यामिच्छितस्थयमिति गलेनावष्टब्धधनुर्गो धनुर्ग्यायशः

प्रत्याहर्तुनामेन्द्रेण छिन्नत्वस्योपश्रुतत्वस्य टीकायामपवर्णितादुद्रस्य त्वेव धनुरान्निरित्यस्येत्येव टीकाकर्तरीत्या लिङ्गादिभ्य आचार्योदाहृतवचनेभ्यश्च यथायोगमदाहृतश्रुतीनामुक्तार्थत्वमपपादनीयमित्यर्थः ॥ अत एवेति । इहेतासां श्रुतीनामुक्तार्थत्वस्योपादनसापेक्षत्वज्ञापनार्थमेवेत्यर्थः ।

अ० — ॥ ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ अशरीरत्वस्तस्य सम्बन्धो जगता क्वचित् ॥ कर्तृत्वेन न युज्येत देहिनां ज्ञानदृष्टितः ॥

सु० — युक्त्यन्तरेण शिवस्य जगत्कर्तृत्वमपाकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ इति । तस्यार्थमाह ॥ अशरीरत्वत इति । तस्य शिवस्य । अशरीरस्यापि गगनादेर्जगता सम्बन्धदर्शनात्कथमेतदित्यतः सम्बन्धमेव व्याख्याति ॥ क्वचित्कार्ये कर्तृत्वेनेति । कार्यकर्तृत्वलक्षणः सम्बन्धो न युज्यत इत्यर्थः । क्वचित्दित्यनेन कुतः सर्वकर्तृत्वमिति सूचयति । अयमत्र प्रयोगः । शिवो न कर्ताऽशरीरत्वात्सुप्तप्रलीनवदिति । ननु शिवः सिद्धो न वा । न द्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । आद्ये तु कर्तृत्वेनैव सिद्ध इति धर्मिग्राहकमानविरोधः । किञ्च भवन्मते (पि) शिवस्य कर्तृत्वं शरीरित्वं चाङ्गीक्रियत एव । तथा चापसिद्धान्तान्यतरासिद्धी स्यातामिति । उच्यते । इदमत्राकृतम् । पशुपतेर्जगत्कारणत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं पाशुपतादिशास्त्राण्यनुमानानि (चा) वाऽऽश्रित्येदमुच्यते । उत श्रुत्यादिकम् । आद्ये त्वतिप्रसङ्गोऽयमुच्यते । यदि पाशुपताद्याश्रित्येदमुच्यते तर्हि तस्याशरीरत्वमपि ततः सिद्धमिति तदप्यङ्गीकार्यं स्यात् । तथा च कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । अत एव न युज्येतेति लिङ्गप्रयोगः । द्वितीये तु वक्ष्यत इति । एवञ्च न कश्चिदोपः । शिवस्वरूपस्यास्माकं श्रुत्यादितः सिद्धेराश्रयासिद्धयभावात् । परसिद्धेनाशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावापादनाद्धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावात् । एतेन पाशुपतादिविरोधाच्छ्रुतयोऽन्यथा योज्या इति निरस्तम् । नन्वशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभावाद्वाप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः । कारकप्रयोक्तृत्वं हि कर्तृत्वं न शरीरित्वमित्यत आह ॥ देहिना इति । सत्यं कारकप्रयोक्तृत्वमेव कर्तृत्वं न शरीरित्वमिति । तच्च न प्रयत्नेन विना सम्भवति । न चेच्छा-

मन्तरेण प्रयत्नः । न च ज्ञानाद्विनेच्छा । न च शरीराद्वे ज्ञानम् । देहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनम् । अदेहिनां सुप्तप्रलीनानां चादर्शनात् । ततः कर्तृत्वस्य व्यापकं शरीरं शिवाद्वावर्तमानं तदपि व्यावर्तयतीति । ननु ज्ञानजन्येव शरीरस्योपयोगः । ज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात् । इन्द्रियाणां च शरीरसंयोगनियमात् । नित्यज्ञानश्च भगवाञ्छिव इति किं तस्य शरीरेणेति । एवं तर्हि प्रयत्नजन्येवेच्छोपयोगिनीति नित्यप्रयत्नस्येच्छाऽपि न स्यात् । तथेच्छोत्पत्तावेव ज्ञानमुपयुज्यत इति नित्येच्छस्य ज्ञानमपि न स्यात् । अथ न प्रयत्नमात्रं कर्तृत्वमपि तर्हि ज्ञानेच्छे अपि । परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वमिति हि वृद्धा इति चेत् । तथाऽपीच्छात्यागे बाधकाभावात् । कुतश्चैवं कल्पनीयम् । कुलालादौ तथा दर्शनादिति चेत् । किं तत्र शरीरं न दृष्टम् । दृष्टमप्यनुपयुक्तमिति चेत् । किन्नियमाभावाद्वैवमाश्रीयते । अन्यत्रोपक्षयाद्वा । नाद्यः । व्यभिचाराभावात् । शरीरप्रेरणेऽपरं शरीरं नास्तीति चेन्न । तेनैव सशरीरत्वात् । न द्वितीयः । निरस्तत्वात् । अन्यथा ज्ञानादीनामप्यनुपयोग-प्रसङ्गः । कुतश्चास्य नित्यज्ञानत्वसिद्धिः । आगमादिति चेन्न । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे ह्यागमप्रामाण्ये नित्यज्ञानेश्वर-सिद्धिस्तत्सिद्धौ चागमस्य तत्प्रणीतत्वेन ग्रामाण्यसिद्धिरिति ।

टि०— ॥ ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ॥ सुप्तप्रलीनवर्तिनि । सुप्तवर्लीनवच्चेत्यर्थः । सुप्तस्याशरीरत्वं न मुख्यं किन्त्वभिमानाभावेनैव तदिति गौणमेव मुख्यमेवं च हेतुतया विवक्षितम् । अन्यथाऽसिद्धयपातादित्यतो दृष्टन्तान्तरमप्युक्तमित्यवधेयम् । ॥ अत एवेति । आपादनमात्रस्यात्राभिप्रेतत्वदेवेत्यर्थः ॥ वक्ष्यन् इति । शिवादिनामुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचका इत्यादिना जगत्कारण-त्वप्रतिपादकश्रुत्याद्यभावो वक्ष्यत इत्यर्थः । न कश्चिदेष इयुक्तमेव प्रपञ्चयति ॥ शिवेति । ननु तर्हि माऽस्याश्रयासिद्धिर्जगत्कर्तृत्वेनैवैश्वरसिद्धे-र्धर्मिप्राहकप्रमाणविरोधस्तु स्यादेव । तथा भवन्मतेऽपि शिवस्य शरीरित्वजगत्कर्तृत्वयोर्होक्त्वाऽप्येवमपि सिद्धयपसिद्धान्तौ च स्यातामित्यतः साधन

वेति । कर्माभूतशरीरेणैवेत्यर्थः । न चैवं कर्तृकर्मविशेषप्रसङ्गः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः स्वाध्यायनविधायकत्वस्य शब्दशब्दस्य स्ववाचक-
त्वस्य घटशब्दशब्दस्य स्वव्यतिरिक्तवाच्यदर्शनेन स्वमात्रवाचकत्वस्य च दर्शनेन कर्मकर्माभेद एवेति व्यापारौत्सर्गिकत्वेन धूमाग्निव्यापित्वसङ्कोचना-
नर्हत्वाभावेन कर्मभूतस्यापि शरीरस्य कर्तारं प्रवेशस्योपपन्नादिति भावः । शरीरत्वेन कर्तारं कारकत्वेन च कर्मणि प्रवेशो न विरुद्ध इत्यप्याहुः ।
प्रयत्नस्य शरीरकर्मत्वात्तत्र जन्यक्रियायास्तत्कर्मकत्वेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः कर्तृत्वं विशेषणभूतस्य शरीरमात्रस्य कर्मत्वमिति न प्राचीनदोष
इत्यप्याहुः । निरस्तत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति ॥ अन्यथेति । तेषामभीच्छादिजन्मन्युपक्षयादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं
व्यभिचारिभावबलेन शरीरस्य तच्चापकत्वसमर्थनं कृतम् । वस्तुतस्तु कुलालादिज्ञानस्यैवैश्वरज्ञानस्यापि जन्यत्वेन तदुत्पत्त्यर्थमेव शरीरस्यापेक्षितत्वेन न
शरीरं विनाकर्तृत्वनिर्वाह इति नाप्रयोजकत्वमित्याभिप्रेत्य तज्ज्ञानस्य नित्यतामाक्षिपति ॥ कुतश्चेति ॥ आगमादिति । पाशुपताद्यागमादित्यर्थः ।

अ०— ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ न च देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ॥

सु०— उक्तदोषपरिहारमाशङ्क्य तन्निरासाय सूत्रम् ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ इति । तन्नेत्यन्तं
तावद्वाचष्टे ॥ न चेति । यदुक्तमशरीरत्वाच्छिवस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । तदसत् । कुलालादयो हि कर्तारो दण्डादिकं
साक्षात्प्रयत्नेनाधिष्ठतुमर्शानास्तदधिष्ठानाय साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठयं शरीरमपेक्षन्ते । अस्य तु विश्वं कारकचक्रमेव देहवत्स्यात् ।
साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठयं स्यात्ततः किमपरेण शरीरेण । अत एव भगवान्विश्वमूर्तिरिति गीयते । न चादिसृष्टेः प्राक् कारकाभावः ।
मायादेरनादौर्बोधमानत्वात् । अन्यथा सृष्ट्यनुपपत्तिरिति । आदिपदेनेन्द्रियाणां वक्ष्यमाणस्याधिष्ठानस्य च सङ्ग्रहः । तदिदं नोप-
पद्यत इत्यर्थः । कुतो नेत्यतः सौत्रहेतुं व्याख्याति ॥ भोगेति । यदि शिवस्य कारकग्रामः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठयः स्यात्तदा
तस्य सुखादुःखानुभवलक्षणभोगहेतुः स्यात् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठयेऽस्मदादिशरीरे तथा दर्शनात् । कर्माजितस्यैव तथात्वमिति

चेन्न । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन तथाभावस्याप्यापत्तेर्भोगादिमतश्च नेश्वरत्वम् । अतः शिवस्य भोगादिप्रसङ्गान्नैयं कल्पना युक्तेति ।

टि०— ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ अधिष्ठानं प्रेरयितुम् । अधिष्ठानाय प्रेरणाय । अधिष्ठेयं प्रेयम् ॥ विश्व-
मूर्तिरिति । विश्वं कारकक्रमेण मूर्तिर्देहो यस्येति तथोक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि शिवो नादिकार्यकारणमशरीरत्वात्सुप्तप्रलंनवदित्यनुमान-
विरोधः । आदिसृष्टेः प्राक् कारकचक्राभावेन हेत्वसिद्धेशक्यशङ्कत्वादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति ॥ मायादेरिति । तथा चात्राप्यासिद्धि-
रिति भावः ॥ अन्यथेति । मायादेरप्यनादेरप्यसत्त्व इत्यर्थः । उपदानाद्यभावादिति भावः । तर्कमूलभूतव्याप्तिमुपदर्शयति ॥ साक्षादिति ।
तथा दर्शनासुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वदर्शनात् । यत्र सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वमस्मदादिशरीरे तत्र कर्माजितत्वमिति व्यापकत्वाभिमत-
व्यापकत्वात् । यत्र च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं कारकप्राप्तेऽस्ति तत्र कर्माजितत्वाभावेन न व्याप्याभिमतव्यापकत्वात्तर्कमूलभूतव्याप्तौ कर्माजितत्व-
मुपाधिरिति शङ्कते ॥ कर्माजितस्यैवेति । तथात्वं सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वम् । एवकारो बन्दिमानेव धूमवानित्यादाविव कर्माजित-
त्वस्य व्यापकतोपदर्शनार्थं इति बोध्यम् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेऽस्मदादिशरीरे कर्माजितत्वदर्शनेन कारकप्राप्तस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनैव सुखदुःखानु-
भवलक्षणभोगहेतुत्वस्यैव कर्माजितत्वस्याप्यापादनसम्भवेन व्याप्याभिमतव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमित्याशयवानाह ॥ साक्षादिति । सुखदुःखा-
नुभवलक्षणभोगस्य कर्माजितशरीरस्याङ्गीकारादिष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ भोगादिमतश्चेति । भोगादिमतोऽस्मदादेरीश्वरत्वभावदर्शनादि-
त्यर्थः । नेश्वरत्वमित्यतः परं स्यादिति शेषः ।

अ०— ॥ ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ॥ नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ।
अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा ॥ देहो चेदस्तवानेव यज्ञदत्तनिर्दर्शनात् ॥ न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् ॥

सु०— हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वं निराकुर्वत् ॥ ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ अधि-

छान इति । यः कर्ता कुलालादिः स पृथिव्यादावधिष्ठाने स्थित एव घटादिकार्यं कुर्यान्प्रतीयते । न तु निराधिष्ठानः कश्चि-
त्किञ्चित्कुर्याणः । अनेन व्यतिरेकाविनाभावेन निराधिष्ठानत्वस्याकर्तृत्वेन व्याप्तिरुपादिता भवति । ततः किमित्यत आह
॥ नास्येति । अस्य शिवस्य । तदा आदिष्टादिसमये । कुतो नास्ति । प्रागुत्पन्नानां पृथिव्यादीनां महाभूतानां प्रलये सति ।
तस्मात्कर्तृत्वमपि तस्य नोपपद्यत इति शेषः । ननु कारकाणामेवाधिष्ठानत्वं भविष्यति । मैवम् । साधिष्ठानस्य चेतनस्य
भोगादिप्रसक्तैरुक्तत्वात् । नन्वयं निराधिष्ठानत्वहेतुः कर्तृविपक्षात्कुलालादिवाकर्तुः सपक्षाद्धटादेरपि व्यावृत्तत्वादसाधारणः ।
मैवम् । गगनादौ सपक्षे वृत्तेः । नन्विदं सूत्रद्वयं व्युत्क्रमेण कुतो व्याख्यातम् । सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्त्योरुभयोरपि
परिहारः करणवच्चेदित्यनेन निरस्यत इति ज्ञापनार्थम् । यदि खलु यथाक्रममेव व्याख्यायेत । तदा सन्निहिताधिष्ठानानुप-
पत्तिपरिहारनिरासकमेवेदं ज्ञायेत । व्युत्क्रमेण तूभयमध्ये व्याख्याने सत्पुण्यमम्बन्धि विज्ञायत इति । अत एव भाष्येऽधि-
ष्ठानादिरूपमित्युक्तमत्र तु देहादिवदिति । ननु युक्तं कुलालस्याधिष्ठानमापेक्षत्वं शरीरित्वात् । शरीरं हि गुरुत्वात्प्रसक्तपतनं
तत्प्रतिबन्धाय स्पर्शवदधिष्ठानमपेक्षते । अनवास्थितशरीरस्य कर्तृत्वायोगात् । ईश्वरस्य तु शरीरविधुरस्य किमधिष्ठानेन ।
इहेदं जातमित्यादिव्यवहारस्तु गगनादिकमाश्रित्योपपत्स्यत इत्यत आह ॥ अदेहश्चेदिति । सदेत्यनेन व्याप्तिमुपपादयति ।
अत एव शिलाकाष्ठादिवदित्यनेकदृष्टान्तोपादानम् । तथा च कुतः सर्वज्ञम् । कुतश्च सर्वकर्तृत्वमिति भावः । स्यादेतत् । न
सर्वथा सदाशिवोऽशरीरः । किन्तु लीलया शरीराग्रपि गृह्णाति । ततो नायं दोषः । न च भोगादिप्राप्तिः । लीलया गृही-
तस्य विग्रहस्य तदेहेतुत्वादित्यत आह ॥ देही चोदिति । अन्तवानमरणवान्स्यात् । उपलक्षणं चैतत् । दुःखादिमांश्च स्यादि
त्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वसौ विग्रहो न तद्धेतुरित्युक्तम् । मैवम् । शरीरं न भोगायतनं चेत्यस्य व्याहृतत्वात् । शरीरत्वेनैव

तदनुमानाच्च । तदिदमाह ॥ एवेति । एतेनान्तवत्त्वमसर्वज्ञता चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । पाठक्रमार्थक्रमो गरीयानित्यतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । नन्वेवं शिवस्य जगत्कारणत्वमपाकुर्वतां कोऽभिप्रायः । किमकर्तृकमेवेदं विश्वमिति । किंवा विष्णुकर्तृकमिति । नाद्यः । कार्यस्याकर्तृकत्वे विरोधात् । अपसिद्धान्तप्रसक्तेश्च । न द्वितीयः । विष्णावपि कर्तर्यभ्युपगम्यमाने दोषाणामेषां समानत्वेन (स्व) व्याहत्वात् । तथा हि । यदुक्तमसामञ्जस्यं शिवस्य तत्तावद्विष्णावपि समम् । जनि-तोत विष्णोरित्यादौ जन्मादिदोषश्रवणात् । सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं तु स्फुटमेवेत्यत आह ॥ न चेति । एतदखिलं दोषजातं विष्णावपि विश्वस्य कर्तर्यभ्युपगते समानमिति न वाच्यम् । कुतः । श्रुत्यैव सकलदोषपरिहारेण विष्णोर्विश्वकारणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । ननु पशुपतेरप्येवमागमैरनुमानैश्च जगत्कारणता प्रतिपादितैव । ततः को विशेष इत्यत आह ॥ श्रुतीति । पाशुपतादितोऽपि श्रुतीनां ग्रामाण्यस्य गुरुत्वात् । एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिकं हि शिवे जगत्कर्तारि सर्वज्ञे सिद्धे (तत्प्रणी-तत्वेन) प्रमाणत्वेन निश्चीयेत । निश्चिते च तत्प्रामाण्ये शिवस्यैवंविधस्य सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतया दुरवधारणप्रामाण्यम् । अन्यतः शिवस्यैवंविधता सिद्धावलमनेन । न चान्यत्तादृशं प्रमाणमस्ति । अनुमानानां दूषितत्वात् । न चैवं श्रुतिप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वेन कारणदोषाणां बाधकप्रत्ययस्य चाभावे सति तस्य निष्कम्पमेव स्वतो निश्चितत्वात् । अतो निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या विधूतावद्यगन्धं विष्णोर्जगत्कारणत्वं सिध्यत्येवेति ।

टि०—॥ ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ व्यतिरेकेति । यद्यपि गगनादेरेवान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तस्वसम्भवात्साक्षात्सैवोपदर्शयितुं शक्योति व्यतिरेकयोरविनाभावेन व्याप्युपपादनं गौरवकरमित्याभाति । तथाऽपि व्यतिरेकयोरविनाभावकथनं विना व्यभिचारशङ्काया अनिरासत्तदर्थं तदुपपादनमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये साध्यानुस्तेराह ॥ तस्मादिति । करणवच्छेन्न भोगादिभ्य इत्याधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमपि

भवतीत्याभिप्रेत्य तत्पारिहारनिरासपरतया योजयति । ननु कारकाणामेवेत्यादिशङ्कासमाधानाम्यासुपादनं तु पूर्ववदेव द्रष्टव्यमिति भावः । न सकलसपक्षवृत्तिर्हेतोरपेक्षितं तथा सति धूमस्यापि सपक्षेऽप्यगोलेऽवृत्त्याऽऽसधारणत्वप्रसङ्गात् । किन्तु यत्किञ्चित्सपक्षवृत्तित्वम् । तच्च गगनादौ सपक्षैकदेशवृत्त्याऽस्त्विति नासाधारण्यभित्याशयेन परिहरति ॥ **मैवमिति । करणवच्छेदोति सूत्रस्योभयसम्बन्धित्वमभिप्रेतमित्यत्रोपष्टम्भ-कमाह ॥ अत एवेति ।** अस्योभयसम्बन्धित्वताया ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यतरमात्रसम्बन्धित्वस्याभिप्रेतत्वे तूभयत्रादिपदोपादानमनर्थकं स्यादिति भावः । देहादिवदितोत्पत्तः परमुक्तमित्यनुवर्तते ॥ **अत एवेति ।** व्याप्तेरुपपादनीयत्वस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथैकैव दृष्टान्तेन पूर्वेनेकदृष्टान्तोपादानस्यानर्थक्यादिति भावः । **कृतः सार्वज्ञमिति ।** अनेन सर्वपदार्थपरिस्वांगेनान्नत्वमात्रं पूर्वमापादनीयमिति सूचयति । अत एवान्यथाज्ञानाभाव इत्येव भाष्यं यदि न शरीरी तर्हि तस्य ज्ञानमेव न स्यात्कृतः सार्वज्ञमिति तदीका चेति ध्येयम् ॥ **व्याहृतत्वादिति ।** भोगायतनं शरीरमिति तल्लक्षणादिति भावः । नन्वन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति सौत्रक्रमानुरोधेन देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानाभाव इति भाष्य इवेहापि देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनादेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदेति क्रमेणैव व्याख्यानं कर्तुमुचितं तत्कथं सौत्रक्रमविपरीतक्रमेण व्याख्यानमित्यत आह ॥ **पाठेति ।** सूत्रे त्वमात्रस्य भावपूर्वकत्वात्प्रथमतो भावपक्षनिराकरणं कृतमिति भावः ॥ **विरोधादिति ।** यत्कार्यं तत्सकृत्कर्ममिति व्याप्तेरिति भावः । अकर्तृत्वपक्षप्रश्रयणाच्च व्याप्तिस्मृतिरपीति न विरोध इत्यत आह ॥ **अपसिद्धान्तेति ।** कार्यस्याकर्तृकत्वाभ्युपगम इति शेषः ॥ **स्वव्याहृतत्वादिति ।** तथा चासामञ्जस्यादिति पक्षनिराकरणं जात्युत्तरत्वाच्च बाधक्षममिति भावः ॥ **स्फुटमेवेति ।** तदापादकाशरीरत्वस्य शिव इव विष्णावपि तुल्यत्वादिति भावः ॥ **विश्वस्य कर्तरीति ।** न लेकेति निषेधस्य कारकषष्ठीनिषेधत्वेऽपि शेषषष्ठ्यनिषेधकत्वादित्यत्वाद्वा तृन्यो-गेऽपि विश्वस्येति षष्ठ्युपपत्तिः । तृजन्तत्वपक्षे तु न काचिदपीयं कुम्भधिरिति बोध्यम् ॥ **आगमैरिति ।** पाशुपताद्यागमैरित्यर्थः ॥ **अनुमानैश्चेति ।** श्रित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवत् विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजं कर्मत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृतं गुरुत्वे सत्यपातित्वात्सम्प्रतिपन्नवत् श्रित्यादिकं प्रयत्नवद्दिनाशं नाश्यात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादिभिरनुमानैरित्यर्थः । यद्यपि च कार्यत्वाच्चनुमानाकर्तृ-

मात्रं सिध्यति न पुनः शिवः कर्तेति । कर्त्तृमात्रं च विष्णोः कर्त्तृत्वाविरोधिलोकप्रसिद्ध्यादेरुभयत्र तुल्यत्वात् । तथाऽप्यनुमानं स्वप्रामाण्यनिषेधक-
श्रुत्युक्ते कर्त्तारि विष्णौ न पर्यवस्यति । किन्त्रागमोक्ते कर्त्तारिति नानुमानावष्टम्भेन विष्णोर्जगतस्कारणत्वप्राप्तिः किन्तु शिवस्यैवेति भावः । यद्वा
शिवो जगज्जन्मादिकर्ता सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाद्वैल्लादिभिर्व्यतिरेक्यनुमानैस्तत्सिद्धिः । सर्वज्ञत्वादिकं चागमसिद्धिमित्यागमसहायानुमानैः शिवस्य
जगत्कारणत्वसिद्धिरित्यर्थः । किं तच्छ्रुतिप्रामाण्यस्य गुरुत्वं कश्चानेन पक्षद्वयस्य विशेष उक्त इत्यत आह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ पाशु-

पतादिकमिति । नन्वत्रादिशब्देनानुमानपरामर्शस्तत्र वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयाप्रसारात् । नापि लिङ्गपुराणादेस्तस्य व्यासकृतत्वेन शिवप्रणीतत्वा-
भावेन तत्राप्यन्योन्याश्रयाप्रसारात् । अन्यस्य च तत्सङ्गप्राज्ञात्वाभावादिति चेन्न । अन्योन्याश्रयप्रसक्तियोग्यस्यैतदधिकरणान्ते निराशिष्यमाणस्य स्कान्दा-
द्यागमस्यैव ग्रहणासम्भवात् । ननु पशुपतेरप्येवमित्यादिशङ्काग्रन्थे पशुपतिशब्दस्य स्कान्दाद्युपलक्षणत्वस्याभिमतत्वादित्याशयः ॥ जगत्कर्त्तरीति ।
तच्च मोक्षादिकर्त्तृत्वस्यैतत् कारिष्यमाणस्वकीयतत्साधुत्वव्युत्पादनेन कृतसाधुत्वव्युत्पादनम् । ननु प्रमाणान्तरेण शिवस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धेरङ्गीकारेण
तदर्थं पाशुपतादिप्रामाण्यनिश्चयानपेक्षणान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्य तथा सति तस्यैव प्रमाणस्य सर्वज्ञादिसाधकतयोपन्यसनीयत्वात्पाशुपतागमो-
पन्यासवैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ अन्यत इति । अङ्गीकृत्य सर्वज्ञादिसाधकं प्रमाणान्तरं पाशुपतागमोपन्यासैकक्यमभिहितम् । वस्तुतस्तु तादृशं
प्रमाणमेव नास्तीति न तेन तत्सिद्धिरित्याशयेनाह ॥ न चेति । तादृशं सर्वज्ञादिवोधकम् । ननु चोक्तमनुमानजातमेव सर्वज्ञादिसाधकं प्रमाण-
मस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह ॥ अनुमानानां चेति ॥ दूषितत्वादिति । न पृथक् चानुमेधर इत्यादिना शास्त्रयोनिमूत्र इति शेषः

॥ न चैवमिति । श्रुतिप्रामाण्यं पाशुपतप्रामाण्यवद्गुरुवधारणं नेत्यर्थः । प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वापवादकाभावं दर्शयति ॥ कारणदोषा-
णामभावे सतीति । इतौ स्वतस्त्वापवादकाभावं दर्शयति ॥ बाधकप्रत्ययस्याभावे सतीति । निष्कम्पं निशङ्कम् । अनेन
गुरुत्वान्निष्कम्पं स्वतो निश्चितत्वं प्रमाणतया निश्चितत्वानिश्चितत्वलक्षण एव च पक्षद्वयस्य विशेष इत्युक्तं भवति । इतीत्येवेत्येतदिति

अ०— मनोबुद्ध्याङ्गितां विष्णोर्लक्ष्यामो य एव सः ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरुज्जिता ॥ देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽप्रतो भवेत् ॥ एको नारायण आसीत् ब्रम्हा न च शङ्करः ॥ अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः ॥ सदेहसुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ॥ ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ॥ आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः ॥ प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च मुजौ हरेः ॥ आनन्दो मध्यतो ब्रम्हपुच्छ नान्यदभूत्कश्चित् ॥ मनसोऽस्याभवद्ब्रम्हा ललाटादपि शङ्करः ॥ पक्षयोगैरुडः शेषो मुखादसीत्सरस्वती ॥ सहस्रशीर्षो पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः ॥ विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाधिरासीदित्यते ॥ मानवत्वादिरोधः को नामानं क्वचिदिष्यते ॥ अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते ॥ शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ॥ नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामथाः ॥ विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ॥ न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ ॥ इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तं समन्वयः ॥

सु०— कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति ॥ मन इति । अनेन बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवचां भगवतो लक्ष्यामहे । बुद्धिमान्मनोवानङ्गवान्प्रत्यङ्गवानिति श्रुतिमुपादत्ते । य एवेत्यनेन यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तितः किमात्मको भगवान्ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति । ऊजिता बलवती । सर्वत्राग्रातिबद्धा । एतदात्मको भगवांस्ततस्तस्य देहोऽप्येतदात्मक इति श्रुतिलब्धोऽर्थः । न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमाहिम्नः परमं तमापेति । वासुदेव इत्यनेन । वासुदेवो वा इदमग्र आसीदिति । मात्रयेत्यनेन । परो मात्रया तन्वा बृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्तीति । कथमेताभिः श्रुतिभिरभिप्रेतार्थासिद्धिरित्यतस्तासां तात्पर्यमाह ॥ इत्यादीति । नित्यश्चासौ गुणात्मा चेति तथोक्तः । तस्मात् तत्र बुद्धीति श्रुत्या विष्णोर्देहवत्त्वमवगम्यते । अङ्गं देहः प्रत्यङ्गानि हस्तादीनि लक्ष्यामहे ज्ञापयामः । कथं बुद्धिमानित्यादि । यदात्मक इत्यनया भगवतो देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वम् । व्यक्तितर्देहः । न ते विष्णवित्यनया भगवतो देहस्याना-

दिनित्यत्वम् । जातादिभिरप्राप्यमहित्वस्यान्यथाऽनुपपत्तेः । वासुदेव इति श्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वम् । अजस्येत्यनया
 देहवत्त्वं तस्याप्यजत्वम् । परो मात्रयेत्यनया देशकालगुणैरपरिच्छिन्नतुल्यम् । सदेह इत्यादिश्रुतिद्वयेन जन्मादिदोषरहितगुणा-
 त्मदेहवत्त्वम् । सदेहो जन्मादिदोषरहितदेहः । सुखगन्धः सुगन्धः । ज्ञानभा न तु तैजसभाः । ज्ञानज्ञान इत्यादेरतिशयित-
 ज्ञान इत्यादिरित्यर्थः । प्रियादिशब्दाः सुखविशेषवाचिनः । अन्यत्प्राकृतादिकम् । मनस इत्यादिश्रुतिद्वयेन देहवत्त्वं ततो जगतो
 जन्म च । ब्राह्मणोऽस्येत्यादिवाक्यशेषात् । पक्षयोः पार्श्वयोः । अत्र कासुविच्छ्रुतिषु विवक्षितार्थो न स्फुटं प्रतीयते । किन्तू-
 पपत्तिसाध्य इत्याशयवतोक्तं बलादिति । आविरासीदित्यनेन सत्कार्यवादं सूचयति । ईयते ज्ञायते । अत्र सकलजगत्कारणत्व-
 स्यैव श्रुतिसिद्धत्वे सर्वदोषपरिहारः सिध्यत्येव । न हि दोषेषु सत्सु तत्सम्भवति । तथाऽपि दोषाभावोऽपि श्रौतोऽस्ति
 किमुपपत्तिगवेषणेत्याशयेन सोऽपि दर्शितः । तत्र देहवत्त्वेन देहाभावप्रयुक्तानि दूषणानि प्रत्युक्तानि । तस्य च देहस्य
 ज्ञानानन्दादिगुणात्मकत्वेन जननादिदोषपरिहारोऽपि सिद्धः । जनितोतेत्यादिवाक्यं तु बव्हीभिर्निरवकाशादिभिः श्रुति-
 भिरिविरुद्धमन्यथा व्याख्येयम् । तदिदमुक्तं मन्दर्भवलादिति । स्यादेतत् । देहो ज्ञानानन्ददिगुणात्माऽनादिनित्यश्चेत्येतच्छ्रु-
 विषाणवानिति विद्विरुद्धम् । यो देहः स भौतिको जन्मादिमानिति नियमदर्शनात् । ततो विष्णोर्देहमङ्गीकृत्य तस्याभौतिकत्वा-
 दङ्गीकारे शशस्यापि विषाणित्वमङ्गीकार्यमित्यतो देहस्याभौतिकत्वादिना विरोधं तत्र दृष्टा करोति ॥ मानवत्त्वादिनि । क
 इत्याक्षेपे । नास्ति विरोध इत्यर्थः । इदानीं शशविषाणप्रतिबन्दी मोचयति ॥ नेति । अङ्गीकुर्मः शशविषाणमपि । यदि
 परमेश्वरविग्रहस्यानन्दाद्यात्मकत्वमिव ग्रामाणिकं स्यात् । न चैवम् । न ह्यग्रामाणिकं केनापि कदाऽपि कश्चिदप्येष्टुं शक्यत
 इति । ननु ग्रामाणिकत्वेऽपि विरोधाभावः कथमित्यत आह ॥ अविरोध इति । यथोः क्वचित्सहदर्शनं तथोरविरोधः ।

ययोस्तु नियमेन व्यधिकरणतयैव दर्शनं तयोर्विरोध इत्येवं सहदर्शनासहदर्शनलक्षणेन मानेन (हि) वस्तूनामविरोधविरोधाववगन्तव्यौ । तन्नियामकस्यान्यस्याभावात् । अतः प्रमाणेन सह दृष्टेर्धे विरोधः कथं स्याद्वाधातादिति । उपसंहरति ॥ अत इति । प्रमाणैः सह दृष्टेर्धे विरोधस्यानाशङ्कनीयत्वात् । उक्तमुदाहृताभिः श्रुतिभिः । समस्तं चिदानन्दाद्यात्मकानिरवद्यविग्रहेण जगत्कारणत्वम् । एतच्चारूपवदेवेत्यादिना वक्ष्यमाणं शिष्यहितैषिणाऽऽचार्येणात्रोक्तमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेतदस्माकमपि समानम् । तथा हि । यद्यपि पाशुपतादिकमशक्यावधारणप्रमाणभात्रम् । तथाऽपि ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । स इमान् लोकानीशत ईशनीभिरित्याद्याः श्रुतयस्तावच्छिवस्य जगज्जन्मादिहेतुमाचक्षते । शिवादिनामोपेतत्वात् । न च तथाविधस्यासमञ्जसत्वं सम्भवतीत्युदाहृताः श्रुतयोऽन्यथा योज्याः । सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं श्रुतिरेवाभासयिष्यति । तद्वदकं वा किमपि कल्पयिष्यतीत्यत आह ॥ शिवादीति । भवेदेवं यद्येताः श्रुतयः शिवपराः स्युः । न चैवम् । किन्तु शिवादिनामयुक्ता अपि विष्णुविषया एव । नन्वेतत्कुतः । एवं सत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव । एको नारायण इत्याद्या अपि श्रुतयः शिवपरा इति । मैवम् । शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमत्त्वात् । नारायणादिनाम्नां शिवे शक्त्यभवात् । अत्रापि किं मानमित्यत आह ॥ नामानीति । अनेन नामानि विश्वाभि न सन्ति लोक इत्यादिकां श्रुतिमुपादत्ते । एक इत्यनेन । यो देवानां नामधा एक एवेति । नामानि धत्त इति नामधाः । नान्यस्य वाचकानि । तदन्येषु वर्तन्ते । अपरे शिवादिशब्दाः । उक्तः समन्वयश्च तत्र मानमिति सम्बन्धः । समन्वयग्रहणेनैतदपि परिहृतम् । एता अपि श्रुतीर्गहं शि (वादिवि) वविषयतया व्याख्यास्यामीति । उपक्रमादिभिर्लिङ्गादिभिश्च भगवत्परतया निश्चितत्वादिति ।

टि० — यदात्मको भगवानित्येतच्छ्रुतिव्यतिरिक्तश्रुत्यन्तरस्य विज्ञानं शक्तिरूर्जिता देहो विष्णोरित्येतद्वाण्यखण्डसङ्ग्रहाख्यानसम्भवाद्वात्मक
 इति श्रुतेश्च य एव सः स एवेत्यनेनानैव सङ्गृहीतत्वान्मूले तदानर्थक्यमाशङ्क्य य एव सः स एव देह इति भाष्यखण्डसङ्ग्रहीतश्रुतिलब्धार्थ-
 कथनरूपत्वात्नानर्थक्यमिति भावेनोर्जितपदार्थकथनपूर्वकं विज्ञानमित्यादेर्लब्धार्थकथनतामुपदर्शयति ॥ **उर्जितेत्यादिना** । उदाहृतश्रुतिभिर्गुणानां
 नित्यत्वानुक्तेर्गुणात्मकत्वेन देहनित्यत्वसम्भवेन गुणविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादेहसद्भावप्रक्षोक्तदोषपरिहारावश्यवक्तव्यस्य देहनित्यत्वस्य साक्षादनुवित-
 प्रसङ्गाद्धट्टवीहेरन्यपदार्थप्रधानस्य वर्तिपदार्थप्रधानकर्मधारयाद्यजन्यत्वानित्यत्वस्य गुणविशेषणतामङ्गीकृत्य नित्या गुणा यस्येति व्याख्यानमनुप-
 पन्नमिति भावेनान्यथा व्याचष्टे ॥ **नित्यश्चासावीनि** । किमत्र देहप्रत्यायकमित्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गपदमेवेति तत्पदद्वयार्थमाह ॥ **अङ्गमिति ॥ ज्ञाप-**
याम हति । शिष्यादीन्प्रतीति शेषः । यदात्मक इति वाक्ये देहप्रत्यायकाभावात्कथं तेन देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वसिद्धिरित्यतो व्यक्तितपदमेव
 तत्प्रत्यायकमिति भावेन तद्याचष्टे ॥ **व्यक्तितरिति ॥ जातादिभिरिति** । अत्र तावद्विष्णोर्जातादिभिरप्राप्यमाहिमत्त्वमुच्यते । तत्र विष्णोरपि-
 जातत्वे तस्यापि प्रतियोगिकोऽदिनिवेशप्रसङ्गेनाजवे सिद्धे स्वरूपेणाजत्वस्य जीवादिसाधारणत्वेन देहत एव तस्य वक्तव्यतया तदुपपादकत्वेन ज्ञाना-
 दिगुणात्मकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अनादिमित्यदेहत्वमिति** । अत्र प्रलयेऽवस्थानोक्तस्याऽनादिनित्यत्वं प्रतीयते । तच्च न स्वरूपापेक्षया जीवा-
 दिसाधारण्यात् । अतस्तेदेहापेक्षयैव तद्वक्तव्यमिति देहस्यानादिनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **तस्याप्यजत्वमिति** । अजस्येत्यनेन पञ्चनाभदेहविशिष्ट-
 स्यैव भगवतो गृहीतत्वादिति भावः ॥ **अपरिच्छिन्नननुत्वमिति** । मात्रया मितेः परोऽसीति विष्णोरपरिच्छिन्नत्वे उक्ते तदेहस्य पारिच्छिन्नत्वा-
 त्कथं तस्यापारिच्छिन्नत्वमित्यत उक्तं तन्वा वृषामेति । शरीरेणाप्यभिवृद्धत्वं तदर्थः । शरीरस्याभिवृद्धिर्नाम परिच्छेद एवेति देहस्य योग्यतया श्रुत्यन्तर-
 बलाद्वा त्रिविधापारिच्छिन्नत्वसिद्धिरिति भावः । जन्मादिदोषरहितेति द्वितीयश्रुतावयव्यत्याकृतादिकं क्वचिदपि नाभूदित्युत्तरव्याख्यानानुरोधेन दोषा-
 हित्यस्योक्तत्वलाभाच्छ्रुतिद्वयेनेत्यस्योपपत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **सुखविशेषवाचिन इति** । उपकारजं प्रियं प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ स्वरूप-
 भूत आनन्द इति वा श्रवणोत्थं प्रियं दर्शनोत्थो मोदो भोगोत्थः प्रमोदः स्वरूपभूत आनन्द इति वा टीकोक्तरीत्येति शेषः । नन्वत्र दोषराहित्यं न प्रति-

पाद्वे तत्कथमस्य दोषराहित्ये प्रमाणतयोपन्यास इत्याशङ्क्य नान्यदसूदित्यनेनैव तत्प्रतिपादनाद्युक्तोऽस्य प्रमाणतयोपन्यास इति भावेन तत्सिद्धयर्थमन्यपदं दोषपरतया व्याचष्टे ॥ **अन्यत्प्राकृतादिकामिति** । ननु सहस्रशेषेति वाक्ये भगवतो देहप्रतिपादनेऽपि ततो जातो जन्मानुक्तोऽकथमुभयत्र प्रमाणतयोपन्यास इत्यत आह ॥ **ब्राह्मणोऽस्येत्यादीति** । श्रुतावासेत्येतद्व्याघ्रौणेरुत्केन कृतमन्यास बोधकमित्येतद्वाक्यस्यस्यासेत्यस्य साधुत्वव्युत्पादनेन कृतसाधुत्वव्युत्पादनम् । ननु विष्णोर्देहाज्जगज्जातमित्येव वक्तव्यमाविरासीदित्याविर्भावकथनं तु किमर्थमित्यतः सत्कार्यवादसूचनद्वारा वैशेषिकाद्विमतान्त्यास्तत्कार्यवादनिरासार्थं तदिति भावेन तस्ययोजनमाह ॥ **आविरासीदित्यनेनेति ॥ सिध्यत्येवेति** । तथा च तत्साधनाय श्रुत्युपन्यासोऽनर्थक इति भावः ॥ **सोऽपीति** । न तूक्तोपपत्त्या तत्सिद्धिर्न सम्भवतीत्याभिप्रेयते भावः ॥ **देहाभावप्रयुक्तानीति** । सम्बन्धानुपपत्त्यज्ञत्वप्रसङ्गादीनीत्यर्थः ॥ **जननादिदोषेति** । देहवत्त्वप्रयुक्तान्तवत्त्वसुखदुःखादिभोगप्रसङ्गादिदोषेत्यर्थः । तर्हि निर्विषयत्वाद्वाक्यस्याप्रामाण्यपत्तिरित्यत आह ॥ **जनितोतेत्यादीति** । अन्यथा व्याख्येयमिति । गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेदित्येतद्ग्रन्थव्याख्यानानुसारे विष्णुरिति यज्ञस्य यजमानस्य वा नाम तौ सोमाद्वत् इति सोमो जनितो विष्णोरुच्यत इति प्रागुपदर्शितप्रकारेण व्याख्येयमित्यर्थः । यद्यपि सोमादिशब्दवाच्यान्मूलरूपपादवताररूपप्रादुर्भावव्याख्यानानुसारेण तथैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथाऽपि सोमादिपदानां प्रसिद्धार्थपरत्वेऽप्यतो दोषवच्चो यत्र तदाकथमवरं वदेदित्युभाभ्यानुसारेण यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिरिश्रादिश्रुत्या विष्णुशब्दस्य यज्ञादिनामत्वेनैवमपि व्याख्यातुं शक्यमिति भावेन व्याख्यानान्तरमेतदिति दृष्टव्यम् ॥ **दर्शनादिति** । अस्माददिशरीरेष्विति शेषः ॥ **व्याघातनादिनीति** । प्रमाणेन सह दृष्टं विरुद्धं चेत्तस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवमरूपवेदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यधिकरणवैयर्थ्यं तत्प्रयोजनस्यानेनैव सिद्धेरित्यतस्तदधिकरणप्रमेयस्यैवेह भाष्यकारेण प्रतिपादनान्नेन तस्य गतार्थेनेति भावेनाह ॥ **एतच्छेति ॥ अशक्यावधारणेति** । उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति शेषः ॥ **तथाविधस्येति** । निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या जगत्कारणतयाऽवधारितस्येत्यर्थः । अन्यथा तादृशस्य विष्णोरस्यसामञ्जस्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **उदाहृता इति** । अस्य देवस्य स्तुहि गर्तगमित्यादिनेति शेषः

॥ अन्यथा योज्या इति । तद्वाक्यस्थरुद्रादिशब्दानां यत्किञ्चिक्लृप्तात्रपरत्वं न पशुतिपरत्वमित्यन्यथा योज्या इत्यर्थः । अन्यथा जनिनोत विष्णोरित्यस्याप्यन्यथायोज्यत्वं न स्यादिति भावः । ननु शिवादिसर्वनाम्नां विष्णुवाचित्वे कथं यो देवानां नामधा इति श्रुतिः प्रमाणं । तत्र तत्प्रत्यायकाभावात् । नामधा इत्यस्य चाश्वकर्णादिशब्दस्वंज्ञामात्रत्वादित्यतोऽश्वकर्णादिशब्दानां सर्वथा यौगित्वासम्भवात्केवलरूढत्वमाश्रिते इह तु कृत्स्नवयवशब्दैव प्रयोगप्रत्ययोरुपपत्तौ समुदायशक्तौ प्रमाणाभावेन रुढेरनौचित्याद्यौगिकत्वमेवेत्यतस्तैव विवक्षितलाभायामाण्योपपत्तिरिति भावेन नामधा इत्येतद्व्युत्पादयति ॥ नामानि धत्त इति नामधा इति । अतो मनिन्वनिपुत्रनिश्चेति चकाराद्विचि नामधा इत्यस्य साधुत्वमिति भावः । केचित्तु नामानि धीयन्ते देवेषु धीयन्तेऽनेनेति नामधा इति कारणसाधनत्वञ्चान्ति वारयितुं नामानि धत्त इति व्याख्यानमित्याहुः । तन्न । करणे विचोऽननुशासनादेव तथाविधश्चान्यनुदयात् । अन्ये तु यो देवानां नाम नामानि वेद यश्च धत्त इति धा इत्यन्यथाप्रतीति निवारणायेदं व्याख्यानमित्याहुः । गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्य तदनुकूल्यपारस्य च देवदत्तगतत्वदर्शनाकर्तृगतत्वे बाधकमद्भावादेव च छिनत्तीत्यादौ फलस्यान्यगतत्वाभ्युपगमात् । प्रकृते फलीभूतव्यवहारादेः कर्तृगतत्वे बाधकाभावाच्च तस्याग इत्याशयेनदं व्याख्यानमित्याहुः ॥ पुराणैस्तिवति । तेषां विष्णवादीनामुपसर्जनस्वोपपादनपूर्वकं शिवादीनां जगत्कारणत्वस्याभिहितत्वादिति भावः ॥ उपक्रमादिभिरिति । नात्यर्थलिङ्गविरोधान्न तेषां विष्णुविषयत्वमिति भावः ।

अ० — पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धान्न तत्प्रमा ॥ तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः ॥ समब्राम्हणविरोधाच्च नियमाद्वैष्णवेष्वपि ॥ मोहार्थमुक्तिश्चैव विष्णुरेको गुणार्णवः ॥ स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः ॥ निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥ २-२-११ ॥

मु० — मा भूच्छ्रुतिभिः शिवस्य जगत्कारणत्वावधारणं शैवपुराणैस्तु भविष्यति । न च तान्यपि विष्णुपुराणि । उपक्रमादिबलेन शिवविषयतया निश्चितत्वादित्यत आह ॥ पुराणानीति । पुराणाद्यैर्वैष्णवैर्विरुद्धत्वात् । प्राक् प्राबल्याचिन्तायाः सत्प्रतिपक्षत्वात् । तदुत्तरं बाधितत्वाच्च । तत्तत्र शिवस्य जगत्कारणत्वे । न केवलं वैष्णवपुराणादिविरुद्धत्वादप्रमाणं शैव-

पुराणम् । किन्तु शैवपुराणविरुद्धत्वादपीत्याह ॥ तदिति । तद्विरुद्धेषु शैवपुराणादिविरुद्धेषु शिवजगत्कारणत्वादिषु नो मानम् । शैवपुराणमिति शेषः । कथं शैवपुराणस्य शैवपुराणविरोध इत्यत आह ॥ पूर्व्वेति । एतच्चान्यत्र दर्शितम् । किञ्च शैववैष्णव-
पक्षपातश्चून्यब्राम्हणविरुद्धत्वाच्च शैवपुराणं विमतेऽर्थे न मानमित्याह ॥ समेति । इदमप्यन्यत्र दर्शितम् । एवं तर्हि
वैष्णवानामपि पुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात् । तेषामपि शैवब्राम्हणविरुद्धत्वात्पूर्व्वपरिविरोधाच्चेत्यत आह ॥ नियमादिति ।
एकप्रकारत्वात् । पूर्व्वपरिविरोधाभावात् । शैवादिपुराणानामेतत्प्रतिबन्धकत्वाद्यसामर्थ्यादित्यपरर्थः । तेषां नाप्रामाण्यमिति
शेषः । ननु वैष्णवेष्वपि पुराणादिषु शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं विष्णुना तदीयस्तुत्यादिकरणं च प्रतीयत एव । तत्कथं
नियम उच्यत इत्यत आह ॥ मोहार्थमिति । शिवादीनां जगत्कारणत्वादेरयोग्यजनव्यामोहनार्थमेवोक्तितश्चशब्दद्विष्णुना
शिवस्तुत्यादेर्मोहार्थं कृतस्यानुवादतश्च नियमो न विरुद्ध इति । कथं शैवपुराणादीनां प्रतिरोधकत्वाद्यसामर्थ्यमित्यत आह
॥ मोहार्थमिति । शैवपुराणादीनां मोहार्थमेवोक्तितः कृतत्वात् । चशब्देन वैष्णवानां तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वात् । अत्र
चार्थेऽन्यत्र प्रमाणान्युक्तानि । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ विष्णुरिति । तस्मादिति सिद्धमिति शेषः । ननु स्कन्ददिमता-
न्यप्युक्तार्थविरोधीनि सन्ति तानि कुतोऽत्र न निराक्रियन्त इत्यत आह ॥ स्कन्देति । अमुतो न्यायतः । पाशुपतमत्तनिरा-
करणन्यायतः । अतो न निराक्रियन्त इति शेषः । कथमनेन न्यायेन तन्निराकरणमित्यत आह ॥ अशेषेणेति । कात्स्न्येन
तदीयसिद्धान्तानां पाशुपतसिद्धान्तस्य चाविशेषतः । केवलं देवतान्तरपरिग्रहेणैव सिद्धान्तभेदः । प्रक्रिया तु सर्वत्र समानैव ।
अतः पूर्व्वनिराकरणन्यायेनैव तन्निराकरणं युक्तमेवेति भावः ॥ २-२-११ ॥

टि०— ॥ प्रागिति । शैवपुराणापेक्षया वैष्णवपुराणानां विशेषानिर्धारणायं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः ॥ तदुत्तरं त्विति । श्रुतिसंवादि-

त्वेन वैष्णवपुराणानां प्राबल्यनिर्णयानन्तरमित्यर्थः ॥ एतच्चान्यत्र दर्शितमिति । तदप्रत्यविरोधाच्च । तथा हि । शैवे स्कान्दे यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वन इत्यादिना गीताभाष्ये शैवे च स्कान्दे अपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्येव यदैव त्वं पराङ्मुख इत्यादिना भाष्ये च दर्शितमित्यर्थः ॥ इदमप्यन्यत्र दर्शितमिति । समब्राह्मविरोधाच्चैत्यादिना गीताभाष्ये ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते नाहं न च शिवोऽयं च तच्छक्यैकांशमगिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वक्त्रीडितैऽस्माभिरच्युत इत्यादिना भाष्ये च दर्शितमित्यर्थः । वैष्णवादिपुराणानां पूर्वापरविरोधोपपादकतया मोहार्थमिति वाक्यं व्याख्याय शैवपुराणानामेतद्वतिबन्धकत्वासामर्थ्योपादकतयाऽपि तदेव व्याख्यातुं शङ्कते ॥ कथमित्यादिना । शैवपुराणानां मोहार्थं कृतत्वं वैष्णवानां पुराणानां च तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वमित्येतत्कृत इत्यत आह ॥ अत्र चार्थ इति । एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महामुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुर्विति । मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हरेः । अतस्तेषूक्तमप्राह्यमसुराणां तमोगतैः । यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः । कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभू ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दर्शयिष्यामि पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमाणान्येव मन्नाद्याः स्मृतय इत्यादिवाराहवचनादीनि भाष्यादावुक्तानीत्यर्थः ॥ २-२-११ ॥

अ०— ॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥ निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छक्तिमतं पृथक् ॥ दूष्यते महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥ त्रिपुराभैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते ॥ तस्याः सदाशिवान्नाश्र जायन्ते देवमानवाः ॥ भूतभौतिकमध्येतदिति तन्नोपपद्यते ॥ दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ॥ केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत् उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ नार्थं महावाममतं वामैरन्यदुदीर्यते ॥ शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जदं समन्ततः ॥ इति तच्चोपपन्नं न ॥

सुः— ॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥ शक्तिं मतमपाक्रियते । न निराकर्तव्यमेतत् । स्कान्दादिमतवदस्यापि पूर्वन्यायेनैव निरस्तत्वात् । यथा हि । पत्थुरित्यस्य स्थाने स्कन्दस्येत्यादि पठित्वाऽसामञ्जस्येतदनुसारिण्यः श्रुतय उदाह्रियन्ते ।

सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं च तद्विषयं योज्यते । तथा शक्ततावपि वक्तुं शक्य (मेव) ते । अन्यथा स्कन्दादिदर्शनमपि पृथग्भाषाकर-
णीयं स्यात् । अथोच्येत । शक्तमते पाशुपतादाचारभेदादेर्विद्यमानत्वात्तत्सिद्धान्ताविशेषो नास्तीति । तन्न । सौरादिमतेष्वपि
तस्य विद्यमानत्वात् । अथ किं तेन । देवताविशेषपरिश्रमन्तरेणोक्तार्थविरुद्धो दूष्योऽर्थः सर्वत्र समान एवेति श्रूये । तच्छा-
क्तेऽपि समानमित्यतो नैतदपि पृथग्भाषाकरणीयमित्यत आह ॥ निराकृताविति । सत्यं स्कन्दादिवच्छाक्तस्यापि मतस्य न
पाशुपताद्विशेषः । अत एवोक्तदोषप्राप्तविषयत्वमपि । तथाऽपि तत्रासाधारणस्य दूषण (स्यापि वि) स्य विद्यमानत्वात्तद्विवक्षया
शक्तिमतं पृथग्दूष्यते सूत्रकारेण । उत्पत्त्यसम्भवो हि शाक्तस्यैवासाधारणदोषो न तु पुरुषदेवतानाम् । एतच्च वक्ष्याम इति ।
एवमाधिकरणारम्भमुपपाद्योदानीं शाक्तमतस्थितिमुपन्यस्यति ॥ महतीति । शक्तिमतमिति वर्तते । सर्वस्यागामिनेतिशब्देन
सम्बन्धः । देवी महती सर्वोत्कृष्टेति शक्तिमतमिति । कथं महतीत्यत उक्तं सर्वकारणमिति । सकलजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वा-
त्सार्वज्ञादिसर्वगुणवती समस्तदोषदूरा भ (ग) वर्तित्यतः सर्वोत्कृष्टेति । नन्विदं शास्त्रमन्योन्यव्याहतं कथं प्रमाणं स्यात् ।
भुवनेश्वरीतन्त्रे हि सैव महती सर्वकारणमिति चोच्यते । त्रिपुरातन्त्रे तु त्रिपुरैव । तथा भैरवीतन्त्रे भैरवी । एवं कुब्जिकादि-
तन्त्रेष्वन्या चान्या च । न च बर्हीनां सर्वोत्तमत्वमुपपद्यत इत्यत उक्तम् । शृङ्गारी त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः सा भगवत्ये-
कैवाभिधीयते । अतो ना (न्योन्य) व्यावत इति । शाक्ताश्च त्रिविधाः । महावामा मध्यवामा अणुवामाश्चेति । एत एव क्वचि-
च्छाक्तशास्त्रभावाऽऽणवशब्दैरुच्यन्ते । तत्राद्यानां मतविशेषं दर्शयति ॥ तस्या इति । तस्याः केवलाया एव शक्तेः । सदाशिव-
ग्रहेण मतान्तराद्भेदो दर्शितः । तत्र सदाशिवस्य शक्तितो जन्मानभ्युपगमात् । एवमुपन्यस्तं महावाममतं तावदयुक्तमित्याह
॥ नदिति । निरन्तरोपन्यस्तं महावाममतं तदिति परामृशति । कुत इत्याकाङ्क्षायां सूत्रमुत्पत्त्यसम्भवादिति । तद्व्याख्यातुं

तावद्वाप्तिष्ठुपपादयति ॥ दृष्टेति । अत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिर्विवक्षिता न सृष्टिमात्रम् । तस्य केवलाभ्योऽपि स्त्रीभ्यो दर्श-
 नात् । सदेति व्यभिचाराभावं सूचयति । वाशब्दस्तुशब्दार्थः । विशेषतः प्राचुर्येण । केपाश्चिदेव हि द्रोणादीनां सृष्टिः
 केवलेभ्यः पुरुषेभ्यो दृष्टा । नन्वचतुरादिसूत्रेण स्त्रीपुंसेभ्य इति भवितव्यम् । स्त्रीपुंभ्य इति कथम् । समासान्तो विधिरनित्य
 इति भविष्यति । यद्वा द्वंद्वात्परः समासान्तोऽसौ निपातितः । अत्र (तु) स्त्रीभिः सहिताः पुमांसः स्त्रीपुमांसस्तेभ्य इति
 न द्वन्द्व इति (न) भविष्यति । केवलाभ्यः पुरु (षानुग्रहहीनाभ्यः) षाननुग्रहीताभ्यः । ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति
 ॥ तत इति ! यत एवं व्यतिर्यतश्च प्रकृतिः केवला । शिवादीनां ततो जन्माङ्गीकारात् । ततः कारणात्ततः शक्तेरपत्यो-
 त्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । आदिकालीनापत्योत्पत्तिर्न केवलस्त्रीकर्तृका अपत्योत्पत्तिश्चात् । याऽपत्योत्पत्तिः सा
 न केवलस्त्रीकर्तृका । यथा सम्प्रतिपन्ना । सा हि काचित्पुरुषमात्रात्काचित्पुरुषानुगृहीताभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा । न पुनः क्वापि
 केवलाभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा । येनोक्तव्याप्तैर्व्याभिचारः स्यादिति । यद्वा शक्तिर्नापत्यप्रसवित्री केवलस्त्रीत्वात्सम्प्रतिपन्नकेवलस्त्री-
 वत् । अत्र केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य इत्यन्वयकथनम् । दृष्टेत्यादि तद्व्यभिचारपरिहारार्थमिति ज्ञातव्यम् । यदि वा केवलस्त्री-
 त्वाभापत्यप्रसवित्री चेच्छक्तिः स्यात्तदा केवलात्पुरुषत्वात्पुरुषोत्तमोऽपि तथा न स्यादित्याक्षेपमपाकर्तुं प्रागेव दृष्टेत्याद्युक्तम् ।
 असिद्धं च केवलत्वं तस्य लक्ष्मीपतेरित्याशयेन स्त्रीपुंभ्य इत्युक्तम् । केवलाभ्य इति तु व्याप्त्युपपादकम् । अथवा यन्निराकृतौ
 विशेषस्य भावादित्यनेनास्य दोषस्यासाधारणत्वमुक्तम् । तदुपपादनाय दृष्टेत्याद्युपन्यासः । इदानीमधिकाशङ्कया मतान्तर-
 मुत्थापयति ॥ वामैरिति । मध्यवामैरित्यर्थः । अन्यन्महावामसिद्धान्तात् । किं तदित्यत आह ॥ शिवेति । शिव उपसर्जनं
 यस्याः सा शिवोपसर्जना । इदमित्यस्यैव व्याख्यानं समन्ततो देशे काले च वर्तमानं कार्यमिति । एतदुक्तं भवति । नोत्पत्त्य-

सम्भवोऽस्मन्मतेऽस्ति । अस्माभिः शिवसहितायाः शक्तोर्विश्वप्रभवस्याङ्गीकृतत्वात् । न चैवं त (द्र) योः सर्वोत्कृष्टत्वं विरुद्ध-
मापद्यते । शिवस्य शक्तिं प्रत्युपसर्जनतत्त्वार्थीकारादिति । तत्रतिषेधति ॥ तच्चेति । अत्राप्युत्पत्त्यसम्भवस्य परिहारादिति
भावः ।

टि०— ॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥ एतदधिकरणप्रतिपाद्यव्या मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्ये तदुक्तैस्त एव तस्य
शिष्यैर्ज्ञातुं शक्यत्वादत्र तदनुवितर्न दोषायेति भावेन शक्तिपक्षं दूषयतीति भाष्यं मनसि निधायाधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ शाक्यनामिति । नन्वे-
वं तन्मतमुपपत्त्यस्य दूषणीयं निराकृतावित्युत्तरभाष्ये तस्य पृथङ्निरसनीयत्वसमर्थनमनर्थकम् । न च पृथगनिरसनीयताशङ्कानिरासेनाधिकरणारम्भो-
पपादनार्थत्वात् तदिति वाच्यम् । पूर्वमनिराकृतशक्तिपक्षनिरासकमात्रेणैवाधिकरणारम्भसिद्धया प्रापकामावेनानिरसनीयत्वशङ्काया एवानवकाशा-
दित्यत एतत्पक्षस्य पशुपतपक्षाविशिष्टत्वेन सिद्धान्ताविशेषस्यैव तत्प्रापकत्वेन निरसनीयताशङ्कोदयसम्भवात्तन्निरसनेनाधिकरणारम्भोपपादकस्यास्य
भाष्यस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सिद्धान्तान्ताविशेषोपपादनपूर्वकं पृथगनिरसनीयताशङ्कमुत्थापयति ॥ न निराकर्तव्यमेतदित्यादिना । ननु
यत्किञ्चिदुत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवललक्षणाप्युपलम्भात्कथमुत्पत्त्यसम्भवः शाक्तस्यैवासाधारणो दोषो न तु पुरुषदेवतावादिनामित्यत आह ॥ एतच्च
वक्ष्याम इति । दृष्टा पुंन्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंन्यो वा विशेषतः । केवलाम्यो न हि स्त्रीभ्य इत्युत्तरग्रन्थव्याख्यानावसरेऽत्र सृष्टिशब्दो नापलो-
प्यत्तिर्विवक्षिता न सृष्टिमात्रं तस्य केवलाम्योऽपि स्त्रीभ्यो दर्शनादित्यादिनोत्पत्त्यसम्भवस्य शाक्तासाधारणत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ वर्तत इति ।
अनुवर्तत इत्यर्थः ॥ सर्वस्येति । महती सर्वकारणमित्यादेः सर्वस्येत्यर्थः ॥ आगामिनेति शब्देनेति । भूतभौतिकमन्येतदिति त्यत्रत्येनेति-
शब्देनेत्यर्थः । तमेव सम्बन्धमभिनेयेन दर्शयन्त्याह्याति ॥ देवीत्यादिना । सर्वकारणत्वमात्रस्य महत्त्वोपपादकत्वेऽपि तथायोजनायां श्रौतब्रह्म-
लक्षणक्षेपसूचनलाभेऽपि प्रधानलक्षणद्वयाक्षेपसूचनलाभाभातच्छाभाय परम्परया महत्त्वोपपादकत्वेन तद्वोजयति ॥ सृष्ट्यादिकारणत्वादिनि ।
सृष्ट्यादिकर्तृत्वादित्यर्थः । सार्वज्ञादिगुणवती तत एव समस्तदोषविदूरेति योग्यम् ॥ न च बन्दीनामिति । तथा सत्यनेकेश्वरवादाप-

स्या जगतोऽक्रियत्वान्मथनप्रसङ्गादिति भावः ॥ **केवलाया एवेति** । पुरुषाननुगृहीताया एवेत्यर्थः ॥ **स्त्रीपुंभ्यो वेति** । वाशब्दस्य विकल्पा-
 धर्तृवानुपपत्तेराह ॥ **वाशब्द इति** । कथं केवलेभ्यः पुरुषेभ्यः सृष्टेः प्राचुर्यमित्यतस्तदर्थयति ॥ **केषाञ्चिदेवेति** ॥
समासान्तो विधिरिति । तदनित्यत्वं च शोभना अपोऽस्मिन्सरसीति स्वप् इत्यादावृक्पूर्वबूः पथामानक्ष इति समासान्ताकारस्याभावादेवा-
 वसीयते । सति हि समासान्तस्य नित्यत्वे तत्रापि समासान्ताकारप्रसङ्गेन स्वयमिति रूपप्रसङ्गादिति केचिद् । तत्र । न पूजनादिति निषेधादेव
 तत्र समासान्ताकाराप्रसक्तेः । तस्य तदनित्यतायामज्ञापकत्वात् । वस्तुनो बह्वपी बह्वपीत्यादावपूजनार्थतया न पूजनादिति निषेधाप्रस-
 ङ्गात् । समासान्तविधेर्नित्यतायां तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेति तदनित्यत्वादेव तत्र समासान्ताभावो वाच्यः । तथा भ्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपि तत्र
 प्रमाणम् । स हि प्रतेरं भ्वादयस्तत्पुरुष इत्यन्तोदात्तत्वार्यो राजाहः सखिभ्य इति टचो नित्यत्वे किं तेनेति दिक् । अङ्गीकृत्य समासान्तविधेर्नि-
 त्यत्वं समाधानमाह ॥ **यद्वेति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत इति तच्छब्दबलात्तत इत्यस्य लभं तस्यावृत्तिं चाश्रित्य मूलं योजयति
 ॥ **यत इत्यादिना** । प्रकृतेः केवलत्वमेव कथं सिद्धमित्यत आह ॥ **शिवादिनामिति** । तज्जन्यानां तेषामन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।
 तदनुग्राहकत्वासम्भवादिति भावः ॥ **अपत्योत्पत्तित्वादिति** । न चास्तिकाद्युत्पत्तौ व्यभिचारः । तस्याः केवलस्त्रीकर्तृत्वादिति वाच्यम् ।
 देहतो मनसो वचनतो वा पुरुषाननुगृहीतस्त्रीकर्तृकत्वाभावस्यैव साध्यतया तस्याश्च जरत्कावर्धनुर्गृहीतस्त्रीकर्तृत्वेन विशिष्टसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वेन
 व्यभिचाराप्रसङ्गात् ॥ **काचित्पुरुषमात्रादिति** । न च स्त्रीदर्शनानन्तरीयकतया द्रोणादिमृष्टेरपि केवलपुरुषकर्तृकत्वाभावात्तत्सृष्टेः केवल-
 पुरुषकर्तृकत्वोक्तिरनुपपन्नैति वाच्यम् । तत्र स्त्रीकृतदेहादिरूपव्यापारामावमात्रेण केवलपुरुषकर्तृकत्वस्वीकारादित्याशयात् । आदिकालीनापत्यापत्तेः
 केवलस्त्रीकर्तृकत्वाभावसाधने पर्यवसानगत्या शक्तेरपत्योत्पत्तिकर्तृत्वाभावसिद्धावपि साक्षात्तदसिद्धेस्तस्मिन्नर्थं प्रकारान्तरेण प्रयोगमाह ॥ **यद्वेति** ।
 अत्र पक्षे दृष्टेसादेव्याप्युपदर्शकत्वस्य केवलाभ्य इत्यस्य व्यभिचाराभावोपापदाकत्वस्य चासम्भवात्प्रकारान्तरेण तदुपयोगमाह ॥ **अत्रेति** । एव-
 मनुमानोपेक्षितव्याख्यापदाकतया दृष्टेसादिग्रन्थं व्याख्याय सूत्रोक्तानुमानस्य परप्रसङ्गितप्रतिकपरहतिरूपदूषणपरिहारकतयाऽपि तद्वोजयति

॥ यदि चेति ॥ आक्षेपमपाकर्तुमिति । तर्कमूलभूतव्याप्तिवैकल्यापपादनेनेति शेषः । तर्हि दृष्टेयादिग्रन्थस्य उत्पत्त्यसम्भवदित्यनुमान-
ग्रन्थानन्तर्यं स्यात् । तदैवाक्ताक्षेपप्रसरात्तत्कथं तस्य पूर्वभाव इत्यत उक्तं प्रागेवेति । उपोद्धातसङ्ख्येयार्थः । व्याप्तिवैकल्येन तर्कदूषणस्य पूर्वैव
सिद्धेः स्त्रीपुंभ्यो वेति ग्रन्थानर्थक्यमिल्याशङ्क्य व्याप्तिवैकल्येन दूषितस्य तर्कस्यापादकासिद्ध्याऽपि दूषणार्थत्वात् तदिति भावेन तदुपपादकतया
तदोजयति ॥ असिद्धं चेति । तथाऽपि केवलाभ्य इत्यस्यानर्थक्यमेवेत्यतः केवलङ्गीत्वस्य हेतोरुक्तसाध्येन व्याप्युपपादनार्थत्वात् तदित्याह
॥ केवलाभ्य इतीति ॥ अस्य दोषस्येति । उत्पत्त्यसम्भवस्येत्यर्थः । असाधारणत्वं शाक्तपक्षासाधारणत्वम् ॥ व्याख्यानमिति ।
ततश्च न समन्तत इत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः ।

अ० — ॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥ अदेहत्वादपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् ॥ अणुवामा न तद्युक्तम् ॥

सु० — तत्कथमित्यत्र सूत्रम् ॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ इति तद्वाच्ये ॥ शिवस्येति । अकरणत्वत इत्य-
स्यैव स्वपदस्य वर्णनमदेहत्वादिति । यद्वाऽकरणत्वतो ज्ञानादिकरणाभावादित्यर्थः । तदेव कथमित्यतोऽकरणत्वतो निरिन्द्रि-
यत्वादित्युक्तम् । तदपि कुत इत्यत उक्तमदेहत्वादिति । एतदुक्तं भवति । देहवता हि शिवेनापत्योत्पत्तौ शक्तेः साचिव्य-
माचरणयिम् । न विदेहेन । तस्य प्र (वि) लीनवदिन्द्रियविज्ञानादिविकलस्य तदनुपपत्तेः । न च शिवदेहेत्पत्तौ केवलायाः
शक्तेः शक्तिरस्ति । प्रागुक्तदोषात् । अन्यथाऽत्रापि तथोपपत्तौ शिवाङ्गीकारवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च शिवसहितायाः ।
विदेहस्य साहाय्यकरणानुपपत्तेः । अतोऽङ्गीकृतस्यापि शिवस्थाजागलस्तनायितत्वेनात्राप्युत्पत्त्यसम्भव एवेति । मतान्तरमु-
त्थापयति ॥ अपि हीति । अन्येऽपीत्यन्वयः । तानेव विशेषनाम्नाऽऽह ॥ अणुवामा इति । अस्य मतस्य लोके प्रचुरतां
सूचयितुं हिगुब्दः । सर्वज्ञमित्युपलक्ष्यम् । जगत्पृष्ठ्याद्युपपन्नतत्सकलकरणोपेतम् । इदमुक्तं भवति । शिवसहिता शक्तिर्ज-

गजजननीत्यभ्युपगच्छतो मम नोक्तदोषः । शिवस्य स्वाभाविकसर्वज्ञादिमत्त्वेन देहेन्द्रियानपेक्षणात् । लीलाविग्रहग्रहणेन शक्तिः (साहाय्यकरणस्या) सम्भोगस्याप्युपपत्तेरिति । तदिदं दूषयति ॥ न तदिति ।

टि०— ॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ अकरणत्व इत्यस्यैवेति । अत्र पक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ ज्ञानादिति । ज्ञानादिरूपकारणशून्यत्वादित्यर्थः । विदेहस्येत्यर्थः । इन्द्रियविकलस्य तत एव विज्ञानादिविकलस्येति योज्यम् । तदनुपपत्तेः साच्चि-
व्याचरणानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि सदेहस्यैव शिवस्य शक्तिसहकारित्वमित्यतो भवेदेवं यदि तस्य सदेहत्वमुपपद्येत । न च तदुपपद्यत इत्याभिप्रेत्य
तदुक्तः इत्यतः शिवदेहोत्पादकत्वं किं केवलशक्तेरिति मितं शिवसहिताया एवेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ न चेति ॥ प्रागु-
क्तेति ॥ उत्पत्त्यसम्भवादिति । पूर्वसूत्रोक्तदोषादित्यर्थः ॥ अन्यत्रेति । शिवदेह इवान्यत्रापि कार्ये केवलशक्तेरेव कर्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः
॥ शिवाङ्गीकारेति । शिवस्य शक्तिं प्रत्युपसर्जनत्वाङ्गीकारेत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न चेति । शक्तेः शक्तिरित्यनुवर्तते
॥ विदेहस्येति । उपपत्तौ वा शिवदेह इवेतरत्रापि विदेहस्यापि साहाय्यकरणोपपत्त्या तदेहाङ्गीकारवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । ननु केवलयाः
शिवसहिताया एव शक्तेः शिवदेहोत्पादकताया उक्तरीत्याऽनुपपत्त्या सदेहत्वासम्भवेन सदेहस्य शिवस्य सहकारित्वयोगाद्विदेहस्य च तस्येन्द्रियादि-
विकलत्वेन कर्तृत्वोपयोगिज्ञानाद्यसम्भवेन शक्तिसाहाय्याचरणानुपपत्तिरेवेति कथमनेन पूर्वं प्रसङ्गितदोषपरिहार इत्यत आह ॥ इदमुक्तं भव-
तीति ॥ नोक्तदोष इति । उत्पत्त्यसम्भवादित्युक्तदोषो नेत्यर्थः । पुरुषाननुगृहीतस्त्रीत्वस्य हेतोरसिद्धत्वादिति भावः ॥ अनपेक्षत्वादिति ।
ज्ञानादिजन्मस्यैव शरीरादेरुपयोगदर्शनेन जन्मज्ञानस्यैव देहेन्द्रियाद्यपेक्षत्वासिद्ध्या नित्यज्ञानत्वादीश्वरस्य शरीराद्यभावेऽपि तदुपपत्तेरिति भावः । तथाऽप्य-
शरीरत्वस्य शक्तिसम्भोगानुपपत्त्या न शक्तिसाहाय्याचरणमित्यत आह ॥ लीलेति । इतीत्यर्थेतीदमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अ०— ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ईशवादप्रवेशनात् ॥ सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम् ॥ न युज्यते तत्स्वीश
एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ॥

सु०— कुत इत्यत्र सूत्रम् ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ इति । तस्यार्थः । शिवस्य विज्ञाना-
दिभावेऽङ्गीकृते तस्य मतस्य प्रतिषेधो न क्रियत इति । नन्विदं मतमनुमतं न वा । नाद्यः । उक्तार्थविरुद्धत्वात् । न तद्युक्त-
मित्यस्य चायोगात् । द्वितीये कथं तदप्रतिषेध इत्युक्तम् । कथं च न तद्युक्तमित्यत्रास्य हेतुत्वमित्यतस्तदप्रतिषेध इति निवे-
शयितुमुत्सवं तावद्धेतुमाह ॥ इत्येति । शैवमतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः । ननु शैवाः सार्वज्ञादिगुणोपेतं शिवमेकमेवाभ्युपयन्ति ।
शाक्तास्तु शिवं शक्तिं चेत्यस्ति महान्तिद्वान्तभेदः । तत्कथं शाक्तानां शैवमतानुश्रवण इत्यत आपादितदोषोऽयमित्याशयवा-
नाह ॥ सार्वज्ञादीति । सत्यं शक्तिः सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं शिवशक्त्याख्यं द्वयमभ्युपगतमिति । तत्तु न युज्यते । कल्पनागौर-
वात् । तथा हि । न तावत्सार्वज्ञाद्युपेतं प्रत्यक्षेण सिद्धम् । पराचित्तवृत्तीनां परं प्रत्यतीन्द्रियत्वात् । नाध्यागमेन । शाक्तागमस्य
प्रामाण्यसन्देहात् । अपौरुषेयागमस्य परेण प्रामाण्यानादरणात् । आदरणे वा तत एव स्वमतहानेः । ततः प्रपञ्चरचनानुपप-
त्यैव तथाविधं वस्तु कल्पनीयम् । एकैव सार्वज्ञादिमता सर्वं निर्वहत्येव । तथा च ब्रुथा तथाभूत (वस्तु) द्वयकल्पने
कल्पनागौरवमेव । अत एकमेव तादृशं वस्त्वङ्गीकार्यमिति । ततः किमित्यत आह ॥ तत इति । उक्तहेतोरैकस्यैव सार्व-
ज्ञादिमतोऽङ्गीकार्यत्वे केवलशक्तेरङ्गीकृतावुत्पत्त्यसम्भवप्रसङ्गादीश एव सार्वज्ञाद्युपेतः प्रपञ्चरचनायाः प्रयोजकः शाक्तैरङ्गी-
कर्तव्यः स्यात् । एवञ्च कथं न शैवमतप्रवेशः शाक्तमतस्येति । किमतो यद्येवम् । शाक्तस्यापक्षिद्वान्तेन पराजयः स्यादिति
चेत्सत्यम् । तावताऽपि भवत्सिद्धान्तान्तनवकस्मिरेव । शैवमतस्यापि भवत्सिद्धान्तविरोधित्वेन निराकर्तव्यत्वादित्यतस्तदप्रतिषेध

इति सूत्रांशं सोपपत्तिकं निवेशयति ॥ उक्तनेति । यतः शैवपक्षो निरन्तरातीताधिकरण एवोक्तदोषोऽतोऽत्र न पुनर्दृष्यते पुनरुक्तदोषभयादिति ।

टि०— ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ उत्सूत्रितमिति । यद्यपीश्वरवादान्तर्भाव इति भाष्यानुरोधदी-
शवादप्रवेशनादिति ग्रन्थस्य तदप्रतिषेध इति सूत्रखण्डार्थवस्यैव सम्भवान्नास्योत्सूत्रितत्वमस्ति । तथाऽपीति नैवात्र दृष्यत इत्युत्तरग्रन्थस्य तथा तद-
प्रतिषेध इत्येतदर्थत्वं स्पष्टप्रतिभासं न तथाऽस्येत्यभिप्रेत्य वा तृतीयान्तच्छब्दस्य कृतशब्दसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादप्रतिषेधशब्देन समासानुपपत्तिरित्य-
भिप्रायेण वेदमुत्सूत्रितत्वाभिधानम् । भाष्यटीकायां त्वीश्वरवादान्तर्भाव इति भाष्यानुरोधदसमर्थसमासमप्यङ्गीकृत्य तथा व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् ।
वस्तुतः शिवमतप्रवेशस्यैतन्मतेऽभावादाह ॥ शैवेति ॥ आपादितदोषोऽयमिति । शैवमतप्रवेश उपपादो दोष इत्यर्थः ॥ सन्देहा-
दिति । तत्राभाष्यनिश्चयस्य शक्तिसार्वज्ञसिद्ध्यधीनतया तदसिद्धिदशायामसिद्धेरिति भावः ॥ हानेरिति । तत्र शक्यादेरसार्वज्ञादिप्रतिपादना-
दिति भावः । तथाविधं सार्वज्ञादिगुणयुक्तं शिवशक्याख्यं वरित्वत्यर्थः ॥ उक्ततद्हेनोरिति । तथाविधवस्तुद्वयकल्पने कल्पनागौरवरूपोक्तहेतो-
रित्यर्थः । शङ्कते ॥ किमत इति । शक्तमतस्य शैवमतप्रवेशश्चेत्को दोष इत्यर्थः । तस्य स्वरूपेणादोषत्वादिति भावः । उत्तरमाशङ्कते ॥
शक्ततस्येति । उक्तदोष इति बहुव्रीहिः ।

अ०— ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामर्थ्येन विरोधतः ॥ सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् । पञ्च-
रात्रनिषेधार्थमेतानाचक्षते यदि ॥ सूत्राण्यतिविरुद्धं तद्वत आह स भारते ॥

सु०— एवं प्रत्येकमपाकृतानि त्रीण्यपि मतानि साधारणदूषणेन निराकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ चितिषेधाच्च ॐ ॥ इति ।
तत्राचष्टे ॥ श्रुतीति । सतां मध्ये जुगुप्सितत्वाद्गोप्तुमिष्टत्वात् । यद्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी । सद्भिर्निन्दितत्वा-
दित्यर्थः । हिशब्देन श्रुत्यादीनां प्रसिद्धतां द्योतयति । केचिदिमां चतुःसूत्रीं भागवतमतनिराकरणपरतया व्याचक्षते ।

तथा हि । पाञ्चरात्रिका वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायते । प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽ-
हङ्कारो जायत इति प्रक्रियामाहुः । तत्र सूत्रम् ॥ उत्पत्त्यसम्भवादिनि । वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इति
तावदयुक्तम् । जीवस्योत्पत्त्यसम्भवात् । उत्पत्तिमतो हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्ति-
मोक्षः स्यात् । न जायते (न) म्रियत इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । न च कर्तुः करणम् । सङ्कर्षणसंज्ञकाजीवात्प्रद्युम्नसंज्ञ-
कस्य मनसो जन्मापि पञ्चरात्रोक्तं नोपपद्यते । न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादः करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । यदा चोत्पद्यते
तदा कर्मेव न करणम् । जीवश्च कर्ता मनश्च करणम् । ततस्तत्र ततो जनिमद्भवितुमर्हति । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-
न्द्रियाणि चेतीश्वरादेव मनोजननश्रवणाच्च । एतेन प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् । अथाऽपि
स्यात् । नैवेते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावानभिप्रेयन्ते । किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यभरान्विता
अभ्युपगम्यन्ते । तस्मान्नायं दोष इति । अत्र परिहारं पठति । विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । परमात्मनो वासुदेवस्येव
सङ्कर्षणादीनामपि विज्ञानादिषाड्गुण्यसद्भावे तत एव चेश्वरत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्याप्रतिषेधः । प्रकारा-
न्तरेण प्रामोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवदोषः । तथा हि । न तावदेते चत्वारः परस्परं भिन्नाः । अनेकेश्वरकल्पनायां गौरवादि-
दोषापत्तेः । अभेदे तु कथं स्वत एव स्वस्योत्पत्तिः सम्भवेत् । निरतिशयत्वात् । न चैते भगवद्गूहाश्चतुःसङ्ख्यायां भववतिष्ठे-
रन् । तद्ब्रह्मानामनन्तत्वाभ्युपगमात् । विप्रतिषेधाच्च । विप्रतिषेधाच्च । निरतिशयत्वात् । न चैते भगवद्गूहाश्चतुःसङ्ख्यायां भववतिष्ठे-
गुणा इति कश्चिदुच्यते । आत्मान एवैते भगवतोऽन्तोऽन्तो वासुदे (वा इ) वस्येति कश्चिद्भगवत्स्वरूपत्वमित्यादि । वदप्रतिषेधश्चात्र
भवति । भगवाञ्छाण्डिल्यः पडङ्गं वेदमधीत्य तस्मिन्महत्याम्नाये निष्ठापनविधिगच्छन्त्यः सर्वपरो धर्मो यस्मान्न भूयोऽस्ति कथं

तं विद्यामित्येवं बलश्रद्धैकमातिष्ठमानो बभूव । तत्र भगवते शाण्डिल्याय भगवता सङ्कर्षणेन व्यक्तेन शब्दवच्छास्त्रं प्रोक्तमिति वेदनिन्दादर्शनात् । तथा चान्यत्र । अधीता भगवन्वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाको वाक्ययुतानि च । न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् । श्रेयो मार्गं प्रपद्यामि येन सिद्धिर्भविष्यतीति । तस्माद्युक्तं पञ्चरात्रशास्त्रमिति । तामिमामप्यव्याख्यां प्रत्याख्याति ॥ पञ्चरात्रेति । आचक्षते व्याचक्षते । यदित्यस्यार्थे यदिशब्दः । तद्व्याख्या-
नमिति (अति) शयेन विरुद्धं स्वव्याहृतं प्रमाणान्तरप्रतिहतं चेत्यर्थः । तत्कथमित्यतः स्वव्याहर्ति तावदुपपादयति ॥ यत इति । यस्मात्सूत्रकार एव भारते पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमाह । तस्मादत्र तन्निराकरणे सूत्रकारस्य स्ववचनव्याहतिः स्यादित्यर्थः ।

टि०— ॥ ३० विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ननु सतां जुगुप्सितत्वादित्यत्र सतामिति कर्तारि कर्मणि वा षष्ठी सम्भवति । शाक्तकर्तृक-
तन्मतकर्मगोपनं प्रति सतां कर्तृत्वकर्मत्वयोरसम्भवात्प्रत्युत शाक्तानां सत्त्वेव स्वमतस्य गोप्नुमिष्टत्वेन सतामधिकरणत्वात् । सत्स्विति सप्तम्येव
युक्तेत्यतोऽत्र भाष्ये मध्ये शब्दाध्याहारस्याभिमतत्वात्तस्य च षष्ठ्यन्तेन सतामित्यनेन षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादकतया पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययी-
भावसमासस्य वाशब्दात्पक्षे षष्ठीसमासस्य महाविभाषया तदुभयाभात्रपक्षे वाक्यविकल्पस्यानुशासनाद्वाक्यपक्षे मध्ये गङ्गाया इतिवत्सतां मध्य इति
षष्ठ्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयवानाह ॥ सतां मध्य इति । गुपेः सनन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थम्यक्षेति वर्तमाने क्त इत्यभिप्रेत्याह ॥ गोप्नुमिष्ट-
त्वादिति । आसिन्पक्षे मध्य इत्यध्याहाराश्रयणं गुप्तिज्किञ्चः सन्निति निन्दार्थकादुपेः स्वार्थे सन्निधानान्निन्दितत्वार्थतया प्रसिद्धस्य जुगुप्सित-
शब्दस्य गोप्नुमिष्टत्वाव्यक्तत्वकल्पनं च भवतीत्यपरितोषान्निन्दितत्वार्थमेव जुगुप्सितशब्दस्याङ्गीकृत्य तर्हि निन्दाकर्तृत्वात्सतां कर्तृकरणयोस्तृतीयेति
कर्तारि तृतीयाविधानात्सङ्घिरिति तृतीयया भवितव्यम् । सतामिति षष्ठी तु कथमित्यतः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्ततृतीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः
कृतीति कुवोगे षष्ठीविधानाद्युक्ता सतामिति षष्ठीत्याशयेनाह ॥ यद्वेति । अनेन सनन्तादुपेर्निष्ठेति भूते क्तप्रत्यय इत्युक्तं भवति । न च कर्तृ-

करणयोस्ततोयेति प्राप्तां तृतीयां वाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययनिष्ठेति पुनः प्रतिषेधादेवदत्तेन भुक्तमिति वसद्भिर्जुगुप्सि-
तत्वादिति तृतीयया भाव्यं सतामिति षष्ठी तु कथमिति वाच्यम् । तृन्मन्त्राभ्यामिति वक्तव्ये तुचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकात् लोकेति निषेध-
स्यानित्यताया आकार एव स्थितत्वात् । टीकाकारैरपि तत्र तत्र तदनिवृत्ताया आश्रितत्वाच्चात्र प्रवृत्तिसम्भवेन षष्ठ्या उपपन्नत्वादित्याशयात् ।
॥ **केचिदिति** । मायात्रादिन इत्यर्थः । उत्पत्त्यसम्भवमेव विवृणोति ॥ **उत्पत्तिमतो हीति** । जन्यो भावो विनाशीति व्यतिरोति भावः ।
अस्त्वनित्यत्वमपि तस्येत्यत आह ॥ **ततश्चेति** । मोक्षग्रहणं स्वर्गनरकयोरुपलक्षणम् । अनित्यत्वे जीवस्य परलोकितोऽभावात्परलोकाभावः स्यात् ।
ततश्च स्वर्गनरकापवर्गभावापत्तेर्नास्तिक्यमतप्रवेश इति भावः । उत्पत्त्यादिमत्त्वे दोषान्तरमाह ॥ **न जायत इत्यादि** । ननु च देवदत्तः परशु-
कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति । प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्मनः सन्निकर्षलक्षणज्ञानकरणमुत्पाद्यात्मायं विजानत्येवेति लोके कर्तुः सकाशात्करणोत्पत्तिदृष्टेवेति वक्ष्यं
तददर्शनेमित्यत आह ॥ **यदा चेति** । माऽस्तुकरणस्य कर्तुः सकाशादुत्पत्तिर्न सस्तु जीवादुत्पत्तिः किन्वा स्यादित्यतो मनसोऽपि करणत्वाज्जीवस्य
च कर्तृत्वात् तस्य तस्मादुत्पत्तिरित्याह ॥ **जीवश्चेति** ॥ **एतेनेति** । मनोबुद्धिहङ्कारश्चिच्छं चेतनेति पञ्चरूपस्यापि मनसो भगवतो जन्मप्रति-
पादकोदाहृतप्रमाणेन मनोवृत्तिविशेषस्याहङ्कारस्यापि भगवत एव जन्मनः सिद्धत्वाज्जीवरूपकर्तृजन्यप्रबुद्ध्यात्तदुत्पत्तेरुक्तश्रुतिविरोधेनैवेत्यर्थः
॥ **ज्ञानैश्वर्येति** । ज्ञानं चैश्वर्यं चेति तयोः शक्तिरन्तरं सामर्थ्यं बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यमिति विवेकः । आद्येऽपि किं ते
व्याहृतक्रामाः स्युस्तु नेति वाच्यम् । तत्राद्ये कार्योसिद्धिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य द्वितीये एकैवैश्वरेण तत्कार्यसिद्धिरन्तरानर्थक्यं भगवानेवैको वास्तुदेवः
परमार्थतत्त्वमिति सिद्धान्तहानिश्चेत्याह ॥ **अनेकेश्वरेति** ॥ **निरतिशयत्वादिति** । पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृत-
विशेषस्यानङ्गीकारेण निरतिशयत्वादित्यर्थः । मृद्धटयोरतिशयवृत्तौ च कार्यकारणभावदर्शनेनातिशयाभावे तदभ्युपगमस्य दृष्टवैलोक्यापादकत्वेनायोगा-
दिति भावः । न चैतं भगवद्ब्रह्म इत्यत्र व्यूहशब्दो व्यूहिपर इति ध्येयम् ॥ **अभ्युपगमादिति** । ब्रह्मादितस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्य भगवद्ब्रह्म-
त्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **निष्ठासिति** । इदमित्यमेवेति निश्चयमित्यर्थः ॥ **शब्दवच्छास्त्रमिति** । असन्दिग्धार्थैकोऽव शब्दैर्युक्तत्वात्पञ्चरात्रं

शब्दवच्छास्त्रमित्यर्थः । यद्वा श्लोकात्मकं शास्त्रमित्यर्थः ॥ तथा चान्यत्रेति । परमसंहितायामित्यर्थः । मूलस्य यद्यप्यन्वधात्तर्कपरत्वेन योजनाया विपर्ययपर्यवसाने बाधप्रसङ्गेन व्याचक्षत इत्यत्र व्याचक्षीरन्निति लकारव्यत्ययस्यातिविरोधः स्यादित्येतावतैव पूर्वैरतिविरुद्धमित्यत्र कर्मणि निष्ठाप्रत्ययवैयर्थ्यस्य तदित्यस्य तर्हीत्यर्थस्यतिविरुद्धमित्यनन्तरं स्यादित्यध्याहारस्य च कल्पनाप्रसङ्गादुपपत्तैस्तर्कपरतां परित्यज्य मूलं व्याख्याति ॥ यदि-
त्यस्यार्थ इति ॥ स्वव्याहतिमिति । सूत्रकारस्य स्वव्याहतिप्रसङ्गकमित्यर्थः । प्रमाणान्तरप्रतिहितत्वमित्यत्र सूत्रकारस्य प्रमाणान्तरप्रतिहित-
प्रसङ्गकमित्यर्थः ।

अ०— पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ॥ ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ॥ एकान्तभावोपगता वासुदेवं विनान्ति ते ॥ इति गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम् ॥ वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ॥ दृश्यादहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशैतैरपि ॥ इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः श्रुता ॥ वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः ॥ पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यै-
कैव द्विष्यते ॥ इत्यादिवेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते ॥ कथमेवात्र दोषः क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ॥ इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते ॥

सु०— तद्भारतवचनमुदाहरति ॥ पञ्चरात्रस्येति । साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नान्युताहो नेति चोच्यतामिति । ज्ञानकरणत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यानि साङ्ख्यादीनि शास्त्राण्यन्योन्याविरुद्धान्युताविरुद्धानीति प्रश्नस्य साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणेति परिहारोऽभिहितः । ततः पुनर्वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषां ग्रामाण्यायोगादेतेषु किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल इत्यादिना साङ्ख्यादीनामनामनाप्रकटकत्वमभिधाय प्राणवेदारण्यकपदोपलक्षितस्य पञ्चरात्रस्य परमाप्तमेन नारायणेन प्रणीतत्वा-
त्ग्रामाण्यमित्यनेन वाक्येनोच्यते । वेदानां त्वर्पौरुषेयतया स्वत एव ग्रामाण्यं सिद्धमेवेति नोक्तम् । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादपि पञ्चरात्रस्य ग्रामाण्यमिति । पञ्चरात्रविद इत्यनेन वाक्येनोच्यते । यथाक्रमपरा देवतातारतम्यपराः । एकान्तभावोपगता

अव्यभिचारिणीं भक्तिं प्राप्ताः । प्रकारान्तरेण स्वव्याहतिमाह ॥ गीतां चेति । तच्छास्त्रसङ्क्षेपः । पञ्चरात्रसङ्क्षेप इति
हारीतिम् । ब्रम्हसूत्रेन्द्रसूत्र्याणां यदुक्तं विष्णुना पुरा । पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्त्याण्डवेषु तत् । तेषामेवावतारेषु सेना-
मध्येऽर्जुनाय च । प्रादाद्गीतेति विनिर्दिष्टं (विज्ञातं) (विख्यातं) सङ्क्षेपेणायुत्सवे (ते) इत्यादिना पुराणवाक्येनेति शेषः ।
ततः प्रमाणतया पञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपां गीतां प्रणीतवतो बादरायणस्य पञ्चरात्रप्रामाण्यमनुमतमेवेति पुनरत्र तन्निराकरणे कथं
स्वव्याहतिर्न भवेदिति । स्वव्याहतिं प्रकारान्तरेण दर्शयति ॥ वेदेनेति । एवं वराहपुराणे भगवद्दर्शनसाधनत्वेन वेदवत्पञ्च-
रात्रस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्येह पुनस्तन्निराकरणे व्याघात एवेति । एवं स्वव्याहतिमुपपाद्य प्रमाणान्तरविरोधं दर्शयति ॥ श्लोका
इति । वचोऽस्तीति शेषः । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथवाङ्मिरस इतिहासपु (सः पुराणं) विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्य-
नुव्याख्यानानि व्याख्यानानीत्यस्यां श्रुतौ ऋग्वेदादिप्रमाणोद्देशप्रसङ्गे श्लोका इति पञ्चरात्रमुपात्तम् । पञ्चरात्रविदो मुख्या इति
प्रकृतपञ्चरात्रविषयत्वेन ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः । कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां हितमुत्तममिति श्लोकशब्दस्य
भारते प्रयोगात् । छन्दोगश्रुतौ ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यारभ्यैकायनमिति पञ्चरात्रमुच्यते । तत्समाख्यया श्लोकशब्दः पञ्चरात्र-
विषयोऽंशो (ऽवगम्यते) ज्ञायते । अतः श्रुत्या पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिद्धमिति तदप्रामाण्यवादः श्रुतिविरुद्धः । स्पष्टश्रुतिविरोधं च
दर्शयति ॥ वेदैश्चेति । वेदपञ्चरात्रोक्तमकारणेत्यर्थः । संहिताभेदात्पञ्चरात्रैरिति बहुवचनम् । परस्परविरुद्धशास्त्रद्वयानुसारेण
कथं ध्यानमित्यत उक्तं पञ्चरात्रं चेति । इत्यादिवेदवचनैश्च पञ्चरात्रप्रामाण्यकथनं विरुद्धमिति शेषः । ततः किमित्यत आह
॥ पञ्चरात्रमिति । यत एवं पञ्चरात्रनिराकरणं स्वव्याहृतं प्रमाणान्तरव्याहृतं च । अतोऽत्र सूत्रकारेण पञ्चरात्रमपाद्यते
दूष्यत इति कथमे (वं) न वक्तुं शक्यते । न हि व्याहृतभाषी भगवानिति । स्यान्मतम् । नास्त्ययं व्याघातः । योऽसौ नारायणः

स्यार्थस्य स्वीकृतत्वात् । तत्परतयैव भारतादिवाक्यानामुपपत्तेरिति । मैवम् । एवं सति साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वप्युपादेयांशस्य
 विद्यमानत्वेन विशेषतः पञ्चरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेः । कृत्स्नस्येति विशेषणानुपपत्तेश्च । ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्र-
 मथाखिलम् । वेदार्थपूर्कं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलमित्यखिलशब्दविरोधाच्चेति । इत्थं न पञ्चरात्रद्रूपं युक्तमित्याह
 ॥ अत्रेति । अत्र पञ्चरात्रे को दोषो येन तन्निराक्रियेत न कोऽपीत्यर्थः । ननु कथं दोषो नास्ति जीवोत्पत्तेरसम्भावितया-
 स्तत्रोक्तत्वादित्यतोऽङ्गीकारवादेनाह ॥ उत्पत्तिरिति । किं जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रं पञ्चरात्रप्रामाण्यहेतुतयोपादीयते । उता-
 भूतभवन (रूप) जीवोत्पत्त्यभिधानम् । आद्ये तूत्पत्तिमात्रमिहैव प्रमाणतयाऽभ्युपगते मीमांसाशास्त्रे ज्ञोऽन एवेति सूत्रेणोक्तम् ।
 अपिपदेन सर्व ए (वै) त आत्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुतावुक्तेति समुच्चिनोति । ततो वेदतन्मीमांसयोऽप्यप्रामाण्यं स्यात् ।
 अन्यथा हेतोरनैकान्त्यापत्तेरिति भावः । ज्ञोऽन एवेति सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रति श्रुतिरेवोदाहर्तव्या । स्यादेतत् । द्वितीय एव
 हेतुरुपादीयते । न चासौ श्रुतिसूत्रयोर्वर्तते । तत्र हि प्राग्निवद्यमानस्यैव जीवस्य देहाद्युपाध्यपेक्षयैवोत्पत्तिरुच्यते । न त्वभूत-
 भावलक्षणेत्यत आह ॥ न चेति । तत्रापि पञ्चरात्रेऽपि । यथा हि श्रुतिसूत्रयोः प्रतीतमपि जीवनजनमभूतभवनं विहायोपाधि-
 विषयं व्याख्यायते । तथा पञ्चरात्रोक्तमपि तत्तथा व्याख्यायताम् । ततश्च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः ।

टि०— भावव्युत्पत्तेः स्वप्नसिद्धत्वेऽपि साङ्ख्यादिशास्त्राणां ज्ञप्तिरूपत्वाभावेन भावसाधनज्ञानशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञायेतेऽनेनेति करण-
 साधनतामाश्रित्य तच्छब्दवाच्यतामाह ॥ ज्ञानकरणत्वादिति ॥ वस्तुनिकल्पानुपपत्तेरिति । वस्तुनस्तत्तद्वादिपरिकल्पितविरुद्धानेका-

कारत्वनुपत्तेरित्यर्थः । वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषामप्रामाण्ययोगादिति द्रष्टव्यम् । साङ्ख्यं योगः पाशुपतमिति वाक्ये पञ्चरात्रस्यानिर्देशादेतेष्वेतद्विशिष्यत इति निर्धारणायोगमाशङ्क्य वेदारण्यकशब्दस्यात्र लक्षणयाः पञ्चरात्रपरत्वेन तेनैव पञ्चरात्रस्य निर्दिष्टत्वात् निर्धारणानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्येति** । ननु वेदारण्यकपदस्य लक्षणया पञ्चरात्रपरत्वं नात्राश्रयितुं शक्यम् । तथा सत्यनेन वेदारण्यकस्य प्रामाण्यासिद्धि-प्रसङ्गादित्यतस्तस्य प्रकारान्तरेणैव प्रामाण्यसिद्धत्वादेन तदसिद्धिर्न दोषयेत्यभिप्रेत्याह ॥ **वेदानां त्विति** । यद्यप्यदृष्टविषयकपौरुषेयवाक्य-रूपस्य पञ्चरात्रस्य वेदैकार्थत्वरूपवेदमूलत्वाभावे वेदस्याप्रामाण्येवाप्रामाण्यं न स्यादिति पञ्चरात्रप्रामाण्योक्तैव वेदप्रामाण्यसिद्धिरित्यनेनाविक-लैव तथाऽपि साक्षात्प्रामाण्याश्रमाभिप्रायेणयमुक्तिः । अत एव नोक्तमित्युक्तपदप्रयोग इति ध्येयम् । ब्रह्मरुदेन्दसूर्याणामित्यत्रान्येषामपि देवानामुपलक्षणतया ग्रहणात्तेषामेवावतारेष्वित्यस्योपपत्तिरिति ध्येयम् । प्रादादित्यत्र कृष्ण इति शेषः । व्याघात एव स्वव्याघात एव । श्रुतित्यश्लोक-शब्दस्य पञ्चरात्रविषयत्वमेव कुतः सिद्धं येन पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनस्य श्रुतिविरुद्धत्वं स्यादित्यतो भारते पञ्चरात्रविषयतया श्लोकशब्दश्रवणादेव तत्सिद्धिरित्याभिप्रेत्य कुतस्तस्यस्यापि श्लोकशब्दस्य तत्परत्वमित्यतस्तस्यैव पूर्वत्र प्रक्रान्तत्वादित्यथा प्रक्रमविरोधापत्तेरित्याभिप्रेत्याह ॥ **पञ्चरात्रेति** । श्रुतित्यश्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयत्वं श्रुतिसमाख्ययाऽपि समर्थयते ॥ **छन्दोगेति** । श्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयतया उपपादनसापेक्षत्वेन तद्विरोधस्य स्पष्टश्रुतिविरोधाभावाच्च पूर्वग्रन्थेनोत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमित्याह ॥ **स्पष्टेति** । पञ्चरात्रस्यैकत्वात्कथं तत्र पञ्चरात्रैरिति बहुवचनमित्यत एकत्वेऽपि तस्य परमसंहिता मानसंहितेत्यादिरूपेणानेकसंहितात्मकत्वात्तद्वेदविवक्षया तदुपपत्तिरित्याह ॥ **सांहेताभेदादिति** । वेदपञ्चरात्रयोरेकविधाव्यवर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य तयोरेविरोधकथनेन प्रागुक्तवेदपञ्चरात्रोक्तप्रकारेण ध्यानोपपादनार्थान्न तदिति भावेन मयुक्तिः कं तदनुपपत्तिशङ्का-मुत्थापयति ॥ **परस्परेति** । पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनस्य श्रुत्यन्तरविरुद्धतया मूडेऽनुक्तत्वात्तस्या मूलरूढतामिद्वयमिल्यादिवचनैरित्यतः परमपेक्षितं पूरयति ॥ **इत्यादिवचनैश्चेत्यादिना** ॥ व्याहृतभाषी प्रमाणान्तरव्याहृतभाषी चेत्यर्थः ॥ **अभिगमनेति** ।

वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्येणमार्जनमुपादानम् । इत्या पूजा स्वाध्यायो जपो योगो ध्यानमिति विवेकः ॥

विशेषतः पञ्चरात्रेति । पञ्चरात्र इव साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वेकदेशस्योपादेयतायाः सत्त्वेन साङ्ख्यादिष्विव पञ्चरात्रेऽप्यनुपादेयांशस्य विद्यमानत्वेन पञ्चरात्रवत्साङ्ख्यादीनामप्येकदेशस्योपादेयत्वमात्रेण तस्याप्राण्याभिधानस्य साङ्ख्यादिवत्सर्वांशेऽप्यनुपादेयत्वेनैतदप्रामाण्याभिधानस्य वा प्रसङ्गात् । ज्ञानेष्टेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतेद्विशिष्यत इति साङ्ख्यादीनामप्राण्याभिधानपूर्वकं पञ्चरात्रस्य विशिष्यप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेरित्यर्थः । एकदेशस्यैवोपादेयत्वेन प्राण्ये पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येव कृत्स्नेति विशेषणानुपपत्तिश्च तद्विशेषणेन सर्वांशेऽप्युपादेयत्वसमर्पणेन प्रामाण्यलाभादित्याह ॥

कृत्स्नस्येतीति । मूले किंशब्दो न प्रश्नार्थः किन्त्वाक्षेपार्थ इत्याह ॥ न कोऽपीत्यर्थ इति ॥ असम्भाविताया इति । अनित्यत्वादोषप्रसजकतयेति शेषः । ननु वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादौ सङ्कर्षणादीनां वासुदेवादिभ्यः प्रादुर्भावरूपजनेरेवोक्त्या सर्वजीवोत्पत्त्युचितरेवासिद्धेति कथं तदाश्रयणेनायं परिहार इत्यत आह ॥ अङ्गीकारवादेनेति । जीवादिशब्दानां यथाश्रुतार्थत्वाभ्युपगमवादेनेत्यर्थः ॥

तत इति । जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रत्वादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । जीवोत्पत्त्यभिधायकत्वेऽप्यप्राण्याभाव इत्यर्थः ॥ अनैकान्त्येति । वेदतन्मीमांसयोरिति शेषः । तत्र सत्यपि जीवोत्पत्त्यभिधायकत्वे प्राण्याङ्गीकारादिति भावः ॥ सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रतीति । आत्मा ज्ञानरूपोऽत एवानुत्पत्तेरेव स्वयञ्ज्योतिरित्यादिश्रुतेश्च । इन्द्रियसम्प्रयोगादिस्तु विषयविशेषपरिच्छेदकार्थत्वाज्ज्ञोऽत एवेति सूत्रस्य न जीवोत्पत्तिविषयतेति न तत्र व्यभिचार इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ ततश्चेति ।

अ० — अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नियं भ्रमतीति हि तद्वचः ॥ न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ॥ जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु ॥ वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मनोभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्धरः क्वचित् ॥ सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्योरुशक्तितः ॥ व्यूह उक्तोऽन्यथाऽन्य कथं दुष्टत्वमुच्यते ॥

सु० — ननु विषमोऽयमुपन्यासः । श्रुतिमुत्रयोः खल्वनादिमायया सुप्तः । नानादित्वादित्यादिनाऽनादिकर्मोदिसम्ब-

न्योऽभिधीयते । न ह्यभूत्वा (भवतो) भाववतो जीवस्याप्तावुपपद्यते । अतस्तदनुरोधोऽतत्र प्रतीतमपि जीवजननमन्यथा नेतव्य-
मेव । न च तथाविधं वाधकमिहास्ति । येन मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यार्थं प्रतिपद्येमहि । ततो मुख्यार्थे ग्राह्ये न हेतोरसिद्धि-
रित्यत आह ॥ अनादीति । तद्वचः पञ्चरात्रवाक्यम् । श्रुतिमूत्रवत्पञ्चरात्रेऽपि जीवस्यानादिकर्मसम्बन्धाभिधानात्तदनुरोधेन
तत्रोक्तं जीवजननमन्यन्यथा व्याख्यातव्यमेव । पक्षपाते कारणाभावात् । तथा च हेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः । अथाऽपि
स्यात् । न कुत्रापि वेदादौ संसारसादित्वादिकं जीवानामभूत्वाभवन्नज्ञापकं स्पष्टमुक्तम् । अतः सावकाशमिदमन्यथा योज्यमे-
वेति चेत् । एतदपि समानमेवेति भावेनाह ॥ न हीति । अनेनैव न्यायेन न च कर्तुः करणमित्यतदप्यपाकरणीयम् । तथा
हि । किं करणं कर्तुर्न जायत इति व्याप्तिः किंवा यस्यां क्रियायां यत्करणं तत्तत्क्रियाकर्तुर्न जायत इति । नाद्यः । व्यभिचा-
रात् । अन्यथा करणानामनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । प्रकृतेऽपि तथाभावासिद्धेः । एतस्माज्जायत इति श्रुतिविरोधोऽपि किं
जीवान्मनसो जननमात्राभ्युपगमे स्यात् । उत जननविशेषाभ्युपगमे । नाद्यः । अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिश्रुतेः प्रत्यहं
मनसो जीवादुत्पत्तेः । न द्वितीयः । तथात्वस्य प्रकृतेऽध्यमस्मृतेः । एवं मनसोऽहङ्कारजन्मानि दाषः परिहरणीयः । एवं
जीवादियादानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारो (वि) मिहितः । इदानीं वासुदेवात्मसङ्कर्षणो नाम जीवो
जायत इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्थादर्थान्तरमाह ॥ जीवेति । जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयेतुं जीवाभिमानीत्युक्तम् ।
सङ्कर्षणस्य भगवतो जनेरभावात्तद्व्युदासाय नाम्ना सङ्कर्षणस्य शेषस्येत्युक्तम् । प्रोक्ता वासुदेवादित्यादिना वाक्येन । ततः
सङ्कर्षणात् । तथाशब्दः समुच्चये । जनिः प्राक्तेत्यर्थः । मनोभिमानिनः कामस्येत्यस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् । एवंशब्देन
प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायत इत्यत्राप्युक्तव्याख्यानन्यायमतिदिशति । प्रद्युम्नादहङ्काराभिमानिनः कामपुत्रस्या-

निरुद्धस्य जनिः प्रोक्तेति । नन्वेवमप्युत्पत्त्यस्य सम्भवदोषस्तदवस्थः शेषादीनामपि जीवत्वादिति । मैवम् । न ह्यत्र सङ्कपर्णा-
दीनामुत्पात्तिरुच्यते । किन्तु जायत इति जनिरेव । जनिश्च प्रादुर्भावः । जनी प्रादुर्भाव इति पठन्ति । प्रादुर्भावश्च शरीरोत्पत्तौ
जीवस्य सुप्रासिद्धः । तदिदमुक्तं जनिः प्रोक्तेति । अत एव पूर्वोऽभ्युपगममाह ॥ अर्थान्तरमप्याह ॥ साक्षादेति । शेषादयो
हि भगवदंशत्वाद्धारित्वेनोच्यन्ते । तद्व्युदासाय साक्षादित्युक्तम् । साक्षाद्द्वारेण सङ्कर्षणादिनाम्ना व्यूह उक्त इत्यन्वयः । नन्व-
त्रोक्तं तदप्रतिषेधो हरेरुत्पत्त्यभावादित्यत उक्तं व्यूहो विभाग एवोक्तो न तूत्पत्तिरिति । यदप्युक्तं किमेतेऽन्यान् भिन्ना उत्त
नेति । तस्योत्तरं हरेरेकस्यैवेति । नन्वेवं तर्हि निरतिशयत्वात्कथं स्वस्मादेव स्वस्य विभाग इत्यत उक्तं नित्येति । किन्नाम
दुर्विभाव्यं भगवति यत्प्रमितमित्यर्थः । यदप्युक्तं नैते भगवद्ब्रह्माश्चतुःसङ्ख्यायामेव परिनिष्ठिताः । अनन्तत्वादिति । तत्रोत्तरं
क्वाचिदिति । कालविशेषे प्रयोजनविशेषे चेत्यर्थः । अनाभिज्ञो भगवान्भागवतसम्प्रदायस्य । आदिकाले हि भगवान्बारायणो
निजमुक्तिपदप्रदानाद्यर्थं वासुदेवादित्युक्तं व्यूहो बभूव । ततः कालान्तरे प्रयोजनान्नरार्थं दशद्रादशादिव्यूहो जातः । सयं
शुद्धसृष्टिरिति पाञ्चरात्रिकैरभिधीयते । तदपेक्षया चतुर्व्यूहवर्णनं कथं नामानुपपन्नमिति । एवमाधिकारिविशेषपाराधनार्थमियमु-
क्तिर्युक्तैव । यथोक्तम् । एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिरिति । अर्थान्तरकथनस्य
प्रयोजनमाह ॥ अन्यथेति । एवमर्थान्तरविवक्षया ग्रयुक्तस्य वाक्यस्यान्यथानुवादं विधाय दूषणाभिधानं कथं क्रियते ।
छलप्रसङ्गादिति । न च जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः । भगवत एव मुख्यतः प्राणधारणादिमतस्तदर्थत्वात् । यच्च (वि) प्रति-
षेधाच्चोति सूत्रार्थतया कल्पितं परस्परव्याघातोऽस्ति पञ्चरात्र इति । तदपि नित्याचिन्योरुशकितत इत्यनेनैव परिहृतम् ।
भगवच्छक्यैव गुणगुण्यादिव्यवहारोपपत्तिरिति समर्थितश्च भेदपदेऽभिप्रेतः प्रमितसर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषः ।

टि०— ॥ अन्यथानेतन्नयमेवेति । जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं श्रुत्यादिकं तदुपाधिविषयतैवेव योज्यमित्यर्थः । तथा चाभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधायकत्वाभावात् श्रुतिस्मृत्योर्व्यभिचार इति भावः ॥ हेतोरिति । अभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधायकहेतोरित्यर्थः ॥ अनेनैव न्यायेनेति । प्रथमसूत्रार्थापाकरणन्यायेनेत्यर्थः ॥ प्रकृते तथाभावेति । पञ्चरात्रे ज्ञानलक्षणक्रियाकरणस्य मनसो ज्ञातत्वावस्थापन्नादेव जीवाज्जनमानभिधानादित्यर्थः ॥ जननविशेषाभ्युपगम इति । आदिकालीनजन्माभ्युपगम इत्यर्थः ॥ अन्नमशितमिति । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्परीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यो कनिष्ठस्तन्मन इति श्रुतेर्मनसः प्रलहं जीवमुक्तान्नजातत्वावगमादित्यर्थः ॥ एवं मनस इति । अभिमानरूपक्रियायां कारणस्य मनोवृत्तिविशेषस्याभिमन्तृत्वावस्थापन्नादेव जननानभिधानान्न विरोधरूपो दोषः । नाप्येतस्माज्जायत इति श्रुतिविरोधरूपः । स किं जीवजातान्नमनसोऽहङ्कारस्य जननमात्रे स्यात् । उत जननविशेषे । नाद्यः । प्रलहं मनसो जीवाज्जननः श्रौतत्वेन तद्वृत्तिविशेषरूपस्याप्यहङ्कारस्य मनोद्वारा जीवाज्जनने बाधकाभावात् । नान्यः । तथात्वस्य प्रकृतेऽयसम्मतेरित्यपाकरणाय इत्यर्थः । एतेन यदुक्तं भामत्यां सङ्कर्षणोऽकारणः कथं प्रधुम्नाख्यं मनःकारणं कुर्यात् । अकारणस्यापि कारणे निर्माणसामर्थ्याभ्युपगमे कृतं कारणनिर्माणनाकरणादेव सकलकार्यसिद्धेरित्येतत्सूत्राभिप्राय इति तदपि निरस्तं भवति । तथा हि । न ह्यत्र मनसो जीवादादिकालीनं जन्माभिप्रेतमपि तु श्रौतं यत्प्रलहं मनसो जीवाज्जननं तदेव । तत्र चाकारणत्वे हेतुरासिद्ध एवेति भावः ॥ पूर्ववदेवेति । जीवाभिमानिनिल्यत्र जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपादानमिव मनोभिमानिन इत्यत्रापि मनःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपादानमेव प्रयोजनमित्यर्थः । नन्वेवं जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां शेषादीनामेव वासुदेवादित्यः प्रादुर्भावरूपजनितमात्रस्यैव वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिपञ्चरात्रार्थतया जीवादिमात्रस्य तदुत्पत्तेरतदर्थतया कथं तदाश्रयणेन किमत्र जीवोत्पत्तिप्रतिपादनमात्रं पञ्चरात्राप्रामाण्ये हेतुरुत भूतभवनरूपजीवोत्पत्तिप्रतिपादनमिति विकल्पितपक्षद्वयदूषणपर उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपीहैवोक्ता । न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यत इति पूर्वं परिहार इत्यतस्तस्य जीवादिशब्दानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ अत एवेति । जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां शेषादीनामेव सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यत्वस्य तत एव तेषां वासुदेवादित्यः प्रादु-

भोत्रस्यैवात्रोच्यमानत्वादेवेत्यर्थः ॥ अभ्युपगमेति । सर्वजीवादीनां वासुदेवादिभ्य उत्पत्तिमात्रस्य पञ्चरात्रार्थवस्यावास्तवत्वादिति भावः । एवं तर्हि दुःखादिकमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यादित्यत उक्तं यदप्रामितमिति । कालविशेष इत्याद्युक्तमेवोपपादयति ॥ आदिकाल इत्यादिना । मुक्तिपदप्रदानार्थमित्यादिपदेन संहारसुष्ठिस्थितीनां ग्रहणम् । प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ एवमधिकारिणीति । यद्वा कालविशेषस्योपपादनमादिकाल इति । प्रयोजनविशेषे चेत्युपपादयति ॥ एवमधिकारिणीति । मुक्तिपदप्रदानार्थमित्यादिना प्रयोजनोक्तावपि ब्यूहप्रयोजनमेतदेवेति भावः ॥ समर्थितश्चेति । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् । भावामात्रविभागेन यं विना न कथञ्चन । एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो बादिनां भवेत् । इत्यादिनाऽस्मिन्नेव पादे वैशेषिकाधिकरणे तत्र तत्र जन्मादिसूत्रादिषु चेति शेषः । ततश्च विशेषबलादपि गुणगुण्यादिव्यवहारोपपत्तिरिति भावः ।

अ०— यदि विद्याच्चतुर्वेदानितिवद्वेदपूरणम् ॥ पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्यवर्तने ॥ अतः परमशस्त्रोर्द्वेषादुदितमासुरैः ॥ दूषणं पञ्चरात्रस्य बीक्षायामपि न क्षमम् ॥ अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ॥ नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ॥ अन्यन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इवायान्ति एतस्यानैवनिन्दकाः ॥ ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ॥ दोषाज्ञानादतत्त्वित्येतां विद्याऽमृतस्नुते ॥ २-२-१२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २-२ ॥

सु०— यदप्युक्तं शाण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति । तन्निराकरोति ॥ यदीति । यदि विद्याच्चतुर्वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यानैव स स्याद्विचक्षण इत्यत्र वाक्ये यथेतिहासपुराणादितो वेदपूरणमभिप्रेयते । तथाऽत्रापि पञ्चरात्राद्वेदपूरणमेवाभिप्रेतमिति व्याख्याने सति शाण्डिल्यवर्तनेऽभिधीयमाने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति कुतो न प्रतीयत इत्यर्थः । यद्वैवं वाक्यद्वये समाने सति शाण्डिल्यवर्तनाभिधायिन्येव वाक्ये भवतो द्वेषः कुतो येन यदि विद्यादित्येतदितिहासपुराणयोर्वेदपूरकत्वाभिप्रायमादाय भगवाञ्छाण्डिल्य इत्यादिकं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वाभिप्रायमिति व्याख्यायत इति । अयमत्रोत्तरक्रमः । यद्येतद्वाक्यबलात्पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वं कल्प्यते । तदा यदि

विद्यादिति वाक्यबलादितिहासपुराणयोः तत्कल्प्यतामाविशेषात् । अथ तत्रेतिहासादेवैदंपूरकत्वमभिप्रायः । अत्रापि स एव कल्प्यताम् । विशेषभावात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युत्तरवा (कयविरो) कयानुरोधात्तथा कल्पनं युक्तमिति चेत् । अत्रापि वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चगत्रमित्यादिवाकयानुरोधात्तथा कल्पनमिति न काश्चिद्विशेषोऽन्यत्र विद्वेषादिति । परमसंहिता-वाक्यस्येवमेव व्याख्यातव्यम् । अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ अतः परमेति । वीक्षायामपि न क्षमं व्यधिकरणमित्यर्थः । तर्हि कस्मादुदितमित्यत उक्तं परमेति । परमशालं पञ्चरात्रम् । द्वेष एव किं निबन्धन इत्यत उक्तमासुरेति । भागवतशाल्वे हि स्वाभाविक एव हि विद्वेषोऽसुराणाम् । न तु दोषदर्शनेन निमित्तः । एते चासुरसम्बन्धिनस्तत्स्वभावाश्च वृत्तिकाराः । आसुरैरेवोक्तं न तु सूत्रकारेणेत्यनेन तस्मान्नायं सूत्रार्थः किन्तु शाक्तमतनिरास एवेत्युक्तं भवति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यत्कोचिदिदमधिकरणं साङ्ख्यादिवत्पञ्चरात्रस्याप्यग्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थमिति वर्णयन्ति । तथा हि । उक्तरीत्यात्पत्त्यसम्भवाच्च कर्तुः करणमिति सूत्रद्वयेन पञ्चरात्राग्रामाण्यं पूर्वपक्षयित्वा विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध इति सिद्धान्तितम् । वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं चादि चेति परंब्रम्ह विज्ञानादिसङ्कर्षणप्रद्युम्नानि-रुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति तत्प्रतिपाद (कस्य) नस्य शास्त्रस्य ग्रामाण्यं न प्रतिषिध्यते । विप्रतिषेधाच्च प्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परमसंहितायाम् । अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते । प्राप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चित इति । पञ्चरात्राग्रामाण्यशङ्कायां प्राप्तायामेव हि तन्निरासाय प्रयासः सार्थकः स्यात् । न च व्यधिकरणानि दूषणानि तच्छङ्कां प्रापयितुमीक्षते । न हि छलो-त्तराण्येतावदधिकरणं प्रयोजयन्ति । अतिप्रसङ्गात् । प्रकरणाननुगुणं चैतत् । परमतनिरासो ह्यत्र प्रकृतो न तु स्वमतसमर्थनम् ।

कुतं च तन्न विलक्षणत्वादित्यादिना । सूत्राक्षराननुरूपं चैतद्व्याख्यानम् । न ह्यत्र विज्ञानादिपदं ब्रह्मणि क्वचित्प्रयुक्तम् ।
 तदप्रतिषेध इति च व्यर्थम् । न प्राज्ञत्वादित्येव वक्तव्यम् । लघु चैवं सूत्रं व्यक्तं च स्यात् । तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति
 स्थितम् । पादार्थमुपसंहरति ॥ अतोऽशेषेति । साङ्ख्यादिविरोधिसमयानां निरस्तत्वात्प्रथमाध्याये यत्सकलश्रुतिसमन्वयेन
 भगवतो लक्षणद्वयं साधितं तन्निर्णतेमेवेत्यर्थः । स्यादेतत् । न निगृह्य कथां कुर्यादित्यादिस्मृतिनिषिद्धं परनिराकरणमिदं न
 कार्यमेव । तत्कुतः साङ्ख्यादनिराकरणं कृतमिति चेन्न । अस्य निषेधस्य सद्विषयत्वात् । कुतः सङ्कोच इति चेत् । श्रुतिस्मृत्योः
 श्रुतेर्बलवत्त्वात् । श्रुतौ च परनिराकरणस्य कर्तव्यतयाऽवगतत्वादित्याशयवानन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो
 भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते
 इति मन्त्रद्वयमर्थतोऽनुवदति ॥ अन्धमिति । अविद्यामविद्यकल्पितमविद्यमानार्थम् । आयाति तमः । इवशब्दः किञ्चिदर्थः ।
 उशब्दोऽवधारणार्थः । ये केवलं विद्यायामेव रता इत्युक्त्या लब्धस्यार्थस्य कथनमेतस्या नैव निन्दका इति । अन्यथा विद्या-
 याऽमृतमश्नुत इत्यनेन विरोधः स्यात् । ततोऽविद्यानिराकरणाभावे दोषसद्भावात् । सहेति समुच्चयनियमं द्योतयति । दोष-
 ज्ञानादतीत्येतामित्यनेनाविद्याया दुष्टत्वेन ज्ञातया मृत्युं तामेवाविद्यां तत्कार्यं दुःखादिकं चातीत्य तीर्त्वेत्यर्थो ज्ञायते । यद्यपि
 तत्त्वज्ञानं न स्वपक्षप्रमाणमात्रेण भवति । यावत्परपक्षप्रमाणं न निराक्रियते । सत्प्रतिपक्षस्य प्रमाणस्य निर्णयानङ्गत्वात् ।
 अतस्तत्त्वज्ञानं कामयमानेनावश्यं स्वपक्षसाधनमिव परपक्षनिरासोऽपि विधेय एवेत्युपपत्तिसिद्धोऽयमर्थः । तथाऽप्यागमावष्ट-
 म्भेन प्रत्यवतिष्ठमानस्तथैव बोधनीय इत्याशयवता मन्त्राबुदाहृताविति सर्वमनवद्यम् ॥ २-२-१२ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमति-
 भगवत्पादसुकृतेरनुन्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविधृतौ द्वितीयेऽध्यायेऽयं

समयचरणः पर्यवसितः ॥ २-२ ॥ ८७ ॥ ८७ ॥

टि०— ॥ वेदपुराणमिति । वेदमहातात्पर्यविषयीभूतात्मनिर्णय इत्यर्थः । नन्विहिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युक्तवाक्यानु-
रोधेनेहिहासादेवैदंपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं युक्तम् । पञ्चरात्रस्य तु वेदपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्याने न किञ्चिन्नियामकमिति नियामकभावाभावाभ्यां
विशेषाच्च तत्प्रतिबन्दीग्रह इत्यतौ मूले इतिवदित्यंशसूचितमविशेषमाकाङ्क्षाक्रमेणोपपादयितुमाह ॥ अयमत्रेति ॥ परमसंहितावाक्य-
मपीति । अवीता भगवन्वेदाः साङ्गोपाङ्गा इत्यादिप्रागुदाहृतं वाक्यमपीत्यर्थः ॥ एवमेवेति । वेदपूरकत्वेनैवेत्यर्थः । सर्वेषां वृत्तिकारणमसुर-
स्वभाववरूपासुरानुपपत्तेराह ॥ एते चेति । एते च वृत्तिकाराः केचिदसुरसम्बन्धिनः केचित्तत्त्वभावाश्चेति योजना । तत्र सङ्करादयोऽसुरस-
भावा इतरे तत्सम्बन्धिन इति विधेकः । उक्तदूषणातिदेशेन रामानुजमतमपि निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ तत्प्रतिपादनस्येति । तत्प्रति-
पादकस्येत्यर्थः । न च सङ्कर्षणादिषु जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः । तेषां जीवाद्यधिष्ठातृत्वेन तदुपपत्तेः ॥ वाशब्दादिति । अपि वा कर्तृ-
सामान्यादित्यादौ तद्दर्शनादिति भावः । इतीत्यस्य वर्णयन्तीति पूर्वोक्तान्वयः । अनभिप्रेतार्थान्तरं कल्पयित्वा छलेन सूत्रे पूर्वपक्षोक्त्ययोगमुपपाद्य
परमत्तनिरासकेऽस्मिन्पादे स्वमतसमर्थनस्यासङ्गतत्वात् । तत्परत्वेऽस्याधिकरणस्य पदान्तर्भावसम्भवात्तदसङ्गतिश्चेत्यत आह ॥ प्रकरणेति ॥
कृतं चेति । ततश्च तेन गतार्थत्वमिति भावः । विज्ञानादिशब्देन ब्रह्मोक्तिश्च क्लिष्टेशशयेनाह ॥ सूत्राक्षरेति ॥ उक्तं एवेति । शाक्तमत-
निरास एवेत्यर्थः ॥ श्रुतेर्बलवत्त्वादिति । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायादिति भावः । अविद्याया उपास्यत्वात्तुपपत्तेर्विषयि-
वाचकमविद्यापदं तद्विषयस्यान्यायाकारस्य लक्षकमित्यभिप्रेत्याविद्यापदं व्याचष्टे ॥ अविद्यामविद्याकल्पितमित्यादिना ॥ किञ्चिदर्थ
इति । ततो भूय इव व्यक्तमिति तद्वाग्यातुरोधाच्चक्तवार्थक इत्यर्थः । उशब्दस्य विद्यायामित्यनेन सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह ॥ विद्याया मेवेति ।
यथार्थज्ञान एवेत्यर्थः ॥ उक्त्या लब्धस्येति । विद्यायां यथार्थज्ञान एव रता इत्यनेन न तदन्यथाज्ञाननिन्दाम् कुर्वन्तीत्यस्यार्थतो लब्धत्वादिति भावः
॥ कथनमिति । ततश्चैतस्या नैव निन्दका इति भाष्यांशस्य पदार्थकथनरूपत्वाभावेऽपि तदार्थिकार्थकथनरूपत्वापूर्वोक्तमर्थतः श्रुत्यनुवादि-

त्वमक्षनमिति भावः । पदार्थमनाभिधाय लब्धार्थस्यैव कथने को हेतुरित्यत आह ॥ अन्यथेति । लब्धार्थकथन इत्यर्थः ॥ विरोधः स्यादिति ।
 अत्र तत्रो भूय इव ते तम इत्यनेन विद्याया एवाधिकतमः प्राप्तिमलकत्वप्राप्तेरिति भावः । लब्धार्थकथने त्वन्यथाज्ञान्यनिन्दाया एवाधिकतमः प्राप्ति-
 फलकत्वप्राप्तावपि मोक्षफलकतया वाक्यशेषावधारितविद्यायास्तदप्राप्तेर्न विरोध इति हृदयम् ॥ दोषेति । अधिकतमः प्राप्तिमलक्षणेऽर्थः
 ॥ समुच्चयनियममिति । मोक्षफलकस्यांशत उभयसाध्यत्वमित्यर्थः । दोषज्ञानादतीत्येतामित्यनेनाविद्याया दुष्टत्वेन ज्ञानादविवातरणमात्रं
 भवतीत्युच्यते । तद्दुःखज्ञानादिरूपमृत्युतरणसाधनत्वप्रातिपादकतद्वाक्योदाहृतप्रमाणविरुद्धमित्यतस्तत्प्रमाणानुरोधेन दोषाज्ञानादतीत्येतामित्येतद्याचष्टे
 ॥ आविद्येति ॥ अयमर्थ इति । स्मृतेः सद्विषयत्वेन सङ्कोचकर्तव्यतारूपोऽर्थ इत्यर्थः ॥ आगमावष्टम्भेनेति । न निगृह्य कथां
 कुर्यादिति स्मृत्यवष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ तथैवेति । आगमावष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ २-२-१२ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा
 भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामप्रेमराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशपूज्य-
 पादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपादिष्टमगनिवर्तिन्यां श्रीमन्मयायमुधाविषमपदवाक्यमर्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्विती-
 याध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयभागः ॥ २-२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ अयं ग्रंथः खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन “कनौटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड” मुद्रणालये मुद्रितः ।

सचणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥ १४४-३७-३००

॥ अन्धप्रकाशकः ॥

॥ सवणूरो गोविन्दः ॥

015522 ✓

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयभागः ॥

